

ОНОРЕ ДЕ-БАЛЬЗАК
HONORÉ DE BALZAC

ТРИДЦЯТИЛІТНЯ ЖІНКА
FEMME DE TRENTE ANS

ПОДВІЙНА РОДИНА. UNE DOUBLE FAMILLE.
ПОКИНУТА. FEMME ABANDONNÉE. ОНОРИНА.
HONORINE. КРАМНИЦЯ ПУСТУНА КОТА. MAI-
SON DU CHAT QUI PELOTE

ПЕРЕКЛАДИ З ФРАНЦУЗЬКОЇ
ЗА РЕДАКЦІЄЮ В. ПІДМОГИЛЬНОГО

ЛІТЕРАТУРА і МИСТЕЦТВО

*РЕДАКТОР Я. ОЛЕСІЧ, ТЕХКЕР М. ГУЛАК, ХУДОЖНИК В. ВІМО-
ПОЛЬСЬКИЙ, КОРЕКТОР Д. ЛЕВЧЕНКО*

ОНОРЕ де-БАЛЬЗАК

I

Грунтовне, наукове вивчення літературної спадщини Оноре де-Бальзака та його творчого методу—одне з актуальних завдань марксо-ленінського літературознавства. Радянський читач має можливість ознайомитися з основними творами цього видатного буржуазного реаліста, непогано перекладеними українською й російською мовами, розрахованими іноді на масовий тираж, як от «Шагренова шкіра» в серії «История молодого человека XIX столетия» за редакцією М. Горького (тираж 38 000), «Селяни» в серії «Дешевая библиотека классиков» (15 000). Алеж радянський читач хоче не тільки ознайомитися з романами Бальзака, він прагне зрозуміти їх класову природу, історично-соціальну функцію, художню цінність, і тут, треба широко де визнати, не все гаразд. Читач стає не тільки перед надто вже сумарними, загальними характеристиками творчості Бальзака, але й перед розбіжними, суперечними твердженнями авторів передмов і статей. Отже доцільно буде почати цю нову статтю про Бальзака, що, звичайно, не претендує на вичерпне й вірне розв'язання всіх поставлених питань, бо це справа низки радянських «бальзакістів»,—із стислого розгляду нашої «бальзакіани», а саме з оцінки в ній класової природи автора «Людської комедії».

За Фріче, Бальзак—«ідеолог старої купецької буржуазії» він «оборонець дворянства й церкви, запізнілий ідеолог старого режиму»¹.

На думку Виноградова, в його багатій на імпресіоністичні ефекти статті до «Шагренової шкіри», Бальзак тільки наприкінці життя став монархістом і католиком, а хто він був політично до цього моменту—читач має довідуватися сам. Трохи далі Виноградов суперечить собі, зазначаючи, що Бальзак зберігав десь у душі(?) «рештки католицизму й монархічних уподобань». Цілком механічно цитуючи лист Енгельса до англійської письменниці Гаркнес², автор, очевидно, забуває коротке й чітке Енгельсове визначення: «Бальзак політично був легітиміст»,—очевидно, не тільки наприкінці свого життя.

¹ В. Фріче—Нарис розвитку західних літератур. 4 видання, 1932, ДВОУ.

² «Литературное наследство». 1932, № 2.

А. Деснидький у статті про Бальзака, в збірнику: «Французский реалистический роман XIX века» висловлює дивну, далеко від марксизму думку: «Нам немає потреби докладно характеризувати коло Бальзакових ідей; він передусім художник, і його ідеї стільки для нас важливі, скільки вони дають певну соціальну скерованість його творчості». Отже виходить так, що ідеї, ідеологія — це якийсь додаток до художніх образів, що Бальзак, як пише Деснидький, лише «вводить у свої романи політику» й соціальні ідеї. З такої сумнівної концепції випливає й відповідний висновок: «зокрема монархізм Бальзака, його ідеалізація підвалин феодального суспільства для нас порівняно (?—С. Р.) мало значущі, бо вони в романах не знайшли позитивного вияву, вони тільки загострили бальзаківську критику буржуазної «рівності», славленої буржуазної «волі». Це майже дослівне повторення слів критика ідеаліста Батюшкова, що в передмові до «Селян» у виданні 1900 р. писав: «але художник все ж лишився на першому плані, мораліст і соціальний проповідник стоїть на другому місці». На концепції Деснидького, як бачимо, досить ясно позначається вплив плеханівського механістичного відокремлювання логічного мислення від образного, свідомого від несвідомого, мистецтва від публіцистики. Сам Бальзак, як побачимо, цього ніколи не робив. Що Бальзак критикував тогочасне буржуазне суспільство, цього не заперечує Деснидький, але тоді виникає питання — на чому ж, на яких саме «ідеях» базується в нього ця критика, чи класові це ідеї, чи якісь, — що фантастично, — суто особисті? На «художній інтуїції», як гадає Батюшков? Виходить, що саме так.

1930 р. В. Державін у вступній статті до «Полковника Шабера»¹ робить нечуване відкриття: «допри велике розуміння зовнішніх суспільних взаємин, Бальзакові зовсім бракувало історичного чуття». Щоправда, В. Державін не міг ще, пишучи свою статтю, прочитати Енгельсового листа до письменниці Гарнес, де сказано про «глибоке розуміння реальних відносин» у «Людській комедії», а проте він сам в іншому місці статті зазначає: Бальзак дав у своїх творах «глибоке й правдиве, кінець-кінцем, виображення соціального й загально-культурного життя цілої доби». Як можна глибоко й правдиво відтворити в своїх творах цілу історичну добу, якщо письменников «зовсім бракує» історичного чуття, — це лишається глибокою таємницею автора статті. Виявляється, що Бальзак змалював свою добу як щось «відірване від усього попереднього й наступного», що він був «сліпий і глухий до тих соціальних рухів, що поволі нарастають під сонцем липневої монархії», а тому «ніяке віртуозне відтворення соціальних та психоідеологічних деталей не може задовольнити сучасного читача, вихованого на історичним і діалектичним розумінні суспільних стосунків».

Проте не тільки вихованій на діалектичним розумінні історичного процесу, але й основоположним його, поруч із Марксом, Енгельсом писав, що Бальзак виступав «проти власних класових симпатій

¹ О. Б а л ь з а к — Полковник Шабер та Гобсек. ДЕОУ, 1930.

і політичних забобонів», що він «бачив неминучість падіння своїх улюблених аристократів і подав їх, як людей, що не заслуговують на кращу долю», і це «одна з найвищих заслуг реалізму, одна з великих властивостей старого Бальзака». Такі характеристики Бальзакової творчості, як у статті В. Державіна, тільки дезорганізують читача, «вихованого на діалектичним розумінні історії».

Автор даної статті, заперечуючи 1927 р.¹ туманне визначення Фріче (перше видання його «Нарисів») — «Бальзак сам у душі був типовий буржуа», писав не менш невизначно: «багато писано про ідеологічні суперечності Бальзака, яких по суті немає. Є звичайне, перманентне розходження між світовідчужанням рафінованого інтелігента, що прагне до вільного, гармонійного життя, вільної творчості, та реальними умовами існування в рамках капіталістичного ладу». Я писав, що обережніше від Фріче підходить до Бальзака В. Луначарський, зауважуючи: Бальзак «аж ні трохи не був соціалістом, хоч, правда, не був і реакціонером». — «Критика сучасної Франції», писав я, не базувалася в Бальзака на якісь теоретичні підвалинах; на ґрунті сталої консервативної доктрини. Навпаки, вивчення «фізіології» сучасного соціального ладу змушувало до шукань таких політичних форм, які припинили б розвиток хижацьких соціальних інстинктів», і Бальзак «шукав порятунку в минулому, в абсолютній монархії, не розуміючи того, що розвиток капіталізму зумовлює нові політичні форми». Бальзака відокремлено тут, ізольовано від свого класу, подано поза процесом історичного розвитку буржуазії за доби промислового капіталізму, поза діалектикою класової боротьби. За Нусіновом², Бальзак — «письменник буржуазії, господаря нового життя», Бальзак «не боровся проти буржуазного ладу, його критика була критикою на основі буржуазних відносин з метою, вилікувати недуги й зміцнити весь організм буржуазного суспільства». В основному це так, але Нусінов не пояснює, як це сталося, що «письменник буржуазії», політично стояв на позиції легітимізму, тобто, за Марксом, ідеології великих землевласників.

Ф. Шіллер, коментуючи лист Ф. Енгельса до Маргарет Гаркнес, не йде далі вірних у суті, а втім надто «дипломатичних» тверджень: «якщо несправедливо вважати Бальзака за письменника дворянства, то так само неправильно буде заперечувати його симпатії до «релігії і трону». Цитуючи визначення Фріче «Бальзак — ідеолог старої купецької буржуазії», Шіллер зауважує, що цим не вичерпується весь зміст світогляду Бальзака, його ставлення до різних угруповань французької буржуазії, що він «у всякому разі в цілому буржуазний ідеолог і буржуазний художник». Це «у всякому разі» теж потребує певного обґрунтування, аналіз творчого шляху Бальзака в безпосередньому зв'язку з етапами класової боротьби у Франції 20 — 50 років, процесом ліквідації феодалізму, формування фінан-

¹ Передмова до «Горію». 1927, Книгоспілка.

² Литературная Энциклопедия, т. I.

сово-промислової буржуазії, як панівного класу, процесом диференціації буржуазії, зростанням соціальних протиривств.

Бальзак був сучасник Липневої революції 1830 року й революції 1848 року, лютневих і червневих її днів. Липнева революція була тріумфом об'єднаної буржуазії в її боротьбі проти реставрованої феодальної аристократії, тих нікчемних маркізів Караба, що їх нещодавно висміював Беранже. Лютнева революція 1848 року виявила внутрішню боротьбу в лавах буржуазії, змагання різних її груп навколо політичної гегемонії, червнева революція, зазначає К. Маркс, була «огидна» революція, всі бо попередні революції «лишали непорушними класове панування, рабство робітників, усі вони лишали непорушним буржуазний лад, хоча б як часто мінилися політичні форми цього панування та рабства. Червень поважився на цей лад. Лихо червневі!»¹

Між двома дими революціями зростає, розвивається, як письменник, пише свою «Людську комедію» Бальзак, і хоч і не малює «картин» їх, як Віктор Гюґо, а проте вони, ці революції — справжній, основний, зовні може й непомітний, герой його романів. Дві класичні праці К. Маркса дають нам вичерпний аналіз історичних подій у Франції в період 1830 — 1852 років — «Класова боротьба у Франції 1848 — 1850 років» і «Вісімнадцять Брюмера Луї Бонапарта» — і вони як таким чином поруч із цитованим вище листом Ф. Енгельса до М. Гаркнес, — стають за ключ до розуміння Франції «Людської комедії» й ідеологічного обличчя її творця, що писав у передмові до своєї епопеї про бажання висвітлити «інтереси мас, загрозливий рух соціальної машини та контрасти, що їх створює сутічка приватних і громадських інтересів».

II

«У «Людській комедії», — пише Ф. Енгельс у листі до англійської письменниці М. Гаркнес, — Бальзак подає найвидатнішу реалістичну історію французького суспільства, малюючи в формі хроніки, рік по року, від 1816 до 1848 рр., звичай, раз-у-раз більший тиск висхідної буржуазії на дворянське суспільство, що очуналось після 1815 року й знов, оскільки це було можливо (*tant bien que mal*), реставрувало прапор старої французької політики». За одну з найбільших заслуг Бальзака, як реаліста, вважає Енгельс те, що він «бачив неминучість падіння своїх улюблених аристократів і подавав їх, як людей, що не заслуговують на кращу долю». Бальзак виступив «проти власних класових симпатій і політичних забобонів».

І Маркс, посилаючись у «Капіталі» на такі Бальзакові твори, як «Гобсек», «Селяни», «Сільський кюре», і Енгельс підкреслюють «глибоке розуміння реальних відносин у «Людській комедії».

В якій же соціально-політичній атмосфері формується творча

¹ Карл Маркс — Класова боротьба у Франції 1848 — 1850. Парт-видав «Пролетар», 1932, стор. 41.

особистість Бальзака, в якому літературному оточенні з'являються перші пагінді великого дерева майбутньої «Людської комедії»?

Юнацькі роки Оноре Бальзака припадають на добу реставрації Бурбонів, добу розвитку промислової революції, хоч і загальмованої політичною реакцією. Ідеологи останньої, Шатобріан, Бональд, Ксав'є де-Местр, виступають проти прогресу промисловості, позитивного знання, народжуваної «позитивної філософії», що її оформлення подає 1830 р. Огюст Конт у своїй «Системі позитивної філософії». — «Політично я прихильник Боссює та Бональда», писав у 30-х роках Бальзак у листі до графині Ганської, того Бональда, що виступає в своїм трактаті «Вчення про владу», як фанатичний апологет ідеї абсолютної монархії. Політично, зважмо на це, зазначає Бальзак.

З політичного боку Бальзак був легітиміст, пише Ф. Енгельс, алеж «сатира його ніколи не була гострішою, іронія гіркішою, як тоді, коли він змушує діяти аристократів, чоловіків і жінок, яким глибоко симпатизує», а відомий сучасний «бальзакіст» Бельсор¹ погоджується з Вейо, що казав: «Бальзак боронив трон у такий спосіб, що вороги трону й релігії могли йому аплодувати».

В. Гюго у своїй промові над труною Бальзака залічував автора «Людської комедії» до «міцної раси письменників-революціонерів».

Політичні реакційні погляди Бальзака 30—40-х років, маючи іноді парадоксальне формулювання, виявляли, як побачимо, процес поправління широких мас французької буржуазії в міру розвитку капіталізму й пов'язаного з ним загострення соціальних суперечностей, класової боротьби; а втім велика заслуга Бальзакового реалізму полягає, як зауважив Ф. Енгельс, у проникливому розумінні суті історичного процесу, що його «загрозливий рух» відтворюється в «Людській комедії». Динаміка доби розквіту капіталізму обурювала й захоплювала Бальзака. Письменник, що вустами своїх Гобсека й Вотрена з гіркою іронією констатує єдину силу, єдину владу, єдиного бога сучасного суспільства — золота, сам, у персональній своїй житті, аж до кінця його мріяти про збагачення, про мільйони, плекатиме утопійні іноді, іноді теоретично здійсненні комерційні проекти. Письменник, що політично визнає себе близьким до Бональда, ворога індустріального прогресу, створює образ винахідника-друкаря Давіда Сешара («Пропащі мрії»), з великим захопленням у цім образі втілює свої власні аналогічні науково-технічні мрії, протиставивши Сешарові паразитарну постать зубожілого піваристократа Люсьєна Шардона, немилосердно викриває його творче безсилля, неспроможність глибоко, серйозно працювати в ролі поета, літератора. Та й нелегка це річ, знає Бальзак, у капіталістичному суспільстві. «Знаєте, як пробивають собі тут дорогу?» — запитує в Растиньєка Вотрен і сам відповідає: «Блискучим генієм або спиртною підлотою»².

¹ André Bellessort — Balzac et son oeuvre. 1925.

² «Горіо», 1927, Книгоспілка.

Алеж «геній мало, тому буяє підлота», підсумовує свої міркування Вотрен. Тим або іншим шляхом пробивають собі дорогу всі Бальзакові герої, пробиває її сам Бальзак, як «блискучий геній», загартовуючи своє творче «я» в атмосфері напруженої боротьби поміж рокованим феодализмом і промислово-фінансовою буржуазією, боротьби класових ідеологій, культур.

Бальзак зазнає впливу дворянського дрібнобуржуазного романтизму, простуючи до опанування творчої методи буржуазії часів її розквіту — «реалізму».

До чотирнадцяти років Бальзак живе на рідній Турені, народившись у м. Турі 1799 р. 20 травня, в родині урядовця наполеонівської армії.

Хоч Бальзак пізніше доводив своє шляхетське походження, а проте предки його були селяни, винороби, ремісники, Балса (Balssa) на прізвище. Від 1807 до 1813 р. Бальзака оточують старовинні мури Вандомського коледжа. Спогади про ці часи шкільної нудоти й перших творчих поривів, заглиблення в світ вимірний і реальніший від сірої буденності пізніше відібуються в екстатичному «Луї Ламбері», романі, що ним 1852 р. захоплюється Флобер. З 1813 р. починається паризький період Бальзакового життя. Париж доби Реставрації стає його вищою школою, хоч він деякий час, по закінченні курсу в пансіоні Лепітра, відвідує й офіційну вищу школу — Сорбонну. Париж — місто різких соціальних контрастів. У пишних паладах Тайферів, фінансових королів, блищить срібло й золото, столи вкриті гронами ананасів, свіжих фініків, помаранчів, привезених із Сетабалу, розгортається «феєрія, гідна східної казки» («Шагренова шкіра»), а там, на передмісті Сен-Марсо, стоїть халупка молочника Верньо, де знайшов притулок скривджений полковник Шабер, жертва випадку й релігії золота. Халупка, що її «не можна порівняти навіть з найзлиднішими сільськими житлами, злидні бо паризьких передмість «звеличує лише жах». А поміж паладами титулованої й нетитулованої аристократії та халупками передмість дивляться мрійливо в небо своїми віконцями мізерні мансарди «завойовників Парижу». Збіднілі провінціальні шляхтичі, дрібнобуржуазні інтелігенти, вони утворюють своєрідне плем'я «богеми» ексцентричної, динічної й сентиментальної, незмінно голодної й сповненої наполеонівської віри в свою щасливу зорю, в свої майбутні тріумфи. Тут живуть на вісімнадцять су в день, одягаються «лише для того, щоб ходити на деякі громадські курси та до книгозбірні», алеж «з гордощами несуть свої злидні»¹. В одній з таких мансард оселяється 1819 р. Бальзак, попрацювавши не без користі для майбутньої «Комедії» в конторах адвоката й нотаря. Численні драми й комедії, інтимні сторінки з життя буржуазного суспільства, таємниці великосвітських салонів, альковів, любовні драми й драма банкрутства парфумера Сезаря Біротто, все це — захований у юридичних паперах матеріал.

¹ «Шагренова шкіра».

що розгорнеться пізніше грандіозною панорамною в десятках томів «Людської комедії». Але тепер, маючи всього лише двадцять років, у атмосфері політичного кар'єризму, боротьби двох класів, двох культур, юнацькій уяві миліші від буденних образів, образи величні, загадкові, що їх культивує романтизм. У своїх мріях, зазначає Рафаель, герой «Шагренової шкіри», «я часто бував генералом, імператором, Байроном». Ще змалку він «постановив собі бути великою людиною». Так постановив собі й Оноре Бальзак. І він буде великим тоді, як Рафаель і Люсьєн Шардон, не посідаючи сили генія й сили «спиртної підлоти», або загинуть у вирі паризькому або, як Давід Сешар, переможений лукавством і хижацтвом фінансових розбійників, знайдуть свою долю у патріархальнім затишку рантьєрського буття.

І це не Рафаель, а Бальзак, сидячи біля вікна мансарди й розмочуючи хліб у молоді, спостерігає своєрідну красу «океану непорушних хвиль» паризьких дахів.

А під дими черепичними степами ховаються «оселені прірви». І ті, і ті, зауважує Рафаель-Бальзак, «увиходили в мою душу, відповідали моїм думкам».

Проте Бальзак «Людської комедії» ще не народився. Він спробує завоювати Париж великою драмою, і герой її буде історична постать наполеонівського масштабу — диктатор Кромвел. Так «Кромвел» буде шедевром, цього певний молодий драматург. Випереджаючи В. Гюго, його «Кромвела» (1827 р.), Бальзак звертається до історії англійської буржуазної революції.

Момент загострення класової боротьби поміж феодализмом та достиглою вже англійською буржуазією — тема співзвучна французькій політичній дійсності 20-х років. На жаль, ми ніколи вже не довідаємось про історичну концепцію Бальзака в цій драмі, бо суворе родинне жорі забракувало її, і палкий Оноре знищив свого літературного первістка. Ну, що ж, як з драмою не пощастило, він візьметься до роману. Так чи так, — жартує й вірить у свій жарт Бальзак, а він «їздитиме в кареті, чванливо піднісши вгору свою голову з міцно набитою кишенею» і всі чоловіки, жінки, діти, «навіть людські зарідки стрибатимуть від радощів». А листа свого (до сестри) підписує: «твій братик-голодранець». Бальзак — оптиміст. Він задоволений з почуття буйної молодості, енергії, творчих сил. Він не знає постійного суму молодого Флобера, цього пустельника-рантьє, що в своїм Круасе, гидуєчи паризькою метушнею, вважає життя за «видовище, що заслуговує на сміх». — «Майбутнє — це найгірше з того, що є в теперішнім», пише юнак Флобер. «Прийдешнє уявляється мені в рожевім світлі», — пише молодий Бальзак, немов би втілюючи в собі оптимізм, віру в «еволюцію» свого класу напередодні його перемоги 1830 р.

Ховаючись за різними псевдонімами, протягом чотирьох років написав Бальзак вісім романів, черпаючи мотиви, образи, композиційні й стилістичні засоби з «роману жаків», репрезентованого, популярними в першій чверті ХІХ ст. Метьюреном і пані Редліф

що в своїх романах, у приступніших, ніж у німецьких романтиків, формі й образах, задовольняли потребу широких мас рокованого дворянства й розгубленої, втомленої історичними подіями буржуазії в фантастиці, пригодах, нескладній містиці. Типовий є з цього боку «Мельмот-бурлака» Метюренів¹, де стару легендарну тему Агасфера оздоблено ефектними картинами історичного характеру й екзотичними, як ми тепер сказали б. Жахи монастирського життя, широко запозичені в Дідро, як автора «Черниці», інквізиція, похмурі краєвиди Ірландії, романтизована Іспанія, тропічний острів, де демонічний Мельмот, що запродав свою душу дияволу, вперше кохає «дочку природи», як виявляється, дочку еспанського комерсанта, таємничий портрет Мельмота — все це стане репертуаром фантастично-пригодницького роману другої половини ХІХ і ХХ ст., позбавленого проте певного ліберально-філософського забарвлення англійського романіста. В романі Люїса «Чернець» читач міг знайти вже темнішу містику, порипути в той світ галюцинацій, візій, чортівниці, що його, надиханий Люїсом, але поруч із елементами й соціальною сатири, ще раз відтворив Гофман в «Еліксирі сатани». Бальзак, зазначає Бельсор, «відчув живе захоплення цими трьома авторами, і надто їх, очевидний вплив позначається на таких ранніх творах, як «Столітній» (*Le Centenaire*), «Корсар Арго», «Арденський вікарій». Можна було б обминути, здається, ці перші літературні вправи Бальзакові, такі примітивні й бліді поруч із величною будовою «Людської комедії», а проте вони дуже цінні для розуміння діалектики літературно-ідеологічного розвитку письменника. З елементами «роману жахів» ранніх романтичних захоплень Бальзака ми зустрінемося і в творах 30-х років, у «Філософських етюдах», не тільки в таких оповіданнях, як от «Мельмот-покутник», «Еліксир довгого життя», «Червоний заїзд», але й таких широко популярних романах, як «Шагренова шкіра», «Тридцятилітня жінка», де маємо романтичні образи таємничого антиквара, що продає чудодійний талісман Рафаелеві, де таємничі корсари вдіраються в родинне життя французької аристократії, і молода аристократка дуже легко, з волі авторової, опиняється на палубі розбійницького корабля².

З другого боку, ці ранні романи, як справедливо зауважує Бельсор, мають у собі, в картинах провінціального життя, зарідки пізнішого Бальзакового реалізму. Ще цікавіша річ — ці ранні твори, виявляється, пройняті ліберальною тенденцією. В них Бальзак, зазначає Бельсор, нагадує більше «сина Революції, ніж сина Традиції». Французький критик не завдає собі клопоту з'ясувати цю суперечність, цей контраст поміж раннім лібералізмом і пізнішим консерватизмом автора «Людської комедії», але нас це питання не може не цікавити.

¹ Своєрідну варіацію теми «Мельмота» подає Бальзак в оповіданні «Мельмот-покутник» (*Molmoth reconcilié*, 1835).

² «Тридцятилітня жінка» (1831).

Справді, як пов'язати пізніший гімн на честь деспотизму Катерини Медічі з словами «споміж різних періодів нашої історії нема ганебнішого від регентства Марії Медічі»? За традицією Вольтера й Дідро подає Бальзак у «Біраговій спадкоємниці» й «Ізраелітці» образи жорстоких і хтивих слуг церкви, — він, що створить образи ідеальних сільських кюре в «Селянах» і «Сільському кюре!» А в листі 1822 р. до сестри Бальзак запитує — чи й досі ще ходить вона до церкви й стає навколішки «перед носіями забобонів (les prejugés) і церковним гіпсом», — він, що 1842 р. скаже: «Я пишу в світлі двох одвічних істин — релігії й монархії!» Алеж не забудьмо, що остання фраза продовжується так: «двох доконечностей (deux necessités), що їх проголошують сучасні події й що до них мусять закликати нашу країну кожен розсудливий письменник».

Релігії, як бачимо, надається за 40-х років значення суто політичне. Розсудливі люди мусять пропагувати релігію, як засіб утихомирити революційний рух, рух селянства й пролетаріату. Про це одверто скаже Бальзак у «Селянах», та цілком помижкове є поширене уявлення про Бальзака, як природного з народження, так мовити б, консерватора. В першому періоді своєї творчості Бальзак виявляє певний нахил до лібералізму. Він повертається захоплений, схвилюваний за спогадами сестри, з лекцій ліберальних професорів — Вільмена, Кузена, Гізо. Він обирає за першого свого літературного героя Кромвеля. Він виступає в ранніх псевдонімних романах, як антиклерикал, він подає як єдину геройську постать у «Шуанах» старого республіканця Гюло. «Шуани» — надзвичайно цінний матеріал для характеристики раннього ідеологічного обличчя Бальзака і перше його художнє досягнення, надхнене вже не «романами жаків», а історичними романами Вальтер-Скотта. Це 1828 рік. Це вже більше, ніж половина життя Бальзакового. Мансардний його період кінчається, Бальзак простує до «вищого світу». За першою його «музою», що за 20-х років знайомить Бальзака з світом герцогів, витончених маркіз і графінь, за пані де-Берні, колишньою двірською дамою, йдуть реальні титуловані «музи» — графиня д'Абрантес, графиня Ганська, що 1850 р., за три місяці до смерті Бальзака, стане його дружиною.

Звичайно, дуже наївно було б пояснювати Бальзакове тяжіння до аристократичних кіл, як це роблять деякі буржуазні критики, впливом цих аристократичних «муз». Бальзак завойовує їх не як збіднілий аристократ Растіньяк, а як геніальний «плебей». Починаючи з Липневої революції цей «плебей» ідеологічно йде праворуч. Буржуазна монархія розчарувала й витриманіше від молодого Бальзака лібералів-республіканців. Це її називає Беранже смердючим багнищем у «Бонді», а Барб'є — темною й гидкою ринвою, жадливим торжищем, де «клекаче без угаву змагання всіх гендлярських зграй». На вершках буржуазного суспільства, пише К. Маркс, «виявлялася нестримна, що кожної хвилини приходила в конфлікт із самими буржуазними законами, нездорова розпусна хтивість, що в ній звичайно шукає собі задоволення багатство,

набуте грою, де вітя переходить у розпусту, де зливаються до купи гроші, бруд і кров»¹.

«Скрізь точиться боротьба між бідним і багатим, скрізь вона неминуча; отже краще бути експлуататором, ніж експлуатованим» — так сформулює Бальзак 1830 р. устами свого філософа-лихваря Гобсека цинічне сredo переможної фінансово-промислової буржуазії.

Алеж, викриваючи, як Барб'є і Беранже, бруд суспільства, єдину мету його — золото, — слово, що лунає настирливо, як лейтмотив у всіх основних романах «Людської комедії», — Бальзак не пішов шляхами Веранже, Жорж Санд, шляхом наближення до утопічного соціалізму Сен-Сімона, Фур'є. В передмові до «Селян» 1845 р. він писатиме про «демократичний чад», а в VI розділі його хвилює «зухвалість, з якою комунізм, ця жива й діяльна логіка демократії, нападає на суспільство в його моральних підвалинах». Бальзак з немилосердним реалізмом, як підкреслює Ф. Єнгельс, викриваючи структуру буржуазної Франції 30 — 40 років, опинившись перед «логікою демократії», тобто перед загрозою соціальної революції, що її породжує капіталізм, — об'єктивно приєднався до цієї «партії ладу», що об'єднала після червневих днів 1848 р. і роялістів і велику й значну частину середньої та дрібної буржуазії. Буржуазія, пише К. Маркс, «правильно розуміла, що вся зброя, яку вона викувала проти феодалізму, повертала своє вістря проти неї самої»². Щодо колишньої аристократії, то пауперизована її частина увійшла до лав дрібнобуржуазної інтелігенції, а велике землевласництво, «не зважаючи на свої феодалні маніри та расову гордість, у процесі розвитку сучасного суспільства цілком збуржуазіло».

І ми побачимо, як Бальзак, увійшовши в ролю власника маєтку графині Ганської, не мріє про старосвітську патріархальність, а з ентузіазмом пише паризьким приятелям про вигоди торгівлі українським дубом, що його чимало у Верхівні! Діалектика ідеологічного розвитку Бальзака зумовлена діалектикою розвитку буржуазного демократизму, що від його, хоч і не лівих позицій, починає свій творчий шлях Бальзак.

«Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» К. Маркса дає ключ до розуміння цього процесу.

Ми мусіли трохи забігти вперед, щоб на тлі загальної покищо схеми ідеологічно-творчих прямують Бальзакових, користуючись нею, як Аріадниною ниткою, не заблудитися в лабіринті «Людської комедії».

«Шуани», як уже зазначено, були вступом до неї. Тут саме розгорталися останні сторінки революції 1789 р., що з нею пов'язує Бальзак біографії таких основних своїх персонажів, як старий

¹ К. Маркс — Класова боротьба у Франції 1848 — 1850. Партвидав «Пролетар», 1932, стор. 24.

² К. Маркс — Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта. Партвидав «Пролетар», 1932, стор. 47.

Горіо, скнара Гранде, «ідеальний» комерсант Цезар Бірогто, провінціальний друкар Сешар-батько й чимало інших. Отже доцільно буде спинитися на цім творі, як і на «Історії тринадцятих» та «Графині де-Ланже», що їх обминається в усіх вищезгаданих статтях про Бальзака, через традиційну тенденцію вивчати виключно «генеральні твори, а втім ці шедеври, їх спрямованість стають ясніші від обізнання з так званими «другорядними», де соціальна тенденція Бальзакової творчості визначається часом виразніше.

III

Жанр історичного роману посідає напередодні Липневої революції значне місце у французькій літературі, виконуючи певну соціально-політичну функцію, пов'язуючи історію з сучасністю, класову боротьбу в минулому з її сучасним етапом, коли реставровані феодали прагнуть повернути назад колесо буржуазної революції. Ідеолог аристократії А. де-Віньї виступає проти революції в романі «Стелло» (Stello), де Робесп'єра й Сен-Жюста подано, як моральних потвор. У романі «Сен-Марс» автор поетизує ватажка феодального дворянства доби Луї XIII, коли «абсолютизм» провадить боротьбу проти «сеньйорів», орієнтуючись на висхідну буржуазію — «третій стан». Героїзоване минуле феодального дворянства має бути за гасло його нащадкам у змаганні з сучасною буржуазією, що виступає проти «крайнощів» революції 1789 р., проти якобінства, але не хоче поступитися й своїми завоюваннями. Звідси культ Наполеона, як чинника «прогресу». Дуже влучно це сформулював Беранже, сказавши: «Франція потребувала міцної влади, що рятувала б її від якобінців і від Бурбонів, — від непевності її анархії». Образ Наполеона набуває такого освітлення й у «Шуанах», де подається епізод з історії контрреволюційного повстання у Бретані за часів Директорії. Сюжетна схема роману базується на змаганні республіканського загону на чолі із старим вояком Гюло і темною селянською масою — «шуанами» на чолі з аристократом-емігрантом Монтораном.

Історичний мотив сплітається з трафаретно-любовним — коханням Монторана й пані де-Вермей, таємного агента республіканської поліції, аристократки походженням. Тему роману обрано, очевидно, не випадково, вона співзвучна політичному моменту. Це ж ті 1828 — 9 роки, коли уряд Шарля X стає на шлях відвертої реакції, коли реставровані маркізи Монторани даремно намагаються спинити колесо історичного процесу, прискорюючи неминучу буржуазно-демократичну революцію. На чім же боці політичні симпатії автора роману? Бальзак уникає в цім романі персональних міркувань щодо історичних подій, а проте його образи досить красномовні. Ніякою мірою він не поетизує шуанів, не вихваляє їх, як це робить щодо Вандей ранній В. Гюго.

Бальзак пише про «шуанерію», як «грабіжництво, розбій», про «ганебний» її характер. Вітонценого маркіза Монторана подано не

в гостро-ворожому освітленні, навіть у поблажливому, але цьому «героеві» протиставлено справжнього героя — республіканця Гюло. до якого автор ставиться з глибокою пошаною. На бойовищі, поруч із маркізом, він «репрезентує ту енергійну республіку, за яку бився». І де ж старому Гюло доручає, конаючи, маркіз де-Монторан повідомити про свою смерть молодшого брата-емігранта, написати від його імені, щоб юнак «не підіймав зброї проти Франції, але й не залишав ніколи королівської служби». Маркіз відчуває безнадійність дальшої боротьби проти Франції Гюло, але ж він «лицар» королівський... А погляди Гюло звертаються вже вбік Наполеона, як «генія — оборонця» республіки.

Ідеологічно, гадаємо, Бальзак наближається в цім романі до помірковано-ліберальної бонапартистської буржуазії. В усякому разі, це не апологія роялізму. Бальзак має побачити цю буржуазію на троні в особі «короля-міщанина» Луї Філіппа, і тоді видовище того багна, що про нього писатимуть Барб'є, Беранже й сам Бальзак, зумовить поетизацію абсолютної влади, як єдиної, мовляв, за поруки соціальної рівноваги. А факти зростання революційного пролетарського руху за 40-х років наближать Бальзака до цієї самої ж огидної йому буржуазії, до єдиної «партії ладу», тим більше, що вже на початку 30-х років він ясно уявляє собі історичну рокованість феодальної аристократії.

З 1830 р., як сказали ми, кінчається мансардний період життя Бальзака. Відтепер кожен його роман — літературна сенсація, а романи з'являються щороку і навіть не один, бо «темпи» Бальзакові справді шалені. Адже така динаміка доби буржуазного будівництва, та й час уже здійснити мрії про збагачення! «Коли є змога писати, я пишу свої романи, а якщо не роблю цього, тоді обмірковую їх. Я ніколи не відпочиваю», — пише Бальзак у листі до матері 1832 р. Він живе в світі нових думок і нових ідей, творчих планів, значаючи: «вони скупчуються в моїй голові, киплять та клеочуть так, що я часом просто божеволію». Комерційні проекти, як от спроба вдосконалити друкарський шрифт, дешеве однотомне видання Лафонтенових та Мольєрових творів, — дають, кінець-кінцем, 90000 франків заборгованості. Сума чимала, і Бальзак до кінця свого життя перманентно ліквідує свої борги, і перманентно вони відроджуються, бо чимало грошей також іде на придбання картин, старовинних речей, до яких колекціонер людей і людських образів не був байдужий. Отож чи дивно, що він пише оповідання «Стара дівчина» протягом трьох ночей, а «Прокляту дитину» протягом кількох лише годин «моральних та фізичних страждань».

Це рантє Флобер, ювелір слова й образу, може писати «Мадам Боварі» протягом п'ятьох років. Дія в готелі забере, на його думку, три місяці. В одному з своїх листів Флобер зазначає, що за тиждень написав п'ять сторінок і хоче знайти тепер «чотири чи п'ять фраз, що їх шукає він уже протягом місяця». Невпинно й гарячково працює Бальзак. Флобер поринає з Еммою Боварі в її романтичні мрії, живе в Карфагені («Саламбо»), за доби раннього хри-

стіанства («Св. Антоній»), глузує з чудернацького захоплення наукою своїх диваків Бювара й Пекюше, і тільки один раз опинився він у своїй творчості в Парижі, щоб показати його очами мрійливого епігона романтики, безвільного, пасивного Фредеріка Моро.

Бальзак має охопити в своїх романах увесь Париж, усі його соціальні поверхи, всю Францію. Величезне коло «Людської комедії», як назве 1842 р. Бальзак свої романи, поділено на шість головних секторів: 1) Сцени приватного життя, 2) Сцени паризького життя, 3) Сцени провінціального життя, 4) Сцени політичного життя, 5) Сцени військового життя, 6) Сцени селянського життя. Всі ці «сцени», всі ці десятки, сотні образів пов'язані з добою Реставрації і Липневої монархії, але слід зауважити, що першу подає й аналізує Бальзак у світлі своїх спостережень над другою, що є, за Ф. Енгельсом, констатування «непоправного розкладу вищого суспільства», улюблених його аристократів. Детально й чітко висвітлює цей процес Бальзак у двох романах, що їх завжди обминають, як «другорядні», — в «Історії тринадцятиох», «Золотоокий дівчині», «Графині де-Ланже», — але саме тут ключ до розуміння діалектики ідеологічного розвитку Бальзака, до соціології його «першорядних» романів. Для нас ці романи цікаві тому, що в них Бальзак подає характеристику всіх класів, усієї структури суспільства, його «поверхів», як він висловлюється.

Загальну характеристику переможної великої буржуазії Бальзак подав у «Шагреневій шкірі» устами літератора Люсто. Уряд, зазначає він, «тобто банківська та адвокатська аристократія, що репрезентує тепер свою батьківщину, як колись попи монархію, відчув потребу дурити добрий французький народ новими словечками й старими ідеями».

Старі ідеї — це якнайбільше грошей, якнайбільше визиску, це, як писав Барб'є, змагання всіх гендлярських зграй, «щоб дрантя і собі ввірвать шматок кривавий, від влади знищеної вкрай»¹. 1846 року, в романі «Кузина Бетта» Бальзак скаже ще виразніше вустами комерсанта й громадського діяча Кревеля: «Ви помиляєтесь, любий янголе, коли думаєте, що керує в нас король Луї-Філіпп, а він не помиляється. Він знає, як і всі ми, що над Хартією (конституцією — С. Р.) є свята, шановна, поважна, ласкава, чарівна, шляхетна, мода і всемогутня монета — сто су».

Чи не збігається ця в'їдлива характеристика переможних «гендлярів» з тою блискучою Марксовою характеристикою, яку бачимо в «Класовій боротьбі у Франції 1848 — 1850 рр.»? «Липнева монархія, читаємо, була не що інше, як акційна спілка для експлуатації національного багатства, її дивіденти розподіляли між міністрами, палатами 240 000 виборців та їхніми прибічниками. Луї-Філіпп був за директора цієї спілки»². Париж, скаже Бальзак у передмові до «Людської Комедії», це — «базар, де все продається,

¹ «Злобич». Переклад П. Ф и л и п о в и ч а.

² Партвидав «Пролетар», 1932, стор. 23.

все купується, все роздінено». Яка ж його структура? «Бельетаж» — це Сен-Жерменське передмістя, титулована аристократія. Бальзак захоплюється її витонченими представницями, герцогинями де-Босеан, графинями де-Ланже, алеж з якою історичною свідомістю підходить він до всього класу в ділому в «півполітичній», за його висловом, сторінці «Історії тринадцятого!» Герой цього роману — таємничий Феррагюс, голова конспіративного товариства, що складається з 13-тих багатих людей. «Прихильники релігії насолоди й егоїзму», вони допомагають одне одному в усіх своїх темних політичних, фінансових і любовних справах. Романтики охоче малювали образ «шляхетного розбійника». Тепер Шіллерового Карла Моора, Байронового Конрада («Корсар») заступають Феррагюси, Вотрени, Гобсеки. Перший — аристократ, другий — «король каторги», всемогутній злочинець, третій — всевладний лихвар паризький, що мав колись «зв'язки з Віктором Г'юзом і багатьма славетними корсарами». Всі вони — корсари капіталу, динічні хижакі, а втім усі філософи й навіть, як Вотрен, своєрідні «поети». У спадщину від романтичних корсарів дістали вони таємничу минуле почуття глибокої зневаги до сучасного суспільства. «Мій погляд подібний до божого, я читаю в серпях», гордо зазначає Гобсек. Ніщо від нього не сховане, бо «нічого не відмовляють тому, хто зв'язує й розв'язує мотузки торби з грішми». Він досить багатий, щоб купити сумління тих, що «рухають міністрами, починаючи від канцелярських писарів і кінчаючи їхніми коханками». Гобсек, зазначає сам Бальзак, — це «фантастичний образ, в якому втілилася влада золота». Так, це фантастика «бурі й натиску капіталізму», фантастика, що втілює в собі Бальзакову огиду до культу золота й водночас почуття якоїсь розгубленості перед очевидною його міццю, перед могутністю, навіть захоплення безсоромністю хижачства. Що ж являє собою поруч із королями банків, біржі й лихварських зграй Сен-Жерменська аристократія? Вона нічого не навчилася, нічого не забула під час еміграції. 1815 р. вона «виявила жадобу», кинувшись на владу, як і буржуазія 1830 р. Стало ясно, пише Бальзак, що «реставрована аристократія, організуючи владу й бюджет у своїх інтересах, смертельно занедужала». Аристократія, гадає Бальзак, могла бути на чолі «середнього стану», алеж нікемні її проводирі «зневажали науки й мистецтва», зігнували соціальний рух. Висміюючи міністрів буржуазного походження, вона не спромоглася «дати дворян, гідних бути міністрами». Послаючись на розумну англійську аристократію, Бальзак констатує політичну короткозорість французької. Допустивши до своїх лав буржуазію, вона привернула б до себе «діяльних і талановитих людей, чиє честолюбство підкопувало її владу, але вона волила краще боротися проти них, не маючи зброї». Як бачимо, письменник не має сумніву в історичнім банкрутстві феодальної аристократії. Він радить їй, як і в «Шуанах», піти на компроміс, алеж це запізніла порада. Нова фінансова аристократія відносно посіла Бурбонський трон, і хоч герцогині де-Босеан презирливо

дивляться на «салони» банкірів Нусінгенів, а втім ми побачимо в «Горію», як дружина Нусінгена, дочка зруйнованого вермішельника Горію, знайде стежку до аристократичних «салонів» за допомогою збіднілого дворянина Растіньяка, зацікавленого і в багатій коханді, і в аристократичних протекціях. А друга дочка Горію, графиня де Ресто, щоб сплатити борги свого кохання, вимолоє в Гобсека гроші під діаманти, бо культ золота тріумфує над усіма шляхетними «традиціями». Тут, каже Гобсек, показуючи на голу й холодну свою кімнату, «тут найгордовитіший купець, найчванькуватіша красуня, найгордіший військовий — усі благають із слізьми на очах від люті й горя».

Тепер подивимося на інші соціальні «поверхи» в Бальзаковому освітленні. Дуже характеристичне те, що картина їх є вступ до суто романтичної історії кохання в стилі «несамовитої школи» — «Золотою дівчини». Перший поверх це пролетаріат. Бальзак 1833 року відчуває до нього типому на той час для буржуазної інтелігенції «симпатію». Франція вступає в період інтенсивної індустріалізації, а робітничий рух, Ліонські повстання свідчать про те, що визискувані «Вулканови сини», як називає робітників Бальзак, стають на шлях свідомої, організованої класової боротьби. Жорж Санд патетично пише 1840 р.: «Народ — це велетень у колиці. У могутніх своїх грудях він починає почувати, що життя виходить за межі старих своїх берегів. І він підіймається, стає край безодні в своїх непевних перших кроках. Хто впаде в дно безодню — він чи ми?»¹

Ті самі образи титана й безодні бачимо в памфлеті бонапартистського літератора Корменена «Питання майбутнього» (1837 р.). Куди простує пролетаріат, сторукий велетень Бріарей, що вчинить він, коли вибухне гроза його гніву, — запитує Корменен, додаючи — «місце велетневі, королі й уряди, буржуа й аристократи!» А Беранже в поезії «Бонді» (1835), стьобючи бичем своєї сатири «гендлярів», пише: «Індустрія мільйонними руками готує нам майбутній краший світ».

Що владає в око Бальзакові, як спостережникові «першого поверху» суспільства, тобто його підвалин? Експлуатація, злиденне життя, шукання забуття в пияцтві, механізація людини. Ці люди, «народжені, безумовно, для того, щоб бути прекрасними», під владою «молота, різака, прядної машини дуже швидко вулканізуються». Римський бог ковальства Вулкан є емблема цього «бридкого й сильного племені». Раз на століття, гадає оптимістично Бальзак, воно буває страшно, спалахнувши, як порох, «підготовлене до революційної пожежі горілкою». Якби не шинки, пише Бальзак, «уряди скидали б кожного вівторка». Отже горілка, за Бальзаком, підбурює на революцію пролетарів, але вона ж і відвертає від неї. «Соціологія», як бачимо, надто неглибока, але типова для періоду формування соціології промислової буржуазії.

¹ «Le compagnon du tour de France».

Трохи пізніше Огюст Конт скаже, що «народ не цікавиться політикою» й надалі «м у с и т ь байдуже ставитися до непосредного посідання політичної влади». Щоправда, сумно зауважує О. Конт, «забобони, властиві переходовій або революційній добі, повинні були мати певний успіх серед наших пролетарів». Право на «нормальне виховання» й на «нормальну працю», тобто внормований визиск — ось, за Контом, «справжня соціальна програма пролетарів». Хай народ покладається на демократизм філософів-позитивістів, — така суть III розділу «Слово про позитивну філософію»¹, що його заголовок — «Умови триумфу позитивної школи (Спілка пролетарів і філософів)». Філософи стоятимуть на варті прогресу, а «для нової філософії лад є основна умова прогресу і навпаки — прогрес є доконечна мета ладу». Це апологія того ладу, що про нього після червневих днів 1848 р. К. Маркс писав: «Лад! — це було бойове гасло Гізо. Лад! — кричав гізовець Себастьяні, коли Варшава стала російською! Лад! — кричить Кавеньяк, дя брутальна луна французьких Національних Зборів та республіканської буржуазії. Лад! — гуркотить його картеч, шматуючи тіло пролетаріатові»². Отак практично здійснювалася Контова «спілка пролетарів і філософів»... На початку 30-х років можна було ще кокетувати з «народом», з утопічним соціалізмом, співчувати Вулканові, хоч його революційні рухи вже починають, як бачимо, непокоїти буржуазну громадську думку. Бальзака непокоїть дя «стихія», і в оповіданні «Опіка» він подає образ філантропа-судді Попіно, що роздає свої гроші біднякам, алеж в очах деяких із них спостерігає Бальзак зловісні вогники. Філантропія, горілка й... «позитивізм» — ось у чім буржуазна думка вбачає порятунок від стихії, від «руїнницьких» теорій, скерованих проти власності» (О. Конт).

Бальзак, критикуючи фінансово-промислову буржуазію з політичних позицій легітимізму, соціально поділяє з нею її позитивну релігію «ладу». Характеризуючи події 1848 — 1849 рр. у Франції, К. Маркс зазначає — «але дя буржуазна маса була р о я л і с т и ч н а. Одна її частина — великі землевласники — панували під час Реставрації і були тому л е г і т и м і с т а м и. Друга частина — фінансова аристократія та великі промисловці — панували за липневої монархії і тому були о р л е а н і с т а м и», але «вже червневеве повстання об'єднало їх у «партію ладу». У буржуазній республіці, «що їй ім'я було не Бурбони й не Орлеани, а капітал, вони знайшли таку державну форму, за якої могли панувати с п і л ь н о»³. В цих Марксових словах блискуче виявлено гадану розбіжність політичних ідеалів великої буржуазії та великих землевласників і їхні спільні соціальні інтереси в боротьбі проти революційного соціалізму, — «логіку демо-

¹ 1844 р.

² К. М а р к с — Класова боротьба у Франції 1848 — 1850. Партвидав «Пролетар», 1932. Стор. 41.

³ Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта. Партвидав «Пролетар», 1932, стор. 24.

кратії», як скаже Бальзак у «Селянах», романі, присвяченому темі «самогубства власності», обороні великого землевласництва.

Отже не дивно, що легітиміст Бальзак і критикує, гостро буржуазні поверхи з боку викриття хижацтва їх мешканців і водночас наближається до них, виступаючи, як і О. Конт, проти «руїнницьких» теорій, що загрожують «гладові». А в характері самої критики відчувається, на нашу думку, дрібнобуржуазна природа того письменника, що чимало років попрацював у мізерній мансарді, зазнав усіх солодощів «вільної конкуренції». Не забуймо, що улюблений позитивний герой Бальзаків — це дрібнобуржуазний інтелігент Біаншон, славетний лікар, що став таким ціною тяжких років студентського бідкування, як і його славетний професор Дюплен, якого врятував від голодної смерті, й оточив батьківським піклуванням бідняк, розносник городини. Проте які бліді всі ці «позитивні» образи Бальзака поруч з його корсарами капіталу! Це Дікенсові судилося стати їх сентиментальним співцем; а не Бальзакові.

В якому освітленні подаються в «Золотою дівчині» інші соціальні «поверхи»? В соціально-моралізаторському Бальзака дивує, приголомшує, обурює гонитва всіх шарів буржуазії за золотом, гарячкова масова спекуляція, що виснажує людину, руйнує її фізичне й моральне здоров'я. Буржуа встигає все зробити й усе перетворити на гробші — «і газету, і контору, і оперу, і національну гвардію, і дружину, і бога». Ось середня й дрібна буржуазія — торговці, клерки, нотарі, всі ті, — «що збирають продукцію пролетаря, напакуюють діжки південною садовиною, океанською рибкою, вином». Усі підвладні тут «світовому владареві, що його ім'я золото», кожен намагається «дотягтися до великої буржуазії», зазначає Бальзак, «син багатого крамаря стає нотарем, син торговця паливом — членом судової корпорації», а стимул усього цього — «в і с х і д и й р у х к а п і т а л у». Висхідний рух капіталу — ось історично вірна формула, що її подастило знайти Бальзакові вже на початку цього процесу, формула, що охоплює весь зміст «Людської комедії».

Геніально вловив Бальзак і суть капіталістичного суспільства — той закон конкуренції, що його пізніше блискуче сформулює Ф. Енгельс. Характеризуючи артистичний світ, Бальзак пише: «Конкуренція, змагання, наклеп убивають хист. Одні в розпачі перинають у безодню пороку, інші вмирають молоді ще, надто передчасно поклавшись на своє майбутнє». Свою характеристику «поверхів» Парижу Бальзак кінчає знаменними символічними образами, що яскраво доводять визнання «висхідного руху» капіталу з боку автора «Людської комедії». Париж — це «голова земної кулі, мозок, що мало не лусне від натиску геніальності й веде вперед людську цивілізацію». Париж — це корабель. Він має «бронзову щоглу з образом Наполеона в ролі дозорця». Корабель цей «борознить моря науки, волає голосами своїх учених і митців до світу: «Вперед! За мною!»

Отже капіталістичний Париж, за Бальзаком, і «пекло», і разом із тим — величний корабель, що веде перед у цілім світі. «Ми

дійшли до третього кола цього пекла, що, може бути, матиме колись свого Данте» — пише Бальзак. Не колись, бо дим Данте був сам Бальзак. 1848 р., у передмові до «Відних родичів», присвячуючи їх італійському принцові Теанському, Бальзак писав: «Ви дали зрозуміти мені чудове рештовання ідей, що на них найбільший італійський поет побудував свою поему — єдину, яку повітній час може протиставити Гомеровій поемі».

З літературної скромності Бальзак забуває назвати ще один твір — свою «Людську комедію». Тільки ж дя «Комедія» XIX ст. побудована не на містичній концепції, а на «позитивізмі», на «реалізмі», як світогляді й творчому методі. Елементи суто зовнішньої, в суті, містики в таких романах, як «Серафіта», «Беатріса» й деяких оповіданнях — це не основне, це певні відгуки дворянського романтизму, дворянської занепадної метафізики, що за 20 — 30 років змагається ще з буржуазним матеріалізмом, зазнає рішучого вдару в «позитивній філософії» і в досягненнях експериментальної науки. Релігія і її носії в романах 40-х рр., як визнає це сам Бальзак, відіграють ролю того політичного знаряддя, що ним орудують «розумні» люди, дбаючи про «лад», про боротьбу з «руїницькими теоріями». Пригляньмося до «ідеального» сільського кюре в романі тієї ж назви. Він знає трагічну таємницю дідишки, що мала коханця селянина¹. Забивши одного старого чоловіка, він потрапляє на гільйотину, не викриваючи ім'я своєї коханки, хоч це могло його врятувати. Як же лікує кюре Бонне душевну недугу пані Граслен? Він змушує її взятися до раціоналізації свого господарства, до амеліорації маєтку... І поруч з культуртрегером-кюре стоїть молодий інженер Жерар, справжній ентузіаст своєї професії. Як Фауст другої частини поеми Гете, він робить неплідний ґрунт родючим, сприяє розвитку селянського добробуту. Психологічний, інтимний роман перетворюється на справжню поему на честь технічної культури. З захопленням, орудуючи цифровим матеріалом, подає Бальзак картину будівництва бетонної греблі, а в листі Жераровім до одної з дійових осіб Бальзак палко виступає проти консервативної системи освіти, проти бюрократизму, традиції, що не дають змоги молодим технічним силам виявити свій хист, своє знання, свою творчу енергію. Жерар не тільки талановитий інженер, він і соціолог, учень самого Бальзака. Міркуючи над питанням про недоліки соціального ладу, він навіть хотів «приєднатися до сенсімоністів», алеж його врятує від цього легітиміст Бальзак.

IV

Загальна соціологічна концепція «Людської комедії», ідеологічна її спрямованість, її структура, зумовлені «висхідним рухом» капіталізму й відповідно до цього неминучим загостренням класової боротьби, — ці питання, здається, з'ясовано. Якщо це так, то нема

¹ Le curé de village. 1839 p.

потреби характеризувати окремі твори, окремі образи. Спинімося лише на тих, що є типові для тематики й галереї, образів «Людської комедії», для Бальзакового «реалізму», як творчому методу.

В «Ежені Гранде» (1833), підготовлюючи читача до драматичної сцени сутички між скнарою Гранде та його дочкою, Бальзак зазначає: «має розпочатися драма, міщанська драма, без крові, без кинджала й отрути, а втім страшніша за всі криваві епізоди драматичної історії славетних Атрідів». Саме такі міщанські й міщансько-аристократичні драми є «Горіо» (1834), «Бідні родичі» («Кузина Бетта», «Кузен Понс», 1846 — 1847), «Полковник Шабер» (1832), «Пропащі мрії» (1837—1839), «Тридцятилітня жінка» (1831) й чимало інших Бальзакових романів та оповідань. А проте, як уже сказано, Бальзак зазнав і помітного впливу романтичної школи з її тяжінням до «крові, кинджала й отрути». Поруч буденних постатей паризьких буржуа у «Горіо» й «Пропащих мріях» контрастиво окреслюється могутня постать «короля каторги» Вотрена. Поруч великосвітського фата дю-Трай фігурує демонічний лихвар Гобсек, колишній кбрсар, що його зморшки на чолі «берегли таємниці страшних пригод, несподіваних випадків, романічних невдач». У Парижі 1829 р. студент Рафаель, нагадуючи Гофманових романтиків, опиняється в таємничого антиквара, мага й філософа, і сам Бальзак зазначає: «Це видіння було в Парижі, на набережній Вольтера, в XIX віці, в такому то місті й такого то часу, коли магія повинна бути неможливою». Але ж у розвитку подій роману «магія», казковий талісман, що задовольняє всі бажання Рафаелеві, — це тільки символічне втілення тези роману — «х о т і т и — спляче нас, а м о г т и — нас зруйновує».

В одному з пізніших романів, «Кузині Бетті», в міщанську брудну драму кохання розпусної пані Марнеф до трьох «героїв», — дегенеративного барона Гюло, цинічного буржуа Кревеля й легкодумного скульптора Стейнбока, — вдирається суто романтичний мотив, пов'язаний навіть із «отрутою», що з неї кепкує Бальзак в «Ежені Гранде». Загадковий бразилійський мільйонер-авантюрист, барон Монтез де-Монтенос, отруєє пані Марнеф, свою колишню коханку. Отрута спричиняється до жахливої хвороби, що проти неї безсилі паризькі лікарі.

Бальзак, звичайно, не міг у 30 — 40 рр. уникнути впливу романтизму, віддаючи йому данину й щодо улюбленої теми німецьких романтиків «мистецтво й життя». В «Невідомому шедеві», в стилі Гофманових новел про митців, знайомить нас Бальзак з переживаннями художника XVII ст. Фрейгофера. Величезні й нездійсненні творчі проекти доводять його до знищення своїх картин. «Луї Ламбер» (1832) наближає Бальзака до так званого «суб'єктивного роману», романтичних біографій та автобіографій у стилі Шатобріанового «Рене», «Адольфа» Бенжамена Констана, і дю ж тому контрасту між мріями та буденною дійсністю Бальзак подає в реалістичнім аспекті в «Пропащих мріях», хоча й тут, на тлі літературного, богемного й комерційного Парижу, на тлі провінціальної драми винахідника-

друкаря Давіда Сешара, жертви досвідчених хижаків-конкурентів, — з'являється знову таємнича постать Вотрена, цим разом у вигляді еспанського патера. Це він урятовує від самогубства невдалого «генія», поета й журналіста Люсьєна Шардона, де він уводить його до аристократичних салонів, протегує йому, сприяє його «кар'єрі».

Цікаво, між іншим, відзначити, що бунтарський своєю суттю образ Вотрена, своєрідного пропагатора (в люмпенпролетарському трактуванні) гасла «експропріація експропріаторів», Вотрена, що немилосердно викриває в «Горю» весь бруд і сморід капіталістичного суспільства, — в останньому своєму втіленні¹ перетворюється на образ «покутника-злочинця». Це ж він був за Віргілія в Бальзаковім «Пеклі». Він, як Віргілій «Божественної комедії» Данте демонстрував і пояснював Раствіньякові, Шардонові, читачам, — картини паризького «пекла». І цей цинічний, сміливий «гід» «Людської комедії» 1847 р., напередодні Лютневої революції, перетворюється на агента карного розшуку! Після смерті Люсьєна Шардона, він починає «вірити в бога», пропонує свої послуги юстиції, хоче бути «одним з елементів ладу й попередження злочинств». Ми вже бачили, як зростання революційного робітничого руху, загострення класової боротьби спричиняється до створення «партії ладу». На цю ж платформу скеровує Бальзак і свого Вотрена. Слід відзначити, що в «Останньому Вотренові втіленні» Бальзак подає реалістичні образи представників паризького «дна», злочинного люду, відтворюючи їхню специфічну мову — злодійське «арго», що до Бальзака певною мірою зробив В. Гюго в «Останньому дні засудженого», а після Бальзака — Ежен Сю в «Таємницях Парижу». Інтерес французьких письменників 40-х років до люмпенпролетаріату не випадковий. В міру розвитку промисловості, періодичних промислових криз, певна частина експлуатованого робітництва стає на шлях пауперизації, з лав «резервної армії» потрапляє до лав люмпенпролетарських. Ще 1831 р. по Ліонському повстанні, керівна буржуазна газета, закликаючи врятувати суспільство від нових «варварів», не могла не констатувати: «Кожний фабрикант живе на своїй фабриці, як колоніальні плантатори серед своїх рабів, і Ліонське повстання — своєрідний заколот на Сан-Домінго», Проблема пауперизації робітництва широко ставить утопічний соціалізм, до неї підходять і Бальзак, і Жорж Санд, і Діккенс у Англії, як представники різних соціально-політичних поглядів і проектів запобігання цьому лихові, а проте об'єднаних суттю своїх прагнень — замирити капіталізм і працю.

Віддаючи данину романтизму, Бальзак стає на шлях наукового «позитивізму», на шлях не «інтуїтивного» сприйняття життя, не романтичного прозирання його таємниць, а документального наукового його вивчення, будучи з цього боку, як зазначає Е. Золя, попередником «натуралістів» 80 — 90 рр. ХІХ ст. Року 1831, у «Ша-

¹ «Останнє Вотренове втілення»,

гренівій шкірі», він зіставляє Байрона й славетного геолога Кюв'є. «Чи Кюв'є не найбільший поет нашого віку?» — запитує Бальзак: — «Байрон зробив словами деякий моральний струс, але наш безсмертний натураліст відновив цілі світи з побіглих кісток». Кюв'є — «досліджує шматочок гіпсу, помічає на ньому відбиток і кричить: «Дивіться!» І раптом мармур стає твариною, смерть — життям, розгортається ділий світ». За методом Кюв'є хоче підійти до «шматочків» життя Бальзак, щоб відтворити «ділий світ». Не тільки обмежений, вузький аналіз, але й широкий синтез — такий є ідеал, за Бальзаком, творчого методу. А вже в 30 — 40-х роках буржуазія ще сповнена великого фаустівського оптимізму, вона вивчає соціальні факти з тим, щоб упевнено керувати цими фактами, вона створює класову теорію прогресу, політичну суть якої, бачили ми, не приховує Контова соціологія.

Крім Кюв'є, другий великий натураліст надихає Бальзака, це — Сент-Іллер. Сент-Іллер проголосив право описової, спеціальної анатомії на філософські узагальнення, на певні висновки, на дослідження законів еволюції в природі. Це — традиція французьких буржуазних матеріалістів XVIII в., Гольбах, Гельведія, Дідро, а ближчу літературну традицію «Комедії» Бальзака, зокрема його образів «завойовників» Парижу, треба шукати в «Небожеві Рамо» Дідро, творі, що його високо цинив К. Маркс. Дідро вперше створив образ дрібнобуржуазного інтелігента, талановитого невдачника Рамо, його устами подавши чітку характеристику «поверхів» паризького суспільства. Невблаганний «закон конкуренції», релігія золота — до цієї теми перший підійшов Дідро, і гіркі, в'дливий монолози Рамо вже віщують народження Бальзакового Вотрена.

О. Конт зазначав, що нова філософія, «позитивізм», намагатиметься виявити як у реальному, так і духовному житті «зв'язок кожного з усіма». Те саме завдання ставить собі Бальзак у «Людській комедії». Соціологічно-натуралістична концепція «Людської комедії», як єдиного цілого, оформлюється лише 1842 р. (коли з'являється й синтетична назва всіх написаних і майбутніх романів), алеж до неї Бальзак починає наближатися вже на початку 30-х років, у своїх «етюдах звичаїв», у «сценах», як називає він свої соціальні романи. У передмові до «Людської комедії», посилаючись на Сент-Іллера, він плекає намір простежити розвиток людини, як певної біологічної одиниці в умовах її соціального існування, впливу на неї соціального середовища. Пізніше Золя відзначав невизначеність, навіть хаотичність наукових міркувань і тверджень Бальзака у цій його передмові, а втім констатував, що Бальзак перший виявив у «Людській комедії» — «вплив соціального оточення на суспільну одиницю, застосував до роману методу спостереження й експериментальних досліджень»¹.

Завдання простежити «зв'язок кожного з усіма» зумовлює й своєрідний, єдиний в світовій літературі концентричний метод розгор-

¹ «Романісти натуралісти».

тання образів. Основні, а часом і другорядні Бальзакові персонажі або фігурують у низці романів, або про них згадується, як сучасників дійових осіб даного роману. До цих образів належать Горіо, Люсьєн Шардон, Гобсек, Тайфер, Нусінген, Біаншон і чимало героїнь Бальзакових. Отже кожен роман — це нібито одна з клітин складного організму, і, щоб вивчити його, маємо обізнатися з усіма цими клітинами. Звичайно, і кожен окремий роман являє собою певну художню одиницю, і можна читати «Горіо», не читавши «Гобсека», а проте перший твір поглиблює, доповнює другий і навпаки.

Подолавши певні, так мовити б, технічні труднощі, читач нагороджує себе тим, що починає відчувати себе сучасником живих людей Бальзакового світу, знайомиться не з мертвими академічними картинками, а з справжніми «сценами», сповненими динаміки доби «бурі й натиску» капіталізму, що вже таїть у собі зарідки майбутнього свого загнивання. Оскільки типові й живі Бальзакові образи свідчать одна фраза Маркса в його історичнім шедеврї «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», де він зазначає, що можна уявити собі ту суспільну верству, що Верон-Кревель «є її провідник моралі»¹. Кревель — одна з головних дійових осіб «Кузини Бетти», типовий буржуа, ділок, спекулянт, розпусник і лідемір, а Верон — власник газети «Constitutionnel», що його має за зразок Кревель.

Людина в Бальзакових романах не відокремлюється від матеріальною, речового оточення, світ не становить для неї, як для німецьких романтиків, лише проєкції нашого «я». Бальзакова людина творить речі, прагне до них і зазнає їх впливу. Люди й речі цікавлять Бальзака не як щось незалежне від суспільних відносин, а як чинник їх. Бальзак шукає економічного й політичного коріння акції своїх героїв, їхніх пристрастей, жадань, їхніх триумфів, їхніх банкрутств. Бальзак, спостерігаючи соціальну машину, за його висловом, спостерігає її в русі, і це — «з агрозливий рух». У чім саме полягає ця загроза, на думку Бальзака, ми вже з'ясували. Але, щоб вивчити «рух», причини його перебоїв, запобігти їм — треба передусім ґрунтовно вивчити кожен гвинтик, кожну деталь цієї машини. І Бальзак це робить. Він подає детальний опис місцевості, де відбувається дія роману, того її району, де перебувають дійові особи тих будинків, з якими пов'язується дія, подає деталізовані зовнішні портрети їх мешканців. Ми довідаємось, що скнара-винороб Гранде був п'яти футів зросту, що в нього були «мідні застібки на черевиках», а старий Сешар («Пропащі мрії») має «різнобарвні бавовняні шкарпетки та черевики з срібними застібками». А проте Бальзак не забуває ніколи відзначити в сміливому порівнянні або метафорі якунебудь найхарактернішу рису, найтиповішу прикмету тієї чи тієї постаті. Гранде має «неситий позір василіска». Голос панни Мішоно, одної з пансіонерок — пані Воке («Горіо»),

¹ Партвидав «Пролетар», 1932, ст. 107.

«нагадував крик коника, що зима застукала його в кушах». Квола, меланхолійна Вікторіна Тайфер, друга пансіонерка, нагадує «куш з пожовклим листям, допіру пересаджений у невідповідний ґрунт».

Біографію своїх героїв Бальзак подає не лише в аспекті їхнього попереднього життя, але й пов'язує її з соціальною біографією батьків, предків і з характеристикою тієї класової групи, до якої вони належать, здебільшого виходячи з подій революції 1789 р., що так чи так зумовила долю його «завойовників» Парижу в період 20 — 40 років. Докладно оповідає Бальзак про їхні проекти, спекуляції, фінансові кризи, судові процеси. У «Пропащих мріях» маємо цілу лекцію про історію паперу, що її читає коханній дівчині Давід Сешар під час побачення. В тім самім романі, як і в «Цезарі Віротто», історії банкрутства добродісного патріархального комерсанта, зруйнованого хижацтвом фінансових королів, у «Селянах», — історії «самогубства» великого землевласництва — маєтку графа Монкорне, вороже ставлення до якого з боку селян використовує місцева фінансова й урядовницька буржуазія, в низці інших романів — подибуємо аналіз складних фінансових і комерційних операцій, боргові рахунки героїв, тонкощі «векселезнавства» тощо. Драми кохання пов'язуються з грошовими питаннями. Старий Горіо, щоб допомогти своїм дочкам (графині й дружині банкіровій) в їхніх любовних пригодах, які потребують грошей, — злидарює в пансіоні пані Воке, продає останні цінні речі — срібні ложки. Люсьєн Шардон, щоб поховати свою молоду коханку Кораллі, акторку театру «вар'єте», зруйновану через інтриги й продажність преси, пише біля її труни соромицькі куплети для кафешантану. Ежені Гранде офірує всі свої нечисельні гроші, подарунки батька-скнари, легковажному кузенові, затаївши глибоке до нього кохання й зазнавши цинічної невдячності. Старого музиканта Понса, власника цінної колекції картин — плід суворої життєвої економії — обкрадає його служниця, удаючи віддану йому, добросерду людину. Дружина полковника Шабера, якого вважають за вбитого і який несподівано з'являється в Парижі, ладна розпочати проти нього судовий процес, як проти самозванця, бо цінить своє нове соціальне становище і чоловікову спадщину. Пані Марнеф («Кузина Бетта») з дозволу свого чоловіка, дрібного урядовця, стає коханкою старого розпусного барона Гюло, і за це чоловік дістає вищу посаду та орден. У той самий час, коли Гюло вичерпує всі свої фінансові ресурси, зруйнувавши свою родину, пані Марнеф стає коханкою багатого буржуа Кревеля, приятеля Гюло, й обидва, кінєдь-кінєдем, миряться з цим «подвійним коханням», не знаючи, що мають ще двох конкурентів.

У Бальзакових романах, як сказав К. Маркс про вершки французького буржуазного суспільства 40 рр. — «зливаються до купи гроші, бруд і кров», бож переможна буржуазія «зруйнувала всі феодальні, патріархальні, ідилічні відносини», вона «не залишила між людьми ніякого зв'язку, крім голого інтересу, немилосердної

готівки»¹. Сам Бальзак зауважує, що в «Сценах паризького життя» — «справжнє шире почуття є винятком», що все тут «продається й купується, це базар, де все роздінено».

Іноді він, як у історії кохання Давіда Сешара, в історії одруження свого улюбленця лікаря Біаншона, в образах «ідеальних жінок» («Ежені Гранде», «Модеста Міньйон», «Пані Фірміані»), прагне віднайти в житті це «ідилічне», «патріархальне», «шире», але знаходить лише його уламки. Не ці «ідеальні» образи, не ідеальні сільські панотці, а постаті Вотрена, Гобсека, Гранде, Растіньяка, Кривеля, Гюло, Дельфіні й Анастазі Горію, жорстокої й лукавої Бетти, пані Марнеф — назавжди різьбляться в нашій пам'яті.

Основна категорія Бальзакового типажу — це хижакі або ті, що хотіли б дорівнятися їм. Найбільшої рельєфності досягає Бальзак в образах своїх скнар, лихварів, представників лихварсько-фінансового капіталу. Це Гобсек, Грандо, Рігу в «Селянах», тип французького глителя, старий Сешар. Це та категорія, що з нею пов'язується численна друга, — паразитарна титулована аристократія. Мріючи про повернення старих часів, своїх привілеїв, вона опиняється в павутинні Гобсеків, не гербує багатими буржуазними спадкоємцями. Далі йдуть представники торговельного й фінансово-промислового капіталу. Якщо першим Бальзак симпатизує, якщо він знаходить у колишньому «вермішельнику» Горію і парфумері Цезарі Біротто чимало позитивних рис, навіть серйозно називає Біротто «янголом», то представники фінансово-промислового капіталу подаються у ворожому освітленні. Келлер у «Цезарі Біротто», банкір Тайфер (у низці романів), банкір Нусінген («Горію», «Фірма Нусінгена»), брати Куанте («Пропащі мрії») — все це ті хижакі, «згряя гендлярів», за висловом Барб'є, що витискують з соціальної арени патріархальну торговельну буржуазію, руйнують її, використовують геній Давіда Сешарів, синів дієї буржуазії. Ненажерливі, невблаганні, вони оповивають своїм павутинням і Сен-Жерменське передмістя — аристократію, що вабить до себе Бальзака, хоч він і констатує її історичну рокованість, своєю «витонченістю». А проте його засліплює, як Рафаеля, блиск, фантастична розкіш Тайферових бенкетів-оргій, на яких можна, в товаристві літературної богеми, «законтрактуваних» Тайферами журналістів, зміло покеккувати з сучасних Трімальхіонів (античний мільйонер-вискочень у «Сатириконі» Петронія), поєднати вимушену, вдавану пошану з замаскованим презирством, можна, відкинувши аристократичний «етикет», блиснути гострим, двозначним жартом, ризикованим політичним парадоксом. Адаже Тайфери, ці некороновані королі, — покупці потрібної їм інтелектуальної продукції, а тому й продавці її, — відчуваючи свою «законтрактваність», відчувають і свою соціальну вагу, конкуруючи один з одним. Закон конкуренції тяжить над численною і найяскравішою, найреалістичнішою, може, категорією персонажів «Людської комедії» —

¹ Комуністичний маніфест.

збіднілими шляхтичами типу Растіньяка, Люсьєна Шардона, Рафаеля, дрібними буржуа, що шукають наукової, літературної слави, багатства, вигідної професії, вигідного шлюбу, політичної кар'єри: Давід Сешар, лікар Біаншон, інженер Жерар («Сільський коєре»), адвокат Дервіль («Гобсек»), д'Артез («Пропаші мрії»). «Конкуренція, — каже Енгельс, — є найповніше виявлення в сучасному буржуазному суспільстві війни всіх проти всіх. Цю війну за життя, за існування, за все, а значить на випадок потреби і війну смертельну, провадять не тільки різні класи суспільства, але й різні члени того самого класу; один одному заступає шляхи, й кожен намагається через це всіх, хто стоїть йому на путі, витиснути й зайняти їхнє місце».

Устами свого Вотрена Бальзак так формулює цей закон у мальовничім порівнянні: збагатитись — ось проблема, що стоїть у думці перед п'ятдесятьма тисячами юнаків, що пробувають у такому ж, як і ви, становищі. І ви тільки одиничка з цього числа. Подумайте, яких зусиль тут треба вжити і яка запекла тут боротьба! Вам треба пожирати один одного, як павукам у коробіі». Отже, висновує Вотрен, життя «не краще за кухню, і смердить так само, і руки треба бруднити, коли хочеш поласувати; умійте тільки добре обтирати бруд — це вся мораль нашої доби».

І саме ця мораль панує в світі Бальзакової «Комедії». Триюмує той, хто спроможний «пожирати» конкурентів, хто вміє добре обтирати бруд із своїх рук, триюмує той, хто має генії. Алеж у Бальзаковій «Комедії» подаються лише натяки на справжніх геніїв (д'Артез), образи їх не розгортаються, та й сам геніальний Бальзак мрії про свій життєвий триумф, про своє фінансове розквічення, про цілковиту незалежність від «базару, де все розділено», пов'язує з ... проектом одруження з графінею Ганською.

Читач певно помітив, що біографія Бальзакова припинилася в дії статті на 30-х роках. Не випадково, бо далші біографічні факти — це невпинна, гарячкова творча праця. Бальзак завоював собі місце в літературному світі. Відтепер треба його зберегти, відтепер письменник має поспішати з реалізацією грандіозного проекту «панорами звичаїв», бо життя йде, роки минають, міцний організм, виснажений надмірним напруженням, наркотизований надмірним уживанням чорної кави, починає виявляти ознаки «амортизації», серце працює кепсько. В уяві письменниковій за 40-х років незмінно виникає магнатський маєток на Україні «Верхівня» (біля Бердичева), де живе його «муза» — графиня Евеліна Ганська. Кохання до Ганської, як зазначає Е. Золя, це може найцікавіший ненаписаний роман Бальзаків. А проте, в «Селянах» деякі сторінки його відбиваються. Збіднілий роялістський журналіст Блонде одружується кінєдь-кінєдем з удовою графа Монкорне. Одружується і Бальзак з графінею Ганською 1850 р., у березні, а в травні передчасна смерть покладає край усім його мріям і прагненням. Роман великого романиста почався ще 1832 р., коли Бальзак дістав романтичного листа від «чужинки». Перша зустріч відбулась

у Швейдарії 1833 р., і до смерті графа Ганського побачення відбуваються епізодично (в Петербурзі, в Парижі) упереміж з інтенсивним листуванням. Тільки в 1847, 1848—9 році здійснюється його давній проєкт відвідати Верхівню, де (з інтервалами) прожив Бальзак більше як 21 місяць, з ентузіазмом сповіщаючи своїх паризьких друзів і родичів про красу української природи, багатство Верхівні і ... проєкти перевозу дубового лісу з України до Франції.

Буржуазні літературознавці приділяють чимало уваги цій сторінці Бальзакового інтимного життя, звеличують і знижують образ Ганської, копірсаються в «пікантних» деталях роману. Для нас цей роман цікавий і знаменний лише в аспекті соціальної біографії Бальзакової, в зіставленні з романами «Людської комедії». Чи кохав Бальзак Ганську? Звичайно. Все його листування сповнене романтичних признаць, хоч французькі біографи доводять паралельне існування й інших Бальзакових «романів». Творча палка уява Бальзакова легко підтримувала вогонь колишньої пристрасті, алеж у листах своїх до родичів Бальзак не затаює радості, викликаной близьким здійсненням його мрії про аристократичне життя, про великосвітський салон з чарівною дружиною. Це смішно й воднораз трагічно. «Романтика» якимись непомітними нитками пов'язується з Растіньяковими, Люсьєновими й журналіста Блонде мріями. А соціальне коріння їх у тій атмосфері капіталістичного суспільства, де генії, задихаючись, виснажуючи свій мозок і нерви, можуть тільки мріяти, як прикуті Прометеї, про «волю», про вільну творчість, творчу незалежність. За наших часів про ці мрії песимістично оповідає Драйзер у своїм «Генії», а до нього Е. Золя в «Творчості». Є щось спільне, що, може, важко визначити, в Бальзакових мріях про «Верхівню» і мріях Вотренових — «жити патріархальним життям десь у великому маєтку, так десятин на сотню тисяч, наприклад у Сполучених Штатах, на Півдні... Я великий поет, зауважує Вотрен. Поезій своїх я не пишу, вони в діях і чуттях».

Ми вивчаємо Бальзака не в життєвих його діях і чуттях, а в його «поезії», що її він писав, — у романах «Людської комедії». Дії і чуття авторів лише допомагають аналізу творчості, дещо в ній висвітлюють. Французький буржуазний критик Іпполіт Тен писав, що Бальзак це «величезне сховище документів людської душі». Ми не перетворюємо Бальзака на мертве «сховище», на чому добре знається буржуазне літературознавство, ховаючи в «сховищах» діалектику творчості своїх великих письменників, вилучаючи з неї все об'єктивно революційне, загрозливе для існуючого ладу, все те, що дає матеріал для викриття його гнилизни й загнивання. Аджеж Г. Брандеса свого часу непокоїли Бальзакові «вибрики проти лібералів, парламенту». І. Тен закидав Бальзакові, що він «ненавидить наше демократичне суспільство, вибухає лайкою, користуючись із кожної нагоди, проти конституції з двома палатами». Так, справді, Бальзак не поважав ані буржуазної демократії,

ані конституції з «двома палатами» і вибухав Вотреновою лайкою. Щоправда, він, і це мусіло б заспокоїти Тена до певної міри, був не революціонер, а легітиміст. Як такий, він опинився в 40-х рр. на одній з буржуазією позиції — на платформі «партії ладу», бо «буржуазна маса була роялістична» (К. Маркс) тоді, коли комунізм, «логіка демократії», за Бальзаком, починає загрожувати і орлеаністам, і легітимістам. «Логіка демократії» — це в Маркса й Енгельса сформульовано так: буржуазія «витворює, перш за все, своїх власних могильників». Для нас Бальзак не «сховище документів». Для нас він той Бальзак, що про його «Селян» К. Маркс писав: «В останнім своїм романі «Селяни» Бальзак, взагалі видатний щодо глибокого розуміння реальних відносин, влучно показує, як дрібний селянин даремно виконує всіляку роботу для свого лихваря, щоб запобігти його ласки, гадаючи при цьому, що нічого й не дарує лихвареві, бо для нього самого власний його труд не коштує жадних витрат. Лихвар у свій черед таким чином двох зайців убиває. Він позбавляється витрат на заробітну плату й все більше облутує вічками своїх тенет селянина, що його все швидше й швидше руйнує відірваність від праці на власнім полі»¹.

Для нас Бальзак той письменник, що його історія французького суспільства дала Енгельсові більше «навіть щодо економічних деталей (наприклад, перерозподілу реальної і персональної власності після революції), аніж книги всіх професійних істориків, еконістів, статистиків цього періоду разом». Найбільша заслуга Бальзакового «реалізму» та, що він «змушений був піти проти власних своїх класових симпатій і політичних забобонів».

Звичайно, ми не перетворюємо Бальзака на професійного соціолога, статистика, економіста. Його економіка й статистика втілені в монументальних художніх образах, що назавжди різбляться в нашій пам'яті; це — жива «соціологія», що багато дала свого часу Марксові й Енгельсові й багато дає нам для розуміння структури капіталістичного суспільства, капіталізму взагалі й на нинішній його стадії, на етапі його світової кризи та загнивання. Бальзакові романи не «сховище» документів людської душі, а живі історичні документи-образи, створені письменником, що був обдарований «глибоким розумінням реальних відносин», творчий метод якого ми ще маємо ґрунтовно, пильно вивчити, опрацьовуючи питання соціалістичного реалізму. Це таке широке й складне завдання, що підійти до нього в рамках вступної статті було б рокованою на поверховість спробою.

С. Родзевич

¹ Цитуємо за статтею Ф. Шіллера в «Литер. Наследстве», 1932 р. № 2.

І. ПЕРШІ ПОМИЛКИ

То була неділя на початку квітня 1813 р. і її ранок віщував один з тих прекрасних днів, коли парижани вперше за цілий рік бачать брук своїх вулиць без бруду, а небо без хмар. Десь перед 12-ою годиною з вулиці Кастільйон на вулицю Ріволі виїхав пишний кабріолет, запряжений парою баских коней, і спинився позад багатьох екіпажів, що стояли біля новозбудованих грат на терасі Фейянів¹. Цією легкою колясою правив заклопотаний і хворобливий з вигляду чоловік; сивувате волосся ледве покривало його жовтий череп і передчасно його старило; він кинув в'язки лакеєві, що їхав верхи за колясою, зліз сам і допоміг злізти дівчині, яка своєю ніжною вродою притягла увагу гуляк, що походжали на терасі. Ставши край коляси, дівчина охоче дала обняти себе за стан і обвила руками шию свого проводира, що поставив її на пішохід, не зібгавши оздоб на її зеленій репсовій сукні. Такої дбайливості й у коханця пошукати.

Не подякувавши невідомому, що був, певне, її батьком, вона взяла його фамільярно за руку й притьмом потягла до саду. Старий батько постеріг захоплені погляди кількох молодиків, і смуток, позначений на його обличчі, зник на якусь хвилину. Він навіть посміхнувся, хоч давно вже

---

¹ Північна тераса саду при Тюільрійському паладі, колишній резиденції французьких королів, де оселився Наполеон I, зробившись імператором.

дійшов того віку, коли люди мусять задовольнитися з облудних утіх, що дає їм гонористість.

— Думають, що ти моя дружина, — шепнув він їй, випростуючись та йдучи повільною ходою, яка дівчину обурювала.

Він, здавалось, кокетував з дочкою і, мабуть, більше від неї радів тим поглядам, якими цікаві кидали на її ніжки в коричневих прюнелевих полуботках, на тендітний стан, окреслений сукнею з мереживним фішкою, на свіжу шию, яку не зовсім закривав вишиваний комірець. Від ходи сукня в дівчини хвилинами звивалася, відкриваючи над полуботками заокруглість ніг, ніжно обтягнену шовковими, ажурними панчохами. І не один гуляючий переганяв цю пару, щоб помилуватись чи вдруге глянути на молоде обличчя, над яким вередливо тріпотіло кілька чорних кучериків і яке здавалось ще білішим та рум'янішим від одблисків рожевої атласної підкладки її елегантного капелюха, а також від нетерпіння та бажання, що пламеніли в усіх рисах дівчини. В її чудових чорних очах, мигдалевидих і чистих, як вода, оторочених довгими віями і обведених дугастими бровами, світилося миле лукавство. Молодість і життя розсипали свої скарби на її свавільному обличчі й на бюсті, що його краси не порушував навіть пояс, пов'язаний тодішнім звичаєм під самими грудьми. На хвальбу дівчина не зважала і все якось тоскно поглядала на Тюльрійський замок, якраз до нього, певне, й пориваючись. Була за чверть дванадцята. Дарма що була рання година, з палацу верталася багато жінок, яким усім хотілося похвалитися туалетами, але вони прикро весь час озиралися, так ніби каялись, що прийшли запізно й не побачили чогось бажаного. Кілька слів незадоволення, що вихопилося в цих розчарованих прекрасних відвідувачок і що їх вродлива незнайома підхопила на льоту, надзвичайно її стривожили. Старий цікаво й глузливо трохи спостерігав ознаки нетерпіння й страху, що мінилися на чарівному обличчі його супутниці, але дивився на неї дуже стурбовано, певне, маючи якусь приховану батьківську думку.

То була тринадцята неділя 1813 року. Післязавтра Наполеон вирушав на ту фатальну кампанію, під час якої

мав утратити підряд Бесьєр і Дюро, виграти славетні бої при Лютцені й Ботцені, зазнати зради від Австрії, Саксонії, Баварії та Бернадота¹ й змагатися за жахливий бій під Лейпцигом. Розкішний парад під командою самого імператора мав бути останнім з тих, що так довго захоплювали парижан і чужинців. Стара гвардія мала востаннє проробити вправи, що своєю пишнотою і точністю дивували часом самого цього велетня, який готувався до свого поєдинку з Європою. З сумним почуттям зібрався коло Тюільрі блискучий і цікавий натовп. Так ніби кожен відгадував майбутнє і передчував, що не раз уява відтворюватиме картину цієї сцени, коли, як от тепер, ця героїчна доба Франції забарвиться майже казковими кольорами.

— Та ходімо ж швидше, тату, — жваво казала дівчина, тягнучи старого. — Я чую барабани.

— Це військо входить до Тюільрі, — відповів той.

— Або дефілює вже... всі он ідуть назад, — мовила вона по дитячому прикро, аж старий посміхнувся.

— Парад починається тільки о пів на першу, — сказав батько, що йшов майже позаду своєї завзятої дочки.

Вона так розмахувала правою рукою, немов допомагала сама собі бігти. Ця маленька ручка в гарній рукавичці нетерпляче м'яла хустинку й нагадувала весло з човна, що крає хвилі. Старий хвилинами посміхався, та інколи й заклопотаність тьмарила на мить його всохла обличчя. Через любов до цього чудового створіння він і захоплювався сучасним і боявся майбутнього. Думав, здавалось: «Зараз вона щаслива, та чи буде щаслива завжди?» Бо старики схильні надавати майбутньому молодих свої власні печалі. Коли батько з дочкою добрались під перистиль павільйону, де маяв триколовий прапор і де є прохід для гуляючих з Тюільрійського саду до Каруселі², вартіві крикнули їм поважно:

— Проходити вже не можна!

¹ Один з Наполеонівських генералів, що зробився пізніше шведським королем і 1813 року приєднався до коаліції проти Наполеона.

² Назва одного з паризьких майданів.

Дівчина стала навшпиньки й побачила силу пишво одягнених дам, що збились обабіч старої мармурової аркади, звідки мав вийти імператор.

— От, бачиш, тату, ми прийшли запізно.

Сум на її личку виявляв, якого значення надавала вона своїй присутності на цьому видовищу.

— То ходімо, Жюлі, ти ж не любиш штовханини.

— Лишімось, тату! Звідци я зможу побачити імператора; якщо він загине на війні, то я ніколи вже не побачу його.

Батько здригнувся, почувши ці егоїстичні слова; в голосі його дочки бринів плач; він глянув на неї і помітив, здалося йому, у неї під спущеними повіками кілька сльозин, що набігли не від досади, а від тої першої журби, якої таємницю старому батькові важко збагнути. Раптом Жюлі почервоніла й скрикнула, тільки ж ні вартові, ні старий не зрозуміли, чому саме. На цей крик офіцер, що поспішав подвір'ям до сходів, жваво обернувся, підійшов до садової арки, пізнав дівчину, що на мить зникла за ведмежими шапками гренадирів, і негайно ж порушив за дядька й дочки той наказ, що його сам і дав; потім, не зважаючи на ремство елегантного натовпу, що облягав аркаду, ніжно потягнув до себе зачаровану дівчину.

— Не дивуюсь тепер ні її гніву, ні нетерпінню, — адже ти сьогодні вартовий, — сказав старий офіцерові поважно й глузливе.

— Пане герцог, — відповів молодик, — коли хочете мати гарне місце, не розважаймося розмовами. Імператор не любить чекати, а маршал доручив мені сповістити його.

За цим словом він з деякою фамільярністю взяв Жюлі за руку і мерщій повів її до Каруселі. Жюлі здивовано побачила неозорий натовп, що тиснувся на маленькому просторі між сірими мурами палацу та стовпчиками, з'єднаними ланцюгами, якими обведені були великі, посипані піском чотирикутники посеред Тюльрійського подвір'я. Шерег вартових, що тримали для імператора та його генерального штабу вільний прохід, насилу стримував цю навальну, як рій гулучу юрбу.

— То це буде дуже гарно? — спитала Жюлі, всміхаючись.

— Та бережіться! — скрикнув офіцер, схопив Жюлі за стан і, піднявши її сильно та швидко, переніс до одної з колон.

Якби він не схопив її так раптово, його цікава родичка потрапила б під білого коня в зеленому оксамитовому, оздобленому золотом сідлі, якого Наполеонів мамелюк тримав за вузду майже під самою аркадою, кроків за десять позад інших коней, що чекали імператорових супутників. Молодий чоловік поставив батька з дочкою біля першого стовпчика праворуч, поперед натовпу, і, кивнувши головою, доручив їх двом старим гренадирам, між якими вони опинились. Коли офіцер вернувся в палац, вираз щастя й радості заступив на обличчі в дівчини той раптовий страх, який з'явився після пригоди з конем; Жюлі таємниче потиснула офіцерові руку, чи то дякуючи йому за маленьку послугу, що він зробив їй допіру, чи то щоб сказати «нарешті, я вас побачу!» Вона навіть злегка кивнула головою на почитиву шану, яку віддав офіцер і їй, і батькові перед тим як відійшов. Старий, що, здавалось, умисне покинув молодят насамоті, задумливо стояв трохи позаду за дочкою, але потай стежив за нею і, щоб заспокоїти її, вдавав, ніби він поринув у споглядання розкішного видовища на Каруселі. Коли Жюлі скинула на батька поглядом учениці, що побоюється вчителя, старий у відповідь їй навіть весело й зичливо посміхнувся, але пильним оком провів офіцера аж під аркаду, і жодна пригода в цій швидкій сцені від нього не втаїлася.

— Яке чудове видовище! — тихо сказала Жюлі, стискуючи батькові руку.

Мальовниче й грандіозне видовище, що являла в ту мить Карусель, викликало цей вигук у тисяч глядачів, яких обличчя сяяли від захвату. Друга лава людей, так само збита, як і та, де стояли старий з дочкою, ладналась паралельно до лінії палацу на тісному брукованому просторі, що вздовж ґрат Каруселі. Розмаїтістю жіночих убрань цей натовп різко й до кінця окреслював широчезний чотирикутник між Тюільрійськими будівлями й тими ново-збудованими ґратами. Цю величезну ділянку займали полки

старої гвардії, що мала пройти на огляд і стояла тепер лицем до палацу могутньою синьою лавою по десять шергів у глибину. По той бік огорожі й на Каруселі стояли паралельними лавами кілька полків піхоти й кавалерія, що мали продефілювати під Триумфальною аркою, що красувалась тоді посеред ґрат з чудовими венеційськими кіньми на вершині. Полкова музика, розташована внизу Луврських галерей, була замаскована вартовими польськими уланами. Велика частина посипаного піском чотирикутника була порожня, немов арена, приготована для руху цих мовчазних корпусів, що їх маси, розташовані з симетрією військового мистецтва, одбивали сонячне проміння трикутним блиском десяткох тисяч багнетів. Султани на шапках у солдатів хиталися від вітру, немов дерева в лісі, зігнуті бурєю. Ці старі, мовчазні й блискучі полки давали очам тисячу кольорових контрастів через різноманітність уніформ, оздоб, зброї та аксельбантів. Цю ширококраю картину, мініатюру воєнного поля перед боєм, поетично облямовували своїми аксесуарами й химерними виступами високі величні будівлі, яких непорушність, здавалось, наслідували офіцери й солдати. Глядачі мимоволі порівнювали ці людські мури з камінними мурами. Весняне сонце щедро кидало проміння на білі мури, збудовані напередодні, і на мури столітні, ясно освітлювало незчисленні засмаглі обличчя, що оповідали про минулі небезпеки й поважно чекали прийдешніх. Полковники кожного полку походжали самотньо перед фронтами цих героїчних людей. Далі, позад маси війська, що рябіло сріблом, блакиттю, пурпуром і золотом, цікаві могли побачити трикольні стрічки, прив'язані до списів шістьох невтомних польських кіннотників, що, мов ті вівчарки, що ведуть у степу отару, без упину ганяли між військом та глядачами, щоб цих останніх стримати в невеличкій місцині, приділеній їм біля імператорських ґрат. Коли б не ці рухи, можна було б подумати, що потрапив до палацу зачарованої красуні. Весняний вітрець, що ворухив ведмежі шапки гренадирів, підкреслював нерухомість солдатів так само, як глухий гомін юрби підкреслював їхню мовчазність. Тільки іноді

звук гонгу чи якийсь легенький випадковий удар великого барабана, підхоплений луною імператорського палацу, нагадували далекий гуркіт, що провіщає грозу. Невимовний ентузіазм горів у чеканні юрби. Франція прощалася з Наполеоном напередодні кампанії, якої небезпеки передбачав і найдрібніший громадянин. Для Французької імперії цього разу йшлося про бути чи не бути. Ця думка, здавалося, надихала і громадянство, і війська, що однаково мовчки тиснулися в огорожі, де ширяв орел і геній Наполеона. Ці солдати — надія Франції, ці солдати — остання краплина її крові, також чимало спричинялися до тривожної цікавості глядачів. Багато з присутніх та військових прощалися може й навіки; але всі серця, навіть найворожіші до імператора, підносили до неба палкі благання про славу батьківщини. Люди, геть стомлені боротьбою, що почалася між Францією та Європою, забували свою ненависть, проходячи під Тріумфальною аркою, бо розуміли, що в день небезпеки Наполеон був цілою Францією. Палацовий годинник продзвонив половину. Ту ж хвилину гомін у юрбі завмер, і тиша запала така глибока, що можна було б почути слово дитини. Старий з дочкою, що, здавалось, жили тільки очима, почули тоді брязкіт острог і цокання шабель, що розлягалось під лунким замковим перестилем.

Раптом з'явилась невисока, досить огрядна людина у зеленій уніформі, білих штаних і ботфортах та в трикутному капелюху, також чарівному, як і сама вона; широка червона стрічка Почесного Легіону колихалась на її грудях, а при боці висіла коротка шпага. Людину ту побачили всі очі й разом з усіх кінців майдану. Зразу ж барабани забили на похід, два оркестри розпочали один мотив, що його войовничий запал підхопили всі інструменти від найнижнішої флейти й до великого барабана. На цей бойовий заклик душі здригнулися, прапори схилились на пошану, солдати взяли наготовів зброю одностайним і правильним рухом, що сколихнув рушниці на Каруселі від першого ряду й до останнього. Слова команди перелітали з ряду в ряд, немов луна. «Хай живе імператор!» — вирвалося в захопленого натовпу. Все затремтіло, заворушилось, задвиготіло.

Наполеон сів на коня. Цей рух війнував життям у мовчазні маси, підніс голос інструментів, додав розгону прапорам та орлам і хвилювання всім обличчям. Мури високих галерей старого палацу теж, здавалось, кричали: «Хай живе імператор!» То не було щось людське, то було чарівництво, подих божественної могутності, чи, певніш, минуший образ цього минушого памування. Людина, яку оточувала така любов, ентузіазм, відданість і побажання, для якої сонце розігнало хмари на небі, сиділа на коні за три кроки перед невеличким роззолоченим загоном почту, поруч великого маршала ліворуч і чергового маршала праворуч себе. Серед такого, нею викликаного, хвилювання, жодна риса на обличчі в тієї людини не зворухнулася.

— Ох, боже мій, так! У Ваграмі¹ серед бойовища, у Москві серед трупів він завжди такий спокійний!

Так відповів на численні запитання гренадир, що стояв коло дівчини. Жюлі якусь хвилину не могла відірвати очей від його обличчя, що своїм спокоєм виявляло непереможну могутність. Імператор побачив панну де-Шатійонне і, нахилившись до Дюрока², сказав якесь коротке речення, від якого великий маршал усміхнувся. Почалися маневри. Якщо досі увага дівчини ділилась між безстрашним обличчям Наполеона та синіми, зеленими й червоними лавами війська, то тепер вона майже цілком захопилася молодим офіцером, що серед швидкого й правильного руху старих вояків пробігав конем поміж рухливих рядів і з невтомною енергією вертався до групи, на чолі якої сяяв у своїй простоті Наполеон! Офіцер той сидів на прегарному чорному коні й вирізнявся серед розшптої галунами маси чудовою голубою уніформою імператорського офіцера для доручень. Брозументи його так ясно вилискували на сонці, а тонкий і довгий султан на його ківері відсвічував так яскраво, що глядачі, певне, порівнювали його до блудного вогню чи до зримого духа, якому імператор доручив надихати

¹ Село недалеко Відня, де Наполеон 1809 р. розбив австрійське військо.

² Один з найближчих помічників Наполеона, на той час великий маршал палацовий.

й вести ці батальони, що їх зброя, колихаючись, відбивала полум'ям, коли вони з одного знаку його очей роз'єднувались, збиралися й кружляли, як буруни у вирі, або проходили перед ним, як довгі спадисті й високі хвилі, що їх розлючений океан скеровує на береги.

Коли маневри закінчилися, офіцер для доручень поїхав, попустивши вуздечку, і спинився перед імператором, чекаючи його наказів. В ту хвилину він був за двадцять кроків від Жюлі перед імператорською групою, нагадуючи своєю постаттю генерала Раппа¹ з картини Жерара² «Бій під Аустерлідом». Тут дівчина могла помилуватися з свого коханого в усій його військовій пишноті. Полковник Віктор д'Еглемон, якому недавно минуло тридцять років, був високий, добре збудований, стрункий; і ніколи доладність його тіла не впадала так у вічі, як коли він виявляв свою силу, керуючи коєм, якого благородна й хистка спина під ним ніби вгиналася. Його мужнє, смугляве обличчя мало той нез'ясовний чар, що його надає молодим лицям досконала правильність рис. Чоло мав широке й високе. Вогняні очі, затінені густими бровами й оторочені довгими віями, вимальовувались як два білі овали між двох чорних рис. Ніс був граціозно загнутий, як орлиний дзьоб. Його пурпурові уста горіли під обводом неодмінних чорних вусів. На його широких і рум'яних щоках лежали коричневі й жовті тони, що свідчили про незвичайну силу. Його обличчя — одно з тих, що, позначені печаттю геройства, було типом, якого шукає тепер художник, що задумав відтворити героя імператорської Франції. Спітнілий кінь, нетерпляче мотаючи головою і розставивши передні ноги в одній лінії так, що жодна за неї не виступала, махав довгим волосом свого густого хвоста; його відданість була видимим образом відданості його хазяїна імператорові. Бачивши, що її коханий так пильнує поглядів Наполеона, Жюлі на мить відчула ревність, бож на неї, подумала, він ще й не глянув.

¹ Один з наполеонівських генералів.

² Французький художник початку ХІХ ст. відомий картинами на історичні теми й портретами.

Раптом державець промовив слово. Віктор стиснув боки коня й пустився галопом, але тінь від стовпа на піску зликала тварину — вона стривожилась, позадувала й стала дибки так раптово, що верхівець ніби потрапив у небезпеку. Жюлі скрикнула, зблідла, всі зацікавлено на неї глянули, вона ж не бачила нікого; її очі не відривались від гарячого коня, якого офіцер шмагав, везучи далі Наполеонів наказ. Ця різюча картина так захопила Жюлі, що вона несвідомо стиснула батькові руку, якій мимоволі передавала свої думки міцним потиском пальців. В ту хвилину, як кінь міг скинути Віктора, вона ще дужче нависла на батька, немов їй самій була небезпека впасти. Раніш старий з похмурою й сумною тривогою спостерігав розквітле доччине обличчя, і почуття жалю, ревності, навіть каяття збігало всіма зморшками його лица. Та коли тепер незвичайний блиск очей у Жюлі, крик, що вихопився в неї, конвульсійні рухи її пальців досить розкрили йому таємне кохання, він, певне, побачив у майбутньому багато лиха, бо обличчя йому прибрало похмурого й напруженого виразу. Ту мить душа Жюлі перейшла, здавалось, у офіцера. Але ще жорстокіша думка, ніж усі ті, що допіру вжахнули старого, скривила риси його страдницького обличчя, коли він побачив, як д'Еглемон, проїздячи повз них, скинувся промовистим поглядом з Жюлі, в якої очі були вогні, а обличчя надмірно пашіло. Він раптово повів дочку до Тюльрійського саду.

— Алеж, тату, — казала вона, — ще на майдані Каруселі є полки, що будуть маневрувати.

— Ні, дитино, вже все військо пройшло.

— Мабуть, помиляєтесь ви, тату. Пан д'Еглемон мусів подати їм знак...

— Алеж, дочко, я нездужаю і не хочу далі залишатись.

Глянувши на його обличчя, яке згнітилося від батьківських турбот, Жюлі легко повірила батькові.

— І дуже нездужаєте? — спитала вона байдуже, бо була заклопотана зовсім іншим.

— Хіба кожен день не милостиня для мене? — відповів старий.

— Ви знову хочете засмутити мене розмовою про свою смерть! Мені було так весело! Проженіть по ваші гідкі чорні думки.

— Ах, пустунка ти! — скрикнув зідхнувши старий. — Найкращі серця бувають інколи дуже жорстокими. Вам присвячуєш життя, думаєш тільки про вас, дбаєш про ваш добробут, жертвуєш своїми смаками для ваших фантазій, молишся на вас, віддаєш вам навіть свою кров, — то хіба ж це дрібниця?.. А ви те все берете безтурботно. Щоб завжди мати від вас усмішку й зневажливу любов, треба мати божественну могутність. А, кінець-кінцем, приходять інші! Коханець, чоловік краде в нас ваше серце.

Жюлі здивовано дивилась на батька, що йшов повільно й поглядав на неї похмуро.

— Ви навіть криєтесь від нас, — почав він знову, — може й від самих себе...

— Та про що ви, тату, говорите?

— Я думаю, Жюлі, що ти маєш таємниці від мене. Ти любиш, — підхопив старий, побачивши, що вона почервоніла. — Ах, я сподівався, що ти будеш вірна своєму батькові аж до його смерті, я сподівався зберегти тебе біля себе, щасливу й блискучу, любитися з тебе, як то було недавно. Не знаючи твоєї думки, я міг вірити в твоє спокійне майбутнє, а тепер годі вже мені надіятися на твоє щастя в житті, бо як полковника ти любиш його більш, ніж як кузена. Це вже річ для мене безперечна.

— А хіба мені заборонено його любити? — жваво й зацікавлено скрикнула Жюлі.

— Ах, Жюлі, ти не зрозумієш мене, — сказав зідхаючи батько.

— А скажіть усе таки, — мовила вона, не стримуючи упертого руху.

— Добре, дитино, слухай! Молоді дівчата часто утворюють собі благородні, чарівні образи, ідеальні постаті й плекають химерні думки про чоловіків, про почуття, про світ; потім вони невинно приписують якомусь характерові всі ті вимріяні досконалості й довіряються йому; в обраному чоловіку вони люблять цю уявну істоту, але згодом, коли

нещастя вже пізно позбутися, облудна зовнішність, яку вони так прикрасили, їхній перший божок раптом перетворюється на гидкий кістяк. Жюлі, я волів би краще, щоб ти закохалася в старика, ніж оце ти любиш полковника. Ах, якби ти могла перенестися на десять років у житті, то визнала б справедливність мого досвіду. Я знаю Віктора; його веселість є веселість бездушна, веселість казарми, він нездара й марнотратець. Це один з тих, яких небо створило на те, щоб споживати й переграблювати чотири страви на день, спати, любити першу-ліпшу й битися. Він не розуміє життя. З доброго серця — бо серце в нього добре — він може віддати свій гаманець якомусь бідоласі чи товаришеві, але він безтурботний, але немає в нього в серці тієї ніжності, яка робить нас рабами жіночого щастя; але він неук, егоїст... Багато є «але».

— Одначе, тату, мабуть і розум, і здібності в нього є, коли він дослужився до полковника.

— Віктор лишиться полковником на все життя, моє серце. Я ще не бачив нікого, хто був би, на мою думку, годен тебе, — сказав старий з якимсь захватом.

Він спинився на мить, глянув на дочку й додав:

— Але, бідна моя Жюлі, ти ще надто молода, надто слаба, надто тендітна, щоб терпіти шлюбні прикраси й клопіт. Д'Еглемон був щезений у батьків, як і ти в мене з матір'ю. Де вже надіятись, що ви зможете порозумітися, коли у вас різна вдача, якої тиранію не можна буде примирити? Ти будеш або жертвою, або тираном. Від того й від того однаково буває лихо в житті жінки. Але ти лагідна й скромна, тому перша поступишся... Нарешті, в почуттях у тебе, — сказав він зміненим голосом, — є краса, яка буде зневажена, а тоді...

Він не докінчив, сльози його здушили.

— Віктор, — сказав по паузі, — образить наївні поривитвоєї молодії душі. Я знаю військових, Жюлі, сам був у армії. Рідко буває, що серце цих людей перемагає звички, які беруться чи то від лиха, серед якого живуть вони, чи від випадковостей їхнього пригодицького життя.

— То ви хочете, тату, — відповіла Жюлі півжартома,

півсерйозно, — іти навперекір моїм почуттям, одружити мене для себе, а не для мене?

— Тебе одружити для себе! — здивовано скрикнув старий. — Для себе, дочко, коли ти незабаром уже й не почувеш мого дружньо-бурчливого голосу! Завжди, бачив я, діти приписують якомусь особистому почуттю ті жертви, які приносять їм батьки. Виходь за Віктора, Жюлі. Колись ти гірко плакатимеш через його нікчемність, безладність, егоїзм, через його неделікатність та зневагу до кохання й ще через безліч печалей, що будуть тобі від нього. Тоді пригадай, що під цими деревами марно пролунав пророчий голос твого батька!

Старий замовк, помітивши, що дочка свавільно хитає головою. Обоє пройшли ще трохи до ґрат, де спинилася коляса. Ідучи з ним мовчки, молода дівчина нишком глянула батькові в лице, і з її обличчя поступово зник гнівний вираз. Глибокий сум, що відбився на його похиленому чолі, геть уразив її.

— Обіцяю вам, тату, — сказала вона тихим, зміненим голосом, — не говорити вам про Віктора, поки ви не зміните свого упередження проти нього.

Старий здивовано глянув на дочку. Дві сльози, що впали з очей, покотилися вздовж зморшкуватих щік. Він не міг поцілувати Жюлі серед натовпу, що оточував їх, і тільки ніжно стиснув їй руку. Коли він сів у колясу, усі турботні думки, що зібралися на його чолі, вже зникли цілком. Трохи сумна поза його дочки тривожила його далеко менше, ніж невинна радість, якої таємницю Жюлі зрадила під час огляду.

На початку березня 1814 року, трохи менш, як через рік після цього імператорського огляду, дорогою з Анбуаза на Тур їхала коляса. Помивувши зелені бані горішника, під якими ховалася Фрієрська станція, коляса побігла так швидко, що за одну мить доїхала до мосту через Сізу, там, де ця річка вливається в Луару, і тут спинилась. Від того вавального бігу, яким молодий поштар з наказу свого хазяїна гнав чотирьох найдужчих на всю станцію

коней, порвався раптом посторонок. Отож, ті двоє, що були в колясі, мали змогу, прокинувшись, побачити випадково один з найкращих краєвидів на чарівних берегах Луари. Праворуч подорожний одним поглядом обіймає усі завороти Сізи, що біжить срібною змією по луговій траві, яка в перших подихах весни поїнялася тоді смарагдовим кольором. Ліворуч у всій своїй пишноті видніє Луара. Брижі, що пішли по воді від ранішнього холоднуватого вітру, відбивали своїми незчисленими гранями сонячне сяйво на широкому полотнищі цієї величної ріки. Там і там зеленіли острівці, виступаючи один по одному з водного простору, немов смарагдове намисто з оправ. По другий бік річки, скільки сягало око, розгортали свою розкіш чудові туренські поля. А в далечині погляд спиняли тільки Шерські пагорки, що їх вершини світлими лініями вирисовувались тепер на прозорій блакиті неба. І Тур у глибу краєвида постає, здається, з лона вод за нижнім листям островів, як Венеція. Дзвіниці його старого собору підносяться в повітрі, зливаючись із фантастичними витворами білястих хмар. З того мосту, де спинилась коляса, подорожні бачили перед собою вздовж Луари й аж до Тура ланцюг скель, немов поставлених тут з примхи природи, щоб закувати річку, яка своїми хвилями безупинно підмиває каміння — це видовище всякого подорожного дивує. Сільце Вуврей, як гніздо, примостилось у розщілинах та обвалах скель, що перед Сізьким мостом починають креслити дугу. Далі, від Вуврея аж до Тура, скрізь по страшних заворотнях цього розірваного кряжу живуть виноградарі. Там і там бачиш будинки, трьома поверхами продовбані в скелях та з'єднані сходами, теж вирубаними в камені. По даху дівчина в червоній спідниці біжить до свого саду. Дим з димаря здіймається поміж молодою прорістю виноградних лоз. У простовисних полях працюють хуторяни. На великій брилі заваленої скелі, під розквітлим мигдалевим деревом, стара жінка спокійно крутить прядку та дивиться, посміхаючись з їхнього страху, на подорожніх, що проходять унизу. Не лякають її ні тріщини в ґрунті, ні нависла руїна старого муру, що його каміння тримається на покру-

ченому корінні розмаїтого плюща. Молотки бондарів луною гудуть під склепінням цих повітряних льохів. Словом, земля всюди була оброблена й усюди родюча, хоч природа й не дала тут ґрунту для людської праці. Тож ніщо по всій Луарі не дорівнюється розкішній туренській панорамі, що була в подорожних перед очима. Потрійна картина цієї сцени, якої обриси тут тільки накидано, дає душі те видовище, що лишається в пам'яті назавжди; а коли його побачить поет, то часто й пишню витворюватиме в мріях ці романтичні вражіння.

В ту хвилину, як коляса проїздила Сізьким мостом, споміж островів на Луарі виплило кілька білих парусів, додаючи нової гармонії цьому гармонійному краєвидові. Вогкий вітрець розносив міцні пахощі верб, що стоять над водою; чути було нескінченний концерт птахів, до якого монотонна пісня козаря додавала якоїсь меланхолії, а гукання перевізників сповіщало про далеку тривогу. Легкий туман, що примхливо скупчився коло дерев, розкиданих по цьому широкому краєвиді, вивершував його красу. То була Турена¹ в усій своїй славі, весна в усьому своєму сяйві. Тільки цю частину Франції ніколи не топтало чуже військо, тільки вона була тої пори спокійна й не боялася ніякої небезпеки.

Як тільки коляса спинилася, з неї показалася голова у військовій шапці; швидко по тому нетерплячий військовий сам відчинив дверцята й сплигнув на дорогу, немов хотів нагримати на поштаря. Вправність, з якою цей туренець лагодив порваний посторонок, заспокоїла полковника графа д'Еглемона; він вернувся до коляси, розправляючи руки, немов хотів розім'яти заспані м'язи; позіхнув, поглянув на краєвид і поклав свою руку на руку жінки, дбайливо загорнутої в широку шубу.

— А прокинсь но, Жюлі, — мовив хрипко, — і глянь на цей край! Він чудовий.

Жюлі висунула голову з коляси. На голові в неї була куняча шапка, а складки хутряного манто так обгортали

¹ Французька провінція на річці Луарі.

її постать, що видно було тільки обличчя. Жюлі д'Еглемон вже не скидалась на ту дівчину, що радісно й щасливо бігла на Тюльрійський огляд. Обличчя її, все ще ніжне, втратило той рожевий колір, що колись так прикрашав її, від чорних пасом волосся, що розвилось від нічної вогкості, ще різкіш виступала білість її обличчя, якого жвавість, здавалось, обважніла. Тільки очі горіли незвичайним блиском, але під віями на стомлених щоках лежали фіалкові плями. Байдужим оком оглянула вона Шерські поля, Луару та острови на ній, Тур і довгі вуврейські скелі, потім, не глянувши навіть на чарівну Сізьку долину, хутко відхилилась у гліб коляси й сказала голосом, що на свіжому повітрі здався надзвичайно слабим:

— Так, тут чудово.

Як бачимо, вона, собі на лихо, перемогла батька.

— Чи не хотіла б тут жити, Жюлі?

— О, тут чи десь, — сказала вона недбало.

— Ти нездужаєш? — спитав полковник д'Еглемон.

— Аж ніяк, — відповіла молода жінка, на мить пожвавішавши. Глянула посміхаючись на чоловіка й додала:

— Мені хочеться спати.

Раптом почувся кінський тупіт. Віктор д'Еглемон пустив дружині руку й повернув голову на шлях, що завертав у тому місці. Як тільки чоловік відвернувся від неї, вдавана веселість зникла з її блілого обличчя, немов світло якесь перестало його освітлювати. Не почувуючи ні бажання знову глянути на краєвид, ні цікавості знати, що то за вершник скаче так швидко, вона похилилась у куток коляси й утопила очі в крупі коней, не виявляючи ніякого почуття. В неї був такий тупий вигляд, який буває в бретонської селянки, коли та слухає казання свого кюре. Раптом зза купи тополів і розквітлого глоду виїхав молодик на дорогому коні.

— Це англієць, — сказав полковник.

— Ох, боже мій, так, так, пане генерал, — обізвався поштар. Він з тих молодців, що, кажуть, хочуть загарбати Францію.

Незнайомий був з тих мандрівців, що перебували на континенті, коли Наполеон заарештував усіх англійців,

мстяться за замах Сен-Джемського кабінету¹ проти людського права під час розриву ам'єнської угоди². З примхи імператорської влади ці полонені не лишилися ні там, де їх захопили, ні там, де вони спочатку оселилися з своєї волі. Більшість тих, що жили тоді в Турені, були привезені туди з різних місць імперії, де їхнє перебування здалося шкідливим для інтересів континентальної політики³. Молодий бранець, що виїхав з нудьги прогулятися вранці, був жертвою бюрократичної влади. Вже два роки тому з наказу міністерства закордонних справ він мусів покинути клімат Монпельє, де він лікувався від грудної хвороби саме тоді, коли розірвано мир. Ледве цей молодик пізнав в особі графа д'Еглемона військового, він похопився уникнути його поглядів, зразу повернувши голову до Сізьких луків.

— Всі ці англійці такі нахабні, немов їм належить уся земна куля, — пробурмотів полковник. — На щастя, Суль⁴ дасть їм доброго чосу.

Проїздячи повз колясу, полонений кинув туди оком, і, хоч його погляд був дуже швидкий, він замилювався проте сумовитим виразом, що надавав задумливому обличчю графині невимовної привабливості. Є багато чоловіків, яким владно зворушує серце самий вигляд жіночого страждання; журба здається їм обіцянкою вірності й кохання. Геть поринувши в споглядання подушок у своїй колясі, Жюлі не звернула ніякої уваги ні на коня, ні на вершника. Посторонек полагоджено міцно й швидко. Граф знову сів у колясу. Поштар силкувався надолужити згаяний час і швидко помчав подорожних узвозом, що йде край навислих скель, де стигне вуврейський виноград, де стоїть багато красивих будинків, де в далечині маячать руїни славетного абатства Мармутьє, пристановища святого Мартіна.

¹ Англійський уряд.

² Мирова угода між Францією, Англією, Іспанією та Голландією, підписана 1802 р. у французькому місті Ам'єні.

³ Економічна блокада, яку провадив Наполеон, щоб послабити економічну мідь Англії.

⁴ Французький маршал, що командував 1814 р. армією, яка діяла на півдні Франції проти англо-іспанського війська.

— Чого це треба від нас тому кошовому мілордові? — скрикнув полковник, повертаючи голову, щоб пересвідчитись, що вершник, який від Сізького мосту їхав назирцем за колясою, є той самий молодий англієць.

Та що незнайомий, їдучи край узвозу, ніяким чпном не порушував пристойності, полковник, глянувши на англієця погрозово, знову відхилився в куток коляси. Але, не зважаючи на свою мимовільну ворожість, він не міг не помітити краси коня та доладності вершника. У молодика було те британське обличчя, яке своїм ніжним кольором і м'якою та білою шкірою іноді викликає думку, що воно належить тендітному дівочому тілу. Він був русий, тонкий і високий. В його вбранні знати було ту вишуканість та охайність, якою відзначаються чепуруни добродешної Англії. Здавалось, він почервонів не так від утіхи, як від чесноти, коли побачив графіню. Тільки раз звела очі Жюлі на чужинця, та й то з чемності до свого чоловіка, що хотів звернути її увагу на чистокровного коня. Тоді очі Жюлі зустрілися з боязкими очима англієця. З тої хвилини джентльмен поїхав не поруч коляси, а позад неї. Графиня ледве чи й роздивилась на незнайомого. Вона не помітила жодної ні людської, ні кінської якості, що їй показано, і відхилилась у гліб коляси, злегка повівши бровами на знак згоди з чоловіком. Полковник знову задрімав. Подружжя доїхало до Туру, не промовивши й слова, і чарівний краєвид мінливої місцевості, де вони їхали, ні разу не притяг до себе уваги Жюлі. Поки чоловік спав, пані д'Еглемон кілька разів глянула на нього. За останнім поглядом їй на коліна від струсу впав із шиї медальйон на жалібному ланцюжку, і вона раптом побачила портрет свого батька. Тоді сльози, стримувані досі, покотились їй з очей. Може англієць і побачив блискучі й вогкі сліди їх на блідих щоках графині, але вітер їх швидко висушив. Маючи від імператора доручення відвезти накази маршалу Сулеві, що мусів боронити Францію від англійської навали в Беарні, полковник д'Еглемон скористався з своєї місії, щоб урятувати дружину від небезпек, які загрожували тоді Парижеві, й відвезти її в Тур до своєї старої

родички. Незабаром коляса покотилась Турським бруком, далі мостом на Велику вулицю й спинилась перед старовинним будинком, де жила колишня маркіза Лістомер-Ландонська.

Маркіза Лістомер-Ландонська була одна з тих вродливих, старих жінок, блідих і сивих, що посміхаються тонко що виглядають так, ніби ще й досі носять фіжми, а чепець у них на голові належить до невідомої моди. Ці жінки, сімдесятилітні портрети доби Луї XV, майже завжди бувають ніжні, немов вони ще й досі кохають; вони не так побожні, як святенниці, і не такі святенниці, як здається; завжди напудровані пахучою пудрою, вони розповідають добре, розмовляють ще краще й сміються не так від жарту, як від спогадів. Сучасність їм не до вподоби. Коли стара покоївка сповістила маркізу (титул їй незабаром мав вернутися) про візит небожа, якого вона не бачила, відколи почалася війна з Іспанією, вона мерщій скинула окуляри, закрила «Галерею старого двору», свою улюблену книгу, і знайшла в собі десь моторність, щоб вийти на ганок тої хвилини, коли на нього сходило подружжя.

Тітка й небога хутко одна на одну поглянули.

— Добридень, тіточко, — скрикнув полковник, поривчасто обнявши її та цілуючи. — Привіз ось вам під догляд дружину. Доручаю вам свій скарб. Моя Жюлі не кокетна й не ревнива, доброта в неї ангельська... Та тут вона, сподіваюсь, не зіпсується, — додав він, уриваючи сам себе.

— Ледащо! — відповіла маркіза, глузливо на нього глянувши.

Вона перша з ласковою грацією поцілувала Жюлі, яка стояла задумана, виявляючи більше ніяковості, ніж цікавості.

— То маємо познайомитись, моє серденько? — сказала маркіза. — Не лякайтесь мене дуже, з молодими я завжди стараюсь не бути старою.

Раніш, ніж увійти до вітальні, маркіза, додержуючи провінціального звичаю, уже звеліла готувати сніданок для обох гостей, але граф спинив тітчине красномовство,

сказавши їй поважно, що не може приділити їй більше часу, ніж треба, щоб перепрягти на пошті коней. Тому троє родичів мершій увійшли до вітальні, і полковник ледве встиг розказати тітці про політичні та військові зміни, які змусили його пресити в неї притулку для молоді дружини. Під час цього оповідання тітка поглядала то на небожа, що говорив без перерви, то на небогу, сум і блідість якої, здавалось їй, були викликані цією змушеною розлукою. Вона немов думала сама собі: «Хе, хе, та ці молодята любляться!»

Цю хвилину на старому мовчазному подвір'ї, де брук поріс травною, почулось ляскання батога. Віктор знову поцілував маркізу й вийшов з дому.

— Прощай, моя люба, — сказав він, цілуючи дружину, що вийшла за ним до коляси.

— О, Вікторе, дозволь мені поїхати з тобою ще далі, — сказала вона ніжно, — мені не хочеться покидати тебе...

— Що ти собі думаєш?

— Добре, — сказала Жюлі, — прощай, якщо ти хочеш. Коляса зникла.

— Так ви дуже любите мого бідного Віктора? — спитала маркіза в небоги, глянувши на неї тим досвідченим оком, яким старі жінки дивляться на молодих.

— Ох, пані, — відповіла Жюлі, — хіба ж не любши чоловіка, коли віддаєшся за нього!

Ця остання фраза була підкреслена наївним тоном, що виявляє заразом чисте серце й глибокі таємниці. Тож для жінки, що була другом Дюкло¹ й маршала де-Рішельє², дуже важко було лишити поза увагою секрет молодого подружжя. Ту мить тітка з небогою стояли на воротах, дивлячись услід від'їжджаючій колясі. Очі графині не вп'являли кохання, як розуміла його маркіза. Стара була провансалка³ і колись мала палкі почуття.

— Отже ви піймалися в тенета мого шибеника-небожа? — спитала вона в небоги.

¹ Французький історик (XVIII ст.).

² Маршал Франції за Луї XV.

³ Уроженка південної французької провінції Провансу.

Графиня мимоволі здригнулась, бо тон і погляд старої кокетки, здавалось, виявляли, що вона знає Вікторову вдачу багато глибше від дружини. Занепокоєна пані д'Еглемон заховалась тоді у неправне вдавання, найперше присгановище наївних і страдницьких серць. Пані Лістомер задовольнилася з відповідей Жюлі, але з радістю подумала, що її самотність тепер звеселиться якимсь любовним секретом, бо їй здавалось, що небога має якусь втішну інтригу. Коли пані д'Еглемон опинилась у великій вітальні, оббитій матерією в золочених рамах, коли сіла біля вогню, що його заступала від протягу китайська ширма, її смуток все ж не розвіявся. Важко було народитися веселошам під цими старими оздобами, серед цих столітніх меблів. Проте молодій парижанці якось приємно було ввійти в цю глибоку самотність, в урочисту тишу провінції. Перекинувшись кількома словами з тіткою, якій вона недавно написала листа, як годиться молодій дружині, вона сідала мовчки, немов слухала в опері музику. І тільки по двох годинах мовчанки, достойної траппіста¹, вона помітила свою нечемність до тітки, згадала, що відповідала їй дуже холодно. З чарівного інстинкту, що характеризує старосвітських людей, маркіза не суперечила примсі своєї небоги. Зараз вона плела. Але перед тим разів кілька виходила, щоб глянути на «зелену» кімнату, де графиня мала спати й де слуги розкладали речі; потім знову сідала у велике крісло й крадькома позирала на молоду жінку. Соромлячись того, що піддалась своїй непереможній задумі, Жюлі спробувала виправдатись, посміявшись сама з себе.

— Вдовину журбу ми, моя любенька, знаємо, — відповіла тітка.

Треба було мати сорок років, щоб зрозуміти іронію, яку виявляли уста старої дами. Другого дня графині було вже краще, вона розмовляла. Пані Лістомер не втрачала надії приручити молоду жінку, що спочатку здалася їй диким і впертим створінням; вона розказала їй про тутешні роз-

---

¹ Ченці з середньовічного ордену, що давали обітницю абсолютної мовчанки.

ваги, про бали й родини, де вони можуть бувати. Всі маркізині запитання того ранку були немов пастки, які вона, за старою двірською звичкою, мимоволі наставляла небозі, щоб вивідати її вдачу. Жюлі опиралась усім кількадечним пропозиціям пошукати розваги десь на стороні. Отож, не зважаючи на бажання попишатись на прогулянці вродливою небогою, стара дама мусіла зрештою відмовитись від того, щоб вивести її в світ. Графиня знайшла привід до самотності й суму в тій печалі, що завдала їй смерть батька, по якому вона досі носила жалобу. За тиждень вдова почала вже захоплюватись ангельською ніжністю, чарівною скромністю та вибачливим розумом Жюлі й тоді страшенно зацікавилась таємничою тугою, що точила це молоде серце. Графиня була з тих жінок, яким з роду призначено бути ласкавими і які, здається, приносять з собою щастя. Її товариство зробилося пані Лістомер таким милим та приємним, що вона широко покохала небогу й не хотіла вже ніколи з нею розлучатися. Місяця було досить, щоб між ними зав'язалася довічна приязнь. Стара дама не без подиву помітила, що обличчя пані д'Еглемон змінилось. Ясний рум'янець, яким горіли її щоки, нечутно зник, і обличчя зробилося тьмяне й бліде. Втрачаючи свій колишній блиск, Жюлі ставала не така сумна. Інколи вдова збуджувала в молодій родичці пориви веселості й бездумного сміху, але якась настирлива думка їх швидко поборювала. Вона збагнула, що ні спогад про батька, ні Вікторєва відсутність не є причина тої глибокої туги, що накинута серпанок на життя її небоги; тоді в неї з'явилося стільки лихих підозр, що їй уже важко було розпізнати правдиву причину нещастя, бо на правду ми натрапляємо, мабуть, тільки випадково. Аж ось одного дня тітка, на превелике диво, побачила, що Жюлі зовсім забула про свій шлюб, що вона зробилася веселою і легковажною дівчиною, широкою, по дитячому пустотливою, дівчиною з ніжною і глибокою, часом, душею, якою визначається французька молодь. Тоді пані Лістомер вирішила виявити таємницю цієї душі, якої крайності дорівнювали її непроникливій затайливості. Заходила ніч, обидві дами сиділи коло вікна, що виходило

на вулицю; Жюлі знову замислилась. Повз них проїхав хтось верхи на коні.

— Ось одна з ваших жертв, — сказала стара.

Пані д'Еглемон глянула на тітку здивовано й навіть тривожно.

— Це молодий англійський дворянин, шановний Артур Ормонд, син лорда Гревіля. Його історія дуже цікава. Він приїхав у Монпельє 1802 року, сподіваючись, що повітря цього краю, куди його послали лікарі, вилікує грудну хворобу, від якої він помирав. Бонапарт заарештував його, як і всіх його земляків, під час війни, бо ж ця потвора не може обійтись без війни. Для розваги молодий англієць взявся вивчати свою хворобу, яку вважали за смертельну. Помалу він зацікавився анатомією, медициною, захопився цим, сказати б, мистецтвом, що дуже незвичайно для значної людини; а втім займався ж Регент хемією! Словом, пан Артур зробив успіх, що здивував навіть професорів у Монпельє; наука стала йому за розраду в полоні, і разом з тим він цілком вилікував себе. Кажуть, він два роки не розмовляв, дихав не часто, лежав у хліві, пив молоко з корови, привезеної з Швейцарії, а їв саму хреницю. Приїхавши в Тур, він ні в кого не був, бо гордий, як павич; але ви, певне, перемогли його, бо вже ж не ради мене він двічі на день проїздить під нашими вікнами, відколи ви тут... Безперечно, він вас любить.

Ці останні слова, мов чари, розбудили графіню. В неї вихопився жест і посмішка, що здивували маркізу. Замість виявити те інстинктивне задоволення, яке відчуває навіть найсуворіша жінка, коли дізнається, що когось зробила нещасним, погляд у Жюлі був тьмянний і холодний. Обличчя її виявляло огиду, аж ніби жах. То не була неласка, яку закохана жінка відчуває до цілого світу заради одного-єдиного, — тоді вона вміє сміятись і жартувати; ні — тої хвилини Жюлі скидалася на людину, на яку яскраві спогади про небезпеку знову нагоняють смуток. Тітка, що вже цілком пересвідчилася, що Жюлі не любить її небожа, була тепер приголомшена, коли побачила, що вона й нікого не любить. Вона затремтіла, пізнавши в Жюлі роз-

чароване серце, молоду жінку, якій вистачало досвіду одного дня, одної, може, ночі, щоб оцінити нікчемність Віктора.

— Коли вона його розпізнала, всьому кінець, — подумала вона; — мій небіж незабаром знаєє шлюбних прикостей.

Тоді вона вирішила повернути Жюлі до монархічних доктрин доби Луї XV, але через кілька годин дізналась чи то збагнула ту досить звичайну для світу¹ ситуацію, в якій була причина графининого смутку. Жюлі зненацька замислилась і пішла до своєї кімнати раніш, ніж звичайно. Коли покоївка роздягла її й лишила її вже спати, вона не лягла, а сіла коло вогню на жовтій оксамитовій канапці старовинної моди, однаково зручній для сумних і для веселих; вона плакала, зідыхала, думала; потім присунула маленького столика, добула паперу й почала писати. Години минали швидко, ширість, з якою Жюлі писала листа, їй дорого, здавалось, коштувала, кожне речення викликало довгі міркування; раптом молода жінка заридала й кинула писати. Ту хвилину годинник продзвонив другу годину. Важка, як у вмирущої, голова схилилась їй на груди; потім, коли прокинулась, Жюлі побачила тітку, що раптом стала перед нею, немов зійшла з шпалерів, якими оббиті були стіни.

— Що це вам, серденько? — спитала тітка. — Чого не спите так пізно, а головне, чого плакати насамоті у ваші роки?

Вона без зайвих церемоній сіла біля небоги й пильно подивилась на пччати лист.

— Чоловікові пишете?

— Хіба я знаю, де він? — обізвалась графиня.

Тітка взяла листа й прочитала. Певне й збиралася це зробити, бо принесла з собою окуляри. Простодушна жінка дозволила взяти листа без ніякого протесту. Енергії їй забракло не від браку ображеної гідності й не від почуття прихованої провини, — ні, тітка застала її в один з тих критичних моментів, коли душа не має ніякої сили, коли

¹ У даному разі, як і часто в тексті перекладу, слово це вжито відповідно до французького «monde» у значенні великопанського товариства.

байдуже все: погане й гарне, мовчанка й сповідь. Мов та добродісна дівчина, що карає коханця зневагою, але ввечері почуває себе такою сумною, такою покинутою, що бажає бачити його й хоче мати серце, якому могла б звирити свої страждання, Жюлі, не сказавши й слова, дозволила зламати печать, яку делікатність накладає на розкритого листа, й сиділа замислено, поки маркиза читала:

«Люба Луїзо, навіщо так добиватися, щоб я виконала необачну обіцянку, яку можуть дати одна одній дві недовідчені дівчини? Ти часто питаєш сама себе, пишеш ти мені, чому вже півроку я не відповідаю на твої запитання. Коли ти не зрозуміла моєї мовчанки, то може тепер збагнеш її причину, дізнавшись про таємниці, які я тобі відкрию. Я назавжди поховала б їх у своєму серці, якби ти не сповістила мене, що незабаром маєш узяти шлюб. Ти віддаєшся заміж, Луїзо. Від цієї думки я тремчу. Віддавайся, голубонько бідна! Згодом, за кілька місяців, знаєш ти гіркого жалю, згадавши про те, чим ми були недавно, отого вечора в Екуені, коли вийшли вдвох на гору до величезних дубів і споглядали на чудову долину внизу та чарувались промінням заходячого сонця, що клало на нас відблиски. Ми сіли на вламкові скелі, безмежний захват огорнув нас, за яким прийшов найніжніший смуток. Тобі першій здалося, що далеке сонце промовляє нам про майбутнє. Які цікаві й веселі ми тоді були! Чи пригадуєш ти собі всі наші витівки? Ми поцілувалися, як двоє закоханих, казали ми. Ми запряглися, що та з нас, яка перша віддасться заміж, щиро розповість другій про секрети Гіменей, про ті радощі, що їх наші дитячі душі так ніжно нам малювали. Пошкодуєш ти за тим вечором, Луїзо. Тоді ти була молода, вродлива, безтурботна, якщо не сказати щаслива; а чоловік за короткий час зробить тебе такою, якою я вже зробилася: бридкою, змученою і старою. Божевіллям було б розказувати тобі, як я нишалась, заносилась і раділа, що одружуюся з полковником Віктором д'Еглемоном. Та й як розказати?.. Я вже самої себе не пам'ятаю. За кілька хвилин моє дитинство зробилося ніби сном. Моя

поведінка того врочистого дня, що освітив цей зв'язок, якого значення я не розуміла, не була бездоганною. Батько не раз пробував стримати мою веселість, бо я виявляла радість, яку вважали за непристойну, а в моїх словах добачали лукавство саме через те, що лукавства в них не було. У фаті, вінчальному вбранні й квітах я пустувала без упину. Лишившись увечері сама в кімнаті, куди мене врочисто відвели, я вигадувала, якою б витівкою здивувати Віктора, і коли чекала його, в мене так тремтіло серце, як бувало тоді, на врочистому передодні нового року, коли я прокрадалась у кімнату, де були складені подарунки. Коли увійшов чоловік, коли шукав мене, той здушений сміх, що вихопився в мене спід серпанків, які мене огортали, був останнім виблиском ніжної радості, що надихала гри нашого дитинства...»

Коли вдова дочитала листа, який після такого початку певне містив у собі багато сумних зауважень, вона поволі поклала на стіл окуляри, також і листа й спинила на небозі свої зелені очі, яких огню ще не пригасили роки.

— Любенька, — сказала вона, — заміжня жінка не може так писати дівчині, не порушуючи пристойності.

— Про це я й думала, — відповіла Жюлі, перепиняючи тітку, — і мені було соромно за себе, коли ви читали...

— Коли якась страва на столі вам не подобається, то не можна через це іншим смаку відбивати, моя дитино, — добродушно казала стара, — тим більш, що від Єви й до наших днів шлюб уважають чудовою річчю... У вас матері вже немає? — спитала стара дама.

Графиня здригнулась, потім тихо підвела голову й сказала:

— За цей рік я вже не раз жалкувала, що не маю матері, але я винна в тому, що не послухалась попереджень свого батька, який не хотів Віктора за зятя.

Вона глянула на тітку й радісне тремтіння висушило їй сльози, коли вона побачила, що її старе обличчя ясніє добротою. Вона простягла свою молоду руку маркізі, що

цього, здавалось, чекала, і коли їхні пальці стиснулись, обидві жінки зрозуміли одна одну до кінця.

— Бідна сирітка! — промовила тітка.

Для Жюлі ці слова були останнім променем світла. Вона знову немов почула пророчий батьків голос.

— Які гарячі у вас руки! Вони у вас завжди такі? — спитала стара жінка.

— Тільки сім чи вісім день, як у мене пройшла пропасниця, — відповіла Жюлі.

— У вас була пропасниця, а ви крилися від мене?

— Вона в мене вже рік, — сказала Жюлі з якоюсь чеспотливою тугою.

— Отже, моє ангелятко, — обізвалась тітка, — шлюб досі був для вас тільки довгою недугою?

Молода жінка не зважилась відповісти, але потвердила це рухом, що викривав усі її муки.

— То ви нещасна?

— О, ні, тітусю, Віктор мене любить до безтями, і я його теж, він такий добрий.

— Так, ви його любите, алеж уникаєте його, правда?

— Так... іноді... він приходить до мене надто часто.

— І насамоті вас часто непокоїть страх, що ось він раптом прийде?

— Ах, так, тітусю! Але я дуже його люблю, запевняю вас!

— І ви дорікаєте нишком самій собі, що не вмієте чи не можете поділяти з ним насолоди? І вам здається іноді, що законце кохання важче терпіти, ніж якусь злочинну пристрасть?

— Так, так, — сказала вона, плачучи. — Ви зрозуміли все те, що було загадкою для мене. Всі почуття в мені захололи, в мене немає думок, мені важко жити. Душу мені гнітить невимовний страх, від якого холонуть мої чуття і сама я кам'янію. В мене немає голосу, щоб скаржитись, і слів, щоб висловити своє лихо. Я мучусь і соромлюсь своєї муки, коли бачу, що Віктор щасливий від того, що мене вбиває.

— Дитячість і дурниці все це! — скрикнула тітка, і її всохле обличчя раптом ожило від веселої усмішки, де світились радості її молодих років.

— І ви теж смієтесь! — розпачливо сказала молода жінка.

— Зо мною було те саме, — швидко обізвалась маркіза. — А тепер, коли Віктор покинув вас саму, ви знову зробилися спокійною дівчиною, без насолоди, але й без мук?

Жюлі спантеличено на неї глянула.

— Отже, моя ясочко, ви кохаєте Віктора, правда? Але воліли б краще бути йому за сестру, ніж за жінку, і з шлюбом вам, виходить, не пощастило?

— Так, тітусю. Алеж навіщо сміятись?

— Ох, ваша правда, моя бідна дитино! В усьому цьому веселого мало. Ви зазнаєте в майбутньому не одне нещастя, коли я не візьму вас під свою охорону й коли своїм старим досвідом не зможу викрити немудру причину вашої журби. Мій дурник-небіж не варт свого щастя. Коли б за королювання нашого коханого Луї XV молода жінка опинилась у такому становищі, як ви, то швидко покарала б чоловіка за те, що він поводить, як солдат. От егоїст! Всі в цього імператора-тирана — всі військові — гідкі нечеми. Грубість вони вважають за лицяння, і їм зовсім байдуже, яку жінку кохати; їм здається, що коли завтра вони йдуть на смерть, то сьогодні вже не мусять ставитись до нас з пошаною та увагою. Колись і кохати вміли, і вмирати при нагоді. Я його провчу, небого! Покладу край сумній, хоч і досить природній незгоді, через яку ви зненавидите одне одного, забажаєте розлуки, якщо не помрете раніш, ніж справа дійде до розпачу.

Жюлі слухала тітку і здивовано, і спантеличено, бо її вражали слова, яких мудрість вона не стільки розуміла, як відчувала, і їй страшно було почути з уст досвідченої родички, хоч і в м'якшій формі, той самий вирок Вікторові, що виголосив колись і батько. Мабуть вона яскраво уявила своє майбутнє; певне, відчула вагу нещастя, що мало її спіткати, бо заридала й кинулась у обійми старої дами.

— Будьте мені за матір! — казала вона.

Тітка не плакала, бо Революція лишила мало сліз у очах жінок старої монархії. Колись любов, а пізніш терор призвичайли їх до найбільших змін, так що в усіх життєвих небезпеках вони зберігали холодну гідність, щире, але

стримане почуття, яке дозволяло їм завжди додержувати етикету й благородства в поведженні, що їх нові звичаї відкинули геть зовсім несправедливо. Вдова обняла молоду жінку, поцілувала її в чоло з тою ніжністю і ласкою, які в цих жінок походять часто від виховання та звичаїв, а не з поривів їхнього серця; допомагаючи небозі лягти в ліжку, вона тішила її любими словами, віщувала їй щасливе майбутнє, колисала її надіями на кохання, немов то була її дочка, дорога дочка, якої сподіванки й печалі зробилися її власними печалами й сподіванками; вона почувала себе молодою і в небозі бачила саму себе недосвідченою і вродливою. Графиня заснула, радіючи, що зустріла подругу, матір, якій зможе тепер усе казати. Другого ранку, коли тітка з небогою цілувалися з тою глибокою сердечністю й тим виразом обопільного розуміння, які свідчать про поступ у почутті й про досконаліше єднання двох душ, вони почули кінський тупіт, разом повернули голови й побачили молодого англійця, що проїздив своїм звичаєм повільно. Здавалось, він добре вивчив життя двох самотніх жінок, бо завжди потрапляв на час їхнього сніданку або обіду. Кінь його стишував ходу без ніякого загаду від хазяїна, і поки він проходив між двома вікнами їдальні, Артур кидав у кімнату сумовитим поглядом, який графиня здебільшого лишала зовсім поза увагою. Але маркіза, звикнувши до жалюгідної і дріб'язкової цікавості, якою прикрашають провінціальне життя і від якої важко застерегтися навіть небуденним людям, розважалася тим боязким і поважним коханням, яке так мовчазно виявляв англієць. Ці періодичні погляди зробилися для неї ніби звичкою, і вона щодня сповіщала про появу англійця новими жартами. Сідаючи до столу, жінки разом глянули на острів'янина. Очі Жюлі й Артура зустрілись цього разу з таким виразним почуттям, що молода жінка почервоніла. Ту ж мить англієць стиснув коня й поскакав галопом.

— Але що робити, пані? — сказала Жюлі тітці. — Людям, що бачать, як проїздить цей англієць, мусить бути ясно, що я...

— Так, — відповіла тітка, уриваючи її.

— То чи не мушу я сказати йому, щоб він тут не їздив?

— А чи не дасть це йому приводу гадати, що він небезпечний? Та й потім, хіба ви можете заборонити людині їздити там, де їй до вподоби? Завтра ми їсти в цій залі не будемо, і молодий дворянин, не побачивши нас, припинить своє кохання крізь вікно. Ось як, серденько, поведиться жінка, що знається на світських звичаях.

Але нещастя Жюлі мусіло бути цілковитим. Тількищо ці дві жінки підвелися зза столу, як раптом прибув Вікторів лакей. Він шодуху прискакав усякими путівцями з Буржа й привіз графині листа від чоловіка. Віктор, що покинув імператора, сповіщав дружину про падіння імператорського режиму, про здобуття Парижу й про ентузіазм, з яким уся Франція окликала Бурбонів, але, не знаючи як добитися до Тура, Віктор просив її якнайшвидше приїхати в Орлеан, куди й він сподівався потрапити з перепусткою для неї. Його лакей, старий солдат, мусів супроводити Жюлі від Тура до Орлеана, між якими дорога, вважав Віктор, ще вільна.

— Не можна гаяти й хвилини, пані, — сказав лакей. — Прусаци, австрійці й англійці мають з'єднатися в Блуа або в Орлеані...

За кілька годин молода жінка була готова й виїхала в старій дорожній кареті, яку дала їй тітка.

— Чому б вам не поїхати з нами до Парижу? — сказала вона, цілуючи маркізу. — Тепер, коли відновлено Бурбонів, ви знайшли б там...

— І без цього несподіваного повороту я приїхала б, моя ясочко, бо мої поради надто потрібні вам обом: і Вікторові, і вам. Зараз почну збиратися, щоб навістити вас.

Жюлі поїхала в супроводі своєї покоївки та старого солдата, що скакав поруч карети, пильнуючи безпеки своєї господині. Вночі, коли доїхали до поштової станції перед Блуа, Жюлі, стурбована тим, що від самого Амбуаза, як вона чула, за ними позаду їхала якась карета, визирнула з дверцят, щоб побачити, хто ж то були її подорожні. При місяці вона пізнала Артура, що стояв кроків за три від неї, утопивши очі в її карету. Їхні погляди зустрілись.

Затремтівши від страху, графиня мерщій відхилилася в глиб карети. Як і більшість справді щирих і недосвідчених молодих жінок, вона вбачала свою провину в тому, що мимо своєї волі навіяла кохання чоловікові. Вона відчула інстинктивний жах — мабуть від свідомості свого безсилля перед таким сміливим наступом. Найсильніша зброя в чоловіка — це страшна спроможність зацікавити самим собою жінку, якої палка від природи уява боїться й ображається переслідування. Графиня згадала тітчину пораду й вирішила всю подорож просидіти в кареті, не виходячи з неї зовсім. Але на кожній станції вона чула, як англієць похажав коло обох карет, а в дорозі настирливий стукіт коляси ввесь час стояв їй у вухах. Та невдовзі Жюлі подумала, що коли приїде до чоловіка, то він зуміє захистити її від цього дивного пересліду.

— А що як цей молодик мене не любить?

Це було її останнє міркування. Щойно приїхали в Орлеан, карету зразу затримали прусаки, одвели на подвір'я якоїсь корчми й поставили під варту. Опиратись було неможливо. Чужинці владними рухами пояснили трьом мандрівникам, що вони одержали наказа не випускати нікого з карети. Години зо дві пробула графиня, плачучи, в полоні серед солдатів, що курили, сміялись і часом поглядали на неї з нахабною цікавістю. Та ось вони якось шанобливо відступилися, почувши кінський тупіт. Незабаром карету оточив гурт значних офіцерів-чужинців на чолі з австрійським генералом.

— Пані, — сказав генерал, — прийміть, будь ласка, наше перепрошення; трапилась помилка, ви можете безбоязно їхати далі, і ось вам перепустка, з якою ви не зазнаєте ніякого утиску...

Графиня тремтячи взяла папірця й щось невиразно пробурмотіла. Коло генерала вона побачила в уніформі англійського офіцера Артура, якому, без сумніву, завдячувала своїм швидким визволенням. Радісний і zarazом сумовитий Артур відвернув голову й на Жюлі зважувався поглядати тільки крадькома. Завдяки перепустці, Жюлі дісталась до Парижу без ніяких прикрих пригод. Тут вона знайшла

чоловіка, який, звільнившись від присяги на вірність імператорові, був дуже ласкаво прийнятий у брата Луї XVIII, графа д'Артуа, призначеного на генерал-лейтенанта королівства. Віктор мав у лейб-гвардії високу посаду, що давала йому чин генерала. Проте серед усіх свят, якими ознаймувався поворот Бурбонів, бідну Жюлі спіткало велике горе, що вплинуло на все її життя — вона втратила маркізу Лістомер-Ландонську. Стара дама померла від радості й подагри, що вдарила їй у серце, коли вона знову побачила в Турі герцога Ангулемського. Отже, померла людина, якій роки давали право просвітити Віктора, та єдина, що своїми порадами могла встановити кращу згоду поміж чоловіком і жінкою. Жюлі відчула все значення цієї втрати. Між нею й чоловіком була тільки вона сама. Але, молода й боязка, вона спочатку воліла краще страждати, ніж скаржитись. Через саму досконалість своєї вдачі вона не могла зважитись уникати своїх обов'язків або дошукуватись причини своїх болів, бо припинити їх була річ надто делікатна: Жюлі побоялася б образити свою дівочу чесноту.

Кілька слів про долю пана д'Еглемона за Реставрації.

Хіба мало буває людей, чия глибока нікчемність невідома, здебільшого, тим, хто їх знає? Високий чин, родовитість, важливі посади, певний глянец чемності, велика обережність у поведженні й сила достатку стають їм мов за охоронців, що не дають критиці дістатися до їхньої внутрішньої суті. Ці люди подібні до королів, що їх справжній зріст, вдачу й звичаї ніколи не можна ні добре знати, ні справедливо оцінити, бо бачиш їх надто далеко або надто зблизька. Такі люди з штучною гідністю замість говорити самим, запитують інших, замість виступати самим, уміють висувати інших на сцену, до того ж надзвичайно спритно смікають кожного за ниточку його пристрастей та інтересів і отак граються людьми, справді багато вищими від себе, роблять з них маріонеток і вважають їх за дрібних, бо принижують їх до власного рівня. Їхня перемога — це природна перемога вбогої, але сталої думки над мінливістю великих думок. Отож, щоб судити про ці порожні голови й зважити їхню від'ємну вартість, спостерігач мусить мати як не

високий, то гострий розум, мусить мати більше терпіння, ніж широти погляду, більше кмітливості й такту, ніж піднесення й величі в думках. Та проте, хоч як вправно захищають ці самозванці свої вразливі сторони, а їм важко ошукати своїх дружин, матерів, дітей і друзів дому; алеж усі ці особи майже завжди зберігають таємницю речей, які, до певної міри, стосуються їхньої спільної честі і часто навіть допомагають їм виставлятися перед людьми. Якщо завдяки цій домашній конспірації багато дурнів славиться за визначних людей, то вони компенсують собою визначних людей, яких уважають за дурнів, отже суспільство завжди має ту саму масу видимих здібностей. Подумайте тепер, яку роль мусить грати розумна й чутлива жінка при такому чоловікові; чи не завбачаєте ви життя, повного туги й зречення, за які на цім світі ніщо не може нагородити серця, сповнені любові й ніжності! Коли в таке жахливе становище потрапить сильна жінка, вона виходить з нього злочинно, як зробила Катерина II, яку, проте, названо Великою. Та що не всі жінки сидять на тронах, то вони засуджують себе здебільшого на домашні нещастя, які через свою потайність не робляться менше жахливі. Ті, хто шукає на цім світі непосередньої розради в своєму горі, часто тільки міняють одне лихо на інше, якщо хочуть лишитися вірними своїм обов'язкам, або впадають у гріх, коли для власної насолоди ламають закони. Ці міркування можна цілком застосувати до потайної історії Жюлі. Поки панував Наполеон, граф д'Еглемон був одним з багатьох полковників, добрий офіцер для доручень, що міг чудово виконати небезпечний наказ, але був нездатний до будьскільки важливого командування, не викликав ніякої заздрості, уважався за одного з хоробрих молодців, яких любив імператор, і був тим, що військові називають вульгарно «добрим хлопцем». Він не показав себе невдячним перед Реставрацією, що дала йому титул маркіза, і пішов за Бурбонами в Ган¹. Цим актом логіки й вірності спростовано

¹ Бельгійське місто, куди втік Луї XVIII, коли Наполеон раптово вернувся до Франції (1815).

той гороскоп, що колись склав йому тесь, сказавши, що зять його назавжди лишиться в полковниках. По другім повороті Бурбонів, одержавши чин генерал-лейтенанта й знову ставши маркізом, пан д'Еглемон, задумавши дійти перства, засвоїв правила й політику «Консерватора»¹, прикрився потайливістю, за якою нічого не ховалось, зробився поважним, усе розпитував, а сам говорив мало, і був визнаний за людину глибоку. Обкопавшись у ввічливості, озброївшись формулами, завчивши й повторюючи ті готові фрази, які без упину куються в Парижі, щоб дати змогу дурням у дрібній монеті зрозуміти зміст великих ідей та подій, він здобув серед світських людей репутацію знавця й людини з смаком. Затятість аристократичних поглядів створила йому славу людини високодостоїнної. Коли випадково він робився безтурботним і веселим, яким був колись, інші в нікчемності й безглузді його висловлювань вбачали дипломатично прихований зміст.

— О, він каже тільки те, що хоче сказати, — думали навіть дуже порядні люди.

І якості, і хиби були в добрій послuzі. Хоробрість дала йому дуже високу військову репутацію, якої ніщо не спростовувало, бож він ніколи не стояв на чолі командування. Його мужнє й благородне обличчя виявляло широкі думки, і тільки дружині видно було фальш його фізіономії. Чувши від усіх хвалу своїм удаваним талантам, маркіз д'Еглемон й сам, кінець-кінцем, повірив, що належить до найвизначніших людей при дворі, де завдяки своїй зовнішності він зумів сподобатись і де його різноманітні здібності були прийняті без протесту.

Проте вдома пан д'Еглемон був дуже скромний, тут він інстинктивно почував вищість своєї дружини, хоч яка вона була молода; і з цієї несвідомої пошани постала таємна маркізина влада, яку вона змушена була прийняти, не зважаючи на всі спроби ухилитися від цього тягара. Вона зробилася порадицею свого чоловіка, керувала його вчинками й майном. Цей протиприродний вплив був для

¹ Монархічна газета часів Реставрації.

неї якимсь приниженням і став їй за джерело багатьох болів які вона ховала в своєму серці. Передусім делікатний жіночий інстинкт підказував їй, що куди краще коритись талановитому чоловікові, ніж керувати дурним, що молода дружина, яка змушена чинити й думати по чоловічому, не є ні жінка, ні чоловік; що, втрачаючи скорботи своєї статі, вона втрачає і її принади, не здобуваючи разом з тим ніяких привілеїв, що їх наші закони надають сильним. Гіркий глум таївся у її житті. Хіба ж не мусіла вона поклонятися порожньому божкові, опікати свого опікуна, нікчемне створіння, яке в нагороду за повсякчасне зречення кидало їй егоїстичне кохання шлюбного чоловіка, вбачало в ній тільки жінку, не вважало за потрібне чи не вміло — це ж однаково образливо — потурбуватись ні про її насолоду, ні про те, звідки походить її сум і виснага? Як і більшість чоловіків, що відчують ярмо жінчиної вишності, маркіз рятував своє самолюбство, зробивши з фізичної слабості висновок про моральну слабкість Жюлі, на яку любив нарікати, питаючи в долі звіту, за що дала вона йому в дружини хворобливу дівчину. Одно слово, строїв із себе жертву, тим часом як був катом. Маркіза, терплячи горе цього сумного життя, мусіла ще посміхатись своєму йолопу-господареві, прикрашати квітами жалібний дім і вдавати щастя на обличчі, зблідлому від потайних мук. Ця відповідальність за честь, це чудове зречення непомітно надали молодій маркізі жіночу гідність, свідомість чесноти, що стали їй за оборону проти світських небезпек. До того ж, коли вже виміряти це серце на всю глибину, може те інтимне й приховане горе, яким закінчилось її перше, її наївне дівоче кохання, породило в ній огиду до пристрастей, може вона не відчувала в них захвату й заборонених, але шалених утіх, що для них деякі жінки забувають закони добромисності й принципи чесноти, на які спирається суспільство. Відмовляючись, мов від сну, від радості, від ніжної гармонії, яку вішувала їй стара пані Лістомер-Ландонська, вона покійно чекала кінця своїм мукам, сподіваючись померти молодою. Відколи повернулася з Турени, її здоров'я день-у-день за-

непадало, і життя, здавалось, було одміряне їй стражданням; а втім, її страждання було виборне, її недуга зовні була майже любосною і людям поверховим могла здаватися фантазією модниці. Лікарі наказали маркізі лежати на каннапі, де вона марніла серед квітів, що в'янули навколо неї, як і вона сама. Через слабкість вона не могла ходити й бувати на повітрі, а виїздила тільки в закритій кареті. В незмінному оточенні чудес нашої розкоші та нашої новітньої промисловості вона нагадувала більше ліниву королеву, ніж хвору. Кілька друзів, які, можливо, були закохані в її нещастя та слабкість, які певні були, що завжди застануть її вдома, а також розраховували, мабуть, на те, що вона виграє коліс, привносили їй новини й розповідали про безліч дрібних подій, що надають такої різноманітності паризькому життю. Хоч який суворий і глибокий був її смуток, то все ж був смуток розкоші. Маркіза д'Еглемон скидалася на квітку, в якій корінь точить якийсь чорний хробак. Іноді вона виїздила в світ, — не з охоти, а з вимоги того становища, якого добивався її чоловік. Своїм голосом і вправністю співу вона могла б здобути там оплески, майже завжди приємні для молодій жінки; але до чого були їй успіхи, що не тішили ні її почуттів, ні її сподіванок? Її чоловік музики не любив. Зрештою, вона майже завжди почувала себе ніяково в салонах, де своєю вродою викликала спочутливу пошану. Її становище збуджувало там якесь жорстоке співчуття, сумну зацікавленість. В неї було запалення, що дуже часто буває смертельним, — про нього жінки розповідають одна одній пошепки й серед наших нових слів йому ще не знайдено назви. Не зважаючи на мовчання, в якому збігало її життя, причина її недуги ні для кого не була секретом. Не зважаючи на заміжжя, вона, мов дівчина, соромилась кожного погляду. Отже, щоб не червоніти, вона з'являлась скрізь сміюча, весела; вдавала радість, казала завжди, що відчуває себе добре й ухилилася від питань про своє здоров'я доброчесною брехнею. Проте 1817 року одна подія дуже змінила сумне життя, яким Жюлі досі жила. В неї народилася дочка, і вона захотіла годувати її сама. Протягом двох років завдяки ясним

радістю і турботним розвагам, що походять від материнського клопоту, вона почувала себе не такою нещасною в житті. Від чоловіка мусіла, звичайно, відокремитись. Лікарі прорікали їй краще здоров'я, але маркіза не дуже покладалась на ці гіпотетичні віщування. Як усі ті, кому в житті немає вже радості, вона в смерті, може бути, вбачала щасливу розв'язку.

На початку 1819 року її життя було жорстокішим, ніж будьколи. Тої хвилини, як вона раділа сама собі з від'ємного щастя, яке зуміла здобути, перед нею розпалися страшні безодні: її чоловік поступово від неї відзвичаївся. Це охолодження почуття, і так уже в'ялого та егоїстичного, могло призвести до багатьох нещасть, які вона завбачала своїм витонченим тактом та розважливостю. Хоч вона й певна була, що збереже велику владу над Віктором й завжди матиме від нього пошану, проте боялася впливу пристрастей на такого нікчемного й хвастовито-необачного чоловіка. Друзі часто заставляли Жюлі в глибокій задумі; легковажніші, жартуючи, допитувались у неї причини, так ніби молода жінка може думати тільки про абищо, так ніби в думках матері родини не буває майже завжди глибокого змісту. А втім, нещастя так само, як і справжнє щастя, призводить нас до мрій. Іноді, граючись із своєю Елен, Жюлі дивилась на неї затуманеними очима і переставала відповідати на ті дитячі питання, що так тішать матерів, і починала міркувати про свою теперішню і майбутню долю. Сльози набігали їй на очі, коли вона раптом згадувала про сцену на огляді в Тюільрі. Завбачливі батькові слова знову бриніли в її вухах, і совість мучила її за те, що вона зневажила тоді їх мудрість. З тої безумної непокори пішли всі її нещастя, і часто вона не знала, яке з них усіх найважче терпіти. Не тільки зневажено ніжні скарби її душі, але від чоловіка вона ніколи не могла добитися й зрозуміння, навіть у найзвичайніших життєвих речах. Саме тоді, коли здібність любити розгорнулась у ній найдужче й найактивніше, кохання дозволене, кохання шлюбне зникло серед сурових моральних і фізичних мук. Крім того, в неї до чоловіка було майже зневажливе

співчуття, яке сушить, зрештою, усі інші почуття. До того ж, якщо розмови з кількома друзями, якщо приклади та відомі великосвітські пригоди й не довели їй, що любов приносить із собою величезне щастя, то її власні рани підказували їй, які глибокі й чисті радості мусять бути в єднанні споріднених душ. На картині минулого, що поставала їй у пам'яті, наївна постать Артурта вирисовувалась день-у-день виразніша й краща, але зразу й зникала, бо Жюлі на цьому спогаді не зважувалась спинятись. Мовчазне й боязке кохання молодого англійця було єдиною подією, що лишила після шлюбу кілька ніжних слідів у її темному й самотньому серці. Можливо, що всі зражені надії, всі нездійснені бажання, які впродовж життя журили душу Жюлі, природною грою уяви перенеслися на цього чоловіка, що в його поводженні, почуттях і вдачі було, здавалось, стільки з нею співзвучного. Але ця думка завжди виглядала ніби примха, ніби сон. Після цих неможливих мрій, які завжди обривало зідхання, Жюлі прокидалась ще нещасніша, вона ще виразніш почувала свої потайні муки після того, як присипляла їх під крилами уявного щастя. Часом у її скаргах з'являлось шаленство й відвага, вона хотіла втіхи будьщо; але ще частіш вона лишалась під гнітом якогось тупого сцепенівня, слухала й не розуміла, а думки снувались у неї такі невиразні та плутані, що й висловити їх вона не змогла б. Ображена в найінтимніших бажаннях, у тих намірах, які ще вимріяла собі дівчиною, вона мусіла ховатися з своїми слізьми. Кому ж би їй скажитись? В кого шукати зрозуміння? До того ж, вона мала ту надзвичайну жіночу делікатність, ту чарівну чистоту почуття, яка стримує недоцільну скаргу й застерігає від перемоги, що може принизити й переможця, і переможеного. Жюлі пробувала надати своїх здібностей, своїх власних чеснот пану д'Еглемонові, вдавала, що тішиться щастям, якого не мала. Вся жіноча витонченість, з якою Жюлі оберігала його самолюбство, пішла намарне, її навіть не помітив той, чий деспотизм вона зміцняла. Хвилицями вона робилася нестямна від горя, не почувала вже ні думок, ні впину; але, на щастя, щира

побожність завжди наvertsала її до вищої надії; вона тішила себе прийдешнім життям, і ця чудова віра знову давала їй силу брати на себе свій скорботний тягар! Ця жадлива боротьба, ця внутрішня гризота була безславна, довгі сумування — невідомі; ніхто не бачив її затьмарених поглядів, її гірких сліз, що лилися потай і насамоті.

Небезпека критичного становища, до якого силою обставин непомітно дійшла маркіза, стала перед нею в усій серйозності одного вечора в січні 1820 року. Коли подружжя чудово знає одне одного й давно одне до одного звикло, коли жінка вміє тлумачити найменші рухи чоловіка й може розуміти почуття й речі, які він від неї ховає, тоді часто раптове світло осяє міркування й зауваження, які виникли колись випадково або зроблені були безтурботно. Часто жінка прокидається раптом край безодні або на дні її. Отак і маркіза, радіючи тим, що кілька днів була сама, збагнула таємницю своєї самотності. Через невірність — чи з переситу, чи з великодушності та з жалю до неї, а чоловік їй уже не належав. Ту мить вона вже не думала ні про себе, ні про свої думки, ні про свої жертви; почувала себе тільки матір'ю, жила долею, майбутнім і щастям своєї дочки — своєї дочки, єдиної істоти, що дала їй хоч трохи радості, своєї Елен, свого скарбу, що прив'язував її до життя. Тепер Жюлі хотіла жити, щоб уберегти своє дитя від мачухи, яка страшним гнітом могла задушити життя її любові доні. Від цієї нової примари зловісного майбутнього її охопили гарячкові міркування, що пожирають цілі роки. Тепер між нею і чоловіком мав завжди стояти цілий світ думок, яких вагу несла вона сама. Досі, будши певна, що Віктор її, скільки може, любить, вона віддавала себе щастю, якого не поділяла; а тепер не могла вже тішити себе думкою, що на її сльозах збудовано щастя її чоловіка, тепер, самотній на світі, їй лишались на вибір самі тільки нещастя. У цілковитому розпачі, що серед вічної тиші й спокою відібрав їй усі сили, вона підвелася з канапи коло майже погаслого вогню і, засвітивши лампу, підійшла подивитись запаленими очима на дочку, аж тут раптом увійшов дуже

веселий пан д'Еглемон. Жюлі хотілось, щоб він помилювався, як спить Елен, але він зустрів захоплення дружини банальною фразою:

— В такому віці,— сказав він,— усі діти млі.

Потім недбало поцілувавши дочку в чоло, спутив завіси над коліскою, подивився на Жюлі, взяв її за руку й посадив поруч себе на канапу, де вона щойно передумала стільки фатальних думок.

— Сьогодні ти дуже гарна, пані д'Еглемон,— скрикнув він з тою неможливою веселістю, якої порожнечу маркіза так добре знала.

— Де ти був увечері?— спитала вона в нього немов зовсім байдуже.

— В пані де-Серізі.

Він узяв на каміні екран і уважно почав роздпвлятися його малюнок, не помічаючи слідів сліз, що його дружина виплакала. Жюлі здригнулась. Бракує слів, щоб описати потік думок, які постали з її серця і які вона повинна була стримати.

— Наступного поведілка пані де Серізі влаштовує концерт і страшенно хоче, щоб ти була. Ти довго не виходила в світ, тому вона й хоче бачити тебе в себе. Це гарна жінка, вона дуже тебе любить. Дуже радий був би, якби ти поїхала; я майже посбідив за тебе...

— Поїду,— відповіла Жюлі.

В голосі, виразі й погляді маркізи було щось таке глибоке, щось таке незвичайне, що Віктор, попри всю свою безтурботність, здивовано глянув на дружину. Цього вистачило. Жюлі збагнула, що пані де-Серізі й була та жінка, що відібрала в неї серце її чоловіка. Вона застигла в розпачливій задумі й, здавалось, зосереджено дивилась на вогонь. Віктор крутив між пальцями екран з нудьгуючим поглядом людини, яка, будши десь інде дуже щаслива, принесла додому втому від того щастя. Позіхнувши разів кілька, взяв у одну руку свічник, другою мляво потягся до дружини й хотів поцілувати її в ший, але Жюлі нагнулась і підставила чоло під цей вечірній поцілунок, машинальний, байдужий поцілунок, що скидався на гримасу

й був їй ту мить гидкий. Коли Віктор зачинив за собою двері, маркіза впала на канапу; ноги її затремтіли, вона заридала. Тільки дізнавши муку такого становища, можна зрозуміти, скільки в ньому таїться болю, і збагнути довгі й жахливі драми, що з нього постають. Прості й незначущі слова, мовчанка подружжя, рухи, погляди й манера, як сів маркіз коло вогню, як хотів поцілувати дружину в шию,— все це вкупі обернуло ту годину на трагічну розв'язку самотнього й болісного життя, яким жила Жюлі. В нестямі вона впала навколішки перед канапою, припала до неї обличчям, щоб нічого не бачити, і благала небо, надаючи звичним словам своєї молитви внутрішнього виразу, нового значення, яке вразило б серце її чоловіка, коли б він її почув. Цілий тиждень думала вона про майбутнє під гнітом свого лиха, яке всіляко обдумувала, стараючись добрати способу не обманити свого серця, здобути знову владу над маркізом і жити довго, щоб забезпечити доччині щастя. Вирішила тоді боротися з суперницею, знову вийти в світ, красуватися там, удавати до чоловіка кохання, якого не могла вже почувати, і звабити його, потім, коли цими хитрощами знову його підіб'є під свою владу, бути кокетною з ним, як ті вередливі коханки, яким за втіху мучити чоловіків. Ці гидкі заходи були єдиними ліками в її нещасті. Огже вона опанує свої муки, розпоряджатиме ними, як сама схоче, і болітиме ними менше, коли впокорить собі чоловіка, коли приборкає його страшним деспотизмом. Їй не боліло, що вона готує йому важке життя. Одним нападом вона пірнула у холодні, байдужі розрахунки, щоб урятувати дочку; відразу збагнула все віроломство й облуду жінок, які не люблять, оману кокетства й ті жорстокі хитрощі, що за них так глибоко ненавидять жінку чоловіки, добаваючи в ній тоді природжену розпусту. Поза свідомістю Жюлі її жіночий гонор, цікавість і невиразне бажання помсти з'єдналися з материнською любов'ю, ведучи її на шлях, де її чекали нові страждання. Але її душа була надто прекрасна, вдача надто делікатна і надто щира, щоб вона могла довго бути причетною до ошуканства. Вона звикла

в самій собі читати, і після першого ж кроку в порокові — бо то ж був порок — крик сумління мусів заглушити в ній крик пристрасті й егоїзму. Справді, в молодій жінки, що зберегла ще серце чистим і любов незайманою, навіть материнські почуття підкоряються голосу чесноти. Чеснота — хіба це не вся жінка? Але Жюлі не хотіла помічати ніякої небезпеки, ніякої помилки в новому житті. Вона поїхала до пані де-Серізі. Соперниця гадала побачити бліду, мляву жінку, — маркіза нарум'явилась і з'явилась у розкішному вбранні, яке ще збільшувало її красу. Графиня де-Серізі була з тих жінок, що претендують на якийсь провід у паризьких модах та світі; вона висловлювала присуди, які, будучи засвоєні в колі, де вона панувала, здавались їй загальноновизнаними, намагалась пускати влучні слівця і в усьому була найвищим суддею. Література, політика, жінки й чоловіки — все підлягало її критиці, а сама пані де-Серізі, здавалось, була поза всякою критикою. Її дім усіма сторонами був зразком доброго смаку. І в цих вітальнях, де повно було добірних і красивих жінок, Жюлі перемогла графиню. Дотепна, жвава, весела, вона зібрала коло себе на вечірці найвизначніших чоловіків. На розпуку жінкам, туалет її був бездоганний, і всі заздрили на стрій її вбрання та форму корсажу, яких красу одноголосно приписано хистові якоїсь невідомої кравчихи, бо жінки воліють краще вірити в мистецтва ганчірок, ніж у доладність та досконалість тих, що з природи вміють носити їх до смаку. Коли Жюлі підійшла до піано, щоб проспівати романс Дездемони, з усіх віталень збіглися чоловіки послухати її знаменитий голос, що мовчав так довго. Настала глибока тиша. Маркіза глибоко схвилювалася, побачивши, що в дверях тиснулися люди і всі очі на ній зосереджені. Вона знайшла чоловіка, глянула на нього кокетно і з радістю побачила, що ту мить його самолюбство надзвичайно потішилось. Щаслива цією перемогою, вона зачарувала збори першою частиною «Al piè salice». Ні Малібран, ні Паста¹ ніколи

¹ Оперові співачки першої половини ХІХ ст., Малібран — французка, Паста — італійська.

не співали з таким почуттям та інтонаціями, але ту мить, як треба було повторити, Жюлі глянула на групу людей і побачила Артура, що не зводив з неї пильного погляду. Вона стевулася, голос їй затремтів. Пані де-Серізі кинулася з свого місця до маркізи.

— Що вам, люба? Ох, серденько, яка вона недужа! Мені моторошно стало, коли побачила, що вона береться за невіддільну річ...

Романс урвався. Раздратована Жюлі не почувала вже мужності співати далі й цим викликала облудне співчуття соперниці. Жінки перешіптувались; потім, обговоривши цей випадок, зрозуміли боротьбу, що почалася між маркізою та пані де-Серізі, яких вони в своїм злослів'ї не пощадили. Чудні передчуття, що так часто хвилювали Жюлі, раптом здійснилися. Коли згадувала Артура, їй приємно було думати, що такий ніжний і делікатний чоловік мусить лишитися вірний своєму першому кохання. Іноді тишилась вона, що стала предметом цього чудового почуття, чистого й широкого почуття молодика, що належить своїй коханій усіма думками, що присвячує їй усі хвилини, що не знає хитрощів, що червоніє від того, від чого червоніє й жінка, що думає, як жінка, з яким не буде соперниць і який віддається їй, не думаючи ні про самолюбство, ні про славу, ні про багатство. Мріяла вона так про Артура жартома, для розваги, аж ось побачила раптом, що її мрія немов здійснилася. На майже жіночому обличчю молодого англійця вона прочитала глибокі думки, ніжний смуток і болісну пскору, яких жертвою і сама була. В ньому вона пізнавала себе. Нещастя й смуток — це найкрасномовніші тлумачі кохання, вони неймовірно швидко об'єднують страдницькі істоти. Внутрішній зір і порозуміння в речах чи думках буває в них повне й правдиве. Тому в гостроті свого вражіння маркіза відчула всі небезпеки майбутнього. Аж надто радіючи тим, що може пояснити хвилювання своїм звичайним нездужанням, вона охоче вислухала облудне вболівання пані де-Серізі.

Перерва романсу була подією, яку по різному обговорювано. Хто оплакував долю Жюлі й нарікав, що така до-

б рна жінка втрачена для світу; інші дошукувались причини її недуги й самотності, в якій вона жила.

— Так ти, любий Ронкероле, — казав маркіз братові пані де-Серізі, — зазриш на моє щастя, коли побачив пані д'Еглемон, і докоряєш мене, що я їй невірний? Ех, не такою завидною здалася б тобі моя доля, коли б ти побув, як я, років зо два коло гарної жінки, не зважаючи поцілувати їй руку, щоб бува не розбити її. Ніколи не заводься цими тендітними ляльками, які добре тільки під склом держати й з якими завжди треба панькатись через їхню крихкість та дорожнечу. Чи часто виїздиш ти своїм чудовим конем, якого, казали, ти бережеш від дощу й снігу? Така й мені історія. Правда, я певен чесноти своєї дружини, шлюб мій — це розкіш, і коли ти вважаєш мене за жонатого, то помиляєшся. Тому й моя невірність до певної міри законна. Хотілося б мені знати, що ви робили б на моєму місці, панове сміхуни? Багато хто далеко менше рахувався б з дружиною, ніж я з своєю. Я певний — додав він пошенки, — що пані д'Еглемон ні про що не здогадується. Тому ніякої підстави скажитись у мене немає, я дуже щасливий... От тільки нема нічого нуднішого для людини чутливої, як бачити страждання бідного створіння, з яким ти зв'язаний...

— То ти, видно, дуже чулий, — сказав пан де-Ронкероль, — бо рідко буваєш удома.

Від цієї дружньої епіграми товариство засміялось, але Артур лишився холодний і непохитний, як джентльмен, що поважність узяв собі за підвалину характеру. Дивні слова її чоловіка, певне, подали якусь надію молодому англійцеві, який терпляче чекав хвилини, коли він зможе лишитись сам-на-сам із паном д'Еглемоном, і така нагода незабаром трапилась.

— Пане, — сказав він йому, — з великим болем я бачу стан пані маркізи, і коли б ви знали, що без спеціального лікування її чекає нагла смерть, то, гадаю, не глузували б з її страждань. Якщо я вам так кажу, то до певної міри спираючись на певність, що можу врятувати пані д'Еглемон і повернути її до життя та щастя. Не зовсім при-

родно для людини мого становища бути лікарем, але випадково мені довелося вивчити медицину. А я так нудую, — мовив він, удаючи холодний егоїзм, що мусів прислужитись його намірам, — що мені не шкода згаяти час і мандрівки на допомогу комусь педужому, замість задовольняти якісь дурні примхи. З таких хвороб видужують рідко, бо вони потребують багато турбот, часу й терпіння; а передусім треба мати гроші, мандрувати, ретельно виконувати приписи, які міняються щодня і в яких нема нічого неприємного. Ми обидва дворяни, — сказав він, вживаючи це слово замість англійського «джентльмен», — і можемо порозумітись. Попереджаю вас, що коли ви погодитесь на мої пропозиції, то кожної хвилини будете суддею моєї поведінки. В кожному моєму заході ви будете за поради, за наглядча, і я поручуся вам за успіх, коли ви мене слухатиметесь. Так, коли ви згодитесь довший час не бути чоловіком пані д'Еглемон, — сказав він йому тихше.

— Певна річ, мілорде, — сказав, сміючись, д'Еглемон, — що тільки англієць міг зробити мені таку дивну пропозицію. Дозвольте мені не відмовитись і не згодитись, я подумаю. До того ж, передусім треба переказати цю пропозицію дружині.

Цю мить Жюлі знову сіла до піано. Вона проспівала арію Семіраміди: «*Son regina, son guerrière*». Одноставні, але глухі, сказати б, оплески, чемна овація Сен-Жерменського передмістя посвідчили про викликаний нею захват.

Коли д'Еглемон привіз дружину додому, Жюлі з якоюсь тривожною насолодою відчула швидкий успіх своїх намірів. Збуджений ролею, яку вона зараз відіграла, чоловік побажав потішити її вигадкою і почав упадати за нею, як упадав би за акторкою. Жюлі, доброчесній і одружений, приємно було таке поводження; вона спробувала погратися своєю владою, і в цій першій боротьбі ще раз поступилася через свою доброту; але це була найжахливіша наука, якої вона зазнала від долі. Годині о другій чи третій вранці Жюлі, сумна й замислена, сиділа на подружньому ліжку: біде світло лампи невиразно освітлювало кімнату,

де стояла непорушна тиша; вже з годину проливала маркіза від гострої гризоти сльози, яких гіркоту можуть зрозуміти тільки жінки, що зазнали такого самого становища. Треба було мати душу Жюлі, щоб почувати, як почувала вона, жах розрахованих ласок, щоб так ображатись від холодного поцілунку; для неї це була зрада власного серця, обтяжена ще й болісною розпустою. Вона втрачала до себе пошану, кляла шлюб, хотіла вмерти, і, якби не закричала дочка, вона мабуть викинулася б з вікна на брук. Пан д'Еглемон спокійно спав біля неї, не прокидаючись від гарячих сліз, що дружина на нього ронила. Другого дня Жюлі зуміла бути веселою. Знайшла силу здаватися щасливою і ховати тепер уже не смуток, а непереможний жах. З цього дня вона вже не вважала себе за бездоганну жінку. Хіба не ошукала вона себе саму? Хіба не здатна була тепер до лицемірства, хіба не могла згодом дійти разючих глибин у шлюбних переступах? Її одруження було причиною цієї розпусти а ргіогі, яка ні в чому ще не виявлялася. Проте вона вже запитувала себе, навіщо опиратись лютому коханцеві, коли вона віддається проти серця й проти голосу природи чоловікові, якого вже не кохає. Джерело всіх гріхів, а може й злочинів, є лихе міркування чи якийсь надмір себелюбства. Суспільство може існувати тільки індивідуальними жертвами, яких вимагають закони. Визнавати користь цих жертв — це й буде підтримувати умови, в яких суспільство триває. Тож голонних бідаків, що мусять шанувати власність, треба жаліти не менше, як і жінок, вражених у поривах і ніжності їхньої природи. День за кілька по цій сцені, якої таємниці були поховані на подружньому ліжку, д'Еглемон познайомив лорда Гренвіля з дружиною. Жюлі зустріла Артура з холодною чемністю, яка робила честь її вдавню. Вона наклала мовчанку на серце, пригасила погляди, надала твердості голосові й таким чином змогла лишитися господинею свого майбутнього. Потім, дізнавши цими вродженими, сказати б, у жінок способами всю глибину кохання, яке вона нав'яла, пані д'Еглемон посміхнулась на обіцянку швидкого одуження й не опиралась більше

волі чоловіка, що силував її погодитись на лікування молодого доктора. Проте вона звірилась лордові Гренвілю тільки після того, як добре вистудіювала його слова та поведження, щоб бути певною, що йому достане великодушності терпіти все мовчки. Вона мала над ним повну владу й надуживала її — адже була жінка!

Монконтур — старовинний замок, що стоїть на білявих скелях, під якими тече Луара, неподалік того місця, де Жюлі спинялася 1814 року. То один з невеличких туренських замків, білих, гарних, в яких вежі оздоблені скульптурою і зубчасті, як малінське мереживо; один з невеличких опатних замків, що відбиваються в річці разом з своїми шовковичними гайками, виноградниками, западистими шляхами, довгими гратчастими поручнями, продовганими в скелях льохами, зарослями плющу та кручами. Дахи Монконтюра виблискують під сонячним промінням, усе тут горить жаром. Впливи Іспанії квітчають поезією чудове мешкання; вітрець подихає пахощами злотистого дроку й дзвіночків, повітря тут пестливе, земля скрізь посміхається, і скрізь тихі чари огортають душу, нагоняють на неї лінощі й закоханість, млюсть і сонливість. Цей розкішний і ніжний край присипляє болі й збуджує пристрасті. Ніхто не лишається байдужий під цим чистим небом, коло цієї блискучої води. Тут нишкне гонор, тут ви поринаєте в лоно спокійного щастя, як сонце щодня поринає на заході в пурпурові й блакитні завої.

Тихого серпневого вечора 1821 року дві особи вибрались каменистою дорогою, що перетинає скелі, де стоїть замок, і попростували на верховини, мабуть, щоб помилуватись на різноманітні краєвиди, що звідти розгортаються. Ті двоє були Жюлі й лорд Гренвіль, але Жюлі здавалась новою жінкою. У маркізи було свіже обличчя здорової людини. Очі їй, пожвавлені животвірною владою, блищали під вогкою поволокою, що нагадує рідину, яка надає очам дітей непереможної привабливості. Вона широко всміхалася, була щаслива, що живе й розуміє життя. З того, як вона ступала своїми ніжками, легко

було побачити, що ніяке страждання не обтяжує, як колись, її рухів, не знесилоє ні її поглядів, ні слів, ні жестів. Під білим шовковим парасоликом, що захищав її від гарячого сонячного проміння, вона скидалась на молоду під фатою, на дівчину, готову віддатися любовному зачаруванню. Артур вів її дбайливо, як коханець, пильнував її, як дитину, вибирав їй кращу дорогу, обходив з нею каміння, показував їй краєвиди між горами, підводив до квітки, весь час перейнятий невичерпним почуттям доброти, ніжним наміром і глибоким розумінням добробуту цієї жінки, — почуттями, що, здавалось, вроджені в нього так само, коли не більше, як і рухи, потрібні для його власного існування. Хвора з лікарем ішли в ногу й не дивувалися з цієї згоди, що виникла, здавалось, з першого ж разу, як вони вкупі пішли; вони скорялись одній волі, спинялись, вражені одним почуттям; їхні слова й погляди відповідали однаковим думкам. Вийшовши вдвох на вершину виноградника, вони схотіли відпочити на одному з тих довгих білих каменів, що їх раз-у-раз викидають з льохів, продовбаних у скелях, але перше, ніж сісти, Жюлі поглянула на околиці.

— Чудовий край, — скрикнула вона. — Поставимо шатро й будемо тут жити. Вікторе! — гукнула вона. — Іди но, йди но!

Пан д'Еглемон відповів знизу мисливським вигуком, але ходи не прискорив; він тільки вряди-годи поглядав на дружину, коли вона з'являлась на зворотах стежки. Жюлі з насолодою вдихала повітря, підвівши голову й кинувши на Артура тим тонким поглядом, яким розумна жінка висловлює всю свою думку.

— Мені хотілося б лишитись тут назавжди, — казала вона далі. — Чи ж можна надивитися на цю чудову долину? А ця гарна річка як зветься, мілорде?

— Це — Сіза.

— Сіза, — повторилā вона. — А що то внизу перед нами?

— То Шерські горби, — сказав він.

— А праворуч? Ах, це Тур! Ви гляньте, як чудово виглядають здалека дзвіниці на соборі!

Вона замовкла, і її рука, якою вона показувала на місто, впала на руку Артурові. Вони мовчки любувалися з краєвиду та краси цієї гармонійної природи. Дзюрчання води, ясність повітря і неба — все відповідало думкам, що роїлися в їхніх люблячих і молодих серцях.

— О, боже мій, як я люблю цей край! — сказала Жюлі в наївному й піднесеному захваті. — Ви тут довго жили? — спитала по паузі.

Від цих слів лорд Гренвіль здригнувся.

— Це отам, — відповів він, сумовито показуючи на горішину при дорозі, — отам я, полонений, уперше побачив вас...

— Так, але тоді я дуже сумувала; ця природа здавалась мені дикою, а тепер...

Вона спинилась; лорд Гренвіль не зважився глянути на неї.

— Це вам зобов'язана я цією насолодою, — сказала зрештою Жюлі по довгій мовчанці. — Жити треба, щоб відчувати радощі життя, а я досі була для всього мертва. Ви дали мені більш, ніж здоров'я, ви навчили мене почувати всю ціну...

Жінки мають незрівнянний хист висловлювати почуття, не вживаючи надто яскравих слів; їх красномовність полягає найбільше в тоні, в жесті, в позі та поглядах. Лорд Гренвіль затулив обличчя руками, бо до очей йому підступили сльози. Це ж першу подяку почув він від Жюлі, відколи вона виїхала з Парижу. Вже цілий рік він з цілковитим зреченням лікував маркізу. Вкупі з д'Еглемоном він возив її на води в Екс, потім на берег моря в Рошель. Пильнуючи повсякчасно змін, що його мудрі й прості приписи викликали в зруйнованому організмі Жюлі, він викохував її, мов захоплений садівник рідкосну квітку. Маркіза, здавалось, приймала вправні турботи Артура з усім егоїзмом парижанки, звиклої до шани, чи з безтурботністю куртизанки, що не відає ні цінни речей, ні вартості чоловіків і цінує їх залежно від їх користі для себе. Варт відзначити вплив, що справляє на душу місцевість. Якщо на березі річки чи моря нас непоборно охоплює смуток, то на горах за якимсь іншим законом нашої вразливої

природи наші почуття очищаються. Пристрасть тут ніби втирає свій пал, зате поглиблюється. Мабуть, краєвид просторого Дуарського водозбору й високість гарного пагорку, де сиділи двоє закоханих, навіяли їм нижній спокій, в якому вони дізнали зараз щастя, що його дає відчуття глибини пристрасті, захованої під незначущими зовні словами. Ту хвилину, як Жюлі докінчила речення, що так глибоко схвилювало лорда Гренвіля, пестливий вітрець захитав верховіття дерев, дихнув у повітря свіжою водою, сонце закрилося хмарками, і під серпанком м'яких тіней виступила вся краса цієї чудової природи. Жюлі відвернула голову, щоб молодий лорд не побачив сліз, які їй удалося стримати й висушити, бо зворушення Артурове зразу ж їй передалося. Вона не зважувалась звести на нього очі, боячись, щоб він не прочитав надто багато радості в її погляді. Її жіночий інстинкт підказував їй, що в цю небезпечну годину вона повинна поховати своє кохання в глибині серця. Проте мовчанка була не менш страшна, ніж розмова; помітивши, що лорд Гренвіль не в силі вимовити й слова, Жюлі сказала тихо:

— Ви зворушені тим, що я вам сказала, мілорде. Може бути, в такій доброї і ніжної душі, як ваша, цим-гарячим звіренням виявляється зречення від хибної думки. Ви вважали мене за невдячну, бо під час нашої подорожі, що незабаром щасливо закінчиться, бачили мене холодною і стриманою, глузливою і нечулою. Я не варта була б ваших турбот, коли б не вміла їх оцінити. Мілорде, я нічого не забула. Ах, і не забуду нічого — ні дбайливості, з якою ви пильнували мене, як мати дитину, а надто благородної довіри наших братерських розмов і делікатності вашого поводження — проти цих чарів ми всі беззбройні. Мілорде, я не спроможна віддячити вам...

За цим словом Жюлі швидко відійшла, і лорд Гренвіль не зробив жодного руху, щоб спинити її; маркіза вийшла трохи віддалік на скелю і стала там нерухомо; почуття кожного з них були таємницею для другого; мабуть вони мовчки плакали; спів пташок, такий веселий, сповнений такого віжного виразу на заході сонця, ще збільшував

те велике зворушення, що примусило їх розлучитись; природа говорила за них про любов, яку вони не сміли висловити.

— Так от, мілорде, — обізвалась Жюлі, підійшовши до нього з гідністю, яка дозволяла їй узяти Артура за руку, — я прошу вас лишити чистим і святим життя, яке ви мені повернули. Тут ми розлучимось. Я знаю, — додала вона, побачивши, що лорд Гренвіль зблід, — що за всю вашу відданість вимагаю від вас жертву ще більшу від тієї, за яку я мусіла б краще подякувати... Але так треба... Ви виїдете з Франції. Хіба ж наказ цей не дає вам прав, які будуть священні? — додала вона, пригортаючи його руку до свого тремтячого серця.

— Так, — сказав Артур, підводячись.

І показав на д'Еглемона, що з дочкою на руках вийшов по той бік вузької стежки на балюстраду замка. Виліз туди, щоб малà Елен там поскакала.

— Жюлі, я не казагиму вам про свою любов, наші душі й так добре розуміюгь одна одну. Які б глибокі, які б таємні не були радості мого серця, ви поділяєте їх усі. Я це почуваю, бачу. Тепер маю чарівний доказ непохитної приязні наших сердець, але мушу тікати... Надто часто й надто вправно обмірковував я, як убити того чоловіка, тож і вбив би його, мабуть, якби лишився коло вас.

— Я теж про це думала, — сказала вона, і на схвильованому обличчі в неї з'явилися ознаки болісного здивовання.

Але в погляді й жесті в Жюлі було стільки чесноти й самопевності, стільки перемоги, потай одержаної над любов'ю, що лорд Гренвіль гесь захопився. Навіть тінь злочину зникла в цім наївнім зізнанні. Релігійне почуття, що панувало в цьому чудовому чолі, мусіло завжди відганяти мимовільні лихі думки, що виникають через недосконалість нашої природи, але виявляють заразом велич і небезпеки нашої долі.

— Тоді я наклїкала б на себе вашу зневагу, — казала вона, — і це врятувало б мене, — додала вона, спустивши очі. — Вгратити вашу пошану — хіба це не смерть?

Ще одну мить ці героїчні коханці стояли мовчки, на-

магаючись заховати свої муки; добрі й лихі думки завжди були в них ті самі, і в інтимних радощах вони розуміли одне одного не гірше, як і в найтаємніших болях.

— Я не мушу нарікати, в нещасті свого життя я сама винна, — додала вона, звівши до неба повні сліз очі.

— Мілорде! — гукнув генерал із свого місця, махнувши рукою. — Отут ми з вами вперше здибалися. Ви, мабуть, не пригадуєте? Он там, унизу, біля тополів.

Англієць відповів, кивнувши різко головою.

— Я мушу вмерти молодою й нещасною, — відповіла Жюлі. — Так, не думайте, що я житиму. Журба моя буде смертельна, як і страшна хвороба, з якої ви мене вилікували. Я не почуваю себе винуватою. Ні, моє почуття до вас непереможне, вічне, але воно само зародилось, а я хочу лишитись чесною. Проте буду вірна і своєму подружньому сумлінню, і своїм материнським обов'язкам, і покликанню мого серця. Слухайте, — сказала вона змієним голосом, — я вже не належатиму тій людині ніколи!

І страшним через його огиду й ширість рухом Жюлі показала на свого чоловіка. — Світські закони, — вела вона, — вимагають, щоб я дала йому щасливе життя, цьому я скоряюсь; буду йому за служницю, моя відданість не матиме меж, але з цього дня я — вдова. Не хочу бути повією ні перед собою, ні перед людьми; та коли ніколи не буду д'Еглемоновою, то не буду й нічиєю. Крім того, що ви примусили мене сказати, ви нічого від мене не почуєте. Отак я сама собі присудила, — сказала вона, глянувши на Артура гордовито. — І присудила незламно, мілорде. Тепер скажу вам, що коли ви піддастесь якійсь злочинній думці, вдова пана д'Еглемона піде в монастир до Італії або Еспанії. Лихові схотілося, щоб ми заговорили про нашу любов. Може й неминуче було нам освідчитись, але хай же це востаннє забилися так міцно наші серця. Завтра ви скажете, що одержали листа, який кличе вас до Англії, і ми розлучимось навіки.

Проте, виснажена цим зусиллям, Жюлі відчула, що коліна їй підгинаються, смертельний холод охопив її, і з суто жіночої обачності вона сіла, щоб не впасти Артурові в обійми.

— Жюлі! — скрикнув лорд Гренвіль.

Цей гострий крик розітнувся, як гуркіт грому. В цьому зойку виявилось усе, що мовчазний, пімий досі коханець не зміг висловити.

— Що там їй? — спитав генерал.

Почувши крик, маркіз прискорив ходу й зразу добіг до коханців.

— Нічого страшного, — мовила Жюлі з тим чудесним спокоєм, що його жінки з своєї природної хитрості часто виявляють у великих кризах життя. — В холодку під цим горіхом я трохи була не знепритомніла, і мій доктор, мабуть, злякався. Я ж для нього як той мистецький, незакінчений ще твір. Певне, він злякався, коли побачив, що той твір руйнується...

Вона сміливо взяла лорда Гренвіля під руку, посміхнулась чоловікові, оглянула краєвид перед тим, як покинути верхів'я скель, і пішла далі з своїм супутником.

— Оце, певне, найкраща місцевість, яку ми бачили, — сказала вона.

— Я ніколи її не забуду. Глянь же, Вікторе, яка далечінь, який простір, яка різноманітність! Цей край навіює мені кохання!

Сміючись майже конвульсійним сміхом, але так, щоб обманити чоловіка, вона весело стрибнула на вузьку стежку й зникла.

— І так швидко! — сказала вона, відійшовши далеко від пана д'Еглемона. — За одву хвилину ми не зможемо бути й ніколи не будемо самими собою, отже й не житимемо більше...

— Ідімо поволі, — обізвався лорд Гренвіль, — до карет ще далеко. Ми йтимемо вкупі, і якщо нам дозволено вкладати слова в наші погляди, серця наші житимуть на хвилину більше.

Вони майже мовчки пройшли в останніх відблисках вечора по схилу над берегом, перекидаючись невиразними, тихими, як плюскіт Луари, але зворушливими для душі словами. Заходяче сонце перед тим, як зникнути, огорнуло їх червоними відсвітами — сумний образ їхнього фатального

коханню. Занепокоївшись тим, що карети немає на тому місці, де вона стояла, генерал ішов то позаду, то попереду закоханих, не втручаючись у розмову. Благородне й делікатне поведження лорда Гренвіля під час подорожі розвіяло підозри маркіза, і якийсь час він давав дружині волю, звірившись на сувору честь лорда-доктора. Артур і Жюлі йшли ще під вражінням сумного й болісного єднання своїх зів'ялих серць. Недавно, сходячи на кручі Монконтур, вони обоє почували невиразну надію, якесь тривожне щастя, в якому не зважувались здати собі справу, — а тепер, спускаючись схилом, вони вже зруйнували хистку будівлю, яка була постала в їхній уяві і на яку вони не зважувались дмухнути, як ті діти, що завбачають падіння карткових замків. Надії їм не було. Того ж вечора лорд Гренвіль поїхав. Останній погляд, яким він подивився на Жюлі, посвідчив, на жаль, що з тої хвилини, як їм відкрилась у приятні глибина їхньої сильної пристрасті, він мав рацію собі не довіряти.

Коли другого дня пан д'Еглемон з дружиною сіли в карету вже без свого супутника й швидко поїхали тим шляхом, де проїздила колись 1814 року маркіза, що була тоді не-тямуща в коханні й мало не проклинала його силу, — безліч забутих вражінь віджило в ній. Серце має власну пам'ять. Жінка іноді нездатна пригадати найважливіші події, але все життя пам'ятає те, що вплинуло на її почуття. Так і Жюлі чітко пригадала собі навіть незначні деталі, радісно відтворила найдрібніші пригоди першої своєї подорожі, навіть ті думки, що з'являлися їй тоді там і там по дорозі. Віктор, знову пристрасно закохавшись у дружину, відколи їй вернулась свіжість молодості й уся її краса, пригорнувся до неї, як коханець. Та коли він спробував її обняти, вона м'яко влилася й не знати чим відмовилась, щоб уникнути цієї невинної ласки. Незабаром близька присутність Віктора зробилася їй гидкою, бо вони сиділи так, що його тепло їй відчувалось і передавалось. Вона хотіла пересісти на переднє місце в кареті, але чоловік з ласки своєї пересів туди сам. За цю уважність вона подякувала йому зізданням, якого він не зрозумів, і цей

старий гарнізонний серцеїд, витлумачивши собі на користь дружинину журбу, примусив її ввечері поговорити з ним так твердо, аж він вжахнувся.

— Друже, — сказала вона йому, — через вас я вже трохи не померла, ви це знаєте. Якби я була ще молодою, недосвідченою дівчиною, то могла б знову зректися свого життя; алеж я мати, я мушу виховати дочку й маю перед нею не менший обов'язок, як і перед вами. Скорімося ж нещастю, яке обох нас однаково гнітить. Нарікати вам не випадає. Хіба ви не зуміли знайти собі втіху, яку мені забороняє шукати мій обов'язок, наша спільна честь, ба більше — навіть сама моя вдача? Чекайте, — додала вона, — ви необачно забули в щухляді три листи від пані де-Серізі; ось вони. Моя мовчанка доводить вам, що в мені ви маєте дружину, яка ставиться до вас вибачливо й не вимагає від вас жертв, на які її саму засудили закони; але я багато думала, тож і знаю, що наші ролі неоднакові, і що на нещастя рокована сама тільки жінка. Моя чеснота ґрунтується на міцних і визначених принципах. Я зумію жити бездоганно, алеж дайте мені жити.

Маркіза, приголомшеного логікою, яку жінки вміють вивчати в світлі кохання, перемогла ця гідність, цілком природна в жінок під час таких криз. Інстинктивна відраза, яку Жюлі виявила до всього, що ображало її кохання й голос її серця, це одне з найкращих почуттів у жінки й походить воно, мабуть, з природної чесноти, яку не затамують ні закони, ні культура. Але хто зважиться ганити жінок? Коли вони примушують мовчати те виключне почуття, яке не дозволяє їм належати двом чоловікам, то чи не робляться вони священиками без віри? Якщо суворі люди картатимуть Жюлі за угоду, складену між обов'язком та коханням, то пристрасні душі поставлять їй це за злочин. Цей загальний осуд свідчить або про лихо, що чекає порушників закону, або про сумну недосконалість підвалин, що на них спирається європейське суспільство.

Минуло два роки, протягом яких пан і пані д'Еглемон жили життям світських людей: ходили нарізно й по салонах

зустрічалися частіше, ніж у себе вдома, — добірна розлука, якою кінчається багато великосвітських шлюбів. Одного вечора всупереч звичаєві подружжя зійшлося в своїй власній вітальні. У пані д'Еглемон обідала одна з її подруг. Генерал, що завжди обідав у місті, лишився вдома.

— Маєте бути щасливою, пані маркізо, — сказав пан д'Еглемон, ставлячи на стіл чашку, з якої пив каву.

Маркіз поглянув на пані де-Венфан трохи хитро, трохи засмучено й додав: — Я їду на довге полювання з обер-егермайстром. Ви щонайменше тиждень будете справжньою вдовою, а це саме те, чого ви, я думаю, бажаєте... Гійоме, — сказав він лакеєві, що прийшов забирати чашки, — скажіть запрягати.

Пані де-Венфан — це була та Луїза, якій пані д'Еглемон колись хотіла порадити безшлюб'я. Обидві жінки скинулись значущим поглядом, який доводив, що Жюлі знайшла в своїй подрузі вірницю своїх мук, вірницю дорогу й милосердну, бо пані де-Венфан була в шлюбі дуже щаслива, і в цьому протилежному становищі щастя однієї, мабуть, забезпечувало її ширість до нещастя другої. В таких випадках ріжниця долі майже завжди буває міцним зв'язком для дружби.

— Хіба зараз час для полювання? — сказала Жюлі, глянувши байдуже на чоловіка.

Березень був наприкінці.

— Обер-егермайстер, пані, полює, коли він схоче й де схоче. Ми їдемо в королівський ліс стріляти вепрів.

— Бережіться, щоб не сталося чогось лихого...

— Нещастя ніколи не передбачиш, — сказав він, посміхаючись.

— Карета, пане, готова, — сказав Гійом.

Генерал підвівся, поцілував руку пані де-Венфан й звернувся до Жюлі:

— Пані, а як я поляжу жертвою якогось вепря? — спитав він благально.

— Що це означає? — спитала пані де-Венфан.

— Ну, йдіть, — сказала пані д'Еглемон Вікторіві.

Потім посміхнулась, мов казала Луїзі: «Зараз побачиш».

Жюлі простягла шню чоловікові, який підійшов поцілу-

вати її, але маркіза так нахилилась, що шлюбний поцілунок прийшовся на рюш її пелерини.

— Будьте за свідка перед богом, — сказав маркіз до пані де-Венфан, — що мені треба якогось султанського наказу, щоб одержати цю невеличку ласку. Ось як моя дружина розуміє кохання. Вона довела мене до цього не знати якою хитрістю... На все добре.

І вийшов.

— Але твій бідний чоловік справді дуже добрий, — скрикнула Луїза, коли жінки лишилися самі. — Він тебе любить.

— Ох, не кажи, не кажи! Мені гідке ім'я, яким я звуся.

— Так, але Віктор цілком тобі скоряється, — сказала Луїза.

— Його покіра, — відповіла Жюлі, — походить почасти з великої пошани, яку він до мене почуває. З погляду закону, я жінка дуже добродісна: створюю йому родинний затишок, заплющую очі на його інтриги, не беру нічого з його достатків; він може марнотратити доходи, як сам знає, я дбаю тільки за те, щоб зберегти капітал. Такою ціною я маю спокій. Він не пояснює собі й не хоче пояснювати мого життя. Та хоч я й поводжуся так з чоловіком, а його вдача мене лякає. Я, мов той ведмедник, тремчу, щоб у звіра колись не порвався намордник. Коли Віктор відчує себе в праві не шанувати мене, то страшно навіть подумати, що може статися, бо він такий шалений, самолюбний, а надто ж гонористий. Якщо в нього не такий глибокий розум, щоб триматися мудрої лінії в тих делікатних обставинах, в яких буятимуть його найгірші пристрасті, зате він нестримний, тож він убив би мене, мабуть, зопалу, а завтра й сам помер би з горя. Та цього фатального щастя нема що боятися...

На мить запанувала мовчанка, під час якої думки обох жінок перенеслися на таємну причину цього становища.

— Мені довелося бачити жорстоку покіру! — сказала Жюлі, кинувши значущим поглядом на Луїзу. — А втім я ж не забороняла йому писати до мене. Ах, в і н мене забув і мав рацію. Надто жорстоко було б, щоб розбилась і його доля! Хіба ж моєї недосить? Повіриш, моя любя, я читаю

англійські журнали з єдиною надією побачити надрукованим його ім'я. І що ж, він ще й рази не з'являвся в палаті лордів.

— То ти знаєш англійську мову?

— Хіба я не казала тобі?.. Вивчила.

— Серденько бідне, — скрикнула Луїза, стискуючи Жюлі руку. — Як же ти можеш жити?

— Це таємниця, — відповіла маркіза, якимось по дитячому наївно махнувши рукою. — Слухай. Я п'ю опій. Історія лондонської герцогині де... навела мене на таку думку. Ти знаєш, Матюрен написав про це роман. Мої лавданові краплі зовсім не мідні. Я сплю. Живу не більше, як сім годин на день і віддаю їх дочці.

Луїза дивилась у вогонь, не зважаючи на погляд подруги, все нещастя якої вперше розкрилось перед її очима.

— Луїзо, збережи ж мій секрет, — сказала Жюлі, трохи помовчавши.

Раптом лакей приніс маркізі листа.

— Ох! — скрикнула вона, збліднувши.

— Я не питаю, від кого, — сказала їй пані де-Венфан.

Маркіза читала і нічого вже не чула; подруга бачила, як на обличчі в пані д'Еглемон, яка то червоніла, то блідла, відбилися найбурхливіші почуття, найнебезпечніше зворушення. Нарешті, Жюлі кинула папір у вогонь...

— Цей лист — палій! Ох, у мене завмирає серце.

Вона підвелася, пройшла; очі їй палали.

— Він не виїздив з Парижу! — скрикнула вона.

Її нервові слова, яких пані де-Венфан не зважувалась спинити, уривалися жахливими паузами. Після кожної зупинки вона вимовляла речення дедалі з глибшим виразом. В її останніх словах було щось страшне.

— Він не переставав бачити мене без мого відома. Ловить щодня мій погляд, і це допомагає йому жити. Ти не знаєш, Луїзо, — він умирає і просить дозволу попроситися зо мною; він знає, що чоловік виїхав сьогодні ввечері надовго, і за хвилину буде тут. Ох! я загину, я пропала... Слухай, лишайся зо мною. Перед двома жінками він не зважиться! Зостанься, я боюсь сама себе.

— Але мій чоловік знає, що я обідаю в тебе, — відповіла пані де-Венфан, — і мусить прийхати по мене.

— Ну, то я перед твоїм од'їздом виряджу його. Буду обом вам за ката. Лишенько, він подумає, що я його вже не люблю. А той лист, моя любя! В ньому були речення, що стоять у мене перед очима, мов випечені вогнем.

У ворота в'їхала карета.

— Ах! — скрикнула маркіза з якоюсь радістю, — він приїздить прилюдно, не криючись.

— Лорд Гренвіль, — доповів лакей.

Маркіза застигла нерухомо. Побачивши блідого, худого й виснаженого Артура, вона не могла вже бути до нього суворою. Хоч лорда Гренвіля й гостро вразило, що Жюлі не сама, він тримався спокійно й холодно. Але обом жінкам, що знали таємницю його кохання, в його поводженні, тоні його голоса, у виразі очей почувалась трохи та сила, яку має, кажуть, електричний скат. Маркіза й пані де-Венфан були мов приголомшені гострим відчуттям страшного горя. Від самого голосу лорда Гренвіля пані д'Еглемон так жорстоко тремтіла, що не зважувалась відповідати, щоб не показати йому, яку владу він над нею має; лорд Гренвіль не зважувався глянути на Жюлі, отож пані де-Венфан майже сама тільки й підтримувала нецікаву розмову; за цю допомогу Жюлі подякувала їй зворушливим поглядом. Тепер двоє закоханих затамували свої почуття й мусили триматися в межах, визначених обов'язком і пристойністю. Та незабаром доповіли про пана де-Венфан; коли він заходив, подруги скинулись поглядом і без слів зрозуміли нові труднощі в становищі. Втаємничити пана де-Венфана до цієї драми було не можна, а Луїза теж не могла добрати поважних підстав для чоловіка, щоб попросити його лишитись у своїй подруги. Коли пані де-Венфан наділа шаль, Жюлі підвелась, ніби допомогти Луїзі її зав'язати, і сказала пошепки:

— Я буду мужня. Коли він приїхав до мене прилюдно, чого мені боятись? А якби в перший момент тебе не було, я була б упала до його ніг, побачивши, як він змінився... — Так ви, Артуре, не послухали мене, — сказала тремтячим

голосом пані д'Еглемон, повергаючись на своє місце на козетці, де лорд Гренвіль не зважився сісти.

— Я не міг довше опиратись бажанню почути ваш голос, побути біля вас. То було божевілля, нестями. Я вже не пан над собою. Я добре все зміркував, я — слабкий. Мушу вмерти. Але вмерти, не побачивши вас, не почувши шелесту вашої сукні, не зібравши ваших сліз — яка жахлива смерть!

Він хотів відійти від Жюлі, але від різкого руху з його кишені випав пістолет. Маркіза подивилась на цю зброю очима, де не було ні почуття, ні думки. Лорд Гренвіль підняв пістолет і, здавалось, був страшенно роздосадуваний цим випадком, який міг здатися навмисним розрахунком закоханого.

— Артуре? — запигала Жюлі.

— Пані, — відповів він, спускаючи очі, — я прийшов у розпачу, я хотів...

Він спинився.

— Ви хотіли вбити себе в моєму домі! — скрикнула вона.

— Не тільки себе, — відповів він тихо.

— А кого? Може мого чоловіка?

— Ні, ні, — скрикнув він приглушеним голосом. — Але заспокойтесь, — додав він, — мій фатальний намір уже зник. Коли я ввійшов, коли побачив вас, я відчув мужність мовчати й умерти самому.

Жюлі підвелася, кинулась в обійми Артурові, який крізь ридання своєї коханої почув два слова, повні пристрасті.

— Пізнати щастя й умерти, — прошепотіла вона. — Ну, що ж, добре!

Вся історія Жюлі в цьому глибокому крику, в крику природи й кохання, якому піддаються жінки без релігії. Артур схопив її й поніс на канапу з усією силою несподіваного щастя. Але раптом маркіза вирвалася з обіймів свого коханця, глянула на нього пильним і роздочливим жіночим поглядом, взяла його за руку, схопила свічника й повела до своєї спальні; тут, підійшовши до ліжка, де спала Елен, вона тихенько розсунула завіси над дитиною, прикривши рукою свічку, щоб світло не вразило прозорих, тільки півсплюснених доччиних повік. Елен спала, розки-

нувши руки, й посміхалася крізь сон. Жюлі поглядом показала лордові Гренвілю на дочку. Цей погляд сказав усе.

«Чоловіка можна покинути, навіть коли він нас любить. Чоловік — істота сильна, він собі знайде розраду. Світські закони можна зневажити. Але покинути дитину без матері»...

Такі думки й безліч інших, ще зворушливіших, були в цьому погляді.

— Ми можемо забрати її, — прошепотів англієць, — я її дуже любитиму.

— Мамо! — сказала Елен, прокинувшись.

Від цього слова Жюлі зариділа. Лорд Гренвіль сів, склавши руки, мовчазний і похмурий.

«Мамо!» Цей чарівний, цей наївний оклик пробудив стільки благородних почуттів і стільки непоборної приязні, що кохання на хвилину знітилося перед могутнім голосом материнства. Жюлі не була вже жінка, вона була мати. Лорд Гренвіль недовго опирався, — сльози Жюлі перемогли його. В цю хвилину десь із грюкотом відчинилися двері, і в серцях двох коханців громовим ударом пролунали слова: «Де ти там, пані д'Еглемон?» Маркіз вернувся. Перше, ніж Жюлі себе опанувала, генерал попростував із своєї кімнати до дружининої. Ці дві кімнати були суміжні. На щастя, Жюлі встигла зробити знак лордові Гренвілю, і той заховався в туалетній кімнаті, двері якої маркіза мерщій замкнула.

— Ну, дружино, ось я, — сказав Віктор. — Полювання не відбулося. Лягаю спати.

— Надобраніч, — сказала вона йому, — я теж збиралася лягати. Ідіть, я роздягатимусь.

— Ви дуже непривітна сьогодні. Скоряюсь вам, пані маркізо.

Генерал пішов до себе в кімнату. Жюлі провела його, щоб зачинити за ним двері, і кинулась визволяти лорда Гренвіля. Вона знову опанувала себе й зміркувала, що візит її колишнього доктора річ дуже природна; адже вона могла лишити його у вітальні, а сама піти навідатись до дочки; отож збиралася зараз сказати йому, щоб тихенько вертався

до вітальні, але, коли розчинила двері до туалетної кімнати, мимоволі голосно скрикнула: пальці лорда Гренвіля защемилися в щілині й були розчавлені.

— Ну, що там тобі? — спитав чоловік.

— Нічого, нічого, — відповіла вона. — Я вколола пальця шпилькою.

Раптом двері між кімнатами розчинилися. Маркіза думала, що чоловік прийшов, турбуючись про неї, і кляла цю байдужу дбайливість. Вона ледве встигла замкнути двері до туалетні, так що лорд Гренвіль знову своєї руки не визволив. Генерал справді з'явився, але маркіза помилилась, — він прийшов з власної потреби.

— Чи не можеш дати мені фуляра? Мерзота Шарль не поклав мені ані однісінької хустки на голову. Першими днями нашого шлюбу ти так пильно дбала про мої вигоди, аж набридала мені. Ох! медовий місяць недовго тривав ні для мене, ні для моїх краваток. Тепер мене покинуто на чужі руки слуг, що всі з мене глузують.

— Ось фуляр, візьміть. Ви не заходили до вітальні?

— Ні.

— Може ще застали б там лорда Гренвіля.

— Він у Парижі?

— Очевидно.

— О, зараз піду... цей добрий лікар...

— Та він, мабуть, уже пішов, — скрикнула Жюлі.

Цю мить маркіз стояв посеред жінчиної кімнати й пов'язувався фуляром, задоволено поглядаючи в люстро.

— Не знаю, де наші слуги, — сказав він, — я вже тричі дзвонив Шарлеві, а він не приходить. Та й у вас нема покоївки. Подзвоніть їй, я хочу на цю ніч мати ще одну ковдру.

— Поліна пішла, — сухо відповіла маркіза.

— Опівночі? — спитав генерал.

— Я дозволила їй піти до опери.

— Дивна річ, — мовив чоловік, роздягаючись собі, — я ніби бачив її на сходах.

— То вона, певне, вже вернулася, — сказала маркіза, вдаючи нетерпіння.

Потім, щоб не збудити ніякої підозри в чоловіка, вона смикнула шнурок від дзвоника, але тихенько.

Не всі події тої ночі достоту відомі, але всі вони були, мабуть, такі самі прості й жахливі, як і описані тут вульгарні хатні пригоди. Другого дня маркіза д'Еглемон надовго злягла в ліжко.

— Що там таке незвичайне сталося в твоєму домі, що всі говорять про твою дружину? — спитав пан де-Ронкероль у пана д'Егломона день за кілька після цієї ночі катастроф.

— Слухай мене, не женися, — сказав д'Еглемон. — Над ліжком, де спала Елен, загорілись завіси; моя жінка так перелякалася, що зробилася хвора на цілий рік, каже лікар. Одружуючись з вродливою жінкою, вона поганіє; одружуючись з молодого, здоровою дівчиною, вона робиться хворою; думаєш, що вона пристрасна, а вона холодна або зовні холодна, а справді така пристрасна, що тебе уб'є або ославить. Ось зараз була лагідною, і раптом стає свавільна, а свавільні ніколи не робляться лагідними; зненацька дитина, яку вважав за дурненьку й слабу, виявляє проти вас залізну волю, душу демона. Набрид мені шлюб.

— Або дружина твоя.

— Це було б важко. До речі, може підеш зо мною до церкви святого Томи Аквінського подивитись на похорон лорда Гренвіля?

— Дивна розвага! Але, — спитав Ронкероль, — чи відома точно причина його смерті?

— Його лакей каже, що лорд цілу ніч простояв на надвірному карнизі вікна, щоб урятувати честь своєї коханки, а цими днями було диявольськи холодно.

— Таке зречення було б великою честю для нас, старих пройдох, але лорд Гренвіль молодий і... англієць. Англіїці завжди роблять не по людському.

— Чи ба! — відповів д'Еглемон, — героїзм залежить від жінки, яка його навіює, і, певна річ, не заради моєї жінки помер цей бідолашний Артур!

II. НЕЗНАНІ СТРАЖДАННЯ

Поміж маленькою річкою Луан та Сеною розкинулась широка рівнина, край якої тягнеться Фонтенеблівський ліс і стоять міста Морé, Намур та Монтерó. В цій неплідній країні тільки пагорки там і там тішать око та ще де-не-де серед поля ростуть дичини на притулок гайки; а то скрізь безконечні сірі й жовтуваті лінії, властиві обр'ям Солоньї, Боси та Беррі. Серед цієї рівнини між Морé та Монтерó мандрівник бачить старий замок Сен-Ланж, в'їзд до якого дуже величний і пишний. Тут чудові алеї в'язів, рови, довгі мури огорожі, неозорі сади та розлогі феодальні споруди, що на збудовання їх потрібні були незаконні побори, прибутки з великих фарм, узвичаєні хабарі або великі аристократичні достатки, зруйновані тепер молотом цивільного кодексу. Коли б якийсь мистець або мрійник забився випадково сюди на шляхи зглибокими рівчачками або на вали, що захищають підступ до урочища, то спитав би себе, з якої примхи кинуту цей поетичний замок серед савани хлібів, серед пустелі крейди, мергелю та піску, де завмирає веселість, де неодмінно родиться сум, де душа без кінця стомлюється від безмовної самотини, від одноманітного обр'ю, від непринадної краси, але любої для серця, що не хоче розради.

В кінці 1820 року, на превелике диво маленькому селу, що стояло за якусь милю від Сен-Ланжа, сюди приїхала молода жінка, що славилась у Парижі своєю вродою, поставою та розумом і соціальне становище та достатки якої відповідали цій широкій славі. Селяни й хуторяни вже з давніх-давен не бачили господарів у замку. Хоч земля й давала чималий прибуток, а її покинуто під догляд управителя та під охорону старої челяді. Тому подорож пані маркізи викликала певне заворушення в країні. Багато людей зібралося край села й на подвір'ї маленької корчми, що стояла на перехресті шляхів з Немуру та Морé, щоб подивитись на карету, яка сунулась досить поволі, бо маркіза їхала з Парижу своїми кіньми. На передньому місці в кареті покоївка тримала маленьку дівчину, задум-

ливу, невеседу. Мати лежала в глибу карети, мов умирущий, якого лікарі послали на село. Пригнічене обличчя молодої, тендітної жінки дуже мало задовольнило сільських політиків, у яких її приїзд до Сен-Ланжу посіяв надію на якесь зрушення в окрузі.

Цій хворій жінці всяке зворушення було, певна річ, відразне.

Найспритніша голова Сен-Ланжського села заявила ввечері у корчмі, в тій кімнаті, де пили місцеві багатії, що, мабуть, збанкрутували вони, коли обличчя в пані маркізи таке зажурене. Отож на час відсутності пана д'Еглемона, який, пишуть газети, рушає з герцогом Ангулемським до Еспанії, вона й приїхала в Сен-Ланж, щоб тут заощадити грошей та сплатити збитки від нещасливих спекуляцій на біржі, де маркіз був один із найбільших грачів. Може й землю продаватимуть ділянками. Тоді можна діло зробити. Кожен мусить перелічити свої екю, витягти їх з похоронку, підрахувати свої заощадження, щоб і собі щось урвати з розпродажу Сен-Ланжу. Справа ця всіх зацікавила, а що кожному кортіло знати, чи це не вигадка, то й зміркували довідатись правди в замкової челяді; але там ніхто не міг пояснити катастрофу, яка привела їхню господиню на початку зими до старого замку Сен-Ланж, тим часом як вона посідає інші маєтки, що славляться веселістю краєвидів та красою садів.

Пан мер прийшов засвідчити пані свою пошану, але його не прийнято. Після мера з'явився управитель, та й він кращого не добився.

Пані маркіза виходила з своєї кімнати тільки тоді, коли її прибирали, і тим часом була в маленькій сусідній вітальні, де й обідала, якщо це обід — сісти до столу, з огидою дивитися на страви й з'їсти якраз стільки, щоб не вмерти з голоду. Потім знову верталась до старовинного м'якого крісла, де з самого ранку сиділа коло єдиного вікна, що освітлювало кімнату. Дочку бачила тільки тими недовгими хвилинами, які витрачала на обід, і то здавалось, що вона її ледве терпить. Яке нечуване мусить бути горе, щоб від нього в молодої жінки замовкло материнське почуття?

Ніхто з челяді до неї не мав приступу. Слугувала їй тільки покоївка. В замку вона вимагала абсолютної тиші, дочка мусіла бавитись десь далі від неї. Їй так важко було терпіти найменший шум, що всі людські голоси, навіть доччин голос, їй неприємно вражали. Сусіди дуже цікавилися її чуднотами, та коли всі можливі припущення перебрано, і околицьні містечка, і селяни про цю хвору жінку перестали думати.

Отже маркіза, покинута на саму себе, могла мовчки жити серед тиші, яку утворила навколо себе, і не мусіла виходити з оббитої шпалерами кімнати, де померла її баба і де вона приїхала померти тихо, без свідків, без набридливості, без фальшивих виявів егоїзму, замаскованого в дружбу, які в містах утворюють умирущим подвійну агонію. Жінці цій було двадцять шість років. В ці роки душа, оповита ще поетичними мріями, любить смакувати смерть, коли вона здається їй добродійною. Але з молодими смерть кокетує; вона то підступає до них, то відступає, з'являється і ховається; її повільність їх розчаровує, і через непевність свого завтрашнього дня вони, кіндець-кінцем, знову кидаються в світ, де на них, не даючи себе чекати, падає горе, безжальніше за саму смерть. Отже ця жінка, яка відмовилася жити, мала зазнати в самотності всю гіркоту цього даремного чекання й пройти в моральній агонії, яку не урвала бажана смерть, жорстоку школу егоїзму, що мусів розтлити її серце й принатурити його до світу.

Ця жорстока й сумна наука завжди є плід нашого першого горя. Маркіза, мабуть, страждала по справжньому один і єдиний раз за свого життя. Справді, хіба не помилкою було б гадати, що почуття повторюються? Хіба не існують вони завжди в глибині серця, один раз виникнувши? Вони застигають і прокидаються залежно від життєвих випадків; але лишаються там, і їхня присутність доконечно змінює душу. Отже кожне почуття має тільки один день, один довший чи коротший день своєї першої бурі. Отже горе, найтриваліше з наших почуттів, живе тільки під час свого першого вибуху, а всі дальші його удари слабшають — чи то від звички нашої до його нападів, чи по закону нашої природи, яка

зберігаючи своє життя, протиставляє цій руїницькій силі рівну, але інертну силу, що походить з егоїстичних розрахунків. Але якому поміж усіх страждань належить назва горя? Втрата батьків є лихо, до якого природа підготувала людей; біль фізичний є біль короткочасний, він не торкається душі, а коли не минає, то це вже не біль, а смерть. Якщо молода жінка втрачає немовля, подружнє кохання дає їй незабаром заступника. Це лихо також минуше. Кінець-кінцем, ці муки й багато інших таких — це все, до певної міри, удари, рани; але жодна з цих мук не вражає життєздатності в її єстві, і щоб убити те почуття, яке пориває нас до щастя, вони мусять бити безперестанку. Отже велике, справжнє горе — це такий, убійчий біль, що охоплює, разом минуле, сучасне й майбутнє, не лишає жодної частини життя непорушною, навіки нівечить думку, лягає незбитим тавром на уста й чоло, розбиває або послаблює важелі етики, навіюючи в душу огиду до всього на світі. І щоб бути безмежним, щоб тяжіти отак над тілом і душею, цей біль мусять виникнути в той момент життя, коли всі сили тіла й душі ще молоді, уразити животрепетне серце. Біль завдає тоді широку рану; велике тоді страждання, і жодна істота не може видужати з цієї хвороби без якоїсь поетичної зміни — або вибирає шлях на небо, або, коли лишається на землі, вертається в світ, щоб брехати світові, щоб грати там роль; тепер вона вже знає лаштунки й ховається за ними, щоб розраховувати, плакати, жартувати. Після цієї врочистої кризи нема вже таємниць у суспільному житті, відтепер непохитно зваженому. У молодих жінок маркізинового віку це перше, це найгостріше горе має завжди одну причину. Жінка, особливо жінка молода, велика як душею, так і красою, завжди скерує своє життя туди, куди штовхає її природа, почуття й суспільство. Якщо це життя її ошукало і якщо вона лишилася на землі, то зазнає страшної муки з тої причини, що перше кохання є найкраще з усіх почуттів. Чому ж це нещастя ніколи не мало ні свого художника, ні поета? Та чи можна його змалювати, оспівати? Ні, природа горя, з якого воно походить, не надається до аналізу й фарб мистецтва. До

того ж, цих страждань нікому не звіряють; щоб утішити в них жінку, треба вміти їх відгадати, бо, зароджені в гіркоті й пережиті релігійно, вони лишаються в душі, як лавина, що, падаючи в долину, руйнує все по дорозі.

Маркіза була тоді під гнітом цих страждань, які довго лишаються невідомі, бо все в світі їх засуджує, тим часом як почуття їх голубить і совість справжньої жінки їх завжди виправдує. З цим горем те саме, що з дітьми, яких безоглядно скривдило життя і які материнському серцю куди дорожчі, ніж діти щасливо обдаровані. І може ця жахлива катастрофа, яка вбиває все зовнішнє життя, ніколи не була такою прикра, такою цілковитою, так жорстокою збільшена обставинами, як це трапилось з маркізою. Молодий і ширий коханець, бажанню якого вона ніколи не поступалась, скоряючись законам світу, помер, щоб урятувати те, що в суспільстві зветься «жіночою честю». Кому ж могла вона сказати: «Я страждаю!» Її сльози образили б її чоловіка, першу причину катастрофи. Закони, звичай засуджували її скарги; кожна подруга потішилася б ними, кожен чоловік спекулював би на них. Ні, ця бідна страдниця могла плакати доскоchu тільки в пустині, стримувати там свої муки або піддатися їм, померти або вбити в собі щось, може й свою совість. Вже кілька день сиділа вона, втупивши очі в рівний обрій, де, як і в її прийдешньому житті, не було чого ні шукати, ні сподіватися, де все було видно з одного погляду і де вона бачила образи холодної розпуки, яка безупинно краяла їй серце. Туманні равки, біде небо, хмари, що сунуться низько під сірим небосхилом, пасували до перебігу моральної хвороби. Її серце не стискувалось і не в'яло — ні, свіже й квітуче, воно кам'яніло під повільним діянням нестерпучого горя, бо кінця тому горю не було. Вона страждала через себе й для себе. А таке страждання — хіба не крок до егоїзму? Тому жахливі думки зринали їй у свідомості й равили її. Вона чистосердо допитувала себе й бачила, що подвоїлась. В ній була жінка, що міркувала, і жінка, що почувала; жінка, що мучилась, і жінка, що не хотіла мучитись далі. Вона переносилась до радощів свого дитинства, що минуло раніш,

ніж вона відчула його щастя, і що його світлі образи поставали їй натовпом, мов щоб виявити оману шлюбу — пристойного перед світом, а в дійсності жахливого. До чого прислужилася їй чудова чеснота молодості, затамовані втіхи й жертви задля світу? Хоч усе в ній виявляло й чекало кохання, вона запитувала себе, до чого тепер гармонія її рухів, її усмішка й краса? Їй прикро було почувати тепер свою свіжість і любосність, як прикро чути звук, повторюваний без мети. Навіть власна врода була їй нестерпуча, як недоцільна річ. Вона з жахом завбачала, що тепер уже не зможе бути цільною натурою. Хіба ж її внутрішнє «я» не втратило здібності відчувати вражіння в чарівній новизні, що дає стільки радості в житті? В майбутньому її почуття здебільшого стиратимуться зразу, як тільки виникнуть, і багато з того, що раніш зворушило б її, тепер буде їй байдуже. Після дитинства людини настає дитинство серця. А це друге дитинство її коханець поніс у домовину. Ще молода в своїх бажаннях, вона вже не мала повної душевної молодості, яка всьому в житті надає вартості й смаку. Хіба ж не зберігала вона в собі джерело смутку й зневіри, яка мусіла відбирати її переживанням їх раптовий блиск, їх порив? Бож ніщо не могло дати їй щастя, якого вона сподівалась і яке так чудово вимріяла. Її перші справжні сльози гасили той небесний вогонь, що освітлює перші переживання серця, вона завжди мусіла каратися за те, що вона не така, яка могла бути. З цієї думки й походить та гірка огида, яка відвертає вбік голову, коли знову з'являється якась утіха. Вона міркувала тоді про життя, як старик, що ось-ось його покине. Хоч вона почувала себе молодою, вага веселих днів падала їй у душу, гнітила й завчасу старила її. Розпачливим криком запитувала вона в світу, що дасть він їй навзамін кохання, яке допомагало їй жити й яке вона втратила. А саму себе запитувала, чи в її зниклому коханні, такому непорочному й чистому, не було думки, злочиннішої за вчинок? І безпідставно винуватила себе, щоб тільки насміятися з світу й утішити себе в тому, що не мала з тим, кого оплакувала, досконалого зв'язку, який, поєднуючи дві душі,

зменшує горе тієї, що лишилася, певністю, що вона зазнала цілковитого щастя, що давала його щедро й зберегла в собі відбиток душі, яка вже не існує. Вона була невдоволена, мов акторка, що знехтувала свою роль, бо це горе охопило всю її істоту, серце і голову. Коли природу потоптано в її найінтимніших прагненнях, то й говор тоді ображено не менше, ніж доброту, яка пориває жінок жертвувати собою. До того ж, збуривши всі питання, розворушивши всі різноманітні пружини життя, яке дає нам наша соціальна, моральна й фізична природа, вона так виснажила сили свого розуму, що нічого не могла вже розібрати у вирі суперечних думок. Тож іноді, коли спадав туман, вона відчиняла вікно й стояла біля нього бездумно, машинально вдихаючи вогкий і землистий дух, розлитий у повітрі, нерухома, з безглуздим виразом, бо шум горя робив її глухою і до гармонії природи, і до чарів думок.

Одного дня близько дванадцятої, коли сонце прояснило погоду, ввійшла некликана покоївка й сказала:

— Пані маркізо, пан кюре прийшов оде вже вчетверте, щоб побачити вас, і сьогодні він так рішуче домагається, що ми не знаємо, що йому казати.

— Певне він прийшов по гроші для сільських бідняків округи; візьміть двадцять п'ять луї і дайте йому від мене.

— Пані, — сказала покоївка, вернувшись за хвилину, — пан кюре відмовляється взяти гроші, він хоче поговорити з вами.

— Ну, то нехай заїде! — відповіла маркіза, прикро махнувши рукою, що провіщало сумний прийом священникові, від настирливості якого вона, певне, хотіла звільнитися короткою і рішучою розмовою.

Маркіза з малих літ утратила матір, і на її виховання, природна річ, вплинула розсіяність, що похитнула у Франції під час революції релігійні обов'язки. Побожність — це жіноча чеснота, якій тільки жінки й уміють віддаватися, а маркіза була дитина вісімнадцятого століття, і філософські вірування були в неї ті самі, що й у батька. Ніяких релігійних обрядів вона не додержувала. Для неї священник був одним з громадських урядовців, користь якого здава-

лась їй непевною. В теперішньому становищі голос релігії міг тільки роз'ятрити її болі; до того ж, вона невисокої була думки про сільських кюре та про їхню освіту; отже вирішила делікатно поставити відвідувача на його місце й здихатися його пожертвою, як водиться серед багачів. Ввійшов кюре, і його вигляд не змінив маркізиних думок. Вона побачила невеличкого товстого чоловічка, череватого, червонолицього, але старого й зморшкуватого, який силкувався посміхатись, але посміхався криво; його лисий і навскіс порізаний численними зморшками череп заходив квадратом на обличчя і зменшував його; кілька сивих волосин прикрашали йому позаду голову над потилицею й виходили наперед до вух. Проте, обличчя в священника було обличчям людини, від природи веселої. Товсті губи, трохи кирпатий ніс, підборіддя, що зникало в подвійному ряді зморшок, свідчили про лагідну вдачу. Спочатку маркіза помітила тільки ці головні риси; але за першими ж словами священника її вразила ніжність його голосу; вона уважніш поглянула на нього й помітила під сивуватими бровами очі, які багато плакали; та й обрис щік, вигляд профіля надавали його голові такого величного виразу горя, що маркіза в цьому кюре побачила людину.

— Пані маркізо, багаті належать нам тільки тоді, коли вони страждають, а страждання заміжньої жінки, молодої, вродливої, багатой, яка не втратила ні дітей, ні батьків, походять від ран, яких біль може втишити тільки релігія. Ваша душа, пані, в небезпеці. Не буду говорити вам зараз про друге життя, яке нас чекає! Ні, я ж не в сповідальні. Але хіба не в обов'язках моїх освітити вам майбутнє вашого громадського життя? Тож пробачте старому за настирливість, предметом якої є ваше щастя.

— Щастя, пане, вже не для мене. Незабаром я належатиму вам, як ви кажете, але назавжди.

— Ні, пані, ви не помрете від горя, яке гнітить вас і світиться у ваших рисах. Якби ви мусіли померти, то не були б у Сен-Ланжі. Ми гинемо здебільшого не від жалю, а від зраджених надій. Я бачив не одне нестерпне й жахливе горе, яке все таки не призвело до смерті.

Маркіза неймовірно похитала головою.

— Пані, я знаю людину, в якій нещастя було таке велике, що ваші муки здалися б вам легкими, якби ви порівняли їх до нього.

Чи то довга самотність почала гнітити її, чи то її зацікавила можливість вилити дружньому серцю свої скорботні думки, але вона подивилась на кюре запитливо, так, ніби припрошувала його говорити.

— Пані, — сказав священник, — той чоловік був батько, в якого з чималої родини лишилося тільки троє дітей. Він утратив одне по одному своїх батьків, потім дочку й дружину, яких дуже любив. Він лишився сам десь на провінції, у маленькому маєтку, де довго був щасливий. Його три сини були у війську і кожний з них мав чин, відповідний до часу його служби. Старший, під час Ста Днів¹ перейшов до гвардії і зробився полковником; молодший був начальником артилерійського батальйону, а менший мав чин начальника драгунського ескадрону. Ці троє дітей, пані, любили батька так само, як і він їх. Коли ви добре знаєте безтурботність молодих людей, які за своїми пристрастями ніколи не мають часу для родинних почуттів, ви з одного факту зрозумієте силу їхнього почуття до бідного самотнього старика, який жив тільки ними й для них: не було й тижня, щоб він не одержував листа від котрогось із них. Але він ніколи не був з ними ні хисткий — це зменшує пошану в дітях, ні несправедливо суворий — це ображає їх, ні скупий на жертви — це їх відштовхує. Ні, він був більш, ніж батьком, він був їхній брат, їхній друг. Кінець-кінцем, він поїхав попрощатися з ними в Париж перед їхнім від'їздом до Бельгії; хотів побачити, чи добрі в них коні, чи нічого їм не бракує. Поїхали вони, а батько вернувся додому. Почалась війна; він одержує листи з Флерюса, Лінї, — все йшло гаразд. Стався бій під Ватерлоо, його наслідки ви знаєте. Франція одним ударом була кинута в жалобу. Всі родини були

¹ Час 20/III—29/VI 1815 р., коли Наполеон, несподівано вернувшись до Франції після свого зречення, майже без опору захопив у Бурбонів на цей період французький трон.

в невимовній тузі. Ви розумієте, пані, він чекав, він не мав ні сну, ні спокою; читав газети, щодня сам їздив на пошту. Якось увечері доповідають йому про слугу його сина-полковника. Він бачить того слугу верхи на коні його пана, нема що питати — полковника вбито, розірвано надвоє ядром. Під кінець вечора прийшов пішки слуга молодшого; молодший помер другого дня після бою. Нарешті опівночі прийшов гарматник сповістити його про смерть третього сина, що на його голову бідолашний батько поклав за такий короткий час усе своє життя. Так, пані, вони всі загинули.

По паузі, опанувавши хвилювання, священник тихо додав:

— І батько лишився жити, пані. Він зрозумів, що коли бог лишив його на землі, він мусить тут страждати; і він страждає тут, але кинувся в лоно релігії. Чим же він міг бути?

Маркіза звела очі на його обличчя, що зробилося величним від туги й покори, і чекала слова, яке викликало в неї сльози:

— Священником, пані: сльози освятили його раніш, ніж він став перед олтарем.

На мить запанувала мовчанка. Маркіза й кюре дивилися у вікно на туманний обрій, немов могли бачити там тих, кого вже не було.

— Не міським священником, а простим кюре, — обізвався він.

— У Сен-Ланжі? — мовила вона, втираючи очі.

— Так, пані.

Ніколи горе не здавалось Жюлі величнішим, і це «так, пані» впало їй у саме серце, як вага горя безконечного. Цей голос, що тихо бринів у вухах, геть зворушив її. Ох! то справді був голос нещастя, голос повний і поважний, що проходить, здається, в глибину душі.

— Пане, — сказала майже шанобливо маркіза, — а коли не помру, то чим я буду?

— Хіба у вас немає дитини, пані?

— Так, — сказала вона холодно.

Кюре глянув на цю жінку так, як дивиться лікар на

хворого в небезпеці, і вирішив докласти всіх сил, щоб вибороти її в духа зла, який уже простягав до неї руку.

— Ви бачите, пані, що ми мусимо жити з нашим горем, і тільки релігія дає нам справжню розраду. Чи дозволите ви мені прийти знову й подати вам голос людини, яка вміє співчувати всім стражданням і яка сама з себе, гадаю, зовсім не страшна?

— Так, пане, приходьте. Дякую, що згадали про мене.

— Гаразд, пані; до побачення.

Цей візит утишив маркізі душу, якої сили були надто жорстоко збуджені від туги й самотності. Священик лишив у її серці бальзамну запашисть і рятівничий відгомін релігійної мови. До того ж, вона відчула те задоволення, яке звеселяє в'язня, коли, пізнавши глибину самотності й вагу кайданів, він чує сусіду, що стукає в стінку, подаючи йому звук, який висловлює спільні думки. Вона несподівано знайшла собі вірника. Та незабаром вона знову зайшла в гіркі міркування і казала сама собі, як той в'язень, що товариш у горі не полегшує ні його кайданів, ні майбутнього. Кюре не хотів з першого візиту надто розворушувати її цілком егоїстичне горе, але сподівався, що завдяки своєму вмінню зможе під час другого побачення повести її до релігії. За два дні він справді прийшов, і зустріч маркізи показала йому, що його візит бажаний.

— Чи думали ви хоч трохи, пані маркізо, — сказав старий, — про масу людських страждань, чи зводили очі до неба, чи бачили цю безмежність світів, які, здрібнюючи наше значення, підтинають нашу пиху і зменшують наше горе?

— Ні, пане, — сказала вона. — Суспільні закони надто гнітять моє серце й надто крають його, щоб я могла піднятися до неба. Та не так закони ті страшні, як світські звичаї. Ох, світ!

— Мусимо, пані, і тим, і другим коритися: закон — то слово, а звичай — то дія суспільства.

— Коритися суспільству?.. — повторила маркіза, з жаху ворухнувшись. — Від нього ж, пане, всі наші болі. Бог не дав жодного злого закону, але людська громада поні-

вечила його творіння. Культура зневажає нас ще гірше, ніж природа. Природа поклала на нас фізичні муки, яких ви не можете зменшити, а культура розвинула в нас почуття, які ви раз-у-раз обманюєте. Природа нищить слабії істоти, а ви засуджуєте їх жити під вічним гнітом нещастя. Тягар шлюбу, установи, на якій тримається тепер суспільство, лежить тільки на нас; чоловікам — воля, жінкам — обов'язки. Ми віддаємо вам усе своє життя, а ви з свого життя даєте нам тільки хвилини. Зрештою, чоловік вибирає там, де ми сліпо скоряємось. О, пане, вам я можу все сказати. Так от, такий шлюб, який він існує тепер, здається мені законною проституцією. В цьому причина моїх страждань. Але я серед усіх нещасних жінок, так фатально одружених, тільки я одна мушу мовчати! Бо я сама себе призвела до лиха — я хотіла свого шлюбу.

Вона спивилась, заридала гірко й замовкла.

— В цьому глибокому горі, посеред океану лиха, — почала вона знову, — я знайшла була трохи піску, де сперлася ногами, де могла досхочу страждати, — буря все те змела. І от я сама, без підтриму, надто безсила проти грози.

— Ми ніколи не буваємо безсилі, коли з нами бог, — сказав священник. — До того ж, коли на землі ви вже не маєте втіхи, то хіба не маєте обов'язків?

— Завжди обов'язки! — скрикнула вона якось нетерпляче. — Але де ж у мене почуття, які дають нам силу виконувати обов'язки? Пане, з нічого — ніщо і за ніщо — нічого, це один з найсправедливіших законів і моральної, і фізичної природи. Чи, по вашому, ці дерева можуть розвинутись без соку, що живить їхні листя? У душі теж є сік! А в мене цей сік назавжди висох.

— Я не нагадуватиму вам про релігійні почуття, які породжують покору, — сказав кюре, — але материнство, пані, хіба воно не...

— Спініться, пане! — сказала маркіза. — З вами я буду широко. Лишенько! тепер я ні з ким широко бути не можу, мене засуджено на фальш, — світ вимагає повсякчасних кривлянь і погрожує нам ганьбою за переступ його умов-

ності. Є два материнства, пане. Раніш я цієї ріжниці не знала, а тепер зрозуміла. Я мати тільки наполовину — краще й зовсім такою матір'ю не бути. Елен не від нього! О! не здригайтеся! Сен-Ланж — це безодня, де зникло багато облудних почуттів, звідки вирвалися зловісні відблиски, де завалилися хисткі будівлі протиприродних законів. В мене є дитина, цього досить; я мати, так хоче закон. Але ви, пане, людина з такою ніжною, співчутливою душею, може зрозумієте зойк бідної жінки, яка ніколи не допускала в серце штучного почуття. Хай бог мене розсудить, але я, по моєму, не порушую його законів, коли піддаюся почуттям, які він поклав мені в душу. Що ж я почуваю? Хіба дитина, пане, це не образ двох істот, не плід двох вільно поєднаних почуттів? Коли вона не походить з усіх фібр тіла й з усієї ніжності серця, коли не нагадує радісного кохання, часу, місця, де дві істоти були щасливі, коли не нагадує їхніх розмов, сповнених людської музики і їхніх солодких думок, то ця дитина є створіння невдале. Так, для них вона мусить⁵ бути чарівною мініатюрою, де звучать поеми їхнього спільного таємного життя; вона мусить відкрити їм щедре джерело почуттів, бути разом усім їхнім минулим і всім майбутнім. Моя бідна Еленочка є дитина свого батька, дитина обов'язку й випадку; до неї мене прихилиє тільки жіночий інстинкт, той закон, що непереможно пориває нас охороняти створіння, зароджене в нашому лоні. З погляду суспільства я бездоганна. Хіба не пожертвувала я їй своїм життям і щастям? Її крики крають мені душу; якщо вона впаде у воду, я кинуся її рятувати. Але її нема в моєму серці. Ох! у своєму коханні я мріяла про більше й глибше материнство; у зниклому сні я голубила дитину, яку бажання зачали раніш, ніж вона зародилась, ту ніжну квітку, що з'явилася в душі перед тим, як побачити світ. Я для Елен те, чим з наказу природи повинна бути мати для свого породження. Коли вона не матиме потреби в мені, все скінчиться. Причина зникне, наслідки припиняться. Коли жінка має чудову можливість поширити материнство на все життя своєї дитини, то хіба не від радості її

морального зародження залежить ця божественна тривалість почуття? Коли першою оболонкою дитини не була душа її матері, то й материнство кінчається в її серці, як кінчається воно у тварини. Це правда, я це почуваю: в міру, як більшає моя бідна дитина, моє серце звужується. Жертви, які я принесла їй, уже відштовхнули мене від неї, а для іншої дитини моє серце, почуваю, було б невичерпне; для тої іншої ніщо не було б жертвою, — все було б насолодою. Тут, пане, і розум, і релігія — все в мені безсиле проти моїх почуттів. Хіба ж не в праві бажати смерті жінка, яка не є ні мати, ні дружина і яка, собі на лихо, передчувала кохання в усій його безконечній красі, материнство в усій його безмежній радості? Що може з неї бути? Я скажу вам, що почуває така жінка. І вдень і вночі, не раз і не два тремтить у мене голова, серце й тіло, коли якийсь незатамований ще спогад приносить мені образ щастя, яке я уявляю більшим, ніж воно є. Від цих жорстоких мрій бліднуть мої почуття, і я думаю: «Яке ж було б моє життя, коли б...»

Вона затулила обличчя руками й заридала.

— Ось що робиться в моєму серці! — почала вона знову. — За дитину від нього я згодилась би на найстрашніші нещастя. Бог, що вмер за всі гріхи на землі, простить мені цю смертельну для мене муку; але світ, я знаю, невблаганний: для нього мої слова — блюзнірство, я глумлюся з усіх його законів. Ах! Я хотіла б розпочати війну із світом, щоб поновити його закони й звичаї, щоб розбити їх. Хіба ж не поранив він мене в усіх моїх думках, в усій моїй істоті, в усіх моїх почуттях, в усіх моїх бажаннях, в усіх моїх сподіваннях, у майбутньому, в сучасному, у минулому? Для мене день повен темряви, думка — меч, серце — рана, дитина — заперечення. Так, коли Елен говорить до мене, мені хочеться від неї іншого голосу, коли дивиться на мене — хочеться інших очей. Вона тут для того, щоб свідчити мені про те, що мусіло б бути й чого нема. Вона мені нестерпуча! Я посміхаюсь їй, я намагаюсь нагородити її за почуття, яких не можу їй дати. Я страждаю! Ох, пане, страждаю так, що не можу

жити. І мене вважатимуть за доброчесну жінку. І я не грішила! І мене шануватимуть! Я поборола мимовільну любов, якій не повинна була скоритись; та коли я фізично додержала вірності, то чи зберегла я своє серце? Воно, — сказала вона, приклавши праву руку до грудей, — завжди належало тільки одному. І моя дитина в цьому не помиляється. В матері є погляди, голос, рухи, що своєю силою формують дитячу душу; а моя бідна донька ніколи не чує дрожу в моїй руці, тремтіння в голосі, ласки в погляді, коли я дивлюсь на неї, говорю до неї чи коли беру її. Вона кидає мені винувальні погляди, яких я не можу витримати. Іноді мені страшно, що в ній я знайду суддю, який засудить мене, не вислухавши. Дай боже, щоб між нами колись не виникла ненависть. Господи боже! краще розкрий мені домовину, дай мені померти в Сен-Ланжі! Я хочу піти в інший світ, де я знайду знову свою другу душу, де я буду справжньою матір'ю! Ох, вибачте, пане, я божевільна! Ці слова душили мене, я сказала їх. Ах! ви теж плачете! Ви не зневажаєте мене. Елен! Елен! Іди сюди, дочко! — крикнула вона якось розпачливо, почувши, що дитина вернулася з прогулянки.

Мала ввійшла з криком і сміхом; принесла метелика, якого спіймала, та побачивши, що мати плаче, замовкла, підійшла до неї й підставила для поцілунку чоло.

— Вона буде дуже гарна, — сказав священник.

— Вона вся в батька, — відповіла маркіза, гаряче цілуєчи дочку, немов щоб поквитуватись за борг чи стерти провину.

— Ти така гаряча, мамо.

— Іди, залиш нас, серденько, — відповіла маркіза.

Дитина вийшла без жалю, не глянувши навіть на матір, може й сама рада втекти від сумного обличчя, бо розуміла вже, що почуття, позначені на тому обличчі, їй прикрі. Посмішка — це властивість, мова, вияв материнства. Маркіза не могла посміхатись. Вона почервоніла, глянувши на священника, — бо сподівалась показати себе матір'ю, але ні вона, ні її дитина не могли брехати. Справді, в поцілунку щирої жінки є божественний мед, що надає тій ласці душі,

огріває її віжним вогнем, який палає в серці. Без цієї запашної масті поділунок — терпкий і сухий. Священик цю ріжницю відчув: він зрозумів безодню, що відділяє материнство тіла від материнства серця. Тож, глянувши на цю жінку інквізиторським поглядом, сказав їй:

— Ваша рація, пані, краще було б вам умерти...

— Ах! ви зрозуміли, бачу я, мої муки, — відповіла вона, — якщо ви, християнський священик, збагнули й схвалили згубні рішення, що їх ті муки мені навіяли! Так, я хотіла вкоротити собі віку, але мені не стало потрібної мужності, щоб виконати свій намір. Коли душа була міцна, тіло моє жахалося, а коли рука вже не тремтіла, душа вагалася! Таємниці цієї боротьби й цих противенств я не знаю. Мабуть я, на жаль, занадто жінка, нестійка в бажаннях, сильна тільки в коханні. Я зневажаю себе! Ввечері, коли мої слуги сплять, я сміливо ходила до басейну; а коли підходила, моя хистка істота жахалося розкладу. Я сповідаюсь вам у своїй слабості. Коли знову верталась у ліжку, мені було соромно себе самої, і я знову почувала в собі мужність. В один з цих моментів я випила лавдануму, але тільки перемучилась і не вмерла. Я думала, що випила цілу пляшку, а спинилась на половині.

— Ви загинули, пані, — сказав священик поважно і з сльозами в голосі. — Ви вернетесь у світ і будете його обманювати; ви шукатимете свого горя, потім приймете колись кару за свої втіхи...

— Я? — скрикнула вона, — щоб я віддала першому-ліпшому пройді, який зуміє грати комедію кохання, останні, найдорогші скарби свого серця, щоб я розбила своє життя задля одної миті сумнівної втіхи? Ні! моя душа згорить у чистому вогні. Кожен чоловік, пане, має розум своєї статі, але такого, що має її душу й задовольняє всі вимоги нашої природи, якої мелодійна гармонія зрушується тільки під тиском почуттів, — такого чоловіка не зустрінеш двічі в житті. Майбутнє моє жахливе, знаю це: жінка — це ніщо без кохання, краса — це ніщо без насолоди; та хіба не засудив би світ мого щастя, якби воно знову трапилось мені? Я мушу бути своїй дочці ч сною матір'ю.

Ох! мене взято в залізне коло, звідки я не можу вийти без ганьби. Родинні обов'язки, виконувані без нагороди, збриднуть мені; я клястиму життя, але моя дочка матиме, принаймні, гарну подобу матері. Замість скарбів почуття, яких я її позбавила, я віддам їй скарби чесноти. Я не хочу жити навіть для того, щоб зазнати радощів, яких дає матерям щастя їхніх дітей. В щастя я не вірю. Яка буде доля Елен? Певне, така, як і в мене. Яким чином може забезпечити мати дочку, що чоловік, якому вона її звиряє, буде їй дружиною до серця? Ви ганьбите бідні створіння, що за кілька екую продаються першому-ліпшому: ці випадкові союзи виправдує голод і злидні, а от суспільство терпить і захочує з другого боку жахливий, безпосередній союз чистої дівчини й чоловіка, якого вона й три місяці не бачила; її продано на все її життя. Правда, ціна тут дорогша! Так, ви шануватимете її, не дозволяючи їй мати ніякої нагороди за муки; та ні, — світ же обмовляє і найдобросовісних з нас! Такі дві сторони нашої долі: прилюдна проституція й ганьба, таємна проституція й нещастя. Щождо бідних безпосажних дівчат, то вони божеволіють, помирають — до них ніякого жалю! Краса, чесноти — це не цінності на вашому людському базарі, а ви називаєте суспільством це кубло егоїзму! Але позбавте жінок спадщини! Хоч так виконуйте закон природи, бо вибиратимете тоді дружин за пориванням серця.

— Пані, ваші слова показують мені, що ні дух родини, ні дух релігії не мають над вами сили. Тому ви не вагатиметесь у виборі між егоїзмом суспільним, що ображає вас, і між егоїзмом людини, що пориває вас до насолоди...

— Чи існує ж родина, пане? Я заперечую її в суспільстві, яке по смерті батька чи матері ділить усе добро й каже кожному членові родини йти своєю дорогою. Родина є тимчасова й випадкова спілка, яку швидко розв'язує смерть. Наші закони розбили доми, спадщини, цінність прикладів і традицій. Навколо себе я бачу тільки уламки.

— Пані, ви вернетесь до бога тільки тоді, коли відчуєте над собою тягар руки його, і я бажаю, щоб вам вистачило

часу помиритися з ним. Шукаючи собі розради, ви спускаєте очі на землю, замість підвести їх до неба. Філософування й особистий інтерес облягли ваше серце, до голосу релігії ви глухі, як і всі діти цього безвірного віку. Світські втіхи породжують тільки страждання. Ви поміняєте лихо на лихо та й по всьому.

— Вашому пророкуванню я не дам справдитися, — сказала вона з гіркою посмішкою, — буду вірна тому, хто помер для мене.

— Горе, — відповів він, — живе тільки в душах, що приготовані для нього релігією.

Він шанобливо спустив очі, щоб не показати сумнівів, які могли виявитись у його погляді. Енергія скарг, що вихопились у маркізи, засмутила його. Пізнаючи людське «я» в безлічі його форм, він утратив надію зм'якшити це серце, що його лихо висушило, замість розчулити, і в якому насіння небесного сіяча не могло зрости, бо тихий голос неба заглушала в ньому нестримні й жахливі зойки егоїзму. Проте, він виявив апостольську стійкість і не раз приходив знову, все сподіваючись навернути до бога цю спустошену й гордовиту душу; але він утратив мужність того дня, як помітив, що маркіза з ним любить розмовляти тільки тому, що їй солодко говорити про того, кого вже не було на світі. Він не хотів принижувати свого сану й бути прислужником пристрасті; він припинив свої розмови, поступово звівши їх до загальних місць та висловів. Настала весна. Маркіза знайшла розвагу для своєї глибокої туги і з нічев'я зацікавилась маєтком, де їй приємно було дещо поліпшити. В жовтні місяці вона покинула старий замок у Сен-Ланжі, де знову зробилася свіжою і гарною на дозвіллі свого горя, яке, мов кинутий щосили диск, спочатку було разуче, а кінець-кінцем завмерло в смутку, як і диск спинається після дедалі тихших хитань. Смуток теж складається з таких хитань, що з них перше сягає в розпач, а останнє — в насолоду; замолоду смуток — це ранішній присмерк, під старість — вечірній.

Коли карета проїздила селом, до маркізи привітався кюре, що саме йшов з церкви додому, але, відповідаючи

Йому, вона спустила очі й відвернулася, щоб його не бачити. Надто багато доводів мав священник проти цієї бідолашної Артеміди Ефеської¹.

III. НА ТРИДЦЯТОМУ РОЦІ

На балі в пані Фірміані був багатонадійний молодик, що належав до одної з тих історичних родин, імена яких завжди будуть, навіть наперекір законам, щільно зв'язані із славою Франції. Ця дама дала йому рекомендаційні листи до двох чи трьох своїх друзів у Неаполі. Пан Шарль де-Ванденес — так звали молодика — прийшов подякувати їй і попрощатися. Добірно виконавши кілька доручень, Ванденес був нещодавно прикомандирований до одного з наших повноважених послів, що поїхали на Лейбахський конгрес², і хотів скористатися з своєї подорожі, щоб вивчити Італію. Так що цей бал був, до певної міри, прощанням з паризькими втіхами, з метушливим життям, з тим виром думок і розваг, який часто кленуть, але якому так приємно віддатися. Звикнувши за три роки відвідувати європейські столиці й покидати їх з примхи дипломатської долі, Шарль де-Ванденес мав, проте, мало про що жалкувати, виїжджаючи з Парижу. Жінки вже не справляли на нього ніякого вражіння — може він боявся, що справжнє почуття посяде велике надто місце в житті політика, а мізерне лицяння здавалось йому надто поверховим для сильної душі. У нас у всіх великі претензії на душевну силу. У Франції жодна людина, хоч би й пересічна, не хоче вважатися просто розумною. Тому Шарль, хоч і молодий (йому чи й було тридцять років) звик уже філософськи бачити ідеї, наслідки й засоби там, де люди його віку бачать почуття, насолоду й ілюзії. Він загонив палкість

¹ Гредька богиня полювання, лісів і чесноти.

² Лейбахський конгрес відбувся 1821 р. у головному місті тодішньої австрійської провінції Крайни — Лейбаху (Любляна) і поновив реакційний режим у Неаполітанському королівстві, повалений революцією 1820 р.

і захопленість, природні в молодих людей, у глибину своєї душі, яку природа створила щирою. Працював над тим, щоб зробити з себе холодного рахівника, щоб укласти в манери, в люб'язні форми, в штучну облесливість ті моральні скарби, які випадково мав — справжнє завдання честолюбства, сумна роль, яку беруть на себе для того, щоб здобути, кінець-кінцем, так зване «гарне становище». Тепер кидав останнім поглядом по вітальні, де танцювали. Перед тим, як покинути бал, хотів, очевидно, понести з собою його образ, як той глядач, що не виходить із ложі в опері, поки не подивиться на кінцеву картину. Та ще, з легко зрозумілої фантазії, пан де-Ванденес вивчав суто французьке дійство, блиск і веселі обличчя цього паризького свята, порівнюючи їх думкою до нових облич та мальовничих сцен, що чекали його в Неаполі, де він гадав перебути день кілька перед тим, як обняти свою посаду. Здавалось, він порівнював Францію — таку мінливу й допіру вивчену, до країни, звичаї і краєвиди якої знав тільки з суперечних чуток та з книжок, здебільшого кепсько написаних. Кілька досить поетичних міркувань, що зробилися вже тепер дуже звичайними, спало йому в голову, відповідаючи, може й несвідомо для нього, на таємні поривання його не так пересиченого, як вимогливого, не так збляклого, як незанятого серця.

— Ось, — думав він собі, — найдобріші, найбагатші і найзначніші паризькі жінки. Тут знаменитості дня, видатні промовці, аристократи, літератори; там — митці, там люди влади. А проте я бачу тільки дрібні інтриги, мертворожене кохання, беззмістовні посмішки, безпричинну зневагу, бліді погляди, багато дотепу, але без мети змарнованого. Всі ці білі й рожеві обличчя шукають не насолоди, а розваги. Жодного широкого почуття тут немає. Коли ви хочете тільки добре прилагодженого пір'я, свіжого газу, гарних туалетів, тендітних жінок; коли життя для вас тільки поверхня, по якій ви хочете ковзнутися — ось ваш світ. Задовольняйтеся незначущими фразами, чарівним кривлянням, але не шукайте почуття в серцях. А мені гидкі ці плоскі інтриги, що кінчаються шлюбом, супрефектурою, великими прибут-

ками, або, коли мова йде про кохання, — таємними угодами, так бо соромляться тут усього, що нагадує пристрасть. Серед усіх цих проречистих облич я не бачу жодного, на якому видно було б душевну відданість якійсь ідеї чи каяттю. Тут жаль і нещастя соромливо ховаються за жартами. Серед цих жінок я не бачу жодної, з якою хотілося б позмагатись і яка могла б зтягти в безодню. Де побачиш у Парижі силу? Кинджал тут диковина, яку повішено на золочений цвях і оздоблено гарними пихвами. Жінки, ідеї, почуття — все на один лад. Пристрастей тут немає, бо немає індивідуальностей. Чини, думки, достатки — все знівельовано, і всі ми ходимо в чорних фраках, мов носимо жалобу по мертвій Франції. Рівних собі ми не любимо. Між двох закоханих мусять бути ріжниці, які поборюєш, відстань, яку перемагаєш. Ці чари кохання зникли 1789 року. Наша нудьга й наші приїсні звичаї — це наслідок політичної системи. В Італії, принаймні, все просто і ясно. Жінки там — тільки шкідливі тварини, яких треба стерегтися, як тигрів, небезпечні сирени без розуму, без логіки, крім логіки своїх смаків та забаганок.

Пані Фірміані підійшла й перервала цей монолог, у якому важко віддати безліч суперечних, недокінчених і невиразних думок. Вся принадність мрії полягає в її невиразності, адже вона — щось ніби розумова пара.

— Я хочу, — сказала вона, взявши його під руку, — познайомити вас з жінкою, яка дуже бажає вас знати після всього, що про вас чула.

Вона провела його до сусідньої вітальні, де суто паризьким рухом, посмішкою і поглядом показала йому на жінку, що сиділа коло каміна.

— Хто вона? — жваво спитав граф де-Ванденес.

— Жінка, про яку вам, певне, не раз доводилось говорити, хвалячи її або гудячи, жінка, що живе насамоті, справжня загадка.

— Якщо ви були колись милосердною в своїм житті, то скажіть, будь ласка, її ім'я.

— Маркіза д'Еглемон.

— Мені треба буде повчитися в неї; вона зуміла зробити

з свого досить посереднього чоловіка — пера Франції, з нікчемної людини — здібного політика. Але скажіть, чи вірите ви, що лорд Гренвіль помер через неї, як каже дехто з жінок?

— Може бути. З того часу, як сталась ця пригода, правдива чи вигадана, бідна жінка дуже змінилася. Вона ще не виїздить у світ. В Парижі це щось важить: бути вірною чотири роки. Коли ви бачите її тут..

Пані Фірміані спинилась, потім додала хитро: — Я забуваю, що мушу мовчати. Ідіть поговоріть з нею.

Якусь хвилину Шарль стояв нерухомо, злегка прихилившись спиною до одвірка, пильно вдивляючись у жінку, що зробилась славетною, хоч ніхто не міг зрозуміти причини, на якій ґрунтувалася ця слава. Таких цікавих аномалій у світі трапляється багато. Репутація пані д'Еглемон не була, певна річ, незвичайніша, ніж репутація деяких людей, що весь час працюють над нікому незнаною роботою — статистиків, що здобувають славу глибоких людей за свої обчислення, яких вони з обережності не публікують; політиків, що живуть з газетної статті; авторів та художників, чиї твори ніколи не виходять з портфеля; учених, що вчені тільки перед неуками, так як Сганарель¹ латиніст перед тими, хто не знає латини; людей, яким приписують здібність у якійсь галузі — чи то в керуванні мистецтвом, чи то яке важливе завдання. Чудовий вислів — «це фахівець» — утворено, здається, якраз для цих безголових політиків та літераторів. Шарль дивився довше, ніж того хотів, невдоволений, що так зацікавився жінкою; але присутність цієї жінки розвіювала думки, що за хвилину перед тим з'явилися у молодого дипломата, коли він дивився на бал.

Маркіза, якій було тоді вже тридцять років, була чудова, хоч худорлява й надзвичайно тендітна. Її найбільші чари були в обличчі, якого спокій виявляв дивну глибину душі. Її блискучі, але мов затуманені невідступною думкою, очі свідчили про гарячкове життя й незмірну покору. Її повіки,

¹ Герой комедії Мольєра «Лікар поневолі», претензійний неук, що пишається кількома скаліченими латинськими словами, упевнившись, що присутні латинської мови не знають.

майже завжди чесноливо спущені, мало коли підіймалися. Коли й поглядала навколо себе, то тільки сумно, так ніби вогонь очей зберігала для таємного споглядання. Тому всі видатніші чоловіки переймались цікавістю до цієї тихої і мовчазної жінки. Якщо розум дошукувався в ній таємниць певпинної протидії між сучасним і минулим, між світом і самотністю, то й душа не менш прагнула пізнати секрети її серця, якогось гордовитого в своїх стражданнях. До того ж, ніщо в ній не заперечувало думок, які вона з самого початку викликала. Як і майже всі жінки з дуже довгим волоссям, вона була бліда й цілковито біла. Її напрочуд тонка шкіра — ознака майже несхибна — свідчила про справжню чутливість, potwierdжену й характером її рис, що мали ту чудесну викінченість, якою китайські художники оповивають свої фантастичні постаті. Її шия була може трохи задовга, але такі шиї найграціозніші й надають жіночим голівкам невизрадної подібності до магнетичних вигинів змії. Коли б не існувало жодної з безлічі ознак, з яких спостерігачеві виявляється найзатайливіша вдача, то досить було б йому уважно придивитись до рухів голови й звивів шиї, таких різноманітних і виразних, щоб судити про жінку. Вбрання у пані д'Еглемон гармоніювало з думкою, що над нею панувала. Її пишні заплетені коси лежали на голові високою короною, де не було ніякої оздоби, бо вона, здавалось, назавжди розпрощалася з вишуканістю туалетів. Також ніколи не вдавалася вона до тих дрібних розрахунків кокетства, які псують багатьох жінок. Тільки корсаж, хоч і дуже скромний, не заховував цілком зграбності її стану. Пишність її довгої сукні була в надзвичайно добірному крої, і, якщо дозволено шукати ідей у строї вбрання, можна було б сказати, що численні й прості складки її сукні надавали їй великого благородства. Проте, в ретельному дбанні за руки та ноги в неї, мабуть, виявлялася невитравна жіноча слабкість, та коли вона й показувала їх з деяким задоволенням, то навіть найлукавішій соперниці годі було б уважати ці рухи за вмисні, такими бо мимовільними або ще з дитинства звичайними вони здавалися. Недбайлива граціозність викупала

ці рештки кокетства. Ту безліч рис, ту сукупність дрібниць, які роблять жінку бридкою чи красивою, принадною чи неприємною, можна тільки назначити, особливо коли, як у пані д'Еглемон, зв'язок усіх деталей є душа, що надає їм чарівної єдності. Тому її поведження цілковито відповідало характерові її постаті та вбрання. Тільки в певному віді й тільки обрані жінки вміють надавати мови своїм позам. Тридцятилітня жінка, щаслива чи нещаслива, здобуває таємницю такого красномовного поведження в тузі або в щасті. Це завжди буде живою загадкою, яку кожен відгадуватиме залежно від своїх бажань, надій і своєї системи. Манера, як маркіза тримала лікті, оперті на ручки крісла, як склала вона, немов граючись, пучки пальців на кожній руці; вигин її шиї, байдужість її стомленого, але гнучкого тіла, ніжно оспалого на кріслі, неуважна постава ніг, безтурботність її пози, стомлені рухи — все виявляло в ній жінку, що не цікавиться життям, що не знала радощів кохання, але мріяла про них, що зігнулася під тягарем своїх спогадів, жінку, що давно вже зневірилась у майбутньому або в самій собі, жінку з вільним серцем, яка пустку приймає за ніщо. Шарль де-Ванденес замилювався на цю чудову картину, але як на більш майстерну, ніж у звичайних жінок, «робленість». Він знав д'Еглемона. І з першого ж погляду на цю жінку, якої досі не зустрічав, молодий дипломат побачив надто велику невідповідність, надто велику, — вжіймо законне слово, — незрівнянність цих двох осіб, щоб маркіза могла кохати свого чоловіка. Проте, пані д'Еглемон поводитися бездоганно, і її чеснота надавала ще більшої цінності всім таємницям, що їх спостерігач міг у ній завбачати. Коли минула перша хвилина здивування, Ванденес почав добирати кращого способу, як підійти до пані д'Еглемон, і з досить вульгарної хитрості дипломат задумав звняковити її, щоб довідатись, як вона ставиться до жарту.

— Пані, — сказав він, сідаючи біля неї, — завдяки щасливій нескромності я дізнався, що маю честь, не знаю вже за що саме, — бути вами відзначеним. Я тим більш мушу дякувати вам, що ніколи не був об'єктом такої

ласки. Отже, тепер ви знаєте один з моїх пороків. Надалі я не хочу вже бути скромним...

— Ви помиляєтесь, пане, — сказала вона, сміючись, — облиште гонор тим, кому нема чим більше похвалитися.

Тоді між маркізою й молодиком розпочалася розмова, що, як звичайно, за одну хвилину торкалася безлічі тем: малярства, музики, літератури, політики, людей, подій і речей. Потім вони непомітно підійшли до вічної теми і французьких, і чужоземних розмов — до кохання, до почуттів і до жінок.

— Ми рабиви.

— Ви королеви.

Більш чи менш дотепні фрази, що говорили Шарль із маркізою, можна звести до цього простого підсумку всіх теперішніх і майбутніх фраз у цій справі. Хіба ж ці два речення не висловлюють завжди в потрібну хвилину — «Любіть мене! — Я любитиму вас!»

— Пані, — тихо скрикнув Шарль де-Ванденес, — через вас я глибоко жалкую, що покидаю Париж. Таких приємних годин у Італії я, звичайно, не матиму.

— Але зустрінете, може, щастя, пане. Воно більшого варте, ніж усі блискучі, ширі чи фальшиві, думки, які висловлюються щовечора в Парижі.

Перед тим, як відійти від маркізи, Шарль дістав дозвіл заїхати до неї попрощатися. Дуже радів з того, що своє прохання зумів висловити широко, бо того вечора й другого дня не в силі був відігнати спогаду про цю жінку. То запитував сам себе, чому маркіза відзначила його, з яким наміром запросила його зайти, і без кінця добирав з цього приводу коментаріїв. То він гадав, що знайшов причину цієї зацікавленості, і п'янів тоді від надії, або холонув, залежно від тих тлумачень, якими пояснював це чемне бажання, таке звичайне в Парижі. Часом вона здавалася йому не знати чим, часом — нічим. Кінець-кінцем, він вирішив опиратися своєму потягові до пані д'Еглемон; але пішов до неї. Є думки, яким ми скоряємось, не знаючи їх: вони існують у нас поза свідомістю. Хоч це міркування може здаватись парадоксальним, проте кожна широкерда

людина може знайти йому тисячі доказів у власному житті. Ідучи до маркізи, Шарль корився одному з тих передіснуючих приписів, що з них потім постає наш досвід і розумова сила. В тридцятилітньої жінки є для молодика непереможна принада: нема нічого природнішого, нічого міцніше сплетеного, нічого краще передуманого, як глибока прив'язаність, якій приклади подає нам світ, між такою жінкою, як маркіза, і молодиком, як Ванденес. Справді, дівчина має надто багато ілюзій, надто недосвідчена й надто чути старт у її коханні, щоб з нього була честь молодикові; а жінка знає всю велич жертви, яку треба принести. Там, де одну пориває цікавість і спокуси, чужі властивому коханню, друга скоряється свідомому почуттю. Одна піддається, друга вибирає. А хіба цей вибір сам із себе для чоловіка не облесний без краю? Озброєна званням, за яке майже завжди дорого заплачено горем, досвідчена жінка, віддаючись, дає, здається, більш, ніж себе саму, а дівчина, нетямуща й легковірна, через своє незнання не може нічого ні порівнювати, ні оцінити; вона приймає кохання і вивчає його. Одна навчає нас, радить нас у тому віці, коли ми любимо, щоб нами керували, коли покора буває насолодою, а друга сама хоче всього повчитися й показує себе наївною там, де перша ніжна. Дівчину ви перемагаєте раз, а жінка змушує вас до постійної боротьби. Перша знає тільки сльози й насолоду, друга — любовність і муки совісті. Щоб стати коханкою, дівчина мусить бути занадто зіпсутою, і тоді її з огидою покидають; тим часом жінка має безліч засобів зберегти разом і свою владу, і гідність. Перша через свою надмірну покору дає вам тільки одноманітну певність свого почуття, друга ж, надто багато втрачаючи, вимагає кохання в усій безлічі його відмін. Перша ославляє тільки себе, друга вбиває заради вас цілу родину. Дівчина знає тільки одне кокетство й гадає, що все вже сказано, коли вона скидає одягу, а жінка знає безліч кокетств і ховається під тисячею покровів; нарешті, вона тішить усі наші честолюбства, а новачка — тільки одно з них. До того ж, у тридцятилітній жінці він пізнає вагання, страх, обачність,

тривоги й грози, яких ніколи не зустрине в коханні молоді дівчини. Дійшовши цього віку, жінка вимагає від молодика, щоб повернув їй ту пошану, якою вона для нього пожертвувала; вона живе тільки для нього, дбає за його майбутнє, бажає йому гарного життя, скеровує це життя до слави; вона скоряється, вона просить і наказує, принижується й підноситься і вміє порадити в безлічі випадків, де дівчина вміє тільки стогнати. Нарешті, попри всі переваги свого становища, тридцятилітня жінка може збитися дівчиною, грати всі ролі, бути цнотливою і прикрашати себе навіть горем. Між ними двома є незмірна різниця в сподіваному й несподіваному, в силі й слабості. Тридцятилітня жінка задовольняє все, а дівчина, щоб лишитись дівчиною, не мусить задовольняти нічого. Такі думки виникають у серці молодика й породжують у ньому найдужчу з пристрастей, бо в ній почуття, штучно витворені звичаями, поєднуються з дійсними почуттями його природи.

Найголовніший і найрішучий вчинок у житті жінок є саме той, який жінка вважає за найдрібніший. Одружившись, вона вже не належить собі, вона — королева й рабиня родинного вогнища. Святість жінки не можна примирити із світськими обов'язками і вільностями. Емансипувати жінок — це значить зіпсувати їх. Давати сторонньому чоловікові право зайти до родинної святині, хіба це не значить здатися на його ласку? А коли жінка: бить його до тої святині, хіба це не гріх або, сказати точніше, не початок гріха? Цю теорію треба прийняти в усій її жорстокості або розв'язати руки пристрастям. Досі в Франції суспільство вміло вживати тільки *mezzo termine*¹: воно глузувало з нещастя. Як спартанці, що карали тільки за неспритність, воно ніби потурає злочинству. Але може ця система й дуже мудра. Загальна зневага є найстрашніша з усіх кар, бо вражає жінку в саме серце. Жінки дбають і мусять дбати про те, щоб їх шанували, бо без пошани вони не існують — тим то перше, чого вони шу-

---

¹ Півзаходи (італійське).

кають у коханні, це почуття пошани. Найзіпсутіша споміж них, продаючи своє майбутнє, вимагає передусім прощення щодо минулого, і намагається дати коханцеві на розум, що за непереможне блаженство віддає йому честь, яку втрачає у світі. Немає жінки, в якій, коли вона вперше приймає в себе молодика й лишається з ним насамоті, не виникало б таких думок, особливо коли він, як Шарль де-Ванденес, гарний із себе або розумний. Так само мало хто з молодиків не зв'язує таємних бажань з якоюсь із безлічі думок, в яких виявляється природжене кохання вродливих, розумних і нещасних жінок, як пані де-Еглемон. Тому маркіза стривожилась, коли доповіли про пана де-Ванденеса, а йому було майже соромно, не зважаючи на впевненість, яка дипломатам править мов би за костюм. Але маркіза незабаром прибрала того ласкавого вигляду, під яким жінки ховаються від честолюбних тлумачень. Це поводження виключає всяку потайну думку і впливає на почуття, стримуючи його формами чемності. Жінки, коли хочуть, довго тримаються цього двозначного становища, немов стоять на роздорожжі, звідки шляхи йдуть і до пошани, і до байдужості, і до здивовання, і до пристрасті. Тільки в тридцять років жінка знає всі можливості такого становища. Вона вміє тоді сміятись, жартувати, зворушувати, не компромітуючи себе. Має тоді потрібний такт, щоб торкатися в чоловікові всіх струн почуття і вивчати тони, якими він відповідає. Її мовчанка також небезпечна, як і мова. В цьому віці ви ніколи не відгадаєте, щира вона чи фальшива, глузує вона чи чистосерда в своїх признаннях. Давши вам право змагатися з собою, вона райтом одним словом, одним поглядом, одним рухом, могутності якого вона свідомо, припиняє боротьбу, покидає вас і лишається господинею ваших таємниць, маючи волю чи вбити вас якимсь жартом, чи цікавитись вами, спираючись заразом і на свою слабкість, і на вашу силу. Хоч під час цього першого візиту маркіза й стала на цей нейтральний ґрунт, проте зуміла зберегти високу жіночу гідність. Над її штучною веселістю весь час проходили таємні болі, як легенькі хмарки, що не зовсім заступають сонце. Ванденес

вийшов, зазнавши в цій розмові ще незнаної насолоди; але лишився переконаний, що маркіза належить до тих жінок, над якими перемога коштує надто дорого, щоб можна було починати любити їх.

— Тут було б, — думав він, — почуття, якому кінця-краю не видно, а заходів стільки, що й не витримає честолюбний борець. Проте, коли б я дуже захотів...

Це фатальне «коли б я дуже захотів» завжди губить упертих. У Франції до пристрасті домішується самолюбство. Шарль знову прийшов до пані д'Еглемон і помітив, здавалось йому, що їй розмовляти з ним приємно. Тоді, замість широко віддатися щастю кохання, він захотів грати подвійну роль. Він спробував удавати закоханого й zarazом холодно аналізувати розвиток цієї інтриги, бути коханцем і дипломатом; але був великодушний і молодий, тому ця спроба мусіла привести його до безмежного кохання, бо, штучно чи природно, але маркіза була завжди дужча за нього. Щоразу, виходячи від пані д'Еглемон, Шарль не покидав своєї недовіри й піддавав шаблі поступування своєї душі суворому аналізу, що вбивав його власні почуття.

— Сьогодні, — казав він собі по третьому візиті, — вона дала мені зрозуміти, що вона нещасна й самотня в житті, що коли б у неї не дочка, то бажала б тільки смерті. Вона геть усього зреклася. Я їй не брат і не сповідальник, — чому ж вона звірила мені своє горе? Вона мене любить.

Згодом два дні, ідучи від неї, він лаяв тогочасні звичаї:

— Кожне століття надає коханню свого забарвлення. В 1822 році воно доктринерське. Замість доводити його, як колись було, фактами, його обговорюють, обмірковують, про нього диспутують з трибуни. Жінки обмежуються в коханні трьома способами: спочатку ставлять під запитання наше почуття, заперечують, що ми можемо кохати так, як кохають вони. Кокетство! справжній виклик, який кинула мені маркіза сьогодні ввечері. Потім удають із себе дуже нещасливих, щоб підбурити нашу природну великодушність або самолюбство. Хіба ж не любо молодикові

розрадити знедолену? Нарешті, вони мають манію чесноти! Вона, мабуть, думає, що я вважаю її за незайманицю. Моєю щирістю тут можуть добре погратися.

Але одного дня, вичерпавши свої недовірливі думки, він спитав сам себе: а може маркіза щира? Якщо її страждання і вигадані, то навіщо вдавати упокорення? Адже живе вона в глибокій самотині, мовчки терпить своє горе, про яке ледве-ледве давала натяк більш-менш змушеним тоном якогось вигуку. З цього моменту Шарль щиро зацікавився панією д'Еглемон. Проте, приходячи на звичне побачення, яке для них обох зробилося необхідним, в годину, встановлену обопільним інстинктом, Ванденес знову бачив у господині більше вправності, аніж щирості, і наприкінці думав раз-у-раз: «Ця жінка справді дуже спритна». Він увійшов, побачив маркізу в її улюбленій позі, позі геть сумовитій; вона підвела, не зворухнувшись, на нього очі й кинула на нього тим повним поглядом, що нагадує усмішку. Пані д'Еглемон виявляла до нього довіру, справжню приязнь, але не кохання. Шарль сів і нічого не міг сказати. Його хвилювало одне з тих почуттів, для яких не добереш мови.

— Що вам? — спитала вона його чуло.

— Нічого... Так, — додав він, — думаю про одну річ, про яку ви ще не думали.

— Про що?

— Та... конгрес закінчився.

— А ви мусіли їхати на конгрес?

Пряма відповідь була б найкрасномовнішим і найделікатнішим освідченням, але Шарль цієї відповіді не дав. Обличчя пані д'Еглемон виявляло щирю приязнь, яка розбивала всі розрахунки гонору, всі сподіванки кохання, всю недовіру дипломата; вона не знала або вдавала, ніби не знає, що її кохають, а коли геть збентежений Шарль зібрався з думками, то мусів признатися собі, що нічого не сказав і нічого не зробив такого, що дало б їй привід думати про його любов. Протягом цього вечора, пан де-Ванденес бачив маркізу такою, як і завжди: простою і сердечною, щирою в своїм горі, щасливою тим, що має друга,

гордою з того, що зустріла душу, яка вміє розуміти її душу; за ці межі вона не виходила й на думці собі не клала, що жінка може двічі піддатися спокусі; адже вона зазнала вже раз кохання, його кривавий слід ще лишився в її серці, а вона не уявляла, що щастя може двічі принести жінці свою сп'янілість, бо не думала тільки про розум, але й про душу, і кохання для неї було не одною лише спокусою, а сполучало в собі всі благородні спокуси. В цей момент Шарль знову зробився молодиком, був переможений величчю її характеру й захотів дізнатися про всі таємниці її життя, що зів'яло через випадок, а не через провину. Пані д'Еглемон кинула тільки один погляд на свого друга, коли він спитав, чому збільшилося її горе, яке надавало її красі всієї гармонії журби; але цей глибокий погляд був ніби печаттю врочистої угоди.

— Ніколи не питайте мене про це, — сказала вона. — Вже чотири роки тому, такого самого дня, той, хто любив мене, той єдиний, що для його щастя я пожертвувала б навіть самоповагою, помер, і помер, щоб урятувати мою честь. Кохання це урвалося молодим, чистим, замріяним. Але раніш, ніж я віддалася пристрасті, до якої штовхала мене виняткова фатальність, мене спокусило те, що губить багатьох дівчат, — нікчемний, але приємний зовні чоловік. Шлюб обірвав одну по одній мої надії. Тепер я втратила й законне щастя, і те щастя, яке звуть злочинним, не зазнавши щастя зовсім. В мене нічого не лишилося. Якщо я не зуміла вмерти, то мушу хоч бути вірною своїм спогадам.

По цих словах вона не заплакала, але спустила очі й злегка заломила пальці, які сплела була звичайним своїм рухом. Сказано це було просто, але вираз її голосу був виразом розпуки, такої ж глибокої, як було, здавалось, її кохання, і не лишав Шарлеві ніякої надії. Це жахливе життя, переказане трьома реченнями й пояснене стиском руки, це велике горе в тендітної жінки, ця безодня в гарній голівці, нарешті, туга і сльози чотирирічної жалоби зачарували Ванденеса, що сидів мовчазний і маленький проти цієї великої і благородної жінки; він не бачив уже

в ній фізичної краси, такої добірної та викінченої, а тільки чутливу до найвищої міри душу. Він зустрів, нарешті, ту ідеальну істоту, про яку так фантастично мріють, яку так шалено кличуть усі ті, хто пристрасті віддає все життя, хто палко шукає її і часто вмирає, так і не знайшовши цих вимріяних скарбів.

Вузькими здалися Шарлеві його думки проти її мови і проти її величної краси. Неспроможний добрати слів відповідно до глибини цієї сцени, заразом такої простої і піднесеної, він відповів загальними місцями про долю жінок:

— Пані, треба вміти забувати своє горе або викопати собі могилу, — сказав він.

Але розум завжди мізерний проти почуття, — він з природи своєї, як і все позитивне, обмежений, почуття ж — безкраї. Розумувати там, де треба почувати, властиво душам дрібним. Тож Ванденес мовчав, довго дивився на пані д'Еглемон і вийшов. Опанований новими думками, що звеличували йому жінку, він нагадував художника, який, узявши за зразок грубі моделі свого ательє, натрапляє раптом у музеї на Мнемозину¹, найкращу й найменш оцінену з античних статуй. Шарль був глибоко закоханий. Він полюбив пані д'Еглемон з тою чистосердністю молодості, з тим запалом, що надає першій пристрасті невимовного чару та ширості, якої тільки вламки знаходить чоловік, коли пізніж покохає знову, — солодкій пристрасті, яку майже завжди солодко відчуває і жінка, яка її збуджує, бо в цьому чудовому віці тридцяти років, на поетичній верховині жіночого життя, жінка може обняти в коханні всі течії і однаково добре бачити і в минулому, і в майбутньому. Жінка знає тоді всю ціну кохання і тішиться ним, боячись його втратити — її душа тоді ще сяє молодістю, яка її покидає, а почуття дедалі зміцнюється від майбутнього, яке її лякає.

— Я люблю, — казав цього разу Ванденес, ідучи від маркизи, — я, собі на лихо, зустрів жінку, прив'язану до своїх

¹ В античній міфології богиня пам'яті.

спогадів. Важко боротися з мертвим, якого тут немає, який не може робити дурниць, який ніколи не обридає і в якому бачать тільки добрі якості. Хотіти скинути з трону цю досконалість, це значить пробувати вбити чари спогадів і надії, які переживають утраченого кохання саме через те, що він збудив тільки бажання, тобто найкраще і найпринадніше в коханні.

Це сумне міркування, що з'явилося від зневіри й страху перед невдачею, якими починаються всі справжні пристрасті, було останнім розрахунком його мрущої дипломатії. З тої пори він не мав уже потайних думок, зробився іграшкою свого кохання й загубився в дрібницях того невимовного щастя, яке живиться словом, мовчанням, невиразною надією. Він хотів любити платонічно, приходив щодня дихати тим повітрям, яким дихала пані д'Еглемон, майже вріс у її дім і супроводив її скрізь із тиранією пристрасті, що домішує свій егоїзм до найповнішої відданості. Кохання має свій інстинкт, воно вміє знайти дорогу до серця так само, як найдрібніша з комах знаходить доріжку до своєї квітки, до якої її веде непереможна й несхибна воля. Тож коли почуття буває справжнім, доля його безсумнівна. Хіба ж не буде почувати жінка нудьги й страху, коли вона доходить думки, що її життя залежить від більшої чи меншої ширості, сили й настійності, які закоханий вкладає у своє бажання! Огже неможливо жінці, дружині, матері встояти проти кохання молодика; єдине, що вона може зробити, це перестати бачитися зразу, як тільки розгадає сердечну таємницю, яку жінка розгадає завжди. Але такий спосіб здається надто рішучим для жінки в тому віці, коли шлюб гнітить, набридає і стомлює, коли подружнє почуття вже прохолло, якщо чоловік ще й не покинув її. Жінок бридких кохання обляцує, бо прикрашує їх; для молодих і чарівних його принада незмірна, бо відповідає висоті їхніх принад; жінкам добродішним це, по земному величне, почуття в своєму пориві дає якесь ніби виправдання самим розміром жертв, які вони приносять коханцеві, і славою цієї важкої боротьби. Тут усе — пастка. Тому проти таких сильних потягів усяка наука без-

сила. Відлюддя, приписане колись жійкам у Греції, на Сході, яке зробилось тепер модним у Англії, є єдиний порятунок для домашньої моралі, але під владою цієї системи пропадає вся приємність світу: тоді неможливі ні товариство, ні чемність, ні добірність звичаїв. Нації мають вибирати.

Отож місяців за кілька по першій зустрічі з Ванденесом пані д'Еглемон відчула, що її життя щільно зв'язане з життям цього молодика, побачила здивовано, але без великого сорому й навіть ніби задоволено, що вона поділяє його смаки й думки. Не думала про те, чи то вона сприйняла Ванденесові ідеї, чи Ванденес уподобав найдрібніші її примхи. Потрапивши вже в потік пристрасті, ця чарівна жінка сказала сама собі з удаваною ширістю страху:

— О, ні! Я буду вірна тому, хто помер за мене.

Паскаль сказав: «Сумніватися в богові — це є вірити в нього». Так само жінка обороняється тільки тоді, як її спіймано. Того дня, коли маркіза призналася собі, що її кохають, її охопила тисяча суперечних переживань. Попередження досвіду піднесли свій голос. Чи буде вона щаслива? Чи можна знайти щастя поза законами, що на них суспільство — хибно чи правильно — ґрунтує свою мораль? Досі життя поїло її тільки гіркотою. Чи можуть мати щасливу розв'язку стосунки, що поєднують дві істоти, роз'єднані суспільною пристойністю? Але хіба ж щастя не варте завжди своєї ціни? Та й потім, може вона, нарешті, зустріла те щастя, якого так довго ждала й яке шукати так природно! Цікавість завжди боронить справу коханців. Посеред цього таємного змагання якраз прийшов Ванденес. В його присутності метафізичні примари розуму зникли. Коли почуття в молодика й тридцятилітньої жінки зазнає, хай і швидко, таких поступових змін, то настає момент, коли відтінки зливаються, коли міркування зникають у єдиному, в останньому міркуванні, яке розчиняється в бажанні й зміцнює його. Що довший був опір, то могутніший голос кохання. Отже тут кінчається лекція, чи, сказати краще, нарис, зроблений «по живому», якщо можна запозичити в малярства один із наймальовничіших його висловів; бо ця історія не має безпеки й механізм кохання,

а пояснює їх. Але з цього моменту кожен день додає кольорів цьому кістяку, прибирає його чарами молодості, оживлює його тіло, пожвавлює його рухи, надає йому блиску, краси та почутьової і життєвої принадності. Шарль застав пані д'Еглемон задуману, і коли спитав її тим проникливим тоном, що від піжної магії серця робиться переконливим: «Що з вами?» — вона відповідати утрималася. Це чарівне питання виявляло цілковите поєднання душ, і маркіза чудесним жіночим інстинктом зрозуміла, що скарги або вислів інтимного горя були б, до певної міри, першим кроком! Якщо й так уже кожне слово мало те значення, яке вони обоє розуміли, то в яку безодню вона зараз ступила б! Одним світлим і ясним поглядом вона зазирнула в себе саму й замовкла. Так само мовчав і Ванденес.

— Я нездужаю, — сказала вона, нарешті, злякавшись високого значення хвилини, коли мова очей цілком заступає неможливість мови словесної.

— Пані, — відповів Шарль сердечно, але дуже зворушено, — душа й тіло зв'язані. Коли б ви були щасливі, то були б молодію і здоровою. Чому ж ви не хочете пошукати в коханні того, що кохання вам відібрало? Ви думаєте, що життя вже скінчилось тоді, коли для вас воно тільки починається. Звіртеся турботам друга. Бути любимою так солодко!

— Я вже стара, — сказала вона, — ніщо не може виправдати мене, коли я перестану страждати, як страждала в минулому. До того ж, кажете ви, треба кохати? А я кохати не повинна й не можу. Крім вас, чия дружба дала деякої відради в моє життя, ніхто мені не подобається, ніхто не може витравити моїх спогадів. Я згоджуюсь на друга, але від коханця втечу! До того ж, чи буде великодушно з мого боку обміняти зів'яле серце на серце молоде, приймати ілюзії, яких я вже не поділяю, творити щастя, в яке я не віритиму чи яке боїтимусь утратити? Може, я відповідатиму егоїзмом на його відданість і буду розраховувати тоді, коли він почуватиме; мої спогади ображатимуть запал його втіхи. Ні, бачте, першого кохання ніщо ніколи не заступить. Та й зрештою, який чоловік захоче здобути такою ціною моє серце?

Ці слова, в яких бриліло страшне кокетство, були останнім зусиллям мудрості:

«Коли він збентежиться, то й добре, я лишуся вірна й самотня». Думка ця постала в серці й була для неї ніби тоненька галузка верби, за яку хватається плавець, перед тим як його закрутить течія.

Почувши цей вирок, Ванденес мимоволі затремтів, і це вразило серце маркізи дужче, ніж усе його колишнє напосядання. Адже жінки тоді найбільше зворушуються, коли бачать у нас милу ніжність і ті вишукані почуття, які їм самим властиві, бо милість і ніжність у них є ознака справжності. Рух Шарля виявляв справжнє кохання. Пані д'Еглемон пізнала силу почуття Ванденеа по силі свого горя. Молодик холодно промовив:

— Може ви й маєте рацію. Нове кохання, новий смуток.

Потім змінив розмову й заговорив про речі байдужі, але був видимо схвильований й дивився на пані д'Еглемон з пильною увагою, неначе бачив її востаннє. Нарешті, попросився з нею, сказавши схвильовано:

— Прощайте, пані!

— До побачення, — відповіла вона з тим тонким кокетством, якого секрет належить тільки обраним жінкам.

Він не відповів і вийшов.

Коли Шарля вже не було, коли за нього говорив порожній стілець, в неї виникла безліч жалів, і вона визнала себе винуватою. Пристрасть надзвичайно міцнішає в жінки ту хвилину, коли вона думає, що поводитись не дуже великодушно або ранила чиюсь благородну душу. В коханні ніколи не треба остерігатися лихих почуттів — вони дуже рятівничі; жінки падають тільки під ударом чесноти. «Пекло бруковано добрими намірами» — це парадокс проповідника. Кілька днів Ванденес не приходив. Щовечора в годину звичайного побачення маркіза чекала його негерпляче, з неспокійною совістю. Писати — це було б освідчення; до того ж інстинкт підказував їй, що він прийде. Шостого дня лакей доповів їй про нього. Ніколи їй не було так приємно почути це прізвище. Власна радість злякала її.

— Ви добре мене покарали! — сказала вона йому.

Ванденес глянув на неї спантеличено.

— Покарав? — проказав він. — А чим?

Шарль добре розумів маркізу, але хотів помститися за страждання, що його мучили з тої хвилини, як вона здогадалась про них.

— Чом ви не приходили до мене? — спитала вона, посміхаючись.

— То ви нікого не бачили? — сказав він, щоб не дати прямої відповіді.

— Тут були пан де-Ронкероль, і пан де-Марсей, і малий д'Егрін'йон, перші двоє вчора, третій сьогодні вдень, майже дві години. Бачила також, здається, пані Фірмані й вашу сестру, пані де-Лістомер.

Нова мука! Біль, незрозумілий для тих, хто кохає не з тим здобичницьким і лютим деспотизмом, кожен вияв якого є потворна ревність, вічне бажання заховати кохану істоту від усіх чужих коханню впливів.

— Як! — подумав Ванденес, — вона приймала гостей, бачила задоволених людей, розмовляла з ними, а я тим часом був самотній і нещасний!

Він поховав свій сум і кинув кохання в глиб серця, мов труну в море. Думки його були такі, яких висловити не можна — бистрі, як ті кислоти, що вбивають, випаровуючи. Проте чоло йому нахмурилось, і пані д'Еглемон з жіночого інстинкту зажурилася його журбою, хоч і не розуміла її. Вразила вона його несвідомо, і Ванденес це помітив. Він почав говорити про своє становище й про свою ревність, немов то була одна з гіпотез, що їх коханці люблять обговорювати. Маркіза зрозуміла все й була так глибоко зворушена, що не могла стримати сліз. З цього моменту вони ввійшли в небеса кохання. Небо й пекло — це дві поеми, що становлять дві єдині точки, на яких обертається наше життя: радість і горе. Хіба небо не є і не буде завжди образом безконечності наших почуттів, образом, який будуть змальовувати завжди тільки в деталях, бо щастя одне; і хіба не являє собою пекло безконечних мук нашого горя, з якого ми можемо робити поетичний твір, бо горе від горя відмінне.

Якось увечері коханці мовчки сиділи насамоті один біля одного й споглядали одну з найкращих картин — чистий обрій, де останнє проміння сонця кидає бліді відблиски пурпуру й золота. В цей момент дня повільне згасання світла на небі, здається, збуджує в нас ніжні почуття; пристрасті наші вібрують мляво, і ми серед спокою тішимося якимсь великим зворушенням. Показуючи нам щастя в невиразних образах, природа запрошує нас радіти ним, коли воно біля нас, або жаліти за ним, коли воно вже минуло. В ці багаті на зачарування хвилини, під покровом цього світла, якого ніжна гармонія з'єднується з інтимними пориваннями, важко опиратись бажанням серця, що набувають тоді магічної сили! Сум тоді притупляється, радість п'янить, горе душить. Пишність вечора дає сигнал освідченню і підбадьорує його. Мовчання робиться небезпечнішим за слово, бо надає очам усю могутність безконечності небес, яку вони відбивають. А під час розмови найдрібніше слово має непереможну силу. Хіба не буває тоді світла в голосі, пурпуру в поглядах? Чи не здається тоді, що небо ніби в нас, або ми на небі? Тим часом Ванденес і Жюлі, — вже день кілька тому вона дозволила так фамільярно називати себе тому, кого їй подобалось називати Шарлем, — розмовляли, але примітивна тема їхньої розмови була їм дуже далека і якщо вони не розуміли змісту своїх слів, то з насолодою дослухалися таємних думок, які прикривалися тими словами. Рука маркизи була в руці Ванденеса, і вона лишила її так, не думаючи про те, що це — ласка.

Вони нахилились разом, щоб подивитись на величний краєвид, повний снігу, криги, сірих тіней, які лягають на схили фантастичних гір; на картину, створену різкими контрастами між червоним полум'ям і чорними тонами, що прикрашають небо незрівнянною і скороминущою поезією; на розкішне сповиття, в якому відроджується сонце, на пишний саван, де воно конає. В цю хвилину волосся Жюлі доторкнулося до його щік — вона відчула цей легенький дотик і стонулася, а він ще дужче, бо вони обоє поступово дійшли до тої нез'ясовної кризи, коли спокій

надає чуттям такої вражливості, що найменший зрух викликає сльози й побільшує без краю смуток, коли серце потопає в тузі або дає йому невимовну втіху, коли воно потопає в безоднях кохання. Жюлі майже мимоволі стиснула руки свого друга. Цей переконливий потиск збадьорив боязкого коханця. Радість цієї хвилини й сподіванки майбутнього — все злилося в одному почутті, в почутті першої ласки чистого й скромного поцілунку, під який пані д'Еглемон підставила щоку. Чим стриманіша ласка, тим могутніша й небезпечніша вона була. Їм обом на лихо, тут не було ні вдавання, ні фальшу. То був союз двох чудових душ, відокремлених усім, що є закон, поєднаних усім, що є принадного в природі. В цей момент увійшов генерал д'Еглемон.

— Міністерство змінено, — сказав він. — Ваш дядько увійшов до нового кабінету. Отже, ви маєте чудову нагоду стати послом, Ванденес.

Шарль і Жюлі ззирнулись, почервонівши. Ця взаємна чеснота була для них ще одним зв'язком. У них обох була одна думка, одна мука совісті, — зв'язок жахливий і однаково сильний, як між двох злочинців, що вбили людину, так і між двох коханців, повинних у поцілунку. Маркізові треба було відповісти.

— Я вже не хочу виїздити з Парижу, — сказав Шарль де-Ванденес.

— Ми знаємо чому, — сказав генерал, удаючи хитрість людини, що викрила таємницю. — Ви не хочете покидати свого дядька, щоб заявити своє спадкове право на його перство.

Маркіза втекла до себе в кімнату, подумавши про свого чоловіка страшним словом:

— Він ще й дуже дурний!

IV. ПЕРСТ БОЖИЙ

Між Італійською заставою і заставою Санте, на внутрішньому бульварі, який веде до Ботанічного саду, є краєвид, вартий уваги художника або мандрівника, хоч

і пересиченого радостями зору. Коли ви дійдете до невеличкого підвищення, де бульвар, затінений великими гіллястими деревами, граціозно повертає до зеленої і затишної лісової алеї, ви побачите перед собою, коло своїх ніг, глибоку долину, забудовану півселянськими фабриками з рідкою зеленню, зрошену коричневими водами Б'євра та Гобелену. На прогилежному схилі під кількома тисячами дахів, стиснутих, як голови в натовпі, ховаються злидні передмістя Сен-Марсо. Розкішна баня Пантеону, темна й сумна баня церкви Валь-де-Грас гордовито височаться над усім амфітеатром міста, якого сходи химерно накреслені покрученими вулицями. Звідси розміри тих двох споруд здаються гігантськими; перед ними знічуються і крихкі будинки, і найвищі тополі в долині; Ліворуч чорним і кощавим страховищем стоїть обсерваторія, де по вікнах та галереях фантастично міниться світло. Туди далі, між сплясними масами Люксембургу й сірими вежами церкви Сен-Сулпіс палає доладний ліхтар Інвалідів. Коли дивитися звідси, ці архітектурні лінії змішуються з листям і тіннями, відбивають вибаганки неба, що раз-у-раз міняє колір, освітлення і вигляд. В далечині від вас наповнюють повітря будівлі, навколо вас в'ються хвилясті дерева, сільські стежки. Праворуч, крізь широкий розтин цього дивного краєвиду, ви бачите довгу білу скатертину Сен-Мартенського каналу, викладеного червонуватим каменем, уквітчаного липами, облямованого суто романськими будівлями гамазеїв. А геть на останньому плані, нерівні виступи туманних Бельвільських пагорків з будинками та млинами зливаються з нерівними лініями хмар. Проте, є ще місто, якого ви не бачите між лавами дахів край долини і невиразним, як спогади дитинства, обрієм; величезне місто, немов у проваллі заховане між верхів'ями шпиталю Пітьє та східним кладовищем, між стражданнями й смертю. Від нього доходить глухий шум, що нагадує шум океану, який рокоче позад кручі, немов каже: «Я тут!» Коли сонце кидає хвилі світла на цей бік Парижу, коли очищає його, коли струмиться по лініях; коли відбивається у шибках, коли ясніє на черениці, палає в позолочених

хрестах, біліє по стінах і обертає повітря на газовий серпанок; коли утворює розкішні контрасти з фантастичними тіннями; коли небо блакитне, коли тремтить земля і говорять дзвони, — тоді ви любуетесь на пишну феєрію, яка назавжди лишиться у вашій уяві, на яку ви молитиметесь, яка вразить вас так само, як і чудовий краєвид Неаполя, Стамбула чи Флориди. Повна гармонія панує в цій картині. Тут чути шум світу й поетичний спокій самотності, голос мільйонів людей і голос божий. Тут починає столиця під спокійними кипарисами Пер-Ляшеза¹.

Одного весняного ранку, коли вся краса цього краєвиду сяла на сонці, я любувався ним, спершись на в'яз, що розпускав за вітром свої жовті квіти. І, дивлячись на цю розкішну й величну картину, я гірко думав про ту зневагу до нашої країни, яку ми виявляємо навіть у наших книжках. Проклинав нікчемних багачів, які, збриднувши від нашої чудової Франції, ціною золота купують право зневажати батьківщину, проїжджаючи галопом і оглядаючи крізь лорнет міста Італії, що зробилася такою вульгарною. Я з любов'ю дивився на новий Париж, я мріяв, коли раптом звук поцілунку стривожив мою самотність і прогнав філософію. Глянувши на Гобеленський міст, я побачив у зустрічній алеї, що йшла по крутому схилу, під яким дзюркотить вода, жінку, що здалася мені ще досить молодою; одягнута вона була добірно й просто, а на ніжному обличчі в неї немов відсвічувала щаслива радість краєвиду. Вродливий молодик саме ставив на землю напрочуд гарненького хлопчика, так що я й не довідався, чи то матір поціловано в щоку, чи дитину. В їхніх очах, рухах і посмішці світилася одна ніжна і ясна думка. Вони з такою радісною поспішністю взялися під руку, з такою чудовою єдністю рухів пригорнулися одне до одного, що в захопленні й не помітили моєї присутності. Але друга дитина, невдоволена й сердита, що від них відверталася, кинула на мене погляд, де відбився якийсь дивний вираз. Брат її бігав сам собі то спереду, то позаду матері

¹ Велике кладовище в східній частині Парижа.

й молодика, а ця дитина, теж гарна, теж зграбна, але ніжніша формами, була мовчазна, нерухома, мов сцепеніла змія. То була дівчинка. В прогулянці вродливої жінки та її компаньйона було щось машинальне. Їм вистачало, мабуть через їхню неуважність, невеличкої місдини між містком та колясою, що спинилася на звороті бульвару, і вони весь час ходили тут сюди й туди, спиняючись, перезираючись, сміючись залежно від розмови то жвавої, то млявої, то веселої, то поважної.

Заховавшись за великим в'язом, я любувався на цю чарівну сцену й безумовно не дошукувався б її таємниць, коли б не постеріг на обличчі замисленої і мовчазної дівчинки слідів глибшої думки, ніж то відповідало її вікові. Коли її мати і молодик повертали, пройшовши повз неї, вона часто похмуро схиляла голову й нишком якось незвичайно поглядала на них. Але ніщо не може віддати проникливої гостроти, лукавої наївності й дикої уваги, що з'являлася на цьому дитячому обличчі з невеличкими синцями під очима, коли вродлива жінка або її компаньйон гладили біляві кучері, ніжно пригортали свіжу шийку, білий комірчик хлопчика, коли він, пустуючи, пробував іти поруч них. Безперечно, на худенькому обличчі цієї чудної дівчинки знати було думку дорослої людини. Вона нездужала або думала. А що певніше віщує смерть цим розквітлим створінням: чи недуга, закладена в тілі, чи передчасні думки, що руйнують їхню ледве пробуджену душу? Може матері й знають це. А я не знаю нічого жахливішого від старечої думки на дитячому чолі — вона страхітлива навіть за блюзнірство в устах дівчини. Тому мене й зацікавила майже закам'яніла постать цієї задумливої вже і малорухливої дівчинки. Я пильно спостерігав її. З властивої спостерігачам фантазії порівнював її до брата, щоб виявити, що в них спільного, а що різного. Темне волосся, чорні очі й передчасна дужість дівчинки становили разючий контраст до білявого волосся, зеленавих очей й чарівної слабості її братика. Старший було років сім-вісім, меншому хібащо чотири. Одягнені були однаково. А втім, придивившись уважніше, я помітив

у комірцях їхніх сорочок дрібну ріжницю, яка, проте, відкрила мені пізніш увесь роман минулого і всю драму майбутнього. То була справді дрібниця. Простий крайчик облямовував комір чорнявої дівчинки, а в меншого комір був оздоблений чудовою вишивкою, що зраджувала таємницю серця, мовчазну перевагу, яку діти читають у серці матері, немов у них є дух божий. Безтурботний і веселий, білявий скидався на дівчинку своєю білою шкірою, граціозними рухами й ніжним обличчям; а старша, не зважаючи на свою силу, не зважаючи на красу своїх ряс та рум'янець, скидалась на хворобливого хлопчика. Її живі очі, позбавлені вогкої поволоки, що надає такого чару дитячому поглядові, були, здавалось, висушені внутрішнім огнем. Нарешті, її білість мала якийсь матовий, оливковий відтінок — ознака сильної вдачі. Менший брат двічі підходив до неї із зворушливою грацією, з гарним поглядом і виразистою міною, що зачарувала б Шарле¹, і давав їй мисливський ріжок, у який він хвилинами свистів, але вона щоразу відповідала тільки сердитим поглядом на його речення: «Ану ти, Елен, хочеш?» — сказане ніжним голосом. Дівчина, похмура й страшна під байдужим назовні виглядом, тремтіла й навіть червоніла, коли до неї підходив брат. Але той, здавалось, не помічав чорного настрою сестри, і його безтурботність та цікавість докінчувала контраст між справжньою дитячою вдачею та досвідом дорослої людини, що позначався в дівчинки на обличчі, кладучи на нього темні тіні.

— Мамо, Елен не хоче гратися! — крикнув малий, вбравши для скарг ту хвилину, коли його мати й молодик мовчки спинилися на Гобеленському мості.

— Облиш її, Шарль, ти ж добре знаєш, що вона буркотуха.

Від цих слів, які мати сказала неухважно й зразу ж різко повернулася з молодиком, у Елен на очах виступили сльози. Вона мовчки ковтнула їх, кинула на брата глибокий погляд, для мене незрозумілий, і з зловісною кміт-

---

¹ Французький художник (перша половина XIX ст.).

дивістю подивилась спочатку на пагорок, на вершині якого була, потім на річку Б'євр, на міст, на краєвид і на мене.

Боючись, що мене помітить ця радісна пара, якої розмову я, мабуть, потривожив би, я тихенько відійшов і заховався за бузиновою огорожею, де лист зовсім закривав мене від усіх поглядів. Спокійно сів на верховині пагорка й мовчки дивився то на мінливу красу місцевості, то на дику дівчинку, яку мені видно було крізь щілини в огорожі й поміж стеблами бузвни, на яких лежала моя голова майже врівень з бульваром. Не побачивши мене, Елен, здавалось, занепокоїлась; її чорні очі з незрозумілою цікавістю шукали мене в далечині алеї, за деревами. Що ж я був для неї? В цю хвилину серед тиші забринів наївний Шарлів сміх, немов пташиний спів. Вродливий молодик, білявий, як і хлопчик, підкидав його на руках і цілував, приговорюючи ті незв'язні й позбавлені справжнього змісту слівця, з яким ми дружньо звертаємось до дітей. Мати посміхалася на цю забаву і вряди-годи казала, мабуть пошенки, слова, що виходили з серця, бо її компаньйон щасливо спинявся і дивився на неї синіми очима, повними вогню, повними обожнення. В їхніх голосах, що зливалися з голосом дитини, було щось пестливе. Всі троє були чарівні. Ця ніжна сцена надавала неймовірної приємності розкішному краєвидові. Вродлива, біла, сміюча жінка, дитина кохання, осяяний молодістю чоловік, чисте небо й, нарешті, вся гармонія природи об'єдналися тут, щоб тішити душу. Я спіймав себе на тому, що посміхаюсь, немов це щастя було моїм. Вродливий молодик почув, що продзвонило дев'ять годин. Ніжно поцілувавши свою компаньйонку, що зробилася серйозна й майже сумна, він пішов до свого тильбюрі, яким правив, поволі їдучи, старий слуга. Лепетіння любої дитини злилося з останніми поцілунками, якими попрощався з ними молодик. Коли він сів у колясу, а жінка, стоячи нерухомо, прислухалась до стукоту тильбюрі й стежила за його слідом, позначеним курявою в зеленій алеї бульвару, Шарль підбіг до сестри біля мосту, і я почув, як він сказав срібним голосом:

— Чом ти не пішла попроситися з моїм любим другом?

Побачивши брата на схилі пагорка, Елен кинула на нього найжахливіший погляд, який займався будьколи в дитячих очах, і люто штовхнула його. Шарль покотився крутим схилом, зачепився за коріння, що сильно відкинуло його на гостре каміння муру, розбив собі чоло і, геть скривавлений, упав у брудну воду річки. Хвиля розійшлася тисячею темних бризок під його гарною білою голівкою. Я почув гострі зойки бідного хлопчика, але його голос зразу ж ушух, придушений у мулі, де він зник з глухим звуком, як камінь, що падає в прірву. Сталося це з блискавичною швидкістю. Я схопився й побіг униз стежкою. Приголомшена Елен пронизливо кричала:

— Мамо! Мамо!

Мати була тут, біля мене. Вона летіла, як птиця. Але ні материні, ні мої очі не могли пізнати точно місця, де поховано дитину. Чорна вода булькотіла на величезному просторі. В цьому місці річище Б'євра має футів на десять мулу. Дитя мусіло вмерти, врятувати його було неможливо. В цю пору, в неділю, все відпочивало. На Б'єврі не було ні човнів, ні рибалок. Ніде не видно було ні паль, щоб пошукати на дні смердючого потоку, ні людей у далечині. Та чому розказав я про цей моторошний випадок і про таємницю цього нещастя? Елен, мабуть, помстилася за батька. Її ревність були, певне, мечем божим. Проте я здригнувся, глянувши на матір. Який жахливий допит мав учинити їй чоловік, її вічний суддя! І непідкупний свідок був при ній скрізь невідступно. У дитинства ясне чоло, прозорий колір обличчя, і брехня для нього — немов світло, від якого в нього червоніє навіть погляд. Нещасна жінка не думала ще про кару, що чекала її вдома. Вона дивилась на Б'євр.

Така подія мусить справити жахливий вплив на життя жінки, і ось найжахливіший з його відгомонів, які час від часу тривожили кохання Жюлі.

Згодом два чи три роки, якось увечері по обіді в маркіза де-Ванденес, що був у жалобі по батькові й мав

упорядкувати спадщину, сидів нотар. Той нотар не був маленький Стернів нотар, а один з гладких і дебелих паризьких нотарів, один з тих шановних людей, що в міру роблять дурниць, залазять важкою ногою в невідому їм рану, ще й питають, чого людина кричить. Коли випадково дізнаються причину своєї убійчої дурності, то кажуть: «Ййбогу, я нічого про це не знав». Словом, то був сумлінно дурний нотар, який у житті вбачає тільки «акти». Поруч з дипломатом сиділа пані д'Еглемон. Генерал, перепросивши, пішов наприкінці обіду, щоб повести двох своїх дітей до театру на бульвари, в Амбігю-Комік або в Гетè. Хоч мелодрами надто збуджують почуття, але в Парижі їх уважають за придатні для дітей, бо в них невинність завжди перемагає. Отож батько пішов, не чекаючи десерту, так бо дочка й син напосідали на нього, щоб поспіти на початок вистави.

Нотар, непохитний нотар, нездатний запитати себе, чому пані д'Еглемон вирядила на виставу своїх дітей і чоловіка, а сама не поїхала з ними, сидів після обіду, мов до стільця був пригвинчений. За розмовою десерт задлявся, а слуги запізналися з кавою. Цей випадок забирав, певне, дорогоцінний час, бо гарна жінка виявляла нетерпіння; її можна було порівняти до породистого коня, що б'є ногою перед перегонами. Нотар, що не знався ні на конях, ні на жінках, добродушно вважав маркізу за жваву моторну жінку. Зачарований тим, що був у товаристві модної жінки й відомого політика, цей нотар брався на дотепи; роблену посмішку маркізи, якій він страшенно обрид, він приймав за заохочення, і провадив своєї далі. Уже господар дому, в згоді з своєю подругою, дозволив собі разів кілька промовчати там, де нотар чекав похвальної відповіді, але протягом цих багатозначних перерв бісів нотар дивився на вогонь, добираючи нових анекдотів. Потім дипломат удався до годинника. Нарешті, гарна жінка наділа капелюха, щоб вийти, і не виходила. Нотар не бачив, не чув нічого, був захоплений сам собою і певен, ніби так зацікавив маркізу, що прикував її до місця.

— Безперечно, ця жінка буде моєю клієнткою, — думав він.

Маркіза стояла, надівала рукавички, стискувала пальці й дивилася то на маркіза, що поділяв її нетерпіння, то на нотаря, що в нього кожен дотеп був мов оливою налитий. За кожною паузою, що робив цей достойний чоловік, гарна пара зідхала, даючи одне одному знак: «Нарешті він зараз піде!» Але ні. То був моральний кошмар, що повинен був, кінець-кінцем, змусити до якоїсь різкості двох закоханих, на яких нотар діяв, як гадюка на пташок. На чудовій середині оповідання про ганебні способи, якими дю-Тійє, відомий тоді ділок, збив собі достаток і підлоту якого розумний нотар розібрав до дріб'язку, дипломат почув, що на годиннику дзвонить дев'ять годин; він побачив, що його нотар заплішений дурень, якого треба вирядити, не панькаючись, і спинив його рішучим жестом.

— Вам потрібні щипці, пане маркіз?—спитав нотар, подаючи їх своєму клієнтові.

— Ні, пане, я змушений попрощатися з вами. Пані йде до своїх дітей, а я маю честь її проводити.

— Вже дев'ять годин! Час біжить, як тінь, у товаристві приємних людей,— сказав нотар, що вже цілу годину говорив сам-один.

Він знайшов капелюха, потім став коло каміна, насилу притамував гикавку й сказав своєму клієнтові, не бачачи блискавичних поглядів, які кидала на нього маркіза.

— То підсумуймо, пане маркіз. Справи передовсім. Отже завтра ми викликаємо до суду вашого брата, візьмемось до опису, а потім, їйбогу...

Нотар так кепсько зрозумів наміри свого клієнта, що перекрутив вказівки щодо справи, які той дав йому. Річ була надто делікатна, тож Ванденес мимохіть виправив думки дурбаса-нотаря і втягся в суперечку, що відібрала ще якийсь час.

— Слухайте,— сказав, нарешті, дипломат після знаку, який зробила йому молода жінка,— ви мені заморочили голову; прийдіть завтра о дев'ятій годині з моїм повіреним.

— Але маю честь звернути вашу увагу, пане маркіз, що ми не певні, чи зустрінемо завтра пана Дероша,

а коли не завимо вимоги до дванадцятої, строк скінчиться і...

В цю мить на подвір'я вїхала карета, і бідна жінка, почувши її стукіт, рвучко відвернулась, щоб захвати сльози, які підступили їй до очей. Маркіз подзвонив, щоб сказати, що його немає дома, але генерал, що несподівано вернувся з Гетè, випередив лакея і ввійшов, ведучи одною рукою дочку, в якій очі були червоні, а другою — надутого й сердитого хлопчика.

— Що вам сталося?— спитала дружина чоловіка.

— Потім розкажу,— сказав генерал, ідучи до сусіднього будуару, де він у розчищені двері побачив газети.

Роздратована маркіза в розпачі сіла на канапу. Нотар, гадаючи, що йому годиться бути ласкавим до дітей, солоденько запитав хлопчика:

— Ну, мій любенький, що грали сьогодні в комедії?

— «Долина потоку»,— пробурмотів Гюстав.

— Слово честі,— сказав нотар,— теперішні автори наполовину божевільні. «Долина потоку»! Чому не «Потік долини»? Можливо, що в долині немає потоку, а коли б автор сказав «Погік долини», він висловив би щось виразне, точне, характерне, зрозуміле. Але облишмо це. Далі, яка ж драма може трапитись в потоці або в долині? Ви скажете мені, що тепер найбільша привабливість таких вистав полягає в декораціях, а ця назва вказує на дуже красиві декорації. Вам дуже весело було, мій маленький гуляка?— додав він, сідаючи коло дитини.

Коли нотар спитав, яка драма може трапитись десь у глибині потоку, маркізина дочка поволі відвернулась й заплакала. Мати за своєю прикрістю і не помітила доччиного руху.

— Атож, пане, мені було дуже весело,— відповів хлопчик. — В п'єсі був дуже гарний хлопчик, що жив сам на світі, бо його тато не міг бути йому батьком. І от, коли він вийшов на міст, що над потоком, великий бородатий негідник, одягнутий у все чорне, скинув його у воду. Тоді Елен заплакала, заридала; вся зала почала кричати на нас, і тато нас швидко, дуже швидко вивів...

Пан де-Ванденес і маркіза обоє остовпіли, немов охоплені болем, що відібрав їм силу думати й діяти.

— Замовчи но, — крикнув генерал. — Я заборонив тобі говорити про те, що сталося на виставі, а ти вже забув мої слова.

— Вибачте йому, ваша милість, пане маркіз, — сказав нотар — я винен, що розпитував його, але я не знав серйозності...

— Він мусів не відповідати, — сказав батько, холодно дивлячись на сина.

Тепер дипломат і маркіза добре зрозуміли, чому так раптово вернулися батько й діти. Мати глянула на дочку, побачила, що та плаче, і хотіла підійти до неї, але зразу ж обличчя їй різко скривилося й виявило невблаганну суворість.

— Годі, Елен, — сказала вона їй, — іди витри сльози в будуарі.

— Та що ж вона зробила, бідна дівчинка? — сказав нотар, що хотів разом заспокоїти гнів матері і плач дочки. — Вона така гарненька, ото ж, мабуть, і слух'яна в усьому; я певен, пані, що ви тільки радість від неї маєте. Правда ж, любенька?

Елен, тремтячи, глянула на матір, втерла сльози, силкуючись зробити спокійне обличчя, і втекла до будуару.

— І безперечно, пані, — казав собі далі нотар, — ви надто добра мати, щоб не любити рівно всіх своїх дітей. До того ж, ви надто добродісна, щоб виявляти до якоїсь дитини те сумне вподобання, якого згубні наслідки найкраще знаємо ми, нотарі. Суспільство проходить поміж наших рук, тому ми бачимо пристрасті в їхній найбридкішій формі: інтереси. Тут мати хоче позбавити спадщини дітей свого чоловіка на користь дітей, яких більше любить, а чоловік і собі хоче іноді залишити майно дитині, яку мати ненавидить. Тоді починається боротьба, страхи, акти, контракти, вдавані продажі, умовна передача спадщини, словом, жалюгідний колот, слово честі, жалюгідний. Там батько живе так, що позбавляє спадщини своїх дітей, крадучи майно їхньої матері... Атож, оце воно і є —

крадучи! Ми говорили/оде про драму,— ах! запевняю вас, що, якби ми могли розповісти таємниці деяких дарчих записів, наші автори могли б написати з них жахливу родинну трагедію. Не знаю вже, яку силу мають жінки, щоб робити те, що їм хочеться, бо, не зважаючи на видимість і їхню слабкість, якраз вони завжди беруть гору. Ну, та мене вже їм не підманити! Я завжди відгадую причину їхньої прихильності до дитини, дарма що в світі цю прихильність із чемності називають незрозумілою. Але чоловіки, треба віддати їм справедливість, ніколи цього не відгадують. Ви скажете мені, що це ж чудово бу...

Елен, що прийшла з батьком з булуару до вітальні, уважно слухала нотаря й зрозуміла його так добре, що боязко глянула на матір, з усім інстинктом дитячих літ передчуваючи, що ця подія подвоїть суворість, яка над нею тяжіла. Маркіза зблідла і в жаху вказала маркізові на свого чоловіка, що задумливо дивився на квіти на килимі. В цю хвилину дипломат, не зважаючи на свою вправність, не стримався й кинув на нотаря блискавичний погляд.

— Ідіть сюди, пане, — сказав він, рвучко йдучи до кімнати, що була перед вітальнею.

Нотар цішов за ним, тремтячи й не скінчивши речення.

— Пане! — сказав йому тоді, ледве стримуючи лють, маркіз де-Ванденес, прибивши за собою двері до вітальні, де лишилось подружжя. — Від самого обіду ви робите тут тільки дурниці й говорите безглуздя. На бога! ідіть звідси; а то ви, кінець-кінцем, призведете до величезного нещастя. Якщо ви чудовий нотар, то сидіть собі в своїй конторі; а коли випадково ви опинилися в світі, старайтесь бути обачнішим.

Потім покинув нотаря, не попрощавшись, і вернувся до вітальні. Якусь хвилину нотар стояв геть приголомшений, спаралізований, не тямлячи, де він. Коли шум у його вухах ушух, він почув, здалося йому, стогони й метушню у вітальні, де хтось люто смикав за сонетку. Від страху, що знову побачить маркіза де-Ванденеса, він спромігся онанувати ноги й подався до сходів, але на дверях

помешкання наткнувся на лакея, що поспішав на поклик свого господаря.

— Ось які всі ці великі пани! — думав він собі, вийшовши, нарешті, на вулицю та шукаючи візника. — Заохочують вас до розмови, припрошують вас до того компліментами; ви думаєте, що розважаєте їх, — де там! Вони робляться зухвалі з вами, ставлять вас на віддаль від себе й навіть без сорому викидають вас за двері. Зрештою, я ж був дуже дотепний, казав тільки розумне, поважне, пристойне. Він радить мені бути обачнішим, а я, їйбогу завжди обачний. Чорт бери, адже я нотар, член нотарського товариства. Чи ба! все це посольські примхи, для цих людей нема нічого святого. Завтра він мені пояснить, як це я робив у нього тільки безглуздя й говорив тільки дурниці! Він мені відповість, тобто я попрошу його відповісти. Загалом, може я й винен... Та що це я, їйбогу, голову собі сушу! Що мені до того?

Нотар вернувся додому й загадав загадку нотарисі, розказавши їй від крапки до крапки про вечірні події.

— Мій любий Кротта, його милість мав цілковиту рацію, коли казав тобі, що ти робив тільки дурниці й говорив саме безглуздя.

— Чому?

— Я б тобі сказала, мій любий, так ти ж однаково завтра знову почнеш своєї. Одне я раджу тобі — говори в товаристві тільки про справи.

— Коли ти не хочеш сказати, я спитаю завтра в...

— Боже, мій, і найдурніші з цим уміють ховатися, а ти думаєш, що посол розкаже тобі! Але, Кротта, я ніколи не бачила тебе таким безглуздим!

— Дякую, моя любя!

V. ДВІ ЗУСТРІЧІ

Колишній Наполеонівський офіцер для доручень, якого ми зватимемо просто маркізом або генералом і який за Реставрації збив великий достаток, приїхав день на кілька

у Версаль, де він жив на дачі, що містилася між церквою та Монтрейською заставою, на дорозі, що веде до вулиці Сеп-Клу. Служба при дворі не дозволяла йому віддалятися від Парижу.

Збудований колись на те, щоб бути притулком короточасним любовним пригодам якогось великого пана, павільйон цей мав дуже просторі господарські будови. Стояв він серед саду, що відділяв його праворуч і ліворуч від перших будинків Монтрею та від халуп, що поблизу застави; отже, не будши надто відокремлені, господарі цього маєтку за два кроки від міста тішилися з усієї насолоди самотності. З дивної суперечності, фасад і парадні двері будинку виходили просто на дорогу, якою раніш, мабуть, їздили мало. Це припущення здається правдоподібним, коли зважити, що вона веде до гарненького павільйону, який збудував Луї XV для панни де-Роман, і що раніш, ніж туди дістатись, цікаві там і там бачать не один domeк, якого умеблювання й оздоба свідчать про дотепні бенкети наших предків, що в розпусті, яку їм закидають, шукали все ж таки темряви й відлюддя.

Одного зимового вечора маркіз з дружиною й дітьми були самі в цьому пустинному домі. Слуги дістали дозвіл піти у Версаль погуляти на весіллі одного з них. Вважаючи, що господарі простять їм задля цієї нагоди та різдвяних свят, вони з спокійним сумлінням приділили весіллю трохи більш часу, ніж дозволяв їм хатній розпорядок. Та що генерал був відомий за людину, яка завжди непохитно додержує свого слова, втікачі, коли минула призначена година, танцювали вже з деякою гризотою. Прозвонило одинадцятую, а жоден з челяді не вернувся. В глибокій тиші, що стояла в полі, чути було вряди-годи пориви вітру, що свистів у горішніх вітах дерев, ревів навколо дому й зникав у довгих коридорах. Від морозу повітря добре очистилось, земля затужавіла і мерзлий брук сухо дзвенів, що нас завжди дивує. Важка хода запізнілого п'яниці, чи гуркіт фіакра, що вертався з Парижу, розлягалися швидше й чулися далі, ніж звичайно. Мертве листя, що зривалось і танцювало від раптового вихру,

шаруділо по камінню на подвір'ї, так ніби надавало голосу ночі, коли вона хотіла мовчати. Словом, це був той холодний вечір, коли в нашого егоїзму виривається нікчемний жаль до вбогих та мандрівників і коли куток біля вогню здається нам таким розкішним. В цю хвилину родина зібралася у вітальні, не турбуючись ні про відсутність челяді, ні про людей, що не мають притулку, ні про поезію, якою виблискує зимовий вечір. Звірівшись на охорону старого вояка, жінка й діти без недоречного філософування віддалися тим утіхам, що їх породжує родинне життя, коли почуття виявляються вільно, коли любов і одвертість оживляють розмову, погляди та гри.

Генерал сидів, чи краще сказати, пірнув у високу й простору канапу перед каміном, де виблискував сильний вогонь, що розливав ту гостру теплоту, яка свідчить про надзвичайний холод надворі. Сперта на спинку сидіння й злегка нахилена голова цього бравого батька лишалась у одній позі, якої лінєвість виявляла цілковитий спокій, тиху ясність радості. Його сонні руки, мляво спущені з канапи, підкреслювали цей вираз щастя. Він дивився на найменшого з своїх дітей — хлопця років п'яти, що напівголий уже не давався матері роздягнути себе. Хлопчисько тікав від нічної сорочки та шапочки, якими маркіза йому загрожувала; не хотів скидати вишиваного комірчика, сміявся до матері, коли вона його кликала, бо бачив, що вона й сама сміється з цього дитячого бунту; тоді знову починав гратися з сестрою, також наївною, але лукавішою, що говорила вже краще за нього; його невиразні слова та плутані думки батьки насилу розуміли. Маленька Моїна, старша за нього на два роки, викликала своїм жіночим уже кокетуванням безконечний сміх, що вибухав, як ракета, і, здавалось, не мав причини; але дивлячись, як вони обоє качаються коло вогню, як показують без сорому свої білі гарненькі, пухлі тільця, свої ніжні форми, як плутаються в них білі й чорні кучері, як стукаються вони рожевими обличчями, де від радощів позначилися гарненькі ямочки, батько, а надго мати, розуміли, звичайно, ці маленькі душі, для них уже оформлені й дорогі. Від ясних кольорів

вогких очей, від блискучих щік, від білих облич цих ангеляток блідли квіти на м'якому килимі, цьому театрі їхніх забавок, де вони падали, перекидалися, билися й качалися безпечно. Проти чоловіка по той бік каміну серед розкиданої одежі в байдужій позі сиділа мати, тримаючи в руках червоний черевичок. Її вдавана суворість завмерла в тихій усмішці, що відбилась на устах. Мавши коло тридцяти шести років, вона ще зберегла вроду завдяки рідкосній досконалості рис свого обличчя, якому тепло, світло й щастя надавали зараз надприродного блиску. Часто вона переставала дивитись на дітей і повертала ласкаві очі на поважне обличчя чоловіка; і, зустрічаючись іноді, очі подружжя обмінювались мовчазною радістю і глибокою задумою. Обличчя генералове було дуже смугле. Його широкий і чистий лоб борознили пасма сивуватого волосся. Мужній блиск його синіх очей, бадьорість, написана в зморшках його зів'ялих щік, свідчили, що він важкою працею здобув червону стрічку, яка прикрашала петельку його вбрання. В цю хвилину невинні радощі двох дітей відбивалися на його дужім і твердім обличчі, де просвічувала добродушність і невимовна ширість. Цей старий вояк без великих зусиль зробився дитиною. Хіба не буває завжди трохи любові до дитинства в солдатів, які досить зазнали лиха в житті, щоб упевнитись у мізерності сили й перевагах слабості? Трохи далі за круглим столом, освітленим зірчастою лампою, яскраве світло якої боролось з блідим мерехтінням свічок, що стояли на каміні, сидів хлопець років тринадцяти, що швидко перегортав сторінки грубої книги. Крики брата й сестри зовсім його не розважали, і його обличчя виявляло цікавість молодості. Ця глибока зосередженість виправдувалась захватними сторінками «Тисяча й одної ночі» та його ліцейською формою. Він сидів нерухомо, в споглядальній позі, поклавши лікті на стіл і спершись головою на руку, білі пальці якої запустив у темне волосся. Світло падало йому просто в обличчя, а решта тіла була в темряві, так що він скидався на той гарний портрет, де Рафаель змалював самого себе уважного, схиленого, замисленого над майбутнім. Між цим

столом і маркізою висока й гарна дівчина сиділа перед кроснами з вишиванням, до якого то схилила, то відхилила голову з пишним чорним волоссям, що своєю майстерньо пригладженою масою відбивало світло. Елен сама з себе була ціле видовище. Її врода відзначалась не абияким характером сили й виборності. Її волосся, хоч і зачісане різкими лініями на голові, було таке пишне, що, не скоряючись зубцям гребінки, енергійно спадало на ший. Білість її чистого чола прорізували брови, дуже густі й правильно розміщені. Навіть у верхній губі були в неї якісь риси мужності, що виявлялися легенькими брунатними відтінками під грецьким носом, контури якого були зразково окреслені. Але чарівна округлість форм, ширий вираз інших рис, прозорість ніжного рум'янцю, любосна стомленість уст, закінченість овалу обличчя, а надто святість її дівочого погляду надавала цій мужній красі жіночої ніжності, чудесної скромності, яких ми вимагаємо від ангелів миру й любові. Тільки нічого тендітного не було в цій дівчині, і серцем вона була, мабуть, також ніжна, душею також міцна, яка чудова була в поставі й приваблива з обличчя. Вона мовчала, як і брат лицець, і, здавалось, була під владою тих фатальних дівочих міркувань, що їх часто не можуть збагнути ні батькова спостережливість, ні навіть материна прозірливість так само, як не можна було знати, чи від гри світла, чи від таємних мук походять примхливі тіні, що пробігали по її обличчю, мов легенькі хмарки по чистому небу.

Чоловік з дружиною про двох старших у цю хвилину зовсім забули. Проте, генерал не раз поглядав запитливо на німу сцену на другому плані, що була чарівним здійсненням сподіванок, змальованих у дитячій - метушні переднього плану цієї родинної картини. Показуючи людське життя в непомітних градаціях, ці постаті становили щось на зразок живої поеми. Пишнота обстанови, що прикрашала вітальню, різноманітність поз, різноманітність одяжі, контраст облич, таких відмінних через різницю віку та контурів, підкреслених світлом, — усе розливало на ці людські сторінки те багатство, якого вимагають від скульп-

торів, малдрів та письменників. Нарешті, тиша й зима, самотність і ніч надавали своєї величі цій високій і наївній композиції, ніжному ефектові природи. Шлюбне життя повне цих святих годин, що їх невимовний чар походить, мабуть, від спогаду про кращий світ. Безумовно, небесне сяйво оповиває такі сцени, що можуть заплатити людині за частину скорбот і примирити її з існуванням. Здається, що перед нами тут всесвіт у чарівничій формі, що він розгортає свої великі ідеї ладу, що суспільне життя обороняє свої закони, промовляючи за майбутнє.

Проте, не зважаючи на ніжні погляди, якими дивилась Елен на Абеля й Моїну, коли вибухала їхня радість, не зважаючи на щастя, яке малювалося на її ясному обличчі, коли вона нишком поглядала на батька, почуття глибокої туги панувало в її рухах, у її позі, а надто в очах, затінених довгими віями. Її білі й дужі руки, крізь які проходило світло, надаючи їм прозорої і майже текучої червоності, тремтіли. Тільки раз, і то невмісне, вона скинулася поглядом з маркізою. Обидві жінки зрозуміли одна одну з цього погляду, — колючого, холодного, шанобливого в Елен, похмурого й жорстокого в матері. Елен швидко схилила очі до вишивання, рвучко витягла голку й довго не підводила голову, що немов стала в неї надто важкою. Може мати була надто сувора до дочки й уважала цю суворість за необхідну? Може вона ревнувала до вроди Елен, з якою ще могла змагатися, але тільки з допомогою всіх принад туалетів? Чи може дочку вразили, — як і багатьох дочок, коли вони стають прозірливі, — таємниці, що їх ця, з вигляду так побожно вірна своїм обов'язкам, жінка вважала за поховані в своєму серці глибоко, як у тій домовині?

Елен дійшла того віку, коли душевна чистота породжує суворість, що виходить за справжні рамки, в яких мають лишатися почуття. Для таких душ помилки набувають розмірів злочину, уява впливає на свідомість; тоді дівчата часто прибільшують кару, бо надають якійсь провині надто великого значення; і здавалось, Елен не вважала себе достойною будького; якась таємниця її попереднього життя, може якийсь випадок, відразу незваже-

ний, але потім зглиблений її сприйнятливим розумом, на який впливали релігійні ідеї, — з недавнього часу немов романтично привизили її у власних очах. Ця зміна в її поведінці почалася з того дня, коли вона прочитала в новому перекладі чужоземних п'єс чудову трагедію «Вільгельм Телль» Шіллера. Нагримавши на дочку за те, що вона впустила книжку, маги помітила, що спүстошення, яке зробило це читання в душі Елен, походило від сцени, де поет установлює певне братерство між Вільгельмом Теллем, що пролив кров одної людини, щоб урятувати цілий народ, та Іваном-Батьковбійником. Ставши сумирною, побожною і зосередженою, Елен не хотіла вже виїздити на бали. Ніколи ще не була вона така ніжна до батька, особливо коли маги не була свідком тих її ласк. Проте, коли й було охолодження в стосунках Елен до матері, воно виявлялося так тонко, що генерал, хоч і ревниво дбав за родинну згоду, не міг того помітити. Нікому не стало б проникливості прозирнути в глибінь двох жіночих серць: одного молодого й великодушного, другого чутливого й гордого, серця — скарбу прощення в першій і серця лукавства й любові в другій. Якщо маги гнітила дочку витонченим жіночим деспотизмом, то це тільки жертва й почувала. Кінець-кінцем, тільки якась подія могла породити ці нерозгадні загадки. До цієї ночі жодна з цих двох душ не спалахнула винуваченням, але між ними й богом, певне, стояла якась моторошна таємниця.

— Ну, Абею, — скрикнула маркіза, влучивши хвилинку, коли Моїна з братом мовчки й стомлено припишкли, — іди, синку, треба лягати.

І, глянувши на нього владно, швидко взяла його на коліна.

— Що, — сказав генерал, — уже пів до одинадцятої, а ніхто з слуг не вернувся? Ах, негідники! Гюставе, — сказав він, повертаючись до сина, — я дав тобі цю книжку тільки з умовою, що ти покинеш її о десятій годині; ти мусів сам закрити її призначеної години і йти спати, як обіцяв мені. Коли ти хочеш стати визначною людиною, треба з свого слова зробити другу релігію й триматися

Його, як своєї честі. Фокс¹, один із найкращих промовців Англії, найбільше відзначається красою своєї вдачі. Вірність до взятих на себе обов'язків є найголовніша його якість. Його батько, старовинного роду англієць, дав йому в дитинстві добру науку, яка справила незгладне вражіння на розум молодого хлопця. В твоїх літах Фокс під час вакацій приїхав до батька, що, як і всі багаті англійці, мав чималий парк навколо замку. В парку стояла стара альтанка, яку мали зруйнувати й перенести в інше місце, де був розкішний краєвид. Діти дуже люблять дивитися на руйнування. Маленький Фокс хотів трохи продовжити вакації, щоб бути при тому, як розвалюватимуть павільйон, але батько настоював, щоб він вернувся до коледжу в день, призначений для початку навчання. Звідси сутичка поміж батьком і сином. Мати, як усі матері, підтримала сина. Тоді батько свято пообіцяв синові, що чекатиме наступних вакацій і тільки тоді зламає альтанку. Фокс вернувся до коледжу. Батько думав, що хлопець, розважений своїми студіями, забув про це й звелів зруйнувати альтанку й побудувати її в іншому місці. А впертий хлопець тільки про альтанку й думав. Коли він приїхав до батька, першою його турботою було побігти подивитись на стару будівлю, але на сніданок він прийшов зовсім зажурений і сказав батькові: «Ви мене обманяли». Старий англійський джентльмен сказав ніяково, але з гідністю: «Це правда, сину, але я виправлю помилку. Треба триматися слова більше, ніж грошей, бо додержання слова дає гроші, а ніякі гроші не заглядять плями, яка лягає на совість за недодержане слово». — І батько звелів відбудувати павільйон, який він був раніш, потім, відбудувавши, наказав зруйнувати його на очах у сина. Нехай, Гюставе, це буде тобі в науку.

Гюстав, що уважно слухав батька, зразу ж закрив книжку. Настала хвилинка тиші, під час якої генерал узяв Моїну, що боролася із сном, і тихенько поклав її до себе на руки. Хистка голівка малої впала батькові на груди, і дитина за мить заснула, огорнута золотистими кучерями свого гар-

---

¹ Політичний діяч ліберальної партії (вігів) у Англії (XVIII ст.).

ного волосся. В цю хвилину на вулиці почулися швидкі кроки, в двері раптом тричі постукано, аж у господі пішла луна. Ці довгі удари зрозуміти було легко, як і крик людини в смертельній небезпеці. Сторожовий собака сердито загавкав. Елен, Гюстав, генерал і його дружина різко здригнулися, але Абель, якого мати вже поклала, і Моїна не прокинулись. -

— А він поспішає! — скрикнув генерал, кладучи дочку на канапу.

Він рвучко вийшов з вітальні, не почувши, як дружина просила:

— Не йди, друже...

Маркіз зайшов до спальні, взяв там пару пістолетів, засвітив потайного ліхтаря, вийшов на сходи, в одну мить збіг униз і став перед дверима, а за ним безстрашно пішов і його син.

— Хто там? — спитав він.

— Відчиніть, — відповів майже здушений від задишки голос.

— Ви друг?

— Так, друг.

— Ви один?

— Так, але відчиняйте, бо вони йдуть!

Скоро генерал відхилив двері, під луткою з фантастичною швидкістю тіні прослизнув якийсь чоловік, і не встиг генерал йому перешкодити, як він уже сильним ударом ноги зачинив двері й рішуче прихилився до них, немов щоб не дати їх знову розчинити. Генерал зразу наставив пістолета й ліхтаря в груди чужинцеві, щоб тримати його в покорі, й побачив чоловіка невеликого зросту, загорнутого в старечу одягу — широку хутрянну шубу, що волочилася і, здавалось, шита була не на нього. Чи з обережності, чи випадково, чоло втікача було зовсім закрите капелюхом, що спадав йому на очі.

— Пане, — сказав він генералові, — спустіть дуло вашого пістолета. Я не збираюся лишатись у вас без вашого дозволу, але, коли вийду, смерть чекає мене біля паркана. І яка смерть! Ви відповідатимете за неї богам. Я прошу

вашої гостинності на дві години. Подумайте добре, пане, бо хоч я прохач, але змушений наказувати з деспотизмом конечної потреби. Я хочу арабської гостинності. Хай я буду для вас священний; а ні — то відчиняйте, піду на смерть! Мені треба тайни, притулку й води. Ох, води! — проказав він хрипко.

— Хто ви? — спитав генерал, здивований гарячковою швидкістю, з якою говорив невідомий.

— Ах, хто я? Гаразд, відчиняйте, я піду, — відповів чоловік з виразом пекельної іронії.

Як генерал не справляв проміння свого ліхтаря, але міг бачити тільки низ цього обличчя, в якому ніщо не промовляло на користь гостинності, що її незнайомий дивно вимагав, — щоки були тремтячі й сінні, риси жахливо скривлені. В тіні, яку кидав край капелюха, очі вимальовувались, як два вогні, від яких майже зблідло мерехтливе світло свічки. Проте, треба було відповісти.

— Пане, — сказав генерал, — ваші слова такі незвичайні, що на моєму місці ви б...

— Ви володієте моїм життям, — скрикнув жахливим голосом чужинець, перебиваючи господаря.

— Дві години? — спитав маркіз нерішуче.

— Дві години! — відповів той.

Але раптом він розпачливим рухом відсунув капелюха, відкрив чоло, немов роблячи останню спробу, глянув поглядом, що своєю яскравістю пронизав генералові душу. Цей рух свідомості й волі скидався на блискавку й розчавлював, як грім, бо бувають моменти, коли люди мають нез'ясовну владу.

— Ідьте, хто б ви не були, ви будете в безпеці під моїм дахом, — сказав поважно господар, який корився, мабуть, тому інстинктивному пориванню, яке люди не завжди можуть пояснити.

— Бог віддячить вам за це, — додав невідомий, глибоко зідхнувши.

— Ви озброєні? — спитав генерал.

Замість відповіді чужинець, ледве даючи йому змогу оглянути шубу, розгорнув її і мерщій загорнувся знову.

На вигляд він не мав зброї і був у костюмі молодика, що виїхав на бал. Та хоч як швидко оглянув його підозріливий генерал, усе ж він побачив досить, щоб скрикнути:

— Де в біса ви могли так зальопатись такої сухої погоди?

— Знову питання! — згорда відповів той.

В цю мить маркіз побачив свого сина й згадав своє повчання про точне виконання даного слова; його так гостро це вразило, що він сказав йому з серцем:

— А ти, невірний, замість ліжка тут опинився?

— Бо я думав, що зможу бути корисним тобі в небезпеці, — відповів Гюстав.

— Ну, іди в свою кімнату, — сказав батько, пом'якшавши від такої синові відповіді. — А ви, — сказав він, звертаючись до невідомого, — ідіть за мною.

Вони замовкли, немов двоє грачів, що не довіряють одне одному. У генерала навіть почали виникати темні передчуття. Невідомий гнітив уже йому серце, немов кошмар, але, зважаючи на слово присяги, він провів його коридорами, сходами будинку й завів до великої кімнати на другому поверху, якраз над вітальнею. В цій кімнаті ніхто не жив, і взимку вона правила за сушарню; з рештою кімнат вона не сполучалася й за всю обстанову, серед чотирьох у жовте фарбованих стін, мала погапеньке люстерко, яке попередній власник лишив на каміні, та велике трюмо, що зосталося без ужитку, коли розташовувався маркіз, і стояло тим часом проти каміна. Підлогу в цій просторій мансарді ніколи не підміталось, повітря було крижане, і два старі подерті стільці становили в ній усі меблі. Поставивши ліхтаря на виступ каміна, генерал сказав невідомому:

— Ваша безпечність потребує, щоб ця мізерна мансарда була вам притулком. А що ви маєте моє слово про тайну, то дозвольте вас тут замкнути.

Чоловік схилив голову на знак згоди.

— Я просив тільки притулку, тайни й води, — зауважив він.

— Я принесу вам, — сказав генерал, дбайливо замкнув

двері й навпомацки вернувся до вітальні, щоб узяти там свічника й самому піти по карафку з водою.

— Ну, що там? — жваво спитала маркіза в чоловіка.

— Нічого, моя люба, — сказав він холодно.

— Алеж ми добре чули, що ви повели когось нагору...

— Елен, — сказав генерал, дивлячись на дочку, що підвела голову до нього, — знайте, що честь вашого батька залежить від вашої скромності. Ви нічого не чули.

Дівчина відповіла значущим рухом голови. Маркіза стояла здивована і внутрішньо вражена тим способом, яким чоловік хотів накласти на неї мовчання. Генерал узяв карафку з склянкою й піднявся в кімнати, де був полонений; він застав гостя, коли той стояв простоволосий, спершись на камін; свого капелюха він кинув на одиць із стільців. Чужинець, очевидно, не сподівався, що його так ясно освітлять. Чоло йому зморщилось, а обличчя стало стурбоване, коли його очі зустрілися з проникливими очима генерала; але він стихився і, дивлячись просто, подякував своєму господареві. Коли той поставив карафку й склянку на виступ каміна, невідомий, знов кинувши на нього вогняний погляд, перервав мовчання.

— Пане, — сказав він голосом, в якому вже не було гортаних конвульсій, як перед тим, але який ще виявляв внутрішнє тремтіння, — я здаюсь вам чудним. Пробачте примхи, викликані конечною потребою. Коли ви лишаєтесь тут, я прошу вас не дивитися на мене, поки я питиму.

Роздратований тим, що має весь час скорятися чоловікові, який йому не подобається, генерал різко відвернувся. Чужинець дістав з кишені білу хустку, загорнув праву руку, щоб узяти нею карафку, і одним нападком випив усю воду з неї. Не думаючи порушити свою присягу мовчання, генерал машинально глянув у трюмо, і сполучення двох дзеркал дозволило йому дуже добре роздивитися на невідомого; він побачив, як хустка раптом почервоніла, доторкнувшись до руки, що вся була в крові.

— Ах! ви дивились на мене, — скрикнув невідомий, коли, напившись і загорнувшись у свою шубу, підозріло глянув на генерала. — Я загинув. Вони йдуть, вони тут!

— Я нічого не чую, — сказав маркіз.

— Бо вам не так цікаво, як мені, прислухатися до далечини.

— То ви билися на дуелі, що такий скривавлений? — спитав генерал, що дуже схвилювався, розпізнавши колір тих широких плям, що від них була мокра одежа його гостя.

— Так, ви вгадали, на дуелі, — повторив чужинець, у якого на губах промайнула гірка усмішка.

В цю хвилину здалека почувся тупіт коней, що бігли галопом, але тупіт невиразний, як перше вранішнє світло. Звичне вухо генерала розпізнало ходу коней, дисциплінованих ескадронним режимом.

— Це жандармерія, — сказав він.

Він глянув на полоненого поглядом, що мав розвіяти сумніви, які могли в того виникнути від його мимовільної нескромності, виніс світло й спустився у вітальню. Тільки що він поклав ключа від горішньої кімнати на камін, як тупогнява кінноти збільшилася й наблизилась до павільйону так швидко, аж той задрижав. Справді, коні спинилися перед дверима дому. Перемовившись кількома словами з товаришами, один верхівець зліз і грізно застукотів, тож генерал знову мусів іти відчиняти. Він не міг опанувати таємного зворушення, коли побачив шестеро жандармів, яких обшиті сріблом капелюхи виблискували при місяці.

— Пане, — сказав йому бригадир, — чи не чули ви, що зараз під парканом пробіг чоловік?

— Під парканом? Ні.

— Ви нікому не відчиняли дверей?

— Хіба я маю звичку сам відчиняти двері?

— Але, пробачте генерал, мені здається, що зараз ви...

— Ах так! — скрикнув генерал гнівно, — що ви, жартуєте з мене? Чи маєте ви право?..

— Ні, ні, ясний пане, — відповів м'яко бригадир. — Пробачте нашу ретельність. Ми добре знаємо, що пер Франції не може прийняти вбійника в таку годину ночі, але бажаючи мати деякі вказівки...

— Убійника? — скрикнув генерал. — А кого ж убито?..

— Пана барона де-Моні зарубано зараз сокирою, — сказав жандарм. — Але за вбійником зразу погналися. Ми певні, що він десь тут поблизу, і маємо його оточити. Пробачте, пане генерал.

Жандарм говорив, уже сівши на коня, так що, на щастя, не міг бачити генералового обличчя. Бо може в бригадира, що звик усе підозрювати, виникла б підозра, коли б він побачив це відкрите лице, де так правдиво відбивалися душевні рухи.

— Чи відомо ім'я душогубця? — спитал генерал.

— Ні, — відповів верховень. — Він покинув повну скриньку золота й банкнотів, не зачепивши їх.

— Це помста, — сказав маркіз.

— Е, де там помста над старим!.. Ні, ні, негідник просто не встиг зробити своє діло.

І жандарм наздогнав своїх товаришів, що подались уже далеко. Якусь мить генерал стояв під владою легко зрозумілого переживання. Алеж зразу почув розмову слуг, які вертались, палко сперечаючись, і яких голоси лунали на Монтрейському перехресті. Коли вони прийшли, його гнів, якому треба було тільки мети, вдарив на них, як вибух грому. Від його голосу в домі аж луна пішла. Потім він раптом заспокоївся, коли найсміливіший і найхитріший споміж них, його лакей, пояснив своє запізнення тим, що при вході до Монтрейя їх спинили жандарми й поліцейські агенти, що шукали вбійника. Генерал зразу замовк. Потім, згадавши від цього слова про обов'язки свого дивного становища, сухо наказав усім слугам зараз же йти спати, здивувавши їх тим, що легко піддався на лакеєву брехню.

Але тим часом, як ці події відбувалися на подвір'ї, один дрібний на позір випадок змінив взаємовідносини інших персонажів, що фігурують у цій історії. Тількищо маркіз вийшов, як його дружина, поглядаючи то на ключ від мансарди, то на Елен, сказала, кінець-кінцем, пошепки, нахилившись до дочки:

— Елен, батько залишив ключа на каміні.

Здивована дівчина підвела голову й боязко глянула на матір, в якої очі іскрились від цікавості.

— То що, мамо?—спитала вона тривожно.

— Мені дуже хочеться знати, що робиться нагорі. Якщо там хтось є, він ще не вийшов. Піди туди...

— Я? — сказала дівчина трохи злякано.

— Ти боїшся?

— Ні, мамо, але мені думається, що я пізнала чоловічу ходу.

— Якби я могла піти сама, я б не просила тебе, Елен, туди йти, — сказала мати з холодною гідністю. — Коли батько прийде й не застане мене тут, він може кинутись шукати, а твоєї відсутності він не помітить.

— Якщо ти наказуєш мені, мамо, я піду, але втрачу батькову пошану...

— Он як!—іронічно сказала маркіза.—Та коли ти взяла за серйозне те, що було тільки жартом, я тепер наказую тобі піти й подивитись, хто там є нагорі. Ось ключ, дочко. Твій батько, коли радив тобі мовчати про те, що робиться зараз у домі, не забороняв тобі заходити до тої кімнати. Іди й знай, що дочка ніколи не мусить судити матір...

Промовивши останні слова з усією суворістю ображеної матері, маркіза взяла ключа й подала його Елен, яка, не мовивши слова, підвелася й вийшла з вітальні.

— Мати завжди легко вміє дістати собі прощення, але я в очах батька пропала. Чи вона хоче позбавити мене тої ніжності, яку він має до мене, чи хоче вигнати мене з дому?

Ці думки ворушились у її голові, поки вона йшла поночі коридором, в глибині якого були двері таємничої кімнати. Коли вона дійшла туди, в її думках стався якийсь фатальний розбрат. В цих невиразних міркуваннях сплило нагору безліч почуттів, що досі крилися в її серці. Вже й раніш, мабуть, не сподіваючись собі щасливого майбутнього, вона в цей жахливий момент докраю зневірилась у житті. Вставляючи ключа в щілину, вона судорожно затремтіла й схвилювалася так дуже, що на хвилину спинилася й поклала руку на серце, немов могла цим заспокоїти його глибокий і дзвінкий стукіт. Зрештою, відчинила двері. Рип петель, мабуть, не

дійшов до вух душегубци. Не зважаючи на свій гострий слух, він стояв, мов прип'ятий до стінки, нерухомий, ніби десь глибоко замислений. Коло світла від ліхтаря невиразно освітлювало його, і в цій смузї світлотіні він скидався на ті темні статуї вершників, що їх завжди ставлять у кутку чорних могил під готичною капицею. Краплі холодного поту блищали на його жовтому й широкому чолі. Неймовірна відвага світилася на цьому міцно стиснутому обличчі. Його вогненні, втуплені, сухі очі, здавалось, споглядали якусь битву в темряві перед себе. Бунтівничі думки швидко пробігали цим обличчям, якого твердий і певний вираз виявляв високу душу. Його тіло, його поза й постать відповідали його дикому духові. Чоловік цей був сама сила й сама могутність, і дивився він у темряву, як на зримий образ свого майбутнього. Звикнувши бачити енергійні обличчя велетнів, що оточували Наполеона, і захопившись моральною цікавістю, генерал не звернув уваги на фізичні якості цього незвичайного чоловіка, але Елен, підпадаючи, як і всі жінки, зовнішнім вражінням, була геть здивована сумішшю світла й тіней, величі й пристрасті, тим поетичним хаосом, що надавав невідомому подібності до Люцифера, коли той підводився після свого падіння. Раптом буря, що бушувала на цьому обличчі, вщухла немов від чарів, і невимовна владність, що її суттю і проявом той чужинець, може й несвідомо, був, розлилась навколо нього, як всеосяжна хвиля. Думки потоком стекли з його чола, коли риси його набрали природних форм. Зачарована — чи то дивністю цього видовища, чи може таємницею, яку вона викрила, дівчина замилювалась на це лагідне й цікаве обличчя. Якийсь час вона стояла в заворожливій тиші, опанована хвилюванням, невідомим досі її молодій душі. Але відразу, — чи то Елен мимоволі скрикнула або зворухнулась, чи може вбійник, вертаючись із світу ідеального в реальний світ, почув тут не своє тільки дихання, — він повернув голову до дочки свого господаря й невиразно побачив у темряві чудове лице й величаву постать створіння, яке здалось йому, певне, ангелом, бож було воно нерухоме й неокреслене, як привид.

— Пане... — мовила вона тремтячим голосом.

Убийник здригнувся.

— Жінка! — скрикнув він тихо. — Чи це можливо? Ідіть звідси, — сказав він. — Я нікому не визнаю права жаліти мене, прощати чи засуджувати. Я мушу жити сам. Ідіть, дитино, — додав він з владним рухом, — я погано віддячив би за послуги, що зробив мені господар цього дому, коли б дозволив хоч єдиній особі, яка тут живе, дихати одним зо мною повітрям. Світським законам мушу коритися.

Останнє речення він промовив пошепки. Збагнувши до кінця своєю інтуїцією те лихо, що викрилось йому в цій тужливій думці, він глянув на Елен зміїним поглядом, який зворушив у серці цієї дивної дівчини цілий світ думок, що досі ще спали в ній. То було немов світло, що осяяло невідому країну. Її душу зараз подолано, поневолено, і вона не знайшла в собі сили боронитися проти магнетичної влади цього погляду, хоч який він був мимовільний. Засоромившись і тремтячи, вона вийшла й вернулася до вітальні за мить перед тим, як вернувся батько, так що нічого не встигла розказати матері.

Схрестивши руки, генерал, геть замислений, мовчки походжав військовим кроком від вікон, що виходили на вулицю, до вікон, що в сад. Його дружина гляділа заснулого Абея; Моїна, лежачи на канапі, як пташеня в гнізді, безтурботно спала. Старша сестра тримала в одній руці шовкову подушечку, а в другій голку й дивилася на вогонь. Глибоку тишу, що панувала у вітальні, надворі і в будинку, порушувала тільки стримана хода слуг, що одне по одному йшли спати, придушений сміх, останній відгомін їхніх радощів весільного свята, та ще рип дверей їхніх спільних кімнат, коли вони відчиняли їх, розмовляючи одне з одним, і зачиняли знову. Якийсь глухий шелест почувся вже з ліжок. Упав стілець. Закашляв старий візничий і затих. Але незабаром скрізь запанувала темна велич, що виникає в заснулій природі близько півночі. Тільки зорі блищали. Мороз скував землю. Ніщо не говорило й не ворухилося. Тільки вогонь тріскотів, немов підкреслюючи глибину тиші. Годинник у Монтреї ударив першу. В цю мить почувся

тихенькі кроки на горішньому поверху. Маркіз і його дочка, певні того, що замкнули вбійника пана де-Моні, подумали, що то йде якась покоївка, і не здивувалися, коли в сусідній з вітальнею кімнаті розчинилися двері. Раптом серед них з'явився вбійник. Приголомшення генерала, пильне зацікавлення матері й доччині здивування дозволило йому дійти майже до середини вітальні, де він сказав генералові на диво спокійним і мелодійним голосом:

— Пане, дві години минають.

— Ви тут! — скрикнув генерал. — Якою силою?..

І він жахливим поглядом запитав дружину й дітей. Елен почервоніла, як вогонь.

— Ви, — казав далі генерал проникливим тоном, — ви серед нас! Убійник, заюшений кров'ю — тут! Ви плямуєте цю картину! Геть! Геть, — додав він гнівно.

Почувши слово «вбійник», маркіза скрикнула. Щодо Елен, то це слово, здавалось, вирішило її життя; її обличчя не виявило ніякого здивування. Цього чоловіка вона ніби чекала. Її численні думки мали один зміст. Сталась кара, яку готувало небо за її гріхи. Вважаючи себе за таку ж злочинну, як і цей чоловік, дівчина дивилась на нього ясно, вона була його товаришка, сестра. В цій пригоді вона відчула божий наказ. Через кілька років розум приборкав би її гризоту, але зараз гризота відібрала їй тямку. Чужинець стояв нерухомих і холодний. Усмішка зневаги з'явилась на його обличчі й на широких, червоних губах.

— Кепсько ви дякуєте за благородство моєї поведінки щодо вас, — сказав він повільно. — Я не схотів доторкнутися рукою до склянки, в якій ви дали мені напиться води. Я не мав навіть думки вимити скривавлені руки під вашим дахом і виходжу звідси, лишаючи тут тільки спогад про свій злочин (за цим словом його губи стиснулися), так щоб від моєї присутності не лишилося ніякого сліду. Нарешті, я навіть не дозволив вашій дочці...

— Моїй дочці? — скрикнув генерал, з жахом глянувши на Елен. — Ах, нещасний, вийди, а то я вб'ю тебе!

— Дві години ще не минули. Ви не можете ні вбити, ні видати мене, не втративши своєї і... моєї пошани.

За дим останнім словом приголомшений генерал спробував глянути на злочинця, але мусів спустити очі. Він почував, що не в силі витримати нестерпучого блиску погляду, який уже вдруге дезорганізував йому душу. Він боявся знову пом'якшати, бо почував, що його воля вже слабне.

— Убити старика! Чи ви ніколи не бачили родини? — сказав він, показуючи батьківським жестом на дружину й дітей.

— Так, старика, — проказав невідомий, у якого чоло трохі нахмурилось.

— Тікайте! — скрикнув генерал, не зважаючи глянути на свого гостя. — Нашу угоду розірвано. Я вас не вб'ю. І людей на ешафот теж постачати ніколи не буду. Але вийдіть, ви гидкий нам.

— Я знаю це, — мовив покійно злочинець. — У Франції немає землі, на яку я міг би безпечно ступити; та коли б правосуддя могло, як бог, зважати на особливості, коли б воно зволило довідатись, хто потвора — убійник чи жертва, — я б гордо зостався поміж людей. Хіба ви не здогадуєтесь про колишні злочини людини, яку зарубано? Я зробився суддею і катом, я поставив себе на місце безсилою людського правосуддя. Оце мій злочин! Прощайте, пане! Про вашу гостинність я не забуду, хоч ви й додали до неї гіркоти. В моїй душі ще лишиться вдячність до одної людини на світі, і ця людина — ви... Але я хотів би від вас більшої великодушності.

Він пішов до дверей. В цю мить дівчина нахилилася до матері й сказала їй щось на вухо.

— Ах!..

Від цього крику дружини генерал здригнувся, немов побачив Моїну мертву. Елен стояла, і вбійник інстинктивно обернувся, виллвши на обличчі якийсь неспокій за цю родину.

— Що тобі, моя люба? — спитав маркіз.

— Елен хоче з ним іти, — сказала вона.

Убійник почервонів.

— Якщо мати так кепсько зрозуміла мій майже мимовільний вигук, — сказала Елен тихо, — я здійсня її бажання.

Кинувши навколо себе поглядом майже дикої гордості, дівчина спустила очі й застигла в чудовій позі скромності.

— Елен, — сказав батько, — ти була нагорі в кімнаті, де я помістив?..

— Так, тату.

— Елен, — спитав той голосом, що змінився від судового тремтіння, — цього чоловіка ти бачила вперше?

— Так, тату.

— Тоді це неприродно, що ти хочеш...

— Може це й неприродно, але це так, тату.

— Ах, дочко моя... — сказала маркіза пошепки, але так, щоб почув чоловік, — Елен, ти зраджуєш усі принципи честі, скромності й чесноти, які я намагалась укласти тобі в серце. Якщо до цієї фатальної хвилини ти обманювала нас, то не варт тебе й жаліти. Чи не моральні якості цього невідомого приваблюють тебе? Чи, може, та сила, яка властива людям, що роблять злочини?.. Я надто поважаю тебе, щоб думати...

— О! думай що хочеш, — холодно відповіла Елен.

Але, не зважаючи на силу характеру, яку ця мить показувала, огонь її очей насилу гасив сльози, що їй підступали. Ці сльози допомогли невідомому зрозуміти слова матері, і він гостро подивився на маркізу, що непереможною владою змушена була глянути на цього страшного спокусника. І коли її очі скинулися з його світлими й блискучими очима, вона відчула в душі дриж, мов той струс, що ми дізнаємо, коли бачимо гада або торкаємось до лейденської пляшки.

— Друже! — крикнула вона чоловікові, — це демон, він відгадує все...

Генерал підвівся, щоб подзвонити.

— Він погубить вас, — сказала Елен убійникові.

Невідомий посміхнувся, ступив крок, спинив руку маркіза й глянув на нього заворожливим поглядом, що відібрав генералові силу.

— Зараз я заплачу вам за вашу гостинність, — сказав він, — і ми будемо квиті. Я звільню вас від безчестя, сам себе видам. Зрештою, що мені тепер робити з життям?

— Ви можете покаятися, — відповіла Елен, посилаючи йому ту надію, що блищить тільки в очах у дівчини.

— Я ніколи не покаюся, — лунко відповів убійник, згорда підвівши голову.

— В нього руки в крові, — сказав батько дочці.

— Я витру їх, — відповіла вона.

— Але, — провадив генерал, не зважаючи на показати їй на невідомого, — ви ж не знаєте, чи хоче він вас.

Убійник підійшов до Елен, що її врода, хоч і днотлива та стримана, ту мить немов світилася внутрішнім світлом, якого відблиски забарвлювали й підкреслювали найдрібніші її риси і найніжніші лінії; потім, глянувши на цю чарівну істоту тихим поглядом, що горів усе ж таки страшним подум'ям, він промовив з глибоким хвилюванням:

— Хіба відмова від вашої жертви не буде доказом некорисливості любові до вас і платою за дві години життя, які продав мені ваш батько?

— І ви теж мене відштовхуєте! — скрикнула Елен голосом, що краив серце. — Тоді прощайте всі, я заподію собі смерть!

— Що це означає? — спитали разом батько й мати.

Вона мовчала й спустила очі, запитавши матір красномовним поглядом. З тої хвилини, коли генерал з дружиною спробували були словом і ділом приборкати дивну поведінку невідомого, що свавільно серед них залишався, і коли цей останній кинув на них різке світло, що сяло в його очах, їх охопило нез'ясовне сцєпеніння, і їхній обважнілий розум неспроможен був скинути надприродну владу, якій вони підпали. Повітря їм ніби загусло, дихати було важко, але вони не могли повстати на того, хто їх так гнітив, хоч внутрішній голос підказував їм, що ця магічна людина і є головна причина їхнього безсилля. Серед цієї моральної агонії генерал здогадався, що повинен усю свою силу скерувати на те, щоб вплинути на хисткий розум дочки; він узяв її за стан і відвів у амбразуру вікна, далі від убійника.

— Дитино моя люба! — сказав він їй пошепки. — Коли б якийсь дивне кохання і зародилося раптом у твоєму серці,

то твоє непорочне життя, твоя чиста й побожна душа свідчать мені наявно, що в твоїй вдачі знайшлося б сили побороти божевільне поривання. Отже в твоїй поведінці є щось таємне. А моє серце, це серце вибачливе, ти все можеш йому звірити; коли б ти навіть розкрояла його, я зможу, моя дитино, затамувати свої муки й вірно зберегти твою сповідь. Може ти ревнуєш нас до своїх братів чи малої сестри? Може від кохання тужить твоя душа? Може ти нещаслива тут? Кажі, поясни мені причини, що штовхають тебе покинути родину, розлучитись з нею, відібрати в неї найбільшу її окрасу, покинути матір, братів і сестру!

— Тату, — відповіла вона, — я не ревную й не кохаю нікого, навіть вашого друга дипломата, пана де-Ванденеса.

Маркіза зблідла, і дочка, що спостерігає її, спинилась.

— Адже я мушу рано чи пізно жити під охороною якогось чоловіка?

— Це так.

— А хіба ми знаємо колинебудь, — казала вона, — з ким саме зв'язуємо ми свою долю? От я вірю в цього чоловіка.

— Дитино, — сказав генерал голосніше, — ти не думаєш про всі муки, що впадуть на тебе.

— Я думаю про його муки.

— Що за життя! — сказав батько.

— Життя жінки, — відповіла пошепки дочка.

— Молода та рання! — скрикнула маркіза, якій вернулася мова.

— Які запитання, такі й відповіді, мамо; але, коли хочеш, я говоритиму ясніше.

— Кажі все, дочко, я ж мати!

Тут дочка глянула на маркізу, і маркіза від цього погляду на мить замовкла.

— Елен, я волю краще витерпіти твої докори, якщо ти їх маєш, ніж бачити, що ти підеш з чоловіком, якого всі жахаються.

— Ти ж бачиш, мамо, що без мене він буде самотнім.

— Годі! — сказав генерал до дружини. — В нас тепер тільки одна дочка!

І глянув на Моїну, що спала собі.

— Я замкну тебе в монастир, — сказав він, обертаючись до Елен.

— Гаразд, тату, — відповіла вона з спокоєм розпуки, — там я помру. За моє життя і за його душу ви відповідаєте тільки богові.

По цих словах зневацька настала глибока тиша. Учасники цієї сцени, де все ображало вульгарне «годиться» громадського життя, не зважувались глянути одне на одного. Раптом маркіз побачив свої пістолети, схопив один, хутко зарядив його й наставив у груди чужинцеві. Коли клацнув курок, той обернувся, глянув своїм спокійним і проникливим поглядом на генерала, в якого рука, охоплена непереможною млявістю, важко впала, і пістолет покотився на килим.

— Дочко, — сказав тоді батько, побитий у цій страшній борні, — ти вільна. Поцілуй матір, якщо вона на це згодиться. Щодо мене, то я вже не хочу ні бачити тебе, ні чути.

— Елен, — сказала дівчині мати, — подумай про те, що ти будеш нещасна.

Якийсь хрип, що вихопився з широких грудей убійника, привернув до нього погляди. Зневага змалювалась на його обличчі.

— Моя гостинність до вас мені дорого коштує, — сказав генерал, підводячись. — Ви щойно вбили не одного старика — ви вбили тут цілу родину. Що б не сталося далі, в цьому домі буде горе.

— А що, як ваша дочка буде щаслива? — спитав убійник, пильно дивлячись на генерала.

— Якщо вона буде щаслива з вами, — відповів батько на превелику силу, — я не жалкуватиму за нею.

Елен боязко стала навколішки перед батьком і сказала йому ніжно:

— О, тату! Я люблю вас і шаную однаково, чи ви даруєте мені скарби вашої доброти, чи суворість і неласку... Але я прошу вас, щоб ваше останнє слово не було словом гніву.

Генерал не зважувався глянути на дочку. В цю хвилину

підійшов чужинець і сказав, кинувши Елен посмішку, де водночас було щось пекельне й небесне:

— Ви — ангел милосердя, ви навіть убійника не з'якалися. Ходімо ж, коли ви так хочете доручити мені свою долю.

— Незрозуміла річ! — скрикнув батько.

Маркіза якось незвичайно глянула на дочку й розкрила їй обійми. Елен кинулась до неї, плачучи.

— Прощай, — сказала вона, — прощай, мамо!

Тоді сміливо подала знак чужинцеві, що аж здригнувся. Поцілувавши руку батькові, потім хутко, але байдуже, Моїну та малого Абеля, вона вийшла з убійником.

— Де вони пішли? — скрикнув генерал, дослухаючись до кроків двох утікачів. — Пані, — додав він, звертаючись до жінки, — мені здається, я марю; в цій пригоді є якась таємниця. Ви мусите знати її.

Маркіза здригнулася.

— Вже якийсь час, — відповіла вона, — ваша дочка стала надзвичайно романтичною і на диво екзальтованою. Не зважаючи на мої спроби побороти цей нахил у її вдачі...

— Це неясно...

Але в саду йому почулися кроки дочки й чужинця, тож генерал урвав сам себе і рвучко відчинив вікно.

— Елен! — гукнув він.

Цей голос загубився в ночі, як марне пророцтво. Промовивши це ім'я, на яке ніхто в світі вже не обзивався, генерал немов чарами розбив завороження, яке навіяла йому диявольська сила. В очах йому знову заблищав розум. Він виразно уявив сцену, яка щойно відбулася, і прокляв своє безсилля, якого не розумів. Від серця в голову й ноги йому пройшла гаряча дрижа, він знову став сам собою, страшним, прагнущим помсти, і закричав жахливо:

— Рятуйте! Рятуйте!

Підбіг до сонетки, смикнув її так, ніби хотів порвати після того, як пролунали тривожні дзвінки. Всі слуги схоплювались. А він, усе кричачи, відчинив вікна на вулицю, гукнув жандармів, схопив пістолети, вистрелив з них, щоб швидше наспіла варта, щоб швидше прийшли слуги

та збіглися сусіди. Собаки впізнали голос хазяїна й брехали, коні заржали й били копитами. Серед спокійної ночі счинився страшенний галас. Спустившись сходами, щоб кинутись за дочкою, генерал побачив зляканих слуг, що бігли звідусіль.

— Дочку! Елен украдено! Ідіть у сад! Стережіть вулицю! Відчиніть жандармам! За вбійником!

І він зусиллям люті розірвав ланцюга, що тримав великого сторожового собаку.

— Елен! Елен! — сказав він йому.

Собака стрибнув, мов лев, люто загавкав і швидко кинувся в сад, аж генерал не міг за ним поспіти. Цю мить на вулиці почувся кінський тупіт, і генерал побіг відчиняти сам.

— Бригадире! — крикнув він, — Їдьте й заступіть дорогу вбійникові пана де-Моні. Вони пішли моїм садом. Швидше оточіть дорогу на Пікардійський вал, а я зроблю мисливську засідку по всіх садибах, парках, домах. А ви, — сказав він своїм людям, — пильнуйте вулиці й станьте лавою від застави до Версалю. Усі вперед!

Він схопив рушницю, яку приніс лакей, і кинувся в сад, кричачи собаці:

— Шукай!

У далечині йому відповіла страшenna гавкотня, і він пустився в тім напрямі, звідки, здавалось, чути було гарчання собаки.

О сьомій годині вранці розшуки жандармів, генерала, слуг і сусідів кінчилися нічим. Собака не вернувся. Виснажений утомою і вже постарівши від горя, маркіз увійшов до вітальні, порожньої для нього, хоч там було троє дітей.

— Ви були дуже холодні до своєї дочки, — сказав він, дивлячись на дружину. — От що лишилось нам від неї, — додав він, показуючи на вишивання, де розпочато квітку. — Тількищо вона була тут, а тепер пропала... пропала!

Він заплакав, затуливши голову руками, і хвилину мовчав, не зважаючи уже глянути на вітальню, де недавно бачив картину найніжнішого родинного щастя. Вранішнє

світло змагалось з гаснучими лампами; від догорілих свічок зайнялися паперові вінчики, надіті на них; все відпо-відало його батьківському розпачу.

— Треба знищити це, — сказав він по хвилині, вказуючи на вишивання. — Я не зможу бачити нічого, що нагадуватиме мені її.

Страшна різдвяна ніч, коли маркіз з дружиною втра-тили старшу дочку, не здолівши опиратись дивній владі мимовільного викрадача, була ніби застереженням долі. Банкротство одного біржового фактора зруйнувало маркіза. Він заставив усе жінчине майно задля спекуляції, прибутки з якої мали відновити родині весь попередній капітал, але підприємство це зруйнувало його вкінець. Пробуючи з розпуки щастя на всьому, що попало, генерал покинув батьківщину. Шість років минуло після його від'їзду. Хоч родина й рідко одержувала від нього звістки, але за кілька днів до того, як довідались про незалежність американських республік від Еспанії, він сповістив, що повертається.

І от одного чудового ранку кілька французьких комерсантів, яким дуже хотілось вернутись на батьківщину з достатком, здобутим ціною довгої праці й згубних мандрівок чи то в Мексичі, чи то в Колумбії, були за кілька льє від Бордо на еспанському бригу. Один з них, що від утоми чи від горя передчасно постарівся, стояв, спершись на ґратки, і, здавалось, не бачив видовища, що розгорнулось перед очима пасажирів, які скупчилися на палубі. Вільні вже від морських небезпек і зваблені красою дня, всі вийшли на палубу, мов щоб привітати рідний край. Більшості конче хотілося побачити вдалині маяки, гасконські будівлі, кордуанську башту серед фантастичних витворів білих хмаринок, що піднялися над обрієм. Море було таке спокійне, що коли б не срібляста окрайка, яка розбрикувалась перед бригом, та не довга борозна, яку він лишав позад себе, мандрівникам могло б здаватись, що вони непорушно стоять серед океану. Небо було напрочуд ясне. Темний відтінок його склепіння непомітними переходами зливався з сиястою водою і позначав місце свого з'єд-

нання рисою, якої світло виблискувало, немов зорі. Від сонця іскрилися мільйони граней на безконечнім морським просторі, так що широка водна рівнина світилася, мабуть, яскравіш, ніж небесний перекот. Всі вітрила на бригу нап'ялися від рівного вітру, і ці білі, як сніг, полотнища, ці жовті прапори, що билися за вітром, це плетиво канатів з суворою точністю вимальовувались на блискучому тлі повітря, неба й океану, і ніщо не порушувало їхньої ясності, тільки тіні, що лягали від напружених парусів. Прегарний день, свіжий вітер, вигляд батьківщини, меланхолійний плюскіт, чудовий самотній бриг, що ливув океаном, мов жінка на побачення, — то була картина, повна гармонії, сцена, де людська душа могла обняти нерухомі простори серед невпинного руху. Тут була дивна протилежність між самотністю і життям, між тишею і шумом, але не можна було знати, де шум і життя, небуття і тиша; тому жоден людський голос не порушував цих небесних чарів. Еспанець-капітан, матроси-французи сиділи й стояли, заглибившись у повінь спогадів і в релігійний екстаз. Повітря дихало лінощами. Прояснілі обличчя виявляли цілковите забуття минулого лиха, і люди хигалися на цьому тихому кораблі, як у золотому сні. Проте старий пасажир, що спирався на ґратки, з якимсь неспокоєм поглядав врядигоди на обрії. У всіх його рисах знати було недовір'я до долі, він ніби боявся, що до французької землі ще їхати довго і довго. Той чоловік був маркіз. Фортуна не була глуха до криків і зусиль його розпачу. По п'яти роках напруження й тяжкої праці він зробився власником чималого достатку. Нетерпілось йому побачити знову свій край та щастя і привезти гроші родині, тому він за прикладом кількох гаванських комерсантів сів разом з ними на еспанський корабель, що йшов до Бордо. Проте його уява, стомившись завбачати лихо, малювала йому найніжніші образи його минулого щастя. В далекій темній лінії берега йому вбачалася дружина й діти. Почував уже себе вдома, коло вогнища, почував, що його вже обіймають, голублять. Уявляв собі Моїну вродливою, дорослою дівчиною. Коли ця фантастична картина стала майже реальною, слези

покотились йому з очей. Тоді, щоб приховати своє хвилювання, він відвернувся від туманної лінії, що провіщала землю, і глянув назад на вогкий обрій.

— Це він, — сказав старий. — Він іде за нами.

— Хто? — скрикнув еспанський капітан.

— Корабель, — промовив стиха генерал.

— Я вже бачив його вчора, — відповів капітан Гомес.

Він подивився на француза, немов запитуючи:

— Він увесь час полює на нас, — сказав він генералові на вухо.

— Не знаю, чому він нас досі не наздогнав, — обізвався старий воляк, — бо він краще наряджений парусами, ніж ваш клятий «Сен-Фердінанд».

— Може з ним була аварія, проточина.

— Він доганяє нас! — скрикнув француз.

— Це колумбійський корсар, — шепнув йому капітан. — Ми ще за шість льє від землі, а вітер спадає.

— Він не йде, він летить, немов знає, що за дві години здобич втече від нього! Яка відважність!

— Він! — скрикнув капітан. — Ах! не без причини він зветься «Отелло». Він недавно потопив еспанський фрегат, а має не більш, як тридцять гармат. Я тільки його й боявся, бо знав, що він крейсує в Антільських островах... Ха, ха! — обізвався він по паузі, під час якої дивився на парус свого корабля, — вітер розбирається, ми йдемо швидше. Та й треба, бо Парижанин жалю не знає.

— Він теж іде швидше, — відповів маркіз.

«Отелло» був не далі, як за три льє. Хоч екіпаж не чув балачки між маркізом і капітаном Гомесом, але, побачивши новий парусник, більшість матросів і пасажирів зішлись до того місця, де були два розмовники; тільки ж майже всі, вважаючи той корабель за торговельний, дивились на нього зацікавлено, аж раптом один матрос гукнув енергійно:

— Присягаюсь святим Жаком, ми загинули! Це паризький капітан!..

Від цього страшного імені жах пішов на бригу й сталася метушня, яку годі змалювати. Еспанський капітан

своїми словами в одну мить надав енергії матросам і, бажаючи в цій небезпеці за всяку ціну дістатися землі, він спробував мерщій підняти всі паруси, верхні й нижні, на триборді й на бакборді, щоб підставити під вітер усю поверхню полотна, яка могла бути на реях. Але виконати цей маневр було дуже важко, — тут цілком природно бракувало тої чудової єдності, що так вражає на військових кораблях. Хоч «Отелло» летів, як ластівка, завдяки доцільному розташуванню своїх парусів, проте, на око, він так мало наблизився, що в нещасних французів виникла солодка надія. Раптом у ту хвилину, коли «Сен-Фердінанд» після нечуваних зусиль пішов швидше завдяки вправним маневрам, яким сам Гомес допомагав словом і ділом, керманіч невдалим і, певне, навмисним поворотом стерна поставив бриг упоперек. Вітрила, на які вітер ударив збоку, заполоскалися тоді так швидко, що й зовсім згорнулися, вантажний гафель зломився. Капітан від невимовної люті став біліший від парусу. Одним стрибком він дістався до керманіча й так шалено замахнувся на нього кортиком, що не влучив; тоді кинув його в море, а сам схопив стерно, спробував виправити страшний безлад, що такої шкоди завдав його бравому й відважному судну. Сльози розпачу котилися йому з очей, бо від зради, що на нівець зводить наслідки нашого старання, ми відчуваємо ще більше горе, ніж від неминучої смерті. Але чим більше капітан даявся, тим менше робив діла. Він сам вистрелив з вістової гармати, сподіваючись, що його почують на березі. В цю хвилину корсар, що наближався на розпач швидко, відповів пострілом із гармати, якої ядро впало за десять сажнів від «Сен-Фердінанда».

— Сто чортів! — скрикнув генерал. — Добре поцілило! Мають точні гармати.

— О, та цей коли говорить, то треба мовчати, — відповів один матрос. — Парижанин і англійського корабля не побоявся б..

— Всьому кінець! — скрикнув розпачливо капітан, що нічого не побачив з боку землі в прозірну трубу. — Ми ще далі від Франції, ніж я думав.

— Чого ж ви впадаєте в розпач? — обізвався генерал. — Всі ваші пасажири французи, вони зафрахтували ваш корабель. Ви кажете, що цей корсар Парижанин? То підійміть білий прапор і...

— І він нас потопить, — відповів капітан. — Та й що інше мусить він зробити, коли хоче володіти багатою здобиччю?

— Ах! Так це пірат...

— Пірат! — суворо сказав матрос. — Ох! Він правил завжди додержує і вміє додержувати.

— То що ж! — сказав генерал, зводячи очі на небо, — здаймося на волю божу!

І йому ще вистачило сили стримати сльози.

Не встиг він доказати, як пролунав другий, краще спрямований постріл з гармати, і ядро пробило корпус «Сен-Фердінанда».

— Кладіть у дрейф, — сумно сказав капітан.

І матрос, що обстоював чесність Парижанина, дуже вправно виконав цей розпачливий наказ. Екіпаж у глибокому пригніченні прочекав смертельні півгоднини. На «Сен-Фердінаді» було грошей чотири мільйони піастрів в п'ятьох пасажирів, та в генерала сто тисяч франків. Нарешті, на «Отелло», що був тоді за десять пострілів з рушниці, вже виразно було видно люті пащі двадцятьох гармат готових до стрільби. Він летів так, ніби диявол дмухав вітром саме для нього, але око вправного моряка легко могло відгадати секрет цієї швидкості. Досить було тільки глянути на хід того брига, на його довгасту форму, його вузькість, височінь його щогол, розмір його парусів, чудову легкість його нарядження та спритність його матросів, що всі разом, як один чоловік, пильнували зразкового розміщення білої поверхні парусів. Все свідчило про неймовірну певність влади на цьому стрункому дерев'яному створінні, такому швидкому та розумному, як перегонувий кінь або хижий птах. Екіпаж на корсарі був мовчазний і готовий на випадок опору знищити бідне торговельне судно, яке, на щастя для себе, стояло тихо й скидалось на учня, якого вчитель спіймав на провині.

— У нас є гармати! — скрикнув генерал, стискуючи руки еспанському капітанові.

Цей глянув на старого воляка поглядом відваги й розпачу і сказав:

— А люди?

Маркіз подивився на екіпаж «Сен-Фердінанда» й здригнувся. Четверо комерсантів стояли бліді й тремтіли, а матроси, скупчившись навколо одного з своїх, здавалось, змовлялись перейти на «Отелло» і дивилися на корсара жадібно й зацікавлено. Боцман, капітан і генерал, перезирнувшись, обмінялись благородними думками.

— Ох, капітане Гомес, коли я прощався з своїм краєм та родиною, серце в мене краялось від жалю, то чи мушу ж знову покинути їх тої хвилини, коли несу радість і щастя своїм дітям.

Генерал відвернувся, щоб скинути в море сльозу гніву, і побачив у воді керманіча, що підпливав до корсара.

— Цього разу, — відповів капітан, — ви попрощаєтесь з ними назавжди.

Еспавець злякався того тупого погляду, яким глянув на нього француз. В цю хвилину обидва судна були майже поруч, і генерал, побачивши ворожий екіпаж, повірив у фатальне пророкування Гомеса. Біля кожної гармати стояло по троє. Дивлячись на їхню атлетичну будову, на їхні кострубаті риси, на їхні голі й нервові руки, можна було подумати, що то бронзові статуї. Смерть убила б їх, але не повалила б. Добре озброєні, діяльні, моторні й дужі матроси стояли нерухомо. Всі ці енергійні обличчя були геть засмалені від сонця й загрубілі від праці. Їхні очі блищали, немов крапки вогню, і виявляли енергійний розум та пекельну радість. Глибока тиша, що панувала на тій палубі, чорній від людей та капелюхів, свідчила про невблаганну дисципліну, в якій могутня воля тримала цих людських демонів. Ватаг їхній стояв біля великої щогли, схристивши руки, без зброї, тільки коло ніг його лежала сокира. Від сонця в нього на голові був фетровий капелюх із широкими крисами, що від них тінь укривала йому обличчя. Немов собаки, що лежать біля господаря, каноніри, солдати

й матроси поглядали то на свого капітана, то на купецьке судно. Коли обидва бригаи стикнулися, від струсу корсар прокинувся з мрії і шепнув два слова молодому офіцерові, що стояв за два кроки від нього.

— Гаки до абордажу! — крикнув лейтенант.

І «Сен-Фердінанда» в одну мить притягли до «Отелмо». З наказів, які тихо давав корсар і повторяв лейтенант, люди, призначені до кожної справи, ішли, мов бурсаки до церкви, на палубу здобичі, в'язали руки матросам, пасажирам і забирали скарби. За якусь хвилину бочки з піа-страми, з харчами і екіпаж «Сен-Фердінанда» спроваджено на палубу «Отелмо». Генералові здалося, що він снить, коли йому в'язали руки й кинули на паку краму, немов він сам був крам. Між корсаром, лейтенантом і матросом, що, здавалось, був за боцмана, відбулася нарада. Коли недовга суперечка скінчилась, матрос свиснув своїм людям: з його наказу вони всі перестрибнули на «Сен-Фердінанда», вилізли на снасті й почали здирати його реї, паруси й нарядження так швидко, як солдат роздягає на полі мертвого товариша, поласившись на його черевики й шинелю.

— Ми загинули, — холодно сказав маркізові еспанський капітан, що стежив очима за рухами трьох начальників під час наради та за рухами матросів, що грабували його бриг.

— Чому? — холодно спитав генерал.

— А що ж, ви думаєте, вони зроблять з нами? — відповів еспанець. — Вони безумовно знають, що продати «Сен-Фердінанда» в портах Франції чи Еспанії буде важко, тому потоцяють його, щоб не пійматися. А щодо нас, то не думаєте ж ви, що їм цікаво харчувати нас, коли вони самі не знають, в який порт зможуть зайти.

Щойно капітан кінчив свої слова, як генерал почув жакливий крик, за яким пролунав глухий шум від падіння кількох тіл у море. Він обернувся й не побачив уже чотирьох комерсантів. Восьмеро канонірів з лютими обличчями ще не встигли спустити руки, коли генерал на них глянув.

— Я ж вам казав, — холодно промовив капітан.

Маркіз рвучко підвівся, але море вже заспокоїлось, і він не побачив навіть місця, де зникли його недавні товариші; в цю хвилину вони, зв'язані по руках і ногах, крутилися під хвилями, коли їх ще не проковтнули риби. За кілька кроків від нього зрадливий керманіч і той матрос із «Сен-Фердінанда», що вихваляв недавно могутність паризького капітана, брателься з корсарами й показували їм пальцями на тих моряків з брига, яких визнавали за придатних для екіпажу «Отелло», а іншим двоє юнг в'язали ноги, не зважаючи на страшні прокльони. Коли вибір закінчено, восьмеро канонірів схопили засуджених і без церемоній кинули їх у море. Корсари з лихою цікавістю дивилися на те, як хто з них падав, на їхні гримаси, на їхні останні муки, але обличчя їм не виявляло ні глузування, ні подиву, ні жалю. Для них це була зовсім проста подія, до якої вони, здавалося, звикли. Старші поглядали з похмурою й застиглою усмішкою на обличчі переважно на бочки з пістрами, що стояли біля великої щогли. Генерал і капітан Гомес, що сиділи на паку, мовчки скидалися майже збляклими поглядами. Незабаром з усього екіпажу «Сен-Фердінанда» тільки вони самі лишилися. Семеро матросів, яких двоє шпиків обрали споміж еспанських моряків, вже весело передягалися в перувіанців.

— Що за люті негідники! — скрикнув раптом генерал, у якого від законного й широго обурення зник і сум і обережність.

— Вони скоряються потребі, — холодно відповів Гомес. — Коди ви здибаєте когось із цих людей, хіба не простромите їх шпагою?

— Капітане, — сказав лейтенант, звертаючись до еспанця, — Парижанин чув про вас. Йому казали, що ви — єдина людина, яка добре знає протоки Антільських островів і береги Бразилії. Чи згодні ви?..

Капітан перебив молодого лейтенанта зневажливим вигуком і відповів:

— Я помру, як моряк, як еспанець, як христіанин... Чуєш ти?

— В море! — крикнув лейтенант.

За цим наказом каноніри схопили Гомеса.

— Боягузи! — скрикнув генерал, спиняючи двох корсарів.

— А ви, старий, — сказав йому лейтенант, — не дуже заносьтеся. Якщо ваша червона стрічка й справляє якесь вражіння на нашого капітана, то я з неї сміюся... Ось ми зараз з вами побалакаємо.

Ту мить глухий шум, до якого не домішувалося ніякої скарги, дав генералові зрозуміти, що бравий Гомес помер, як моряк.

— Гроші або смерть! — скрикнув він у страшному нападі люті.

— Який розумний! — глузливо відповів корсар. — Будьте певні, зараз матимете від нас подарунок.

За знаком лейтенанта двоє матросів кинулися в'язати французіві ноги, але той, відбиваючись від них з непередбаченою сміливістю, раптовим рухом вихопив шаблю, що була при боді лейтенанта, і почав швидко битись нею, як старий кавалерійський генерал, що добре знає своє ремесло.

— Ах, мерзотники, старого наполеонівського воюка ви не кинете в море, як мушлю!

У впертого француза почали майже увіч стріляти з пістолета, що звернуло увагу Парижанина, який доглядав за тим, як знімали нарядження, яке він звелів перенести з «Сен-Фердінанда». Не хвилюючись, він підійшов, схопив ззаду відважного генерала, швидко підняв його, потяг до борту й хотів уже кинути в воду, як непотрібний уламок щогли. В цю мить генерал побачив карі очі викрадача своєї дочки. Тесть і зять відразу впізнали одне одного. Капітан рвучко скерував свій рух у протилежний бік, так ніби генерал нічого не важив, і замість кидати в море, поставив його біля великої щогли. На палубі пішло ремесло, тоді корсар тільки глянув на своїх людей, і зразу ж настала глибока тиша.

— Це батько Елен, — ясно й твердо сказав капітан. — Горе тому, хто його не шануватиме.

На палубі вмить залунали буйні радісні вигуки й знялися до неба, як церковна молитва, як перший звук Те Деум. Юнги захиталися на реях; матроси підкидали в по-

вітря шапки, каноніри тупотіли ногами, кожен рухався, ревів, свистів, клявся. Від фанатичного прояву цієї радості генерал занепокоївся й слохмурнів. Приписуючи ці почуття якійсь жахливій таємниці, він, тільки по зміг вимовити слово, зразу спитав: «Моя дочка! Де вона?» — Корсар, глянувши на генерала тим глибоким поглядом, що з невідомої причини збурював і найбезстрашніші душі, примусив його замовкнути, на велике задоволення матросам, яким приємно було побачити, що могутність їхнього начальника поширюється на всіх, повів генерала сходами вниз і спинився перед дверима однієї каюти, які відчинив, промовивши:

— Ось вона!

Потім зник, лишивши генерала в якомусь остовпінні перед картиною, що стала перед його очима. Почувши, що двері різко відчинилися, Елен підвелася з канапи, на якій лежала, але побачила маркіза й скрикнула від здивування. Вона так змінилася, що треба було батьківських очей, щоб пізнати її. Тропічне сонце засмажило її біле обличчя до брунатного кольору, того чудового кольору, який повивав її чарами східної поезії і надавав величного вигляду, владної твердості, глибокого почуття, яке мусіло вразити і найгрубішу душу. Її довге розпущене волосся, спадаючи широкими хвилями на благородну шию, додавало гордості і могутності цьому обличчю. В її позі і в руху видно було свідомість своєї сили. Від переможного задоволення її злегка роздулися рожеві ніздрі, і спокійне щастя позначилося на всіх рисах її краси. У ній була zarazом якась ніжність дівчини й та гордість, що властива коханкам. Рабня й владарка, вона з власної волі скорялась, бо могла б і керувати. Одягнута була з чарівною і виборною пишністю. Вбрання мала з індійського серпанку, але канапа й подушки були кашемірові, перський килим прикрашав підлогу її великої каюти, четверо її дітей гралися коло її ніг, будуючи цяцькові замки з перлового намиста, з коштовностей, з дорогоцінних речей. У кількох вазах севрської порцеляни з малюваннями панії Жакого стояли рідкісні запашні квіти — мексиканський

ясмін, камелії, поміж яких літали свійські американські пташки, що були ніби живими рубінами, сапфірами й золотом. У цій вітальні стояло піано, а на дерев'яних стінах, оббитих червоним шовком, там і там висіли картини невеличкого розміру, але найкращих художників: «Захід сонця» Іволіта Шіннера, поруч — картини Тербурга; Рафаєлівська Мадонна змагалася своєю поезією із шкיצем Жеріко; Жерард Дов затьмарював портретистів часів Імперії. На столику китайського лаку стояла золота тарілка з ніжними овочами. Словом, Елен скидалася на королеву великої країни в своєму будуару, де її коронований коханець зібрав найдобріші в світі речі. Діти спинили на своєму дідові проникливо-жваві очі; звикнувши жити посеред боїв, бур та метушні, вони скидалися на тих маленьких римлян, цікавих до війни й до крові, яких Давід змалював на своїй картині «Брут».

— Як це може бути? — скрикнула Елен, схопивши батька, немов хотіла переконатися в реальності цієї примари.

— Елен!

— Тату!

Вони впали один одному в обійми й пригорнулися одне до одного однаково міцно й поривно.

— Ти був на кораблі?

— Так, — відповів він сумно, сідаючи на канапу й дивлячись на дітей, що, скупчившись навколо, поглядали на нього з наивною увагою. — Я мав загинути, якби...

— Якби не мій чоловік, — перебила вона, — я здогадуюсь.

— Ах! — скрикнув генерал, — чому треба було, щоб я знову знайшов тебе отак, моя Елен, тебе, за якою я так плакав? То я мушу знову горювати над твоєю долею!

— Чому? — спитала вона, посміхаючись. — Хіба не приємно тобі дізнатися, що я щасливіша над усіх жінок?

— Ти щаслива! — скрикнув він, схопившись від здивування.

— Так, тату, — обізвалась вона, схопивши його руки, цілуючи їх, притискуючи їх до своїх тремтячих грудей і додаючи до цих ласк погляд, що ще виразніш сяяв від радості.

— Як же це? — спитав він, цікавлячись знати про дочине життя і забувши про все перед цим осяйним обличчям.

— Слухайте, тату, — відповіла вона, — я маю за коханця, за дружину, за слугу, за господаря — чоловіка, в якого душа така широка, як це безмежне море, така ніжна, як небо, одно слово — бога. За сім років він ніколи не прохопився словом, почуттям чи рухом, що могли б порушити божественну гармонію його мови, його ласк, його кохання. Він завжди дивиться на мене з дружньою посмішкою на вустах і радісним промінням у очах. Нагорі його громовий голос панує часто над бурею та сум'яттям бою, але тут він тихий і мелодійний, як музика Росії, чії твори дійшли до мене. Все, що тільки може вигадати жіноча примха — я все те одержую. Іноді мої бажання навіть наперед відгадуються. Нарешті, я паную на морі, і мені коряться тут так, як можна коритися владарці. О, щаслива! — перебила вона сама себе. — Щаслива — це не те слово, що може висловити моє щастя. Моя доля, це доля всіх жінок! Завжди почувати кохання, безмежну відданість тому, кого кохаєш, і зустрічати в його серці безконечне почуття, в якому губиться жіноча душа, — скажіть, хіба це не щастя? Я пережила вже тисячу існувань. Тут я сама, тут я наказую! Ніколи жодна істота моєї статі не ступала ногою на цей благородний корабель, де Віктор завжди за кілька кроків від мене. Він не може піти від мене далі, як від носу до корми, — додала вона з лукавою хитрістю. — Сім років! Кохання, що сім років опирається цій вічній радості, цьому шохвилинному іспитові, хіба це не кохання? Ні! О, ні! Це краще за все, що я знаю в житті... Людської мови бракує, щоб висловити небесне щастя.

Сльози потоком полилися з її палких очей. Тоді четверо дітей жалісно скрикнули, збіглися до неї, як курчата до квочки, а старший сердито вдарив генерала.

— Абелью, ангеле мій, — сказала вона, — я ж від радості плачу!

Вона взяла його на коліна, і дитина по дружньому її

приголубила, оповивши руками величну шию Елен, мов те левеня, що хоче погратися з матір'ю.

— Ти не нудьгуєш? — скрикнув генерал, приголомшений піднесеною відповіддю дочки.

— Так, — відповіла вона, — нудькую тоді, коли ми сходимо на землю, та й там я ніколи не покидаю чоловіка.

— Але ти ж любиш свята, бали, музику?

— Музика — це його голос; свята мої — це прикраси, які я вигадую для нього. Коли йому сподобається якийсь туалет, хіба це не однаково, що вся земля захоплюється мною! Тільки через це я не повикидала в море ці діаманти, ці кольє, ці діадеми з дорогоцінного каміння, ці багатства, ці квіти, ці витвори мистецтва, які він розкидає передо мною, кажучи: «Елен, якщо ти не йдеш у світ, я хочу, щоб світ ішов до тебе!»

— Але на цьому борті є чоловіки, чоловіки зухвалі, страшні, чії пристрасті...

— Розумію тебе, тату, — сказала вона, посміхаючись. — Заспокойтесь! Жодну імператрицю не оточувало більше поваги, ніж я тут маю. Ці люди забобонні, вони вірять, що я ангел-охоронець цього корабля, їхніх заходів, їхніх успіхів. А бог їхній — він! Єдиний раз один матрос повівся зо мною нешанобливо... у словах, — додала вона сміючись. — Раніш, ніж Віктор довідався про те, люди з екіпажу викинули його в море, хоч я й простила йому. Вони люблять мене, як свого доброго ангела, я лікую їх, коли вони хворі, і мала щастя врятувати кількох від смерті, по-жіночому пильно доглядаючи їх. Ці бідні люди заразом і велетні, і діти.

— А коли бувають бої?

— Я звикла до них, — відповіла вона. — Я тремтіла тільки під час першого... Тепер душа моя зжилася з цією небезпекою і навіть... я ж ваша дочка, — мовила вона, — я люблю її.

— А як він загине?

— Загину і я.

— А твої діти?

— Вони сини океану й небезпеки, вони поділяють життя

своїх батьків... Наше існування єдине й неподільне. Всі ми живемо одним життям, всі вписані на одній сторінці, пливемо одним човном і знаємо це.

— Так ти кохаєш його над усе?

— Над усе, — повторила Елен. — Але не розгадуймо цієї таємниці. Ось гляньте на це любе дитятко — це він так само!

І пригорнувши Абеля міцно-міцно, почала шаленно цілувати йому щоки, волосся...

— Але, — скрикнув генерал, — я не можу забути, що він допіру кинув у море дев'ятеро душ!

— Певне, так треба було, — відповіла вона, — бо він людяний і великодушний. Він проливає крові так мало, як тільки можливо в інтересах і для захисту того маленького світу, яке він охороняє, і того святого діла, яке боронить. Поговоріть із ним про те, що здається вам лихим, і побачите, що він зуміє переконати вас на своє.

— А його злочин? — спитав генерал, немов розмовляючи сам до себе.

— А що, — відповіла вона з холодною гідністю, — коли це була чеснота? Коли людське правосуддя не могло за нього помститися?

— Так мститися самому! — скрикнув генерал.

— А що таке пекло, — спитала вона, — як не вічна помста за гріхи одного дня?

— Ах, ти загинула! Він зачарував тебе й спотворив! Ти втратила розум!

— Лишіться тут на один день, тату, і коли ви захочете дивитися на нього й слухати його, то полюбите його.

— Елен, — сказав поважно генерал, — ми за кілька льє від Франції.

Вона здригнулась, поглянула у віконце кімнати, показала на море, що лежало безкраїм простором зеленої води.

— Ось моя батьківщина, — відповіла, тупнувши по килиму ногою.

— Але хіба ти не приїдеш побачити матір, сестру, братів?

— О! так, — сказала вона з сльозами в голосі, — коли він схоче й коли зможе поїхати зо мною.

— То в тебе нема нічого, Елен, — суворо обізвався вояк, — ні батьківщини, ні родини?

— Я його дружина, — відповіла вона згорда з повним благородства виразом. — За сім років оце перше щастя, що прийшло мені не від нього, — додала вона, схопивши батькову руку й цілючи її, — і оце перші докори, які я чую.

— А совість?

— А совість — то він.

Ту ж хвилину вона сильно здригнулася.

— Це він, — сказала вона, — навіть під час бою з усіх кроків на палубі я пізнаю його кроки.

І раптом рум'янець залив иризуром її щоби, риси її засяли, очі заблищали, обличчя зробилося матово-біле... В її м'язах, у синіх жилах, у мимовільному тремтінні всього її тіла було щастя й кохання. Цей м'ясний рух схвилював генерала. Справді, по хвилині ввійшов корсар, сів у крісло, узяв старшого сина й почав із ним бавитись. Хвилину панувала тиша, бо генерал, поринувши в задуму, що нагадувала невиразне почування сну, дивився на цю добірну каюту, що скидалася на гніздо алькіона¹, де ця родина плавала сім років по океану, між небом і хвилями, звирившись на одну людину, що вела її крізь небезпеки боїв і бур, як той господар свою сім'ю серед життєвого лиха. Він зачаровано дивився на дочку, цей фантастичний образ морської богині, струнку і вродливу, багату й щасливу. Всі скарби, що оточували її, блідли перед скарбами її душі, перед сяєвом її очей і незмальовною поезією, що була в ній і навколо неї. В цьому становищі була незвичайність, що його захоплювала, величність пристрасті й розуму, що плутала звичайні думки. Холодні й обмежені розрахунки суспільства завмирили перед цією картиною. Старий вояк відчув це все й теж зрозумів, що дочка його ніколи не покине такого широкого, багатого на контрасти й справжнім коханням сповненого життя; та коли вона хоч раз

---

¹ Пташка з породи водоморозів, символ тихого моря в давніх греків, які гадали, що вона гніздиться і плодиться просто на хвилях.

запала небезпеки й не злякалась її, то вже не зможе вернутися до дрібних подій обмеженого й тупого світу.

— Я вам не заважаю? — спитав корсар, уриваючи мовчанку й дивлячись на жінку.

— Ні, — відповів йому генерал. — Елен мені все сказала. Я бачу, що вона загинула для нас...

— Ні, — гаряче відповів корсар. — Ще кілька років і за десятилітньою давністю я зможу вернутися до Франції. Коли сумління чіпте і коли, ламаючи ваші суспільні закони, людина скорилася...

Він замовк, не вважаючи за потрібне виправдуватись.

— Та як ви можете, — перебив його генерал, — не відчувати гризоти за ті нові вбивства, що сталися на моїх очах?

— У нас харчів немає, — відповів спокійно корсар.

— Але висадивши цих людей на берег...

— Через них нам кількома кораблями відрізали б відступ, і ми не дісталися б до Чілі.

— Та раніш, — перебив генерал, — як вони змогли б з Франції повідомити еспанське адміралтейство...

— Але й Франції може не сподобатись, що людина, яка ще підлягає її карному суду, захопила бриг, фрахтований до Бордо. А втім, хіба вам самим не доводилось на полі бою давати кількох зайвих пострілів з гармати?

Генерал, збентежений поглядом корсара, замовк, а дочка дивилася на нього і переможно, і засмучено...

— Генерале, — сказав глибоким голосом корсар, — я встановив собі закон: ніколи нічого не виключати із здобичі. Але, видима річ, моя частка куди більша за ваше майно. Дозвольте мені повернути його вам іншою монетою.

Він узяв з шухляди в піано купу банкнотів, і не лічивши пакунків, подав маркізові мільйон.

— Ви розумієте, — додав він, — що я не можу розважатися, розглядаючи подорожних на бордоському шляху... Отже, якщо вас не спокушають небезпеки нашого циганського життя, життя південної Америки, наші тропічні ночі, наші бої і радість допомагати перемозі

прапора молодій нації та імені Сімона Болівара¹, вам треба нас покинути... Шлюпка й віддані люди чекають на вас. Сподіваймося третьої, вже цілком щасливої зустрічі...

— Вікторе, я б хотіла побути з батьком ще хвилинку, — невдоволено сказала Елен.

— Десять зайвих хвилин можуть поставити нас просто перед фрегатом. Що ж, повеселімося трохи, але люди наші нудьгують.

— О! ідіть, тату, — скрикнула морячка. — І понесіть моїй сестрі, братам і... моїй матері, — додала вона, — цю запоруку моєї пам'яті.

Вона взяла жменю дорогоцінного каміння, намиста, коштовностей, загорнула в кашемір і боязко подала батькові.

— А що переказати їм від тебе? — спитав він, так ніби вражений тим ваганням, яке виявила дочка, вимовляючи слово «маті».

— О! чи можете ви сумніватися в моїй душі? Я завжди молюся за їхнє щастя!

— Елен, — сказав старий, уважно дивлячись на неї, — чи побачуся я ще з тобою? Чи не можу довідатися, які мотиви спонукали тебе втекти?

— Це не моя таємниця, — сказала вона поважно. — І коли б я навіть мала право її сказати, мабуть і тоді не сказала б. Цілих десять років я терпіла нечувані муки...

Вона не докінчила й подала батькові подарунки, які послала родині. Генерал, звиклий за військових подій до досить широких поглядів на здобич, прийняв дарунок від дочки й потішив себе думкою, що під впливом такої чистої, такої піднесеної душі, як у Елен, паризький капітан воював з еспанцями, як чесна людина. Любов до хоробрих привернула його. Гадаючи, що виявляти тут чесноту смішно, він міцно потиснув корсареві руку, поцілував свою Елен, свою єдину дочку, з властивою солдатам поривністю і зронив сльозу на її гордовите й мужнє обличчя, що не раз

¹ Політичний діяч, один з вождів боротьби за незалежність Південної Америки (початок ХІХ ст.).

Йому посміхалося. Моряк, дуже схвильований, дав йому благословити своїх дітей. Нарешті, всі востаннє не без зворушення попрощалися довгим поглядом.

— Будьте завжди щасливі! — скрикнув генерал, ідучи на палубу.

Дивне видовище чекало генерала на морі: «Сен-Фердінанда», охоплений полум'ям, палав як величезний феєрверк. Коли матроси почали топити еспанський бриг, то побачили, що він навантажений ромом; цього питва на «Отелло» було вдосталь, і їм здалося веселим запалити величезну чашу пуншу серед чистого моря. Цю розвагу можна пробачити людям, що, нудьгуючи серед одноманітного моря, користуються з кожної нагоди, щоб пожвавити своє життя. Коли генерал сховався з брига в шлюпку з «Сен-Фердінанда», де сиділо шість дужих матросів, його увага мимоволі двоїлася між пожежею «Сен-Фердінанда» і дочкою, що, спершись на корсара, стояла на кормі їхнього судна. Охоплений силою спогадів, бачачи білу Еленину сукню, що легко розвівалася в повітрі, як ще один перус, бачачи серед океану її чудову й високу постать, що своєю величчю панувала над усім, навіть над морем, він з безтурботністю військового забув, що пливе над могилою бравого Гомеса. Над ним чорною хмарою стелився величезний стовп диму, і сонячне проміння, пронизуючи там і там цей стовп, кидало в нього поетичні відсвіти. Це було друге небо, темна баня, під якою ніби сяяли люстри, а над нею вгорі стелилася непорушна блакить небесного перекоту, що здавалася без краю кращою від цього ефемерного суперника. Чудернацькі відтінки цього диму — жовті, світлі, червоні й чорні — невиразно зливаючись, огортали корабель, що тремтів, тріщав і скрипів. Пожираючи снасті, полум'я свистіло й бігло кораблем, як бунт народний біжить вулицями міста. Від рому здіймалося й крутилося блакитне полум'я, немов дух моря ворухив це шалене питво, як рука студента розмішує весело палахкотіння пуншу на бенкеті. Але сонце могутніше своїм світлом, ревниве до зухвалого вогню, забивало промінням кольори цієї пожежі — вона, немов сітка, немов серпанок звивалася

в його племенистому потоку. Щоб утекти, «Отелло» ловив найменші подихи вітру, що міг гнати його в новому напрямі, і хилився то на один бік, то на другий, як паперовий змії у повітрі. Красивий бриг лавірував на південь і то ховався з генералових очей, зникаючи за рівною колоною, якої тінь фантастично відбивалася у воді, то граціозно з'являвся віддалік. Щоразу, як Елен могла бачити батька, вона махала хусткою, знову вітаючи його. Незабаром «Сен-Фердінанд» потонув, і клекотіння води над ним зразу погасив океан. Від усієї цієї картини лишилась тільки хмарка, яку коливав легкий вітер. «Отелло» був далеко; шлюпка наближалась до землі, хмарка стала між цим хистким суденцем і бригом. Генерал востаннє побачив дочку крізь щілину в цьому хвилястому димі. Пророче видіння! Тільки біла хустка та сукня її вирізнявались на цьому темnobрунатному тілі. Між зеленою водою й блакитним небом брига вже не було видно. Елен була тільки непомітна крапка, тонка граціозна лінія, ангел у небі, ідея, спогад...

Відновивши свої достатки, маркіз помер, виснажений угомою. Через кілька місяців по його смерті, 1833 року, маркіза змушена була відвезти Моїну на води до Піренеїв. Примхливій дитині схотілося побачити красу тих гір. Коли вона приїхала назад на води, під час її повороту сталася така жахлива сцена:

— Боже мій, — сказала Моїна, — дуже погано ми зробили, мамо, що не лишилися ще день на кілька в горах. Там нам було б краще, ніж тут. Ви чули невпинні стогони цієї проклятої дитини й балаканину нещасної жінки, що говорить, певне, якимсь жаргоном, бо я не зрозуміла ні слова з того, що вона каже? Яких людей дали нам у сусіди! Ця ніч була найстрашніша з усіх за моє життя!

— Я нічого не чула, — відповіла маркіза, — але, люба дитинко, я сходжу до хазяйки й попрошу в неї сусідню кімнату: ми будемо самі в тому приміщенні й не будемо чути галасу. А як ти почуваш себе сьогодні? Не стомилася?

На цім слові маркіза підвелася й підійшла до Моїни.

— Ну, — сказала вона, шукаючи доччиної руки.

— О! не руш мене, мамо, — відповіла Моїна, — ти холодна.

За цим словом дівчина сердитим рухом затулилась подушкою, але так мило, що кожній матері важко було б образитись. В цю хвилину з сусідньої кімнати дійшов тихий і довгий стогін, від якого всяке жіноче серце мусіло розкратись.

— Але коли ти чула це цілу ніч, чому мене не розбудила? Ми можемо...

Ще глибший зойк перебив маркізу, яка скрикнула:

— Там хтось помирає!

І хутко вийшла.

— Пошли мені Поліну! — крикнула Моїна. — Я буду одягатись.

Маркіза швидко зійшла вниз і знайшла хазяйку на подвір'ї серед кількох осіб, що, здавалось, уважно її слухали.

— Пані, ви оселили коло нас когось дуже хворого, здається.

— Ох, не мені про це говоріть! — скрикнула хазяйка готелю. — Я оце по мера послала. Уявіть собі, це — жінка, бідна й нещасна, вона ввечері прийшла сюди пішки; прийшла з Іспанії і не має ні паспорту, ні грошей. На спині несла вмирушу дитинку. Я не могла не прийняти її сюди. Сьогодні вранці я пішла сама глянути на неї, бо вчора, коли вона розташувалась тут, вона мене страшенно вразила. Бідна жіночка! вона лежала біля своєї дитини й обоє вони змагалися з смертю... — «Пані, сказала вона, знявши з пальця золоту каблучку, — я більш нічого не маю, візьміть це як плату собі. Цього буде досить, я не довго проживу тут. Бідний хлопчик! Ми помremo вкупі», сказала вона, глянувши на дитину. Я взяла в неї каблучку й спитала, хто вона, але вона ніяк не схотіла сказати свого ймення... Я оце послала по лікаря та пана мера.

— Але, — скрикнула маркіза, — дайте ж їй потрібну допомогу! Боже мій, може ще є час її врятувати! Я заплачу за все, що вона витратить...

— Ох, пані, в неї такий гордий вигляд, я не знаю, чи згодиться вона.

— Я піду до неї.

І зразу ж зійшла сходами до невідомої, не думаючи про лихе вражіння, яке може справити своєю появою на вмираючу, бож сама була ще в жалобі. Побачивши вмираючу, маркіза зблідла. Не зважаючи на жахливі муки, що змінили чудове обличчя Елен, вона пізнала свою старшу дочку.

Побачивши одягнуту в чорне жінку, Елен схопилася і, пізнавши матір, страшно зойкнула й поволі впала знову на ліжко.

— Дочко моя, — сказала пані д'Еглемон — що тобі треба? Поліно!.. Моїно!..

— Мені не треба вже нічого, — кволо відповіла Елен. — Я сподівалася ще побачити батька, але ваша жалоба сповістила мене!..

Вона не скінчила, пригорнула дитину до свого серця, немов хотіла зігріти її, поділувала в чоло й глянула на матір поглядом, де ще видно було докір, хоч і зм'якшений прощенням. Маркіза не хотіла бачити цього докору; вона забула, що Елен була дитиною, зародженою колись у сльозах і розпачі, дитиною обов'язку, дитиною, що спричинилася до найбільших нещастій її життя; вона тихо підійшла до старшої дочки, згадуючи тільки те, що Елен перша дала їй зазнати радощів материнства. Очі матері були повні сліз і, обнімаючи дочку, вона скрикнула:

— Елен, дочко моя!

Елен мовчала. Вона вдихала останній подих своєї останньої дитини.

В цю хвилину ввійшла Моїна з своєю покоївкою Поліною, хазяйка готеля й лікар. Маркіза тримала крижану руку дочки в своїх руках і дивилась на неї з щирим розпачем. Не при собі від горя, вдова моряка, що вирвалася з кораблетрощі, врятувавши з усієї своєї чудової родини тільки одну дитину, сказала матері жахливим голосом:

— Все це твоя справа! Якби ти була для мене тим, що...

— Моїно, вийди! вийдїть усі! — крикнула панї д'Еглемон, заглушаючи своїм голосом Еленин. — Ради бога, дочко, — додала вона, — не починаймо зараз сумне змагання...

— Я мовчатиму, — сказала Елен, зробивши нелюдське зусилля. — Я — мати, я знаю, що Моїна не мусить... Де моя дитина?

Моїна знову ввійшла з цікавості.

— Сестро, — сказала ця пещена дитина, — лікар...

— Все даремне, — відповіла Елен. — Ох, чому я не померла шістнадцяти років, коли хотїла вкоротити собі віку?.. Поза законом щастя ніколи не буває... Моїно... ти...

Вона вмерла, схилившись головою на голову своєї дитини, яку конвульсивно стиснула.

— Сестра твоя хотїла, мабуть, сказати, Моїно, — пояснила панї д'Еглемон, вернувшись у сльозах до своєї кімнати, — що для дівчини ніколи не буває щастя в романтичному житті, поза звичайними поняттями, особливо в далечині від матері.

VI. СТАРІСТЬ ЗЛОЧИННОЇ МАТЕРІ

На початку червня 1844 року алеєю саду одного з великих готелів¹ на вулиці Плюме в Парижі близько дванадцятої години гуляла на сонці дама, якій було років з п'ятдесят, але яка виглядала старішою проти свого справжнього віку. Пройшовши двічі чи тричі покрученою стежкою, з якої вона не сходила, щоб не спустити з очей вікон одного помешкання, яке, здавалось, притягало всю її увагу, вона сіла в напівсільське крісло, яке плетуть з молодих гілок, лишаючи на них кору. З того місця, де стояло це зграбне сидіння, дамі крізь ґрати огорожі видно було розкішний краєвид внутрішніх бульварів, а серед них чудовий собор Інвалідів, що підносив свою золоту баню поміж тисячі берестів, і краєвид, не такий уже величний,

¹ Слово «готель» уживається тут у розумінні, — окремий будинок, особняк.

саду, де вона с діла і який кінчався сірим фасадом одного з найкращих готелів Сен-Жерменського передмістя. Все тут було мовчазне — сусідні сади, бульвари, собор Інвалідів, бо в цьому благородному кварталі день починається тільки опівдні. Хібащо примха якась траплялась, хібащо дама якась хотіла проїхатись верхи чи в якогось дипломата не був готовий протокол, а то в цю годину і лакеї, і слуги — все спало або все тільки покидалося.

Стара дама, що так рано встала, була маркіза д'Еглемон, мати панії де-Сен-Ереан, якій належав цей готель. Маркіза всього збулася заради дочки, якій віддала весь достаток, лишивши собі тільки дожиттєву пенсію. Графиня Моїна де-Сен-Ереан була останньою дитиною пані д'Еглемон. Щоб одружити її з спадкоємцем одного з найславетніших родів Франції, маркіза пожертвувала всім. Не було нічого природнішого — вона втратила одне по одному двох синів: один, маркіз Гюстав д'Еглемон, помер від холери, другий, Абель, загинув під Константином¹. По Гюставі лишилася вдова й двоє синів. Але досить холодне почуття, що було в пані д'Еглемон до цих двох синів, ще зменшилося, перейшовши на внуків. Вона чемно поводилася з молодшою пані д'Еглемон, але ставилася до неї з тим зовнішнім почуттям, яке вихованість і пристойність наказують нам виявляти до своїх ближніх. Майно небіжчиків-синів було цілком упорядковане, тож вона віддала своїй любій Моїні всі свої заощадження й власний достаток. Моїна, вродлива й чарівна з дитинства, завжди була для пані д'Еглемон предметом того вродженого чи мимовільного вподобання, яке буває в матері родини, тієї фатальної симпатії, яка здається нез'ясовною і яку люди спостережливі вміють з'ясувати аж надто добре. Чарівна постать Моїни, звук голосу цієї любої дитини, її поводження, хода, обличчя, рухи — все будило в маркізі найглибші почуття, які тільки можуть оживляти, хвилювати й чарувати материнське серце. Підвалина її теперішнього життя, майбутнього

¹ Одне з головних міст у Алжирі, яке французи з великими втратами захопили 1837 року.

життя і минулого була в серці цієї молодій жінки, в яке вона кинула всі свої скарби. Моїна щасливо пережила чотирьох дітей, старших за неї. Справді, пані д'Еглемон страшенно нещаслива, казали світські люди, втратила чарівну дочку, доля якої була майже невідома, і п'ятилітнього її хлопчика, що загинув під час жахливої катастрофи. Маркіза, певне, вбачала небесне знамено в тій прихильності, яку виявляла доля до дочки її серця, і зберігала тільки невизначні спогади про тих дітей, що вже впали з примхи смерті й лишилися в її душі, немов насипані на полі бою могили, що вже майже зникли під польовими квітами. Світ міг би спитати в маркізи суворого звіту за цю безтурботність і це вподобання; але паризький світ так тягнеться за потоком подій, мод, нових думок, що про все життя пані д'Еглемон там якось забули. Ніхто не думав поставити їй за злочин холодність і забуття, які нікого не цікавили, тим часом як її палка ніжність до Моїни цікавила багатьох людей і мала всю святість забобону. До того ж, пані д'Еглемон мало бувала в світі й для більшості родин, що знали її, була добра, лагідна, побожна, вибачлива. Отже, треба було мати дуже великий інтерес, щоб сягнути за цю видимість, з якої задовольняється суспільство. Та й чого тільки не пробачують старим, коли вони знічуються, як тіні, і воліють бути тільки спогадом! Зрештою, пані д'Еглемон була зразком, на який запобіжливо вказували діти батькам, зяті своїм тещам. Вона ж завчасу віддала свій достаток Моїні, задовольняючись самим щастям молодій графині, і жила тільки нею і для неї. Коли якісь розважливі старики й хворі дядьки гудили цю поведінку, кажучи: «Може пані д'Еглемон і каятиметься колись, що відмовилась від достатку на користь дочки, бо коли вона добре знає серце пані де-Сен-Ереан, то чи може вона бути так само певна чесноти свого зятя?» — то проти такого пророцтва лунав загальний крик обурення й звідусюди сипалися похвали Моїні.

— Треба віддати справедливість пані де-Сен-Ереан, — казала одна молода жінка, — вона нічого не змінила

в житті своєї матері. Пані д'Еглемон має чудове помешкання, має до своїх послуг карету й може, як і раніш, бувати скрізь у світі.

— Крім Італійців¹, — тихо відповідав старий паразит, один з тих людей, що вважають за своє право набридати друзям епіграмами, доводячи цим свою, мовляв, незалежність. — Вдова маркізова над усе кохається в музиці, — річ, яка зовсім чужа її улюбленій дитині. Свого часу з неї була чудова музикантка! Алеж у ложі графининій завжди повно молодих метеликів — і стара своєю присутністю завжала б донечці, про яку вже говорять, як про велику кокетку, — тому бідна мати ніколи не їздить до Італійців.

— Пані де-Сен-Ерєан, — сказала одна дівчина на виданні, — влаштовує для матері чудові вечірки, салон, де сходиться весь Париж.

— Салон, де ніхто не звертає уваги на маркізу, — відповів паразит.

— Факт той, що пані д'Еглемон ніколи не буває сама, — сказав один фертик, підтримуючи молодих дам.

— Вранці, — тихо відповів старий спостерігач, — вранці люба Моїна спить. О четвертій годині люба Моїна в Лісі². Увечері люба Моїна їде на бал або в Буф³... Але, правда, пані д'Еглемон має нагоду бачити свою дорогу дочку, коли вона вдягається і під час обіду, якщо випадково люба Моїна обідає в дорогої мамі... Ще нема й тижня, пане, — сказав паразит, беручи під руку боязкого вчителя, новака в цьому домі, — як я бачив цю бідну матір, сумну й самотню коло вогню. «Що з вами?» спитав я її. Маркіза глянула на мене, посміхаючись, але була заплакана. «Я думаю, — сказала вона мені, — що дуже дивно лишитися самій після того, як мала п'ятьох дітей, але така вже наша доля. Та й дуже щаслива я, коли знаю, що Моїна розважається». Вона могла звіритися мені, бо я знав колись її чоловіка: то був чоловік убогий, і йому щастям було мати її за

¹ Скорочена назва Італійської опери в Парижі.

² Булонський ліс — аристократичний парк у Парижі.

³ Назва того самого Італійського театру в Парижі.

дружину; безумовно, він завдячує їй своє перство й посаду при дворі Шарля X.

У світські розмови закрадається стільки помилок, в світі легко трапляються такі глибокі нещастя, що історик звичайв мусить обачно зважувати безтурботні твердження, так безтурботно висловлені. Та може ніколи й не треба, зрештою, вирішати, хто з дитини й матері правий чи винний. Між цих двох серць можливий один тільки суддя. Цей суддя — бог. Бог, який часто вкладає свою помсту в лоно родини й вічно використовує дітей проти матерів, батьків проти синів, народи проти королів, князів проти нації, усіх проти всіх, замінюючи в моральному світі одні почуття іншими, як молодими листочками на весні старе листя, діючи за законом свого непорушного ладу й прагнучи до мети, йому тільки відомої. Безумовно, все йде в його лоно, чи, сказати краще, все в нього вертається.

Ці релігійні думки, такі природні в серці старої людини, безладно проходили в душі пані д'Еглемон; вони були якись невиразні і то зникали, то зринали, як ті квіти, що крутяться на поверхні води під час бурі. Вона сиділа похмура, стомлена від довгого міркування, від того маріння, коли все життя постає й розгортається перед очима тих, хто передчуває смерть.

Ця завчасно постаріла жінка могла б бути цікавою картиною для якогось поета, що проходить бульваром. Подивившись, як вона сидить опівдні в легкому затінку акадеїї, всі могли б прочитати тисячі речей, написаних на її обличчі, блідому й холодному навіть під гарячим сонячним промінням. У виразі її обличчя було щось ще поважніше, ніж життя на його схилі, ще глибше за душу, знесилену досвідом. Вона була одним з тих типів, що серед безлічі непомітних через свою звичайність фізіономій спиняє вас на хвилину, примушує вас мислити так само, як серед безлічі картин у музеї вас вражає велична голівка, де Мурільо змалював материнське горе, чи обличчя Беатріси Ченчі, де Гвідо зумів змалювати найзворушливішу невинність на тлі найстрашнішого злочину, чи похмуре обличчя Філіппа II, де Веласкес навіки виявив величний жах, який

мусить навіювати королівська влада. Ї людські постаті, є деспотичні образи, що промовляють до вас, запитують вас, відповідають на ваші таємні думки і навіть утворюють цілу поему. Крижане обличчя пані д'Еглемон було одним з жахливих віршів, одним з тих лиць, яких безліч розкидано в «Божественній Комедії» Данте Алігієрі.

За скороминутої пори, коли жінка буває в цвіту, характер її краси добре прислужується їй для затайливості, на яку її засуджують природна слабкість та суспільні закони. Під розкішним кольором її свіжого обличчя, під огнем її очей, під добірним плетивом її тонких рис і безлічі ліній, кривих і простих, але чистих і досконало викінчених, всі її почуття можуть лишатися таємними, рум'янець тоді не виявляє нічого, тільки збільшує й так гарячі кольори; внутрішній вогонь так зливається тоді з світлом очей, які палають життям, що хвиливне полум'я муки надає їм тільки ще більше краси. Тож нема нічого затайливішого, як молоде обличчя, бо нема й нічого нерухомішого. Вид у молодій жінки спокійний, ясний і свіжий, як поверхня озера. Жіноче обличчя починається з тридцяти років. До цього віку художник знаходить у їх обличчях тільки рожеве й біле, тільки усмішки та вираз, що повторюють одну думку — думку молодості й кохання, думку одноманітну й неглибоку; але на старості в жінці вже все говорило, пристрасті вирізалися на її обличчі; вона була коханкою, матір'ю, дружиною, сильні вирази радощів та горя перемінили й знівечили вкінці її риси, лягли силою зморщок, що всі мають свою мову; і голова жінки робиться тоді велична своїм жахом, чудова своєю тугою і розкішна своїм спокоєм, — якщо дозволено продовжити цю чудну метафору, то й у висушеному озері можна побачити сліди всіх струмків, що його утворили; голова старої жінки не належить уже тоді ні легковажному світові, що його лякає руїна всіх звичайних понять про красу, ні вульгарним митцям, які нічого в ньому не побачать, але справжнім поетам, тим, що почувають прекрасне незалежно від усіх умовностей, з яких виникає стільки пересудів щодо мистецтва й краси.

Хоч пані д'Еглемон була в модному капелюху, але легко було побачити, що її чорне колись волосся посивіло від страшних переживань; проте, її зачіска свідчила про добрий смак, виявляла добірні звички елегантної жінки й чудово обмальовувала її зів'яле, зморшкувате чоло, що в його формі ще були якісь іскри її колишнього блиску. В профілі її обличчя, в правильності рис помітні були сліди, щоправда невеликі, вроди, якою вона колись пишалася, але ці ознаки ще краще викривали те велике горе, від якого зморщилось її лице, висохли скроні, запали щоки, змертвіли повіки й позбулися вій, цієї окраси погляду. В цій жінці все мовчало, в її ході й рухах була та поважна й стримана повільність, що викликає повагу. Її скромність, що тепер зробилася боязкою, була, здавалось, наслідком звички, яку вона засвоїла вже кілька років, — звички звучуватись перед дочкою: говорила поволі й тихо, як і всі люди, що мусять багато міркувати, зосереджуватись, жити тільки самим собою. Її поза й поведінка викликали нез'ясовне почуття, де не було ні страху, ні співчутливості, але таємничо зливалися всі думки, що їх збуджують ці різні почуття. Зрештою, природа її зморщок, вигляд її поораного обличчя, блідість зажуреного погляду, — все красномовно свідчило про ті сльози, що сохнуть у серці й ніколи не падають на землю. Нещасні, що звикли дивитися на небо, волаючи до нього про лихо свого життя, легко розпізнали б у очах цієї матері жахливу звичку — молитися щоквилини, і легкі сліди тих смертельних таємниць, що знищують, кінець-кінцем, квіти душі й навіть материнське почуття. У художників є фарби для таких портретів, але думки й слова безсилі віддати їх вірно; в тонах їхнього обличчя, в їхній постаті є щось невимовне, що душа схоплює зором; а для поета єдиний спосіб висвітлити їх — це розповісти про всі події, що спричинилися до таких жахливих змін у обличчі. Це обличчя свідчило про спокійну й холодну грозу, про таємну боротьбу між героїзмом материнського горя і немічністю наших почуттів, що скінченні, як і ми самі, в яких нема нічого безконечного. Раз-у-раз поборювані страждання надали з часом цій жінці чогось хворобливого. Якись надто

сильні переживання мабуть фізично змінили це материнське серце, і якась хвороба, може аневризма, швидко й потай її підточувала. Справжні, хоч і спокійні зовні, муки в глибокому ложі, яке вони собі створили і в якому ніби заснули, невпинно ярили її душу, як та страшна кислота, що роз'їдає кристал! В цю хвилину дві сльози борознили щоки маркізі, і вона підвелася, немов якась думка, гостріша за всі інші, її гостро вразила. Безперечно, вона думала про майбутнє Моїни. І від завбачення горя, яке чекало її дочку, їй знову впали на серце всі нещастя її власного життя.

Становище цієї матері буде зрозуміле, коли пояснити становище її дочки.

Граф де-Сен-Ереан уже з шіроку тому виїхав з якимсь політичним дорученням. Під час його відсутності Моїна, в якій до всієї пихи молодій дружині долучались ще й примхи пещеної дитини, тішилася тим, що з легковажності чи з неосязного жіночого кокетства, якого силу хотіла, мабуть, випробувати, гралася з почуттям спиртного, але безсердечного чоловіка, що виставляв себе п'яним від кохання, від того кохання, з яким зв'язані всі дрібні суспільні амбіції і чванство фата. Пані д'Еглемон, яку великий досвід навчив розбиратися в житті, судити людей і боятися світу, спостерігала перебіг цієї інтриги й передчувала загибель своєї дочки, яка, бачила вона, потрапила до рук людини, в якій нічого святого нема. Хіба ж не страшно було їй бачити розпусника в тому, кого Моїна залюбки слухала? Отже її дочка, її дорога дитина опинилася край безодні. Вона мала жахливу певність цього, але не зважувалася спинити дочку, бо тремтіла перед графинєю. Вона знала наперед, що Моїна не послухає її мудрого застереження, вона не мала ніякої влади над цією душею, залізною для неї і зовсім слабою перед іншим. У своїй ніжності вона могла б навіть співчувати нещастям від пристрасті, виправданій благородством і якостями спокусника, алеж її дочка ішла тільки за поривами кокетства; до того ж маркіза зневажала графа Альфреда де-Ванденеса, бо знала добре, що на змагання з Моїною він дивиться, як на партію в шахи. Хоч Альфред де-Ванденес нагонив

огиду на цю нещасну матір, вона мусіла ховати в найглибших складках свого серця високі причини своєї відрази. Вона була інтимно зв'язана з маркізом де-Ванденесом, Альфредовим батьком, і ця дружба, шановна для світу, давала молодому чоловікові право запросто приходити до пані де-Сен-Ереан. до якої він удавав пристрасть, зароджену ще з дитинства. Проте даремно зважилася б пані д'Еглемон кинути між дочкою та Альфредом де-Ванденес страшне слово, яке їх розлучило б, — вона певна була, що лихо не зарадить те, хоч і могутнє слово, яке ославило б її перед дочкою. Альфред був надто зіпсутий. Моїна надто розумна, щоб повірити цьому викриттю, і молода графиня обминула б його, вважаючи це за материну хитрість. Пані д'Еглемон збудувала собі в'язницю власними руками й замурувала себе в ній сама, щоб умерти, дивлячись, як гине чудове життя Моїни, життя, яке стало її славою, її щастям і вірадою, життя, яке тисячу разів було дорожче їй, ніж її власне. Страшні муки, неймовірні, безмовні! Прірва без дна!

Вона нетерпляче чекала, поки прокинеться дочка, і разом з тим боялася цього, як нещасний стратенець, що й хотів би вже кінчити життя, а все ж холоне, згадуючи про ката. Маркіза вирішила зробити останнє зусилля; але не так боялася, мабуть, марності свою заходу, як того, що знову дістане одну з тих болісних для її серця ран, що відбирали їй усю мужність. Таке було тепер її материнське кохання — любити дочку, боятися її, сподіватися вдару кивджалом і йти вперед. Материнське почуття в люблячих серцях таке широке, що раніш, як дійти байдужості, мати повинна умерти або смертисся на якусь велику силу, релігію або кохання. Відколи вона прокинулася, фатальна пам'ять відновила маркізі кілька фактів, дрібних назовні, але які в моральному житті становлять велику подію. Справді, іноді один рух викликає цілу драму, вираз одного слова крає ціле життя, байдужість одного погляду вбиває найщасливіше почуття. На лихо, маркіза д'Еглемон бачила надто багато таких рухів, чула надто таких слів, мала надто багато таких страшних для душі поглядів, тож не могла в своїх спогадах знайти надію. Все їй доводило, що Альфред погубив її в доччиному

серці, де вона, мати, лишилась не як радість, а як обов'язок. В безлічі випадків, у дрібницях навіть, вона почувала зневажливе ставлення графині до себе, невдячність, яку маркіза, мабуть, уважала ніби за кару. Вона шукала виправдання дочці в промислі божому, аби тільки їй далі обожнювати руку, що її била. Цього ранку вона про все згадала, і все знову так глибоко вразило її серце, що келех його, налитий горем, мусів политися через вінця, коли в нього впаде ще якась хоч невеличка мука. Один холодний погляд міг убити маркізу. Важко змалювати такі родинні факти, але може досить буде кількох з них, щоб виявити їх усі. Наприклад, маркіза, що вже недочувала, ніколи не могла добитись, щоб Моїна розмовляла з нею голосніше, і коли вона одного разу з наївністю недужої людини попросила дочку повторити якийсь речення, якого не розібрала зовсім, графиня послухалась її, але так невдоволено, що маркіза д'Еглемон ніколи вже не дозволила собі повторити своє скромне прохання. З того дня, коли Моїна розповідала про щось або розмовляла, маркіза старалась підійти до неї ближче, але графині часто ніби в тяготу була ця неміч, якою вона необачно докоряла матері. Цей один з безлічі приклад міг уразити тільки материнське серце. Все це пройшло б, мабуть, поза очима спостерігача, бо то були відтінки, непомітні для всіх очей, крім жіночих. Якось, коли пані д'Еглемон сказала дочці, що до неї приїздила принцеса де-Кадіньян, Моїна тільки скрикнула: «Що! Вона до вас приїздила?» У вигляді, з яким ці слова сказано, в самому їх тоні злегка бринів подив і елегантна зневага, які виникають з філантропічних почуттів у молодих і ніжних серцях замість звичаю дикунів, що вбивають своїх старих, які вже не можуть утриматись на гілці дерева, коли його добре струнути. Пані д'Еглемон підвелася, всміхнулася і вийшла, щоб поплакати нишком. Добре виховані люди, а надто жінки, виявляють свої чуття тільки непомітними дотиками, але й по них дуже легко відгадати рухи їхнього серця тим, хто може знайти в своєму житті становище, аналогічне до того, в якому була ця вбита мати. Пригнічена своїми спогадами, пані д'Еглемон знайшла один із тих мікроско-

пічних фактів, колючих і жахливих, в яких вона зараз краще, ніж будь-коли, побачила жорстоку зневагу, сховану під усмішками. Але сльози її висохли, тільки но почула вона, як підіймаються фіранки в кімнаті, де відпочивала її дочка. Вона побігла до вікон стежкою, що йшла вздовж ґрат, біля яких зараз сиділа. Ідучи, вона помітила, як незвичайно дбайливо посипав садівник піском цю алею, яку ще недавно дуже погано доглядалося. Коли пані д'Еглемон підійшла під доччині вікна, фіранки раптом спустилися.

— Моїно! — сказала вона.

Ніякої відповіді.

— Пані графиня в маленькій вітальні, — сказала Моїнина покоївка, коли маркіза, ввійшовши в помешкання, спитала, чи встала її дочка.

Серце в пані д'Еглемон було надто повне й голова надто захоплена думками, щоб міркувати в цю хвилину над такими дрібними явищами. Вона швидко ввійшла до маленької вітальні, де застала графиню в пеньюарі, в пов'язці, недбало накинутій на розкошлане волосся, в нічних пантофлях на ногах, з ключем від своєї кімнати за поясом; на обличчі в неї видно було мало не грозові думки й гарячі кольори. Вона сиділа на канапі й ніби міркувала.

— Чого тут ходять? — сказала вона грубо. — Ах! це ти, мамо, — додала вона неуважно, перебивши сама себе.

— Так, дитино, це твоя мати...

У виразі, з яким пані д'Еглемон вимовила ці слова, забринів сердечний порив і внутрішнє переживання, зміст якого важко відгадати, не вживаючи слова святість. Вона справді так глибоко виявляла перед дочкою характер матері, що графиня була вражена й повернулась до неї рухом, в якому була разом пошана, неспокій і гризота. Маркіза зачинила двері до вітальні, куди ніхто не міг увійти так, щоб його не почули в попередній кімнаті. Ця віддаленість забезпечувала від усякої нескромності.

— Дочко, — сказала маркіза, — мій обов'язок є висвітлити тобі одну з найважливіших криз нашого жіночого життя, в якій ти опинилася, може й несвідомо; але про неї я прийшла поговорити з тобою не як мати, а як подруга.

Віддавшись заміж, ти стала вільна в своїх вчинках, давати звіт за них ти мусиш тільки чоловікові; може то була моя провина, але я так мало давала тобі відчувати материнську владу, що вважаю себе в праві примусити тебе хоч раз вислухати мене в поважному становищі, коли порада тобі конче потрібна. Подумай, Моїно, що я одружила тебе з чоловіком високих здібностей, яким ти можеш пишатися, що...

— Мамо! — свавільно скрикнула Моїна, перебиваючи її, — я знаю, що ти хочеш сказати. Ти хочеш повчати мене за Альфреда.

— Ти не відгадала б так добре, Моїно, — сказала поважно маркіза, намагаючись стримати сльози, — якби не почувала...

— Чого?.. — спитала та майже згорда. — Алеж, мамо, справді...

— Моїно! — скрикнула пані д'Еглемон, роблячи надзвичайне зусилля. — Мусиш уважно вислухати те, що я повинна тобі сказати...

— Слухаю, — сказала графиня, склавши руки й зухвало вдаючи покору. — Дозвольте мені, мамо, — додала вона з неймовірною байдужістю, — подзвонити Поліні й відіслати їй...

Вона подзвонила.

— Люба дитино, Поліна не може почути...

— Мамо! — відповіла графиня так серйозно, що мати відчула в цьому щось незвичайне — я мушу...

Вона спинилась, ввійшла покоївка.

— Поліно, підіть ви самі до Бодрана дізнатися, чому ще немає мого капелюха.

Вона знову сіла й уважно глянула на матір. Маркіза, в якій серце згнітилося, очі висохли, яка почувала той біль, що його може зрозуміти тільки мати, почала говорити, щоб напутити Моїну в небезпеці, яка їй загрожувала. Але графиню чи то ображала підозра, яку мати мала проти сина маркіза де-Ванденеса, чи то вона була жертвою незрозумілого шаленства, секрет якого полягає в недосвідченості молодості, але вона скористалася з одної з пауз матері, щоб сказати їй із силуваним сміхом:

— Я думала, мамо, що ти ревнеш тільки батька...

На цім слові пані д'Еглемон заплющила очі, спустила голову й тихо-тихо зідхнула. Вона звела догори погляд, немов скоряючись непереможному почуттю, яке змушує нас закликати бога у великих кризах нашого життя. Потім втупила в дочку очі, повні страшної величі й глибокого болю.

— Дочко, — сказала вона дуже зміненим голосом, — ти безжальніша до матері, ніж був ображений нею чоловік, безжальніша, мабуть, від самого бога!

Пані д'Еглемон підвелася, але, дійшовши до дверей, обернулася, побачила в доччиних очах тільки здивування, вийшла й змогла дійти до саду, де сили покинули її. Там, почувавши в серці сильні болі, вона впала на лавку. Її очі, втуплені в пісок, помітили там свіжий слід чоловічої ноги, яка залишила дуже виразні знаки від чобіт. Не було сумніву, дочка її загинула; тепер вона здогадалася, навщо графиня вислала Поліну. Разом з цією страшною думкою їй з'явився здогад, за все інше гидкіший. Їй здалося, що то син маркіза де-Ванденеса знищив у серці Моїни пошану, яка повинна бути в дочки до матері. Її мука збільшилася, вона нечутно знепритомніла й сиділа, немов заснувши. Молода графиня вважала, що мати дозволила собі бути з нею грубою і різкою, подумала, що якоюсь ласкою чи невеличкою увагою ввечері можна буде все залагодити. Почувши з саду жіночий крик, вона недбало вихилилася з вікна в ту хвилину, як Поліна, що ще не вийшла, гукнула на допомогу й тримала на руках маркізу.

— Не лякайте моєї дочки, — було останнє слово, яке промовила дя мати.

Моїна бачила, як переносили матір, бліду, непритомну, яка важко дихала, але ворушила руками, немов хотіла чи боротись, чи говорити. Пригнічена цим видовищем, Моїна пішла за матір'ю, мовчки допомогла покласти її в ліжко й роздягти. Провина гнітила її. В цю високу хвилину вона пізнала свою матір, але не могла вже нічого виправити. Вона вислала всіх з кімнати, щоб лишитися з нею наодинці, і, коли всі вийшли, відчула холод цієї, завжди

пестливої для неї руки, і заридала. Пробуджена її слізьми, маркіза ще раз побачила свою Моїну, потім на звук її ридань, що, здавалось, розбивали її ніжні груди, вона глянула на неї і посміхнулась. Ця посмішка довела молодій убійниці, що серце матері є безодня, в глибу якої завжди знайдеш прощення.

Як тільки довідалися про маркізине становище, розіслали верхи людей по лікаря, хірурга й унуків пані д'Еглемон. Молода маркіза з дітьми прийшла разом з лікарями, і всі стояли поважним, мовчазним, тривожним гуртом, де були й слуги. Не чуючи ніякого шуму, молода маркіза підійшла й тихо постукала в двері кімнати. За цим гаслом Моїна, прокинувшись, мабуть, від свого горя, різко відчинила обидві половинки дверей, глянула похмуро на ці родинні збори й вийшла в такому замішанні, яке промовляло краще за слова. Побачивши цю живу гризоту, кожен мовчав. Всім видно було застигли маркізині ноги, судорожно витягнуті на смертному ліжку. Моїна сперлася на двері, глянула на родичів і сказала глухо:

— Я втратила матір!

Париж, 1828 - 1844.

ПОДВІЙНА РОДИНА

Пані графині Луїзі де-Тюргейм на знак пам'яті та глибокої пошани від її покійного слуги де-Бальзака.

Вулиця Турніке-Сен-Жан, колись одна з найбільш покручених темних вулиць старого кварталу, що прилягає до ратуші, вилася вздовж невеличких садків паризької префектури й виходила на вулицю Мартуа якраз біля рогу стіни, тепер знесеної. На цьому місці стояв турнікет, що від нього й названо вулицю, — зруйнований тільки 1823 року, коли місто Париж збудувало на місці саду, прилеглого до ратуші, велику залу для свята, влаштованого герцогові Ангулемському по його повороті з Іспанії. Найширшою вулиця Турніке була при звороті до вулиці Тіксерандрі, де мала п'ять футів завширшки. Тим то дощової пори чорнувата вода швидко обмивала тут підніжжя будинків, тягнучи за собою сміття, що викидали мешканці. Адже, сміттяні вози не могли тут проїхати, тому мешканці покладалися на грозу, що мала очищати цю вічно брудну вулицю. Та й як вона могла бути чистою? Навіть улітку, коли сонде переможно пронизує своїм промінням Париж, золота промениста скатертину, блискачу, як шабля, розіп'явшись на мить у сутінках цієї вулиці, не могла висушити одвічної вогкості, що проймала наскрізь обидва поверхи чорних і мовчазних будинків. Мешканці в червні світили лампи о п'ятій вечора, а взимку й не гасили їх ніколи. Ще за наших часів, коли якомуєь відважному пішохідцеві заманеться пройти з Маре¹ над-

¹ Назва одного з паризьких кварталів.

бережжям, завернувши в кінці вулиці Шом на вулиці Ом-Арме, Бієт та Де-Порт, що ведуть до вулиці Турніке-Сен-Жан, йому здасться, що весь час він ішов підземеллями. Майже всі вулиці давнього Парижа, що їх пишноту так розписують хроніки, скидаються на цей вогкий, темний лабіринт, де антиквари можуть ще любоватися на деякі історичні пам'ятки. Так, наприклад, коли ще існував будинок на розі вулиць Турніке та Тіксерандрі, спостерігачі помічали на нім сліди від двох грубих залізних кілець, вроблених у стінку, — рештки тих ланцюгів, що їх поліцейський комісар наказував колись чіпляти щовечора для громадської безпеки. Цей визначний своєю давністю будинок, побудований був з пересторогами, які свідчать про шкідливість старовинних помешкань: щоб перший поверх був здоровіший, мури підвалу виведено на два фути над землею, так що доводилося зійти на три приступки, щоб увійти в дім. Наличник фіртки ішов півколом і посередині був оздоблений жіночою голівкою та арабесками, поточеними часом. Три вікна, що їх підвіконня були на височині людського зросту, належали до маленького помешкання в тій частині першого поверху, що виходила на вулицю Турніке, звідки й діставала світло. Ветхі рами були захищені залізними, широко розставленими смугами, що кінчалися круглим виступом, схожим на виступ ґратів у пекарнях. Якщо вдень якийсь цікавий прохожий скидав поглядом на дві кімнатки, з яких складалося те помешкання, то не міг нічого побачити: щоб постерегти в другій кімнатці під дерев'яними оздобами старого алькова два ліжка з зеленими саржовими заслонами, потрібне було липнече сонце. Але ввечері, годині о третій, як тільки засвічували свічку, можна було побачити у вікно першої кімнати стару жінку, що сиділа на лавці біля каміна, де підкладала вугілля під жаровню, на якій смажилося одне з тих рагу, що їх уміють робити воротарки. Серед темряви в глибині кімнати блищало дещо з кухенного та господарського начиння. Об цій порі старий стіл з хрестна-хрест складеними ніжками, але без скатертини, накривали бляшаним посудом і ставили на нього страву, що

зварила стара. Трійко блаженьких стільців були за всі меблі в цій кімнатці, що правила разом за кухню і їдальню. Над каміном висів уламок дзеркала, на дошці лежало огниво, стояло три склянки та великий білий глек з побитими краями. А втім, підлога в кімнаті, хатня обстава й камін — усе те подобалося завдяки охайності й ощадності, що ними дихало це похмуре та холодне житло. Біде, вкриті зморшками лице старої пасувало до вуличної темряви та ветхого будинку. Коли глянути на неї, як вона спочивала на стільці, здавалося, що вона зв'язана з цим будинком, як слимак із своєю бурою мушлею. На її обличчі спід удаваної доброти поглядало якесь невиразне лукавство; на голові був тюлевий, круглий і пласкуватий чепець, що кепсько ховав її сивину; сірі великі очі були такі спокійні, як і вулиця, а численні зморшки на обличчі можна було порівняти з тріщинами в стіні. Чи тому, що вона, може, народилася в злиднях, чи тому, що втратила блискуче минуле, вона, здавалось, давно вже помирилася з своїм сумним існуванням. Від сходу сонця до вечора, крім того часу, коли вона варила обід та ходила з кошиком на базар, стара сиділа в другій кімнаті біля останнього вікна проти молодої дівчини. Прохожі цілий день бачили цю молоду робітницю, що сиділа в старому червоному, оксамитовому кріслі, схилившись над п'яльцями і пильно працюючи. Мати ж тримала на колінах зелений швацький тамбур і виплітала тюль, але її пальці насилу ворушили цівками; та й зір у неї ослабнув, бо на шістдесятлітнім носі в неї стриміли ті старовинні окуляри, що тримаються край ніздрів тільки тому, що міцно їх стискають. Уночі ці дві працьовиті істоти ставили поміж себе лампу, якої світло, проходячи крізь дві скляні кулі з водою, кидало яскравий відблиск на їх роботу, даючи одній бачити найтонші нитки, що стелилися з цівок на тамбурі, а другій — найвитворніші малюнки, наведені на тканині, що вона вишивала. Поміж вигнутих ґраток дівчина поставила на підвіконня довгий короб з землею, де ріс пахучий горошок, красольки, миршава жимолость та кручені паничі, що плелися в'ялим стеблом по ґратах. Ті бляклі рослини

цвіли блідим цвітом, а це надавало обстанові ще більшої гармонії, домішувало чогось сумного й ніжного до картини цього вікна з двома обличчями в його просвіті. Глянувши мимохідь на цю обстанову, прохожий, хоч би й сутий егоїст, пізнавав цілковито образ життя, яким живе в Парижі робітничий клас, бо вишивальниця, здавалось, жила тільки з своєї голки. Небагато людей доходило до турнікету, не спитавши себе, як могла зберегти рум'янець дівчина, що жила в тому підвалі; а коли сюдою проходив студент до Латинського кварталу, то порівнював палкою уявою це сіре рослинне животіння з життям плюща, що в'ється по холодних мурах, або з життям приречених на працю селян, що родяться, роблять і вмирають, невідомі тому світові, який вони годують. Рантє думав, озирнувши будинок поглядом власника:

— Що станеться з цими двома жінками, якщо вишивання не буде в моді?

Серед людей, що через свою службу в ратуші або в суді з'являлися певної години на цій вулиці, чи то йдучи на посаду, чи то поспішаючи додому, може бути й траплялося якесь милосердне серце. Може бути, якийсь удівець або сорокалітній Адоній¹, збагнувши всю глибіню цього нещасливого життя, міркував собі, що гірке становище матері й дочки дасть йому змогу легко заволодіти простушкою-робітницею, чиї прудкі й пухкі ручки, свіженька шийка та біле тіло, принадний наслідок життя на несонячній вулиці, його чарували. Може бути також, який-небудь урядовець з тисячею двісті франками платні, щоденний свідок її старанної роботи, одінів чистоту її життя і чекав підвищення, щоб поєднати своє сіреньке з її сіреньким життям, запопадливу працю з такою самою працею, але й підтримати це існування чоловічою рукою та тихою любов'ю, такою самою безбарвною, як квіти на її вікні. Невиразні надії світилися в тьмяних сірих очах старої матері. Вранці після вбогого сніданку вона бралася до свого тамбуру більше з пристойності, ніж для потреби,

¹ Міфічний молодий грек дивної краси.

бо клала окуляри на маленький столик з червоного дерева, такий старий, як і вона сама, і оглядала від восьмої з половиною до десятої години людей, що звичайно проходили вулицею. Вона ловила їхні погляди, спостерігала їхню ходу, вбрання, обличчя і ніби продавала їм свою дочку, так бо намагалася мало не з акторським майстерством нав'язати своїми блискучими очима приязний зв'язок поміж дочкою та ними. Легко зрозуміти, що цей огляд був їй за єдине видовище, а може й за єдину розвагу. Дочка коли-не-коли підводила голову; скромність чи, може, сумна свідомість своїх злиднів, здавалось, змушувала її повсякчас схилити голову над п'яльцями; і щоб вона показала себе прохожим, матері доводилося щось здивовано скрикнути. Урядовець у новому сурдугі або завсідник, що вийшов на прогулянку під руку з дружиною, могли тоді бачити кирпатий носик робітниці, її маленький рожевий ротик та сірі оченята, завжди сповнені життям, не зважаючи на гвітючу втому; безсонні ночі, проведені за роботою, позначилися тільки білим півколом попід очима на її свіжих щічках. Сердешне дівча, здається, народжене було для кохання та веселощів, — для кохання, яке нарисувало над її вийчастими повіками дві рівні дуги й обдарувало її таким густим лісом каштанового волосся, що під ним вона могла б почувати себе, мов у захистку, непроникненному для очей коханця; для веселощів, якими тремтіли її рухливі ніздрі, що поклали дві ямки на її свіженьких щічках і хутко стирали з її пам'яті лихо; для веселощів цієї квітки надії, що надавали їй сили без жаху дивитися на свою важку життєву путь. Голова дівчині була раз-у-раз дбайливо зачісана. Звичаєм паризьких робітниць, вона вважала себе за прибрану, коли встигала пригладити своє волосся та розділити надвоє дрібні кучері, що підносилися над скронями, вирізняючись на білій шкірі. Лінія зачіски була в неї така граціозна, темнозолотава смуга над шиєю навівувала таку чарівну гадку про її юність та розкоші, що спостерігач, бачивши її схиленою над роботою і байдужою до всього навколо, закидав їй, мабуть, кокетство. Такі спокусливі обідянки зацікавлювали багатьох

юнаків, що марно озиралися, сподіваючись побачити її скромне личко.

— Кароліно, маємо ще одного завсідника, а він вартий усіх давніших.

Ці слова, що їх мати мовила пошепки одного ранку в серпні 1815 року, перебороли байдужість молоді робітницї, і вона глянула на вулицю, але незнайомий був уже далеко.

— Куди ж він зник? — спитала вона.

— Мабуть, о четвертій повернеться; як побачу, що він іде, штовхну тебе ногою. Я певна, що він знов пройде повз нас, — ось уже три дні, як він звертає по нашій вулиці. Але він не додержує години: першого дня пройшов о шостій, позавчора — о четвертій, вчора — близько третьої. Пригадую, колись я його іноді бачила. Це якийсь урядовець з префектури, що змінив помешкання у Марє... Подивись но, — додала вона, глянувши на вулицю, — добродій у коричневому сурдуті надів перуку. Як це його змінило!

Добродій у коричневому сурдуті, був, мабуть, той із завсідників, що вивершував щоденний похід, бо стара знову настромила окуляри, взяла роботу, зідхнула й кинула на дочку поглядом, що його проаналізувати важко було б і самому Лаватерові¹: здивовання, вдячність, якась надія на кращі часи поєднувалася в ньому з гордощами, що в неї така гарненька дочка.

Надвечір, годині о четвертій, стара штовхнула ногою Кароліну, яка вчасно підвела носа й побачила нову дієву особу, що своєю періодичною появою мала оживити сцену. Цей чоловік, років під сорок, мав щось урочисте в ході та в манерах; коли його суворі й проникливі очі скинулися з тьмяним поглядом старої, вона аж здригнулася, бо їй здалося, що він має дар або звичку читати в глибині серць і що в поведженні він, мабуть, такий холодний, як і повітря тієї вулиці. Чи був землистий і зеленкуватий відтінок його жакливого обличчя наслідком надмірних тур-

¹ Основоположник так зв. «фізіономістики».

бот, а чи слабого здоров'я? Стара мати розгадувала цю загадку двадцятьма різними способами; але другого дня Кароліна зразу вгадала на цьому чолі, що злегка хмурилося, сліди довгих душевних страждань. На трохи запалих щоках у незнайомого лежав той відбиток, яким нещастя позначає своїх підвладних, щоб вони мали втіху пізнавати одне одного братерським поглядом і об'єднуватись на боротьбу з ним. Стояла страшенна спека, а добродій був такий неуважний, що не надів на себе капелюха, ідучи тією нездоровою вулицею. Тож Кароліна могла постерегти на його обличчі якусь видимість суворості від підстриженого їжачком волосся над чолом. Погляд дівчини зайнявся спочатку цілком невинною цікавістю, але почав набирати відтінку ніжного співчуття в міру того, як незнайомий віддалявся, мов той останній родич, що вивершує похоронний похід. Глибоке, але позбавлене чару, вражіння, якого зазнала Кароліна, коли глянула на незнайомого, не схоже було ні на одне з вражінь, які вона мала від інших завсідників — уперше її співчуття скерувалося на когось іншого, а не на себе та свою матір. Вона не відповіла нічого на чудернацькі здогади, що дали поживу докучливій балаканині старої, і мовчки просилувала довгу голку в напнутий тюль. Їй шкода було, що недосить роздивилася на незнайомого, і вона чекала завтрішнього дня, щоб зробити остаточний висновок про нього. Це вперше один із завсідників вулиці завів її в таку задуму; звичайно вона відповідала тільки сумною усмішкою на здогади своєї матері, що сподівалася в кожному прохожому знайти заступника своїй дочці. Коли такі думки, необачно висловлювані, не збуджували ніякого поганого наміру, то безжурність Каролініну треба пояснити безнастанною, на жаль, доконечною працею, що виснажувала сили її дорогоцінної молодості й неминуче мала колись затьмарити її ясний погляд, відібрати її білим щокам ніжний рум'янець, що ще їх забарвлював. Впродовж двох довгих місяців «чорний добродій» (як вони прозвали) був дуже непостійний — не завжди проходив вулицею Турніке, стара часто бачила його увечері, хоч і не помічала вранці, він не

повертався певного часу, як ті урядовці, що були за годинника для пані Крошар; зрештою, за винятком першої зустрічі, коли його погляд нагнав щось ніби страх на стару матір, його очі, здавалось, ніколи не звертали уваги на мальовничу картину, яку являли собою ці двоє жінок-гнонів. За тої доби на вулиці Турніке, крім двох великих дверей та темної крамниці бляхаря, були самі тільки ґратчасті вікна, що освітлювали тьмяним світлом сходи в кількох суміжних будинках, — отже брак уваги у незнайомого не можна було пояснити якимсь небезпечним соперництвом. Тим то пані Крошар гнівалася, бачивши раз-у-раз, що чорний добродій іде поважно заклопотаний, спустивши очі додолу або втопивши їх уперед, немов хотів прочитати своє майбутнє в уличному тумані. А втім одного ранку наприкінці вересня пустотлива голівка Кароліни Крошар так блискуче виступала на темному тлі її кімнати й здавалася такою свіжою серед пізніх квітів та зів'ялого листа, що квітчало віконні ґрати, і в цій буденній сцені контрасти світла й тіні, білого й рожевого так чудово пасували до серпанку, що вишивала гарненька робітниця, та до рудуватих і чорнуватих тонів її крісла, що незнайомий вельми уважно придивився до ефектів цієї живої картини. Правда, розгнівана байдужістю чорного добродія, стара мати вирішила так задокоотити своїми цівками, що похмурий і заклопотаний прохожий зазирнув до них також під вражінням цього незвичайного стукоту. Незнайомий тільки скинувся з Кароліною поглядом — коротким, щоправда, але в ньому їхні душі відчули легкий дотик і в них обох з'явилося передчуття, що вони одне про одного думатимуть. Коли ввечері годині о четвертій незнайомий повертався, Кароліна пізнала його кроки на дзвінку бруку, і коли вони глянули тепер одне на одного, в цьому було вже щось умисне; очі в прохожого засвітилися почуттям приязні, він аж посміхнувся; а Кароліна почервоніла; стара мати дивилася на них обох задоволено. Починаючи з цього пам'ятного дня, чорний добродій проходив вулицею Турніке щодня двічі, за кількома винятками, що їх обидві жінки зуміли помітити. Бачивши, що він не

вертається однієї години, вони зміркували, що він не звільняється так скоро і не такий суворо точний, як урядовці нижчого рангу. Отже три перші зимові місяці Кароліна і прохожий бачилися двічі на день впродовж того часу, поки він проходив повз двері та три вікна будинку. З дня на день це коротке побачення набувало відтінку дружньої близькості, а далі перетворилось на щось братерське. Кароліна й незнайомий немов зразу одне одного зрозуміли, а згодом, розглядаючи одне в одного обличчя, вони глибоко вивчили їх. Незабаром це обернулось ніби на візит, що його незнайомий робив Кароліні; якщо випадково її чорний добродій проходив, не приносячи їй півусмішки, що складалася на його виразистому роті, або дружнього погляду своїх карих очей, їй того дня чогось бракувало. Вона нагадувала тих старих, для яких читання газети стало такою втіхою, що вони, не одержавши її наступного за великим святом дня, геть зовсім збентежуються і через безпам'ятність та нетерплячку ідуть вимагати листок, що з його допомогою забувають на хвилину порожнечу свого існування. Але ця коротенька поява мала, як для незнайомого, так і для Кароліни, інтерес інтимної розмови між двома друзями. Дівчина не могла вже затаїти від проникливого погляду свого мовчазного друга ні жалів, ні турбот, ні легкого нездужання, так само й він не міг заховати від Кароліни своєї заклопотаності. «Учора йому трапилось щось лихе». Ця думка часто виникала в серці робітниці, коли вона дивилась на змінене обличчя чорного добродія. «О, він забагато працював», скрикувала вона сама собі, коли помічала на його обличчі інші відтінки, які вміла відрізнити. Незнайомий теж угадував, що дівчина просиділа неділю, кінчаючи вишивати сукню, взіреть якої його цікавив, бачив, як з наближенням терміну сплати комірною, гарненьке личко їй затьмарував неспокій, і вгадував, коли Кароліна вночі не спала. А надто ж помітив він, як ці сумні думки, що позбавляли свіжості веселі й ніжні риси її голівки, поволі розвіювалися в міру того, як старіло їхнє знайомство. Коли зима повисушувала стебла та листя в садку, що прикрашав вікно,

і коли вікно зачинилося, незнайомий з ніжною і лукавою посмішкою звернув увагу на незвичайне освітлення шибок врівні з голівкою Кароліни. Благенький вогник і червоні плями на обличчях обох жінок показали йому злидоту їхнього господарства, та коли в очах йому засвітилося сумне співчуття, Кароліна гордовито відповіла на нього вдаваною веселістю. Одначе почуття, що розцвітали в глибині їх серць, лишалися там замкнутими, жодна подія не виявила їх взаємної сили та обсягу, самі вони навіть не знали звуків своїх голосів. Ці два німі приятелі стереглися, мов лиха, якогось глибшого зв'язку. Кожне, здавалось, боялося завдати другому ще важчого лиха, ніж те, яке він прагнув поділити. Чи їх стримувала скромність, властива дружбі, чи егоїстичні побоювання й жорстока недовіра, яка різнить мешканців, об'єднаних у стінах велелюдного міста? Чи то потайний голос совісті попереджав їх про близьку небезпеку? Годі було з'ясувати почуття, яке робило з них стільки ж приятелів, як і ворогів, однаково байдужих, як і прихильних, так само зв'язаних інстинктом, як і розлучених дійсністю. Може бути, кожне з них прагнуло зберегти свої ілюзії. Іноді здавалось, що чорний добродій боїться почути з тих свіжих і чистих уст якісь грубі слова і що Кароліна не вважає себе гідною таємничої істоти, що в ній усе зраджувало владу та заможність. Щодо пані Крошар, то ця ніжна мати, майже незадоволена з довгого доччиного вагання, вже сердито поглядала на свого чорного добродія, якому перше посміхалася люб'язно й запобіжливо. Ще ніколи вона так гірко не нарікала перед дочкою на те, що їй у її літа доводиться поратися біля печі, ще ніколи її ревматизми й катар не викликали в неї стільки стогонів; нарешті, за цю зиму вона не зуміла виготувати стільки аршин тюлю, скільки Кароліна досі від неї сподівалася. В таких обставинах та ще в кінці грудня місяця, коли хліб найбільше дорожчає і коли почувалася вже та дорожняча на збіжжя, що зробила 1816 рік таким тяжким для бідноти, прохожий помітив на обличчі в дівчини жахливі сліди прихованої турботи, якої не могли розвіяти його

дружні посмішки. Незабаром він постеріг у очах Кароліни ознаки втоми від безсонних ночей, змарнованих за роботою. Одною з останніх ночей цього місяця прохожий, противно своєму звичаю, вертався вулицею Турніке-Сен-Жан о першій годині ранку. У нічній тиші він ще здаля почув, перше як дійшов до будинку Кароліни, плаксивий голос старої і ще журливіший голос молодої робітниці, чії ридання лунали, зливаючись із свистом хуртовини; він підійшов поволі, а далі, ризкуючи бути арештованим, причаївся біля вікна, щоб послухати матір і дочку, роздивляючись на них у найбільшу з дірок у білій серпанковій завісі, що робили її подібною до великого капустяного листу, погризеного гусінню. Цікавий прохожий побачив гербовий папір на столі, що розділяв двоє п'яльців, де стояла лампа між двома скляними кулями з водою. Йому не важко було пізнати в цьому папері виклик до суду. Пані Крошар плакала, а в голосі в Кароліни чулися гортанні звуки, що псували його ніжний та голубливий тембр.

— Навіщо так побиватися, мамо? Пан Моліне не продасть наших меблів і не вижене нас геть, поки я не кінчу цієї сукні; ще дві ночі, і я віднесу її панії Роген.

— А коли вона скаже тобі чекати, як завжди? Та хіба грішми, що ти одержиш за сукню, заплатимо й пекареві?

Споглядач цієї сцени умів читати на обличчях, і йому здалося, що в горі матері стільки ж фальшу, скільки ширості в доччиній тузі. Він зразу зник і за кілька хвилин вернувся. Коли зазирнув у дірку в серпанку, мати вже лягла, а молода робітниця, схилившись над п'яльцями, працювала з невтомною пильністю; на столі поруч з повісткою лежав трикутній шматок хліба, покладений, мабуть, сюди для того, щоб вона могла підживитися вночі; він же мав нагадувати про нагороду за її мужність. Незнайомий здригнувся від жалю та смутку й кинув свій гаманець у розбиту шибку так, що той упав молодій дівчині до ніг; тоді, не полюбувавшись навіть на її подив, подався геть — серце йому калатало й обличчя палало. А другого дня сумний і суворий незнайомий пройшов, удаючи заклопотаного, але не міг уникнути Кароліниної подяки — дівчина

відчинила вікно й колупала ножем землю в чотирикутному коробі, засипаному снігом, — отак наївно і невміло показуючи своєму добродійникові, що цього разу не хоче бачити його у вікно. З повними сліз очима вишивальниця кивнула головою заступникові, неначе казала йому: «Я можу вам віддячити тільки серцем». Але чорний добродій ніби й не зрозумів цієї мовчазної подяки. Увечері, коли він знову пройшов, Кароліна, що заліплювала аркушем паперу розбиту шибку, могла посміхнутися йому, показуючи, як обідянку, емаль своїх блискучих зубів. З того часу чорний добродій обрав інший шлях, і вже не з'являвся на вулицю Турніке.

Першими днями травня місяця наступного року, якось у суботу вранці Кароліна помітила поміж двома чорними лініями дахів маленький клаптик ясного неба і, поливаючи із склянки свою жимолость, сказала матері:

— Мамо, треба поїхати завтра на прогулянку до Монморансі!¹

Тільки но вона радісно промовила це речення, як пройшов чорний добродій, сумніший і понуріший, ніж будь-коли; чистий і голубливий погляд, яким глянула на нього Кароліна, можна було прийняти за запрошення. Тим то другого дня, коли пані Крошар у темночервоній мериносовій кофті, в капелюху з шовкової матерії і в картатій шалі, виробленій під кашемір, з'явилася, щоб узяти візника на розі вулиць Фобур-Сен-Дені та Ангієн, то зустріла тут незнайомого, який стояв там, мов чоловік, що чекає дружину. На обличчі в незнайомого майнула радісна посмішка, коли він побачив Кароліну: її маленька ніжка була взута в коричневий прюнелевий чобіток, а біла сукня, розвіювана вітром, зрадливим для зле збудованих жінок, вимальовувала привабні форми, її личко, відтінене бриликом з рижової соломи на рожевій підшивці, сяяло, здавалось, неземним відблиском; широкий коричневий пояс окреслював її тонкий стан, а волосся, розділене на два каштанові крила над сніжно білим чолом, надавало їй вигляду незаперечної

---

¹ Мальовниче містечко з великим лісом, 15 км від Парижа.

невинності. З радості Кароліна немов стала легша від свого солом'яного брилика, а коли побачила чорного добродія, то надія, яку вона таїла в собі, раптом осяяла її вбрання та красу. Він же спершу ніби вагався, а то зразу, мабуть, вирішив бути попутником робітниці, коли побачив, яке щастя зненацька викликала його присутність. Він найняв до Сен-ле-Таверні кабріолет з пристойним, здавалося йому, конем і запропонував пані Крошар з дочкою сідати. Мати погодилася, не даючи себе просити, але ту хвилину, як екіпаж виїхав на шлях до Сен-Дені, вона вирішила показати себе делікатною і зважилася промовити кілька гречностей про те, що вони заважатимуть своєму супутникові.

— Ви, пане, може самі бажали б поїхати у Сен-Ле? — запитала вона з удаваним простацтвом.

Але зразу ж почала скаржитися на спеку, а надто на свій катар, який, казала вона, цілу ніч не дав їй сплющити очей, тому, тільки но доїхали до Сен-Дені, пані Крошар, здавалось, заснула, але її хропіння здавалось іноді сумнівним чорному добродієві, що нахмурих брови й дивився на стару дуже підозріло.

— О, вона спить, — наївно сказала Кароліна, — вона кашляла без перерви з учорашнього вечора. Мабуть, дуже знесилалась.

Замість відповіді, супутник хитро посміхнувся до дівчини, наче казав їй: «Невинне створіння, ти не знаєш своєї матері!» Одначе, коли екіпаж покотив тією довгою алеєю тополів, що веде до Обону, чорному добродієві здалося, що пані Крошар справді вже спить, а може йому не хотілося більш додивлятися, наскільки природний чи вдаваний був її сон. Чи тому, що краса неба, чисте сільське повітря і п'янка запашисть перших пуп'янків на тополях, вербового та тернового цвіту наповнювали його серце буянням природи, чи тому, що дальша стриманість йому надокучила, чи тому, кінець-кінцем, що блискучі очі Кароліни відповідали на його тривожні погляди, але чорний добродій почав із попутницею розмову — невиразну, як хитання дерев під подихом леготу, безладну, як пурхання метелика в бла-

китному повітрі, неокреслену, як ніжно-мелодійний голос днів, але позначену, як і природа, таємничим коханням. Хіба не тремтять у цей час поля, як наречена у весільному вбранні, хіба не закликають вони до втіхи найсуворіші душі? Покинути похмурі вулиці Марé вперше після минулої осені, опинитися серед гармонійної і мальовничої долини Монморансі, іти по ній вранці, споглядаючи безмежність її обривів, і почувати змогу перевести з неї свій погляд на очі, що теж світяться безкраїм, висловлюючи кохання, — які серця залишилися б холодними, які уста зберегли б таємницю? Кароліна здалась незнайомому не так розумною, як веселою, не так освіченою, як люблячою; та коли в її сміху почувалась пустотливість, її слова обіцяли справжнє почуття. Коли на пильні запитання супутника дівчина відповідала сердечним звіренням, яке нижчі класи виявляють без стриманості, властивої світським людям, обличчя чорного добродія оживлялося і ніби відроджувалося. Його вираз поволи втрачав свій смуток, що псував йому риси, а далі його обличчя помалу набуло юнацького вигляду і краси, що від них Кароліна стала щаслива й горда. Гарненька вишивальниця вгадала, що її добродій, давно позбавлений ніжності й кохання, вже не йняв віри жінкам. Кінець-кінцем, несподіваний дотеп у легкій розмові Кароліни скинув останній серпанок, що закривав на обличчі в незнайомого його справжню молодість і вдачу; він, здавалось, назавжди відкинув обридливі думки й виявив гарячу душу, захвану під урочистістю його обличчя. Розмова непомітно стала інтимною, і в ту хвилину, як екіпаж спинився біля перших будівель довгого села Сен-Ле, Кароліна називала незнайомого паном Роже. Стара мати прокинулася тільки вперше.

— Кароліно, вона все чула? — непевно спитав Роже в дівчини на вухо.

Кароліна відповіла чарівною посмішкою недовір'я, що розвіяла важку хмару з чола цієї підозріливої людини, яка побоювалась материних розрахунків. Не дивуючись ні з чого, пані Крошар на все погодилась і рушила за дочкою та паном Роже до Сен-Лейського парку, де молоді люди вирі-

шили піти полюбуватись на розкішні моріжки та запашні гаї, такі уславлені смаком королеви Гортензії.

— Боже, як тут гарно! — скрикнула Кароліна, коли, зійшовши на зелену верховину, що з неї починається Монморавсійський ліс, вона побачила біля своїх ніг величезну долину, яка розгортала свої завороти, вкриті селами, синясті обрії своїх горбів, свої дзвіниці, луки, лани, і гомін якої завмирав у вухах у дівчини, як хлюпін моря.

Троє подорожніх пройшли берегами штучної річки і наблизилися до тієї швейцарської долини, де не раз бували в дачному домику королева Гортензія і Наполеон. Коли Кароліна сіла з побожністю на порослу мохом лавку, де колись відпочивали королі, принцеси та імператори, пані Крошар висловила бажання ближче подивитися на повітряний міст між двома скелями, що мрів у долині, і рушила до цієї сільської диковинки, покинувши свою дитину під опікою пана Роже, але сказавши йому, що не спустить їх з ока.

— Та невже ж, моя бідна, — скрикнув Роже, — ви ніколи не бажали багатства й насолоди розкоші? і не бажали іноді сама вдягтися у красиві сукні, які ви вишивали?

— Я збрехала б вам, пане Роже, якби сказала, що не думаю про щастя, яким тішаються багаті. Ох, так, я часто мрію, особливо коли засинаю, про те, яка рада я була б, якби матері в її літа не треба було в негоду ходити на базар по наші мізерні харчі! Мені хотілося б, щоб служниця приносила їй, поки вона ще в ліжку, каву, добре підсолоджену білим цукром. Вона любила читати романи, бідненька... так я воліла б, щоб вона стомлювала свої очі, читаючи улюблені книжки, аніж орудуючи зраня до вечора цівками. Також треба було б їй трохи доброго вина. Одно слово, я бажала б її бачити щасливою, вона така добра!

— Так вона довела вам свою доброту?

— О, так! — скрикнула дівчина глибоким голосом.

А потім, по короткій мовчанці, коли молоді люди дивилися на пані Крошар, що стояла на дерев'яному мості й грозилася їм пальцем, Кароліна сказала далі:

— О, так, вона це мені довела. Як вона пильнувала мене, коли я була маленька. Вона спродала своє останнє

срібне накриття, щоб віддати мене в науку до однієї старої панни, яка вивчила мене вишивати. А мій бідний батько! Як вона побивалася, щоб він щасливо прожив свої останні хвилини!

На цю думку дівчина здригнулася й закрила обличчя руками.

— Ох, не згадуймо про минуле лихо, — мовила вона, силкуючись знову бути веселою.

Вона почервоніла, побачивши, що Роже був зворушений, але не насмілювалась глянути на нього.

— А що ж робив ваш батько? — запитав Роже.

— Батько мій був танцівником у опері перед Революцією, — відповіла вона якнайприродніше, — а мати співала в хорі. Батько, що керував військовими атаками на сцені, випадково потрапив на облогу Бастилії. Дехто пізнав його і спитав, чи не може він керувати справжнім нападом, маючи в цьому театральний досвід? Батько був чоловік відважний, він погодився і повів повстанців, за це його нагородили титулом капітана армії Самбри та Мези¹, де він так повів справу, що швидко посувався вперед: його призначили вже на полковника, але в бою при Лютцені² він був тяжко поранений і вернувся вмирати до Парижу, де ще рік прохворів. З'явилися Бурбони, моя мати не могла здобути пенсії, і ми опинились у таких страшних злиднях, що довелося працюю заробляти собі шматок хліба. А оце якийсь час старенька моя нездужає, до того ж я ще ніколи не бачила її такою роздратованою. Вона нарікає, і я це розумію, адже вона зазнала втіхи щасливого життя. Щодо мене, то я не можу тужити за радостями, яких не знала, але благаю небо тільки про одне..

— Про що? — жваво спитав Роже, який, здавалось, поринув у мрії.

— Про те, щоб жінки завжди носили сукні з вишиваного тюлю, а мені щоб ніколи не бракувало роботи.

¹ Колишній французький департамент.

² Місто в Саксонії, де Наполеон 1813 р. розбив російсько-пруське військо.

Щирість цих признань зворушили молодика; він глянув не так вороже на пані Крошар, що поволі до них підходила.

— Ну, чи добре ви наговорилися, діти мої? — спитала вона їх вибачливо й насмішкувато. — І подумати, що маленький капрал сидів там, де ви сидите зараз, — додала вона, хвилину помовчавши. — Бідний, — продовжувала вона, — як любив його мій спокійний чоловік! Ах, добре зробив Крошар, що помер, бо він не стерпів би, якби довідався, куди вони його засадили!

Роже приклав пальця до уст, і добра старуха, похитавши головою, сказала поважно:

— Гаразд, я держатиму язик за зубами. Але, — додала вона, розсуваючи кінці свого корсажу й показуючи хреста й червону стрічку, що носила на шиї на вузькій чорній стрічці, — вони не перешкоджають мені носити те, що він дав моєму сердешному Крошарові, і я накажу поховати себе з...

Чуючи ці слова, що тоді вважалися за бунтарські, Роже спинив стару матір, несподівано підвівшись, і вони вернулись алеями парку до села. Молодик зник на кілька хвилин, щоб замовити обід в найкращому ресторані в Таверні, а тоді вернувся до жінок і повів їх туди лісовими стежками. Обід був веселий. Роже вже не був тією похмурою постаттю, яка колись проходила вулицею Турніке; він не скидався на «чорного добродія», а на довірливого молодика, що йде за течією життя, як і ці дві безжурні працьовиті жінки, які завтра, може, залишаться без хліба. Він наче був під впливом радощів дитинства, в його посмішці позначалося щось дитяче, пестливе. Коли перед п'ятою годиною веселий обід закінчився кількома склянками шампанського, Роже перший запропонував піти під каштани на сільський бал, де почав з Кароліною танцювати. Руки їхні значуще потискувались, серця билися, оживлені однією надією, і під блакитним небом, у скісних пурпурових проміннях заходу їхні погляди набували такого блиску, що перед ним блідло для них небесне сяйво. Дивна могутність думки й бажання! Ніщо не здавалось неможливим цим двом істотам. Тих чарівних хвилин, коли втіха кидає свої відблиски навіть на майбутнє,

душа завбачає тільки щастя. Цей любий день уже утворив для обох них спогади, до яких не могло дорівнятися ніщо з їхнього минулого. Невже джерело прекрасніше за потік, бажання захватніше від утіхи і те, чого сподіваєшся, привабніше від усього того, що маєш?

— От день уже й скінчився!

На цей вигук, що вихопився в незнайомого, коли припинилися танці, Кароліна глянула на нього співчутливо, побачивши на обличчі в нього дегенький відтінок смутку.

— Чому ви не можете бути таким задоволеним у Парижі, як тут? — спитала вона. — Хіба щастя тільки у Сен-Ле? Мені здається тепер, що я ніде не можу бути нещасною.

Роже здригнувся від цих слів, підказаних ніжною довірливістю, яка завжди заводить жінок далі, ніж вони того хочуть, так само як стриманість надає їм більше жорстокості, ніж вони її справді мають. Уперше з того часу, як почалася їхня, так би мовити, приязнь, у Кароліни й Роже з'явилась одна думка; якщо вони й не висловили її, то відчули її разом і одночасно від обопільного вражіння, немов побачили благословенне вогнище, що нагороджувало їх за лютощі зими. Потім, наче злякавшись своєї мовчанки, рушили до місця, де їх чекав екіпаж, але перше, ніж сісти в нього, вони по братерськи побралися за руки й подалися в темну алею поперед панею Крошар. Коли вони вже не бачили білого тюлевого чепця, що вказував їм матір, як світлу цятку серед листу, Роже схвильовано промовив:

— Кароліно, — і серце йому заколотилося.

Збентежена дівчина оступилася на кілька кроків, зрозумівши бажання, що було в цьому запиті. Проте, простягла йому руку, яку він палко поцілував, але зразу ж вихопила її, бо, підвівшись навшпиньки, побачила матір. Пані Крошар удала, що не бачить нічого, немов згадала свої колишні ролі й тут мала триматися тільки збоку.

Пригода цих молодих людей не продовжувалась на вулиці Турніке. Щоб знайти знову Кароліну й Роже, треба перенестися до центру модерного Парижу, де в нових будинках є помешкання, призначені, очевидно, на те, щоб молоді проводили в них медовий місяць; малюнки й шпалери в них

ясні, як наречені, прикраси так само цвітуть, як їх любов, усе в них пасує до юних думок, до бурхливих бажань. Посеред вулиці Тебу, в будинку, що його панель була ще біла, колони ганку й двері стояли ще без плям, а стіни виблискували кокетними малюнками, заведеними в моду під впливом наших перших зносин з Англією, на другому поверху було помешкання, яке архітект так улаштував, наче відгадав його призначення. Простий і свіжий передпокій, оздоблений гіпсовими візерунками, вів до вітальні та маленької їдальні. Вітальня сполучалася з гарненькою спальнею, до якої прилягала ванна. Над камінами височіли дзеркала в добірних рамах. Двері були прикрашені красивими арабесками, на карнизах позначалася чистота стилю. Аматор знайшов би тут швидше, ніж у якомусь іншому місці, ту вишуканість та вміння прикрашати, якими відзначаються твори наших сучасних архітектів. Кароліна жила вже з місяць у цьому помешканні, вмебльованому рукою одного з тих ремісників, якими керують художники. Короткого опису найважливішої з кімнат буде досить, щоб дати уявлення про те, які дива з'явилися перед очима Кароліни, коли її привів сюди Роже. Стіни в спальні були оббиті сірою тканиною, оживленою зеленими шовковими квітами. Меблі, оббиті світлим кашеміром, були градіозної легкої форми, згідно з вибагливими вимогами останньої моди. Комод з місцевого дерева, інкрустований брунатними смужками, був захованку для золотих речей; такий самий стіл призначався для писання ніжних записочок на запашному папері. Ліжко, задраповане по античному, могло навіювати тільки любосні бажання м'якістю своїх принадно накинутих серпанків. Сірі шовкові завіси з зеленою крайкою завжди були спущені, щоб не пропускати світла; на бронзовому годиннику Амур квітчав вінком Псіхею, а килим з готичним малюнком, відбитим на червонуватому тлі, підкреслював обстанову цього чудесного куточка. Проти великого люстра на ніжках стояв невеличкий туалетний столик, а біля нього нетерпляче сиділа колишня вишивальниця, бо славетний перукар Плезір зачісував її надто довго.

— Чи сподіваєтесь ви закінчити мою зачіску сьогодні?— спитала вона.

— Ваше волосся таке довге, пані, і тако густе!—відповів Плезір.

Кароліна не могла втриматися від посмішки. Лестощі перукаря збудили, мабуть, у її серці спогад про пристрасну хвалу її друга, що обожнював її волосся. Перукар пішов, ввійшла покоївка радитися про вбрання, що найбільше сподобалося б Роже. Це діялося на початку вересня 1816 року; було вже холодно, вибір упав на зелену гренадинову сукню, обшиту шиншилами¹. Тільки на туалет закінчено, Кароліна кинулась до залу, прочинила там вікно, яке виходило на гарненький балкон, що прикрашував фасад, і склала руки на грудях, прибравши чудової пози,—не на те, щоб примусити прохожих любитися на себе й бачити, як вони повертають до неї голову, а щоб дивитись на бульвар край вулиці Тебу. Цей просвіт між будинками, який легко можна було порівняти до дірок, що актори прокручують у театральній завісі, давав їй помітити багато елегантних карет і натовп, що сунув безнастанно, як китайські тіні. Не знаючи, чи прийде Роже пішки, чи приїде екіпажем, колишня робітниця з вулиці Турніке дивилася то на пішоходів, то на тильбюрі, — легкі екіпажі, що їх запровадили у Франції англійці. Вираз сваволі й кохання поймав її молоде личко, коли вона почекала чверть години і ні її гостре око, ні серце ще не вказало їй того, хто мав був прийти. Яка зневага, яка байдужість світилися на її вродливому личку до всіх цих істот, які, мов комашня, метушилися біля її ніг! Її сірі, пустотливі очі блищали. Цілком віддавшись своїй пристрасі, вона уникала залицання так само ретельно, як шукають його і найгордовитіші жінки під час прогулянок містом. І вже безперечно не турбувалася тим, чи залишиться другого дня в серці у прохожих, що на неї любувались, спогад про її біле, схилене личко, про її маленьку ніжку, яка висувалася зза ґраток балкону, про лукавий погляд її жвавих очей та пристрасно піднесений носик, — вона бачила тільки одне обличчя, її захоплювала тільки одна думка.

¹ Звірятко, що дає коштовне хутро.

Коли над високою лінією, накресленою в повітрі будинками, показалася ряба голова гнідого коня, Кароліна здригнулася і піднялася навшпиньки, силкуючись пізнати білі віжки та колір тильбюрі. Це був він! Роже завертає за ріг вулиці, бачить балкон, хльоскає батогом коня, що мчить і під'їздить до бронзованих дверей, до яких кінь так само звик, як і його хазяїн. Двері до помешкання покоївка вже задалегідь йому відчинила; почувши радісні вигуки своєї господині. Роже кидається до залу, обнімає Кароліну, цілує її з таким поривом почуття, який завжди буває наслідком нечастих побачень між закоханими. Він її веде, чи, краще сказати, вони йдуть з обопільного бажання, хоч і тримаючи одне одного в обіймах, до тої чудової кімнати, тихої та запашної. Тут вони посідали на канапу перед каміном і мовчки дивилися одне на одного з хвилину, висловлюючи щастя тільки міцним потиском рук, переказуючи одне одному свої думки довгим поглядом.

— Так, це він, — сказала вона, кінець-кінцем, — так, це ти. А чи знаєш ти, що ось уже три довгі дні, як я тебе не бачила... Це ціла вічність! Але що тобі? В тебе яке горе?

— Бідна моя Кароліна...

— Ох, уже «бідна моя Кароліна»...

— Ні, не смійся, мій ангеле, нам не можна сьогодні ввечері їхати до Фейдо¹.

Кароліна злегка похмурніла, але її обличчя зразу прояснилось.

— Я просто дурненька! Як я можу думати про театр, коли бачу тебе? Бачити тебе — це моя єдина, улюблена розвага! — скрикнула вона, проводячи рукою по волоссі Роже.

— Я мушу піти до генерального прокурора, у нас зараз делікатна справа. Він зустрів мене в суді, а що виступатиму в цій справі я, він запросив мене пообідати з ним; але, моя кохана, ти можеш поїхати до Фейдо з матір'ю; я приїду до вас, коли нарада завчасу скінчиться.

---

¹ Один з паризьких театрів.

— Іхати до театру без тебе! — скрикнула вона здивовано. — Без тебе розважатися!.. О, мій Роже, тебе не варт і цілувати, — додала вона, кидаючись йому на шию наївним і zarazом пристрасним рухом.

— Кароліно, я мушу зайти додому передягтися; Маре далеко, а мені ще треба закінчити кілька справ.

— Зважайте на свої слова, пане, — сказала Кароліна. — Мама казала мені, що коли чоловіки починають говорити з нами про справи, вони вже не люблять нас.

— Кароліно, хіба я не прийшов, хіба не вирвав годинку в моєї немилосердної.

— Цить!.. — мовила вона, приклавши пальця до вуст Роже. — Хіба не бачиш, що я жартую?

Ту хвилину вони обоє вернулися до залу. Роже побачив тут меблі, що їх уранці привіс столяр — старі п'яльці з рожевого дерева, що на них вишиваючи Кароліна утримувала себе й матір, коли вони мешкали на вулиці Турніке-де-Сен-Жан, були тепер поновлені, і на них уже нап'ято тюлеву сукню з намальованим взірцем.

— Ну, мій добрий друже, я сьогодні ввечері працюватиму. Вишиваючи, я знов переживаю ті перші дві, коли ти проходив повз мене, не мовивши й слова, але поглядаючи на мене, ті дні, коли спогад про твої погляди не давав мені заснути цілу ніч! О, мої любі п'яльці, найкраще умеблювання мого залу, хоч і не ти мені їх подарував! Ти не знаєш, — сказала вона, сідаючи на коліна до Роже, що, не здоліючи побороти свого хвилювання, впав у крісло. — Тож вислухай мене, я хочу роздавати бідним усе, що зароблю своїм вишиванням. Ти зробив мене багатого. Як я люблю гарненький маєток Бельфей, і не тому, що він такий, а тому, що ти його мені подарував. Але скажи, мій Роже, мені хотілося б, щоб мене звали Кароліною де-Бельфей, чи це можливо? Ти мусиш знати: чи це законно і чи це дозволено?

Побачивши посмішку згоди на устах у Роже, що ненавидів прізвище Крошар, Кароліна схопилась, б'ючи в долоні.

— Мені здається, — скрикнула вона, — що тоді я буду

далеко більше тобі належати. Звичайно дівчина зрікається свого прізвиська...

І, почервонівши від набридливої думки, яку зараз же й одігнала, взяла Роже за руку й підвела до розкритого фортеціана.

— Слухай, — мовила вона, — тепер я вивчила свою сонату напрочуд.

І її пальці вже бігали по клавішах із слонівки, як ось відчула вона, що її взято за стан і підведено.

— Кароліно, я мусів би вже бути далеко.

— Хочеш їхати? Ну, їдь, — сказала вона сердито.

Але, глянувши на годинника, посміхнулася й весело скрикнула:

— А проте я тебе затримала на чверть години довше.

— Прощайте, панно де-Бельфей, — сказав він з ніжною іронєю закоханого.

Вона поділувала свого Роже й провела його до порога. Коли затихли його кроки на сходах, вона побігла на балкон, щоб побачити, як він сідає у тильбюрі, як бере віжки, щоб спіймати останній погляд, почути ляск батога та стукіт коліс по бруку, щоб провести очима блискучого коня, капелюх хазяїна й золотий галун на капелюху в жокея та ще довго дивитися після того, як за чорним рогом вулиці зникне від неї це видіння.

П'ять літ згодом після того, як панна де-Бельфей переселилася до гарненького будинку на вулиці Тебу, вдруге відбувалася одна з тих родинних подій, що ще дужче зміцнюють зв'язок між двома закоханими істотами. Серед голубої вітальні біля вікна, що відчинялося на балкон, страшенно галасував хлопчик років чотирьох з половиною, ляскаючи батогом свого картонного коня, що в нього дві дуги, які підтримували ноги, рухалися не так швидко, як хлопцеві бажалося. Його гарненька голівка, біляве волосся, що густими кучерями спадало на гаптований комірець, посміхнулося, як личко ангела, до матері, коли вона, сидючи у великому кріслі, сказала:

— Не шуми так, Шарлю, розбудиш свою маленьку сестричку.

Тоді зацікавлене дитинча хутко злізло з коня, підійшло навшпиньки, ніби боялося шелесту власних кровів по килиму, поклало пальчика між зубками, стало в тій позі, що граціозна самою своєю природністю, і підняло білий серпанок, яким було закрите свіже личко дівчинки, заснулої на колінях у матері.

— Так Ежені спить? — спитало дитя, вкрай здивоване. — Чого ж вона спить, коли ми гуляємо? — додав хлопчик, широко розплющивши великі чорні вогкі очі.

— Тільки бог один це знає, — відповіла Кароліна, посміхнувшись.

Мати й син любувалися на дівчинку, яку щойно вранці охрищено. Дійшовши двадцять четвертого року, Кароліна була в розквіті краси завдяки безхмарному щастю та повсякчасним радощам. Жіночість у ній була досконала. Радо скорючись бажанням свого любого Роже, вона набула тих знань, що їй бракувало; тепер вона пристойно грала на фортепіані й гарно співала. Не знаючи звичаїв товариства, яке її відштовхнуло б і в якому вона не була б, якби її і прийняли, бо щаслива жінка не виїздить у світ, вона не могла ні засвоїти витончених манір, ні навчитися розмови, багатой на слова, але порожньої змістом, яка властива салонам; але натомість вона ретельно набула знань, потрібних для матері, гонор якої полягає тільки в тому, щоб гарно виховати своїх дітей. Не покидати сина, давати йому з колиски ті щохвилинні лекції, що виховують у дитячій душі нахил до прекрасного й доброго, охороняти його від усякого лихого впливу, виконувати водночас і важкий обов'язок няньки і солодку повинність матері — така була її єдина втіха. З першого дня ця скромна й лагідна істота так помирилася з своїм замкненим життям у зачарованій сфері, де були всі її радощі, що й після шестилітнього найнижнішого зв'язку не знала ніякого іншого прізвища в свого друга, крім Роже. Повішена в її спальні гравюра з картини, де змальовано Псіхею, що прийшла з лампою глянути на Амура, не вважаючи на його заборону, нагадувала їй про умови її щастя. За ці шість років її скромні втіхи не докучали ніколи серцю

Роже, цій скарбниці доброти. Ніколи вона не бажала ні уборів, ні діамантів і відмовилася розкошувати екіпажем, що не раз і не два був запропонований їй гордошам. Чекати на балконі екіпажа Роже, ходити з ним до театру, гуляти разом гарної днини паризькими околицями, сподіватись бачити його, бачитися з ним і знов сподіватися — ось історія її життя, бідного на події, але наповненого коханням.

Вколисуючи на колінах цісенькою своєю дівчинку, що народилася тому кілька місяців, вона з утіхою викликала спогади минулого. Найрадше зупинялась вона на вересні місяці, на тій порі, коли Роже шороку возив її до Бельфею, щоб провести там ті чудові дні, які, здається, належать до всіх сезонів року. Природа тоді щедра і на квіти, і на овочі, вечори теплі, ранки м'які, і часто блиск літа супроводить меланхолію осені. Першим часом свого кохання Кароліна пояснювала рівний настрій та лагідність, що їх увесь час виявляв Роже, тим, що їхні побачення, завжди такі бажані, були нечасті і що їхній спосіб життя не змушував їх нерозлучно бути вкупі, як це звичайно буває в подружжі. Вона пригадала тоді з насолодою, як охоплена марним страхом, стежила за ним, тремтячи, під час їхнього першого перебування в маленькому маєтку в Гатіне: даремне шпигунство кохання! Кожен з цих місяців щастя, промайнув, як сон серед нічим не порушеного блаженства. Вона завжди бачила в цього доброго чоловіка на устах посмішку, яка здавалася луною її власних посмішок. На спогад про ці картини, що надто яскраво воскресли, її очі поїнялися сльозами: їй здавалось, що вона недосить його кохає, і в нещасті свого двозначного становища їй хотілося убачати щось ніби податок, який доля поклала на її кохання. Кінець-кінцем, непоборна цікавість примусила її тисячний раз дошукуватись подій, що через них такий люблячий чоловік, як Роже, мусів утішатися тільки з таємного, незаконного щастя. Вона вигадувала безліч причин — саме для того, щоб відхилити від себе дійсну, давно вже вгадану причину, в яку вона пробувала не вірити. Вона підвелася, тримаючи на руках заснулу дитину, і пішла

до їдальні дати лад усім приготуванням до обіду. То було 6 травня 1822 року, річниця їхньої прогулянки до царку Сен-Ле, під час якої вирішилася їхня доля; тому цей день щороку був святом серця. Кароліна сказала, яку саме білизну треба взяти до столу, розпорядилась відносно десерту. Щаслива з того, що їй доводиться клопотатись задля Роже, вона поклала дочку до гарненької колиски, стала на балконі й незабаром побачила кабриолет, що на нього її друг, дійшовши дозрілого віку, змінив колишнє витворне тильбюрі. Після першого вияву палких ласк Кароліни та маленького пустуна, що називав його татом, Роже підійшов до колиски, полюбувався на сон своєї дочки, поцілував її в чоло й витяг з кишені довгого папера, усипаного чорними рядками.

— Кароліно, — сказав він, — ось посаг панни Ежені де-Бельфей.

Мати з подякою взяла дарчий лист, запис до Книги громадського боргу¹.

— Нащо три тисячі франків ренти Ежені, коли Шарлеві ти дав тільки півтори?

— Шарль, мій ангеле, чоловік, — відповів він. — З нього вистачить півтори тисячі. З такими грішми мужній юнак забезпечений від злиднів. Якщо волею випадку твій син буде нікчемною людиною, я не хочу, щоб він міг робити дурниці. Якщо буде він честолюбний, то такий невеличкий достаток навіє йому нахил до праці. Ежені — жінка, їй потрібен посаг.

Батько почав гратися з Шарлем, чії незмушені ласки свідчили про незалежність і волю його виховання. Ніякий страх сина перед батьком не руйнував цих чарів, які нагороджували батьківські турботи, і веселість цієї маленької родини була і приємна, і щира. Увечері засвітили чарівний ліхтар, що розгортав на білому полотні свої мережі й таємничі картини, Шарлеві на превелике здивовання. Нестримані радощі цієї невинної істоти не раз викликали веселий сміх у Роже та Кароліни. Коли

¹ Реєстр ренти у французькому міністерстві фінансів.

згодом хлопчика поклали спати, прокинулася дівчинка й почала вимагати своєї прозорої їжі, і ось при світлі лампи, біля каміна в кімнаті, що дихала тишею і радістю, Роже щасливо любувався з чудової картини, з дитини, що пригорнулася Кароліні до грудей, свіжих і білих, як щойно розквітла лілея; густе волосся падало в неї хвилюю каштанових кучерів, за ним і шюю ледве можна було побачити. Світло від лампи ще яскравіш виділяло всі розкоші молодої матері, помножуючи на ній, на її вбранні й на дитині ті мальовничі ефекти, що зумовлюються сполученням тіні й світла. Обличчя спокійної, мовчазної жінки здалося Роже незмірно милішим, ніж звичайно; він ніжніше глянув на її любі, червоні уста, що ніколи не вимовляли жодного слова незгоди. Та сама думка блимнула і в очах Кароліни, що потай поглядала на Роже, чи щоб потішитися вражінням, яке на нього справляла, чи щоб угадати, чим закінчиться вечір.

Роже, зрозумівши кокетство цього лукавого погляду, сказав з удаваним смутком.

— Мені треба їхати. Мушу закінчити одну важливу справу, і вдома мене чекають. Обов'язок передусім, правда ж, моя кохана?

Кароліна подивилася на нього сумовито й разом ніжно, але з тією покорою, що виявляє все страждання саможертви.

— Прощай, — мовила вона, — іди! Якби ти лишився ще на годинку, я нелегко дала б тобі волю.

— Ангеле мій, — відповів він тоді, посміхаючись, — я маю відпустку на три дні, і всі гадають, що я за двадцять льє від Парижу.

Кілька день згодом після цієї річниці панна де-Бельфей поспішала одного ранку на вулицю Сен-Луї в Маре, не бажаючи спізнитися в той дім, де вона звичайно бувала щотижня. Посланець допіру повідомив її про те, що її мати вмирає від ускладнення, викликаного її катарамі та ревматизмами. Поки візник підгонив своїх коней з рішучої Кароліниної вимоги, підсиленої обіцянкою доброї додачі на чай, побожні старі жінки, що їх збирала навколо себе останнім часом вдова Крошар, вели свяще-

ника до чистого затишного помешкання на другому поверху, де жила стара статистка. Служниця пані Крошар не знала, що гарненька панна, до якої її господиня часто ходила обідати, була її рідна дочка, і одна з перших вимагала втручання духівника, сподіваючись, що ця духовна особа буде для неї щонайменш так само корисна, як і для недужої. Між двома партіями бостону й на прогулянках у Турецькім саді старим жінкам, з якими пані Крошар щодня правила теревені, удалося збудити в її закляклому серці сумніви щодо її минулого життя, побоювання пекла та певні сподіванки на прощення, заснованому на широму повороті до релігії. Отже цього врочистого ранку три старі жінки з вулиць Сен-Франсуа та В'ей-дю-Тампль зібрались у вітальні, де пані Крошар гостила їх щовівторка. Одна з них по черзі пересідала з крісла в голови ліжка, щоб розважати бідну старуху і збадьорити її тими облудними надіями, якими вколивають умираючих. Одначе, коли їм здалося, що криза наближається, коли закликаний напередодні лікар сповістив, що він не ручиться за вдовине життя, ці три панії почали радити раду, чи треба сповістити панну де-Бельфей. Поговоривши попередку з Франсуазою, вони вирішили послати на вулицю Тебу посланця й попередити молоду родичку, чий вплив так лякав чотирьох жінок; але вони плекали надію, що повернець¹ надто пізно приведе особу, до якої пані Крошар була така прив'язана. За цією вдовою, яка, очевидно, мала тисячу екю ренти, це жіноче тріо ревне впадало, бо жодна з приятельок, ні навіть Франсуаза, не знала, що в неї є спадкоємець. Розкіш, що в ній жила панна де-Бельфей, яку пані Крошар під впливом звичаїв давньої опери не дозволяла собі називати любим іменням дочки, майже виправдували план цих чотирьох жінок — поділити між собою спадщину вмираючої.

Незабаром та з трьох відьом, що тримала недужу під арештом, похитала головою до стурбованої парочки й сказала:

---

¹ Уродженець французької провінції Овернь.

— Час послати по панотця Фонтанона. Ще дві години, і вона знепритомніє і не в силі буде написати жодного слова.

Тоді вирушила стара беззуба служниця й вернулася з чоловіком, одягненим у чорний сурдут. Вузьке чоло доводило обмеженість розуму в цього священника, і так наділеного надто буденним обличчям. Його широкі одвислі щоки й подвійне підборіддя свідчили про егоїстичний добробут; напудроване волосся надавало йому солодкавого вигляду доти, доки він не підводив своїх маленьких, карих, вирячених очей, що їм більше пристало б бути під бровами в татарина.

— Дуже вдячна вам, панотче, за поради, — казала йому Франсуаза, — але не забувайте також, що я на славу доглядала цю любу жінку.

Служниця, що ледве тягла ноги й удавала жалібне обличчя, замовкла, помітивши, що двері до помешкання відчинені й одна з старух, найулюбленіша, чагує на сходах, щоб першій поговорити з духівником. Коли священник люб'язно витримав потрібний вибух солодких і побожних слів від приятельок удови, він підійшов і сів у головах пані Крошар. Пристойність і певна стриманість примусила трьох паній з Франсуазою залишитися вчотирьох у залі і строїти сумні обличчя, що їх тільки такі зморщені фізіономії могли так досконало вдати.

— Ох, оце так нещастя! — скрикнула Франсуаза, зіздхаючи. — Це вже четверта хазайка, що мені доводиться ховати. Перша лишила мені сто франків ренти, друга п'ятдесят екю, а третя тисячу екю готівкою. Оце все, що я маю, прослуживши тридцять років.

Служниця скористувалася з свого права ходити туди й сюди, щоб пролізти до маленького кабінету, звідки вона могла чути священника.

— Мені дуже приємно бачити, — казав Фонтанон, — що ви, моя дочко, така побожна... ви навіть носите на шиї святі моші.

Пані Крошар зробила невизначний рух, який свідчив, що вона вже не зовсім при здоровому розумі, бо пока-

зала імператорський хрест Почесного Легіону. Священик відсунувся разом з стільцем, коли побачив обличчя імператора; та незабаром знову підсунувся до своєї спокутниці, яка розмовляла з ним якийсь час так тихо, що Франсуаза нічого не почула.

— Прокляття мені! — скрикнула раптом стара. — Не покидайте мене. Як, панотче, ви гадаєте, що я відповідатиму за доччину душу?

Священик говорив надто тихо, а перегородка була надто груба, щоб Франсуаза могла щонебудь почути.

— Лишенько! — скрикнула удова, плачучи, — негідник не залишив мені нічого, чим я могла б розпоряджатися. Узяв мою бідну Кароліну, розлучив мене з нею, а мені призначив тільки три тисячі ліврів ренти з капіталу, що належить моїй дочці.

— Пані має дочку й тільки дожиттєву ренту, — крикнула Франсуаза, вибігши до залу.

Три жінки зирнулися з глибоким здивованням; та з них, що в неї віс, похилений до підборіддя, виявляв певну перевагу в лицемірстві та хитрощах, підморгнула, і тільки по Франсуаза відвернулася, зробила своїм приятелькам знак — ця дівка, мовляв, пройда, вона вже записана в трьох духівницях. Отже старі жінки лишилися, але незабаром вийшов абат, і після одного слова з його уст ці відьми скотилися слідом за ним сходами, покинувши Франсуазу саму з хазяйкою. Пані Крошар, що її страждання жорстоко збільшилися, марно дзвонила свою служницю; та задовольнялася з того, що гукала: «Іду, іду! зараз!» Дверці шаф та шухляди комодів розчинялися й зачинялися, немов Франсуаза шукала якогось лотерейного квитка. Ту мить, коли криза наближалася до фатального кінця, панна де Бельфей підійшла до ліжка матері, щоб потішити її ніжними словами.

— Ох, матінко, яка я винна! Ти страждаєш, а я цього не знала, серце моє не казало мені, але ось і я...

— Кароліно...

— Що?

— Вони привели до мене священика.

— Треба лікаря, — сказала панна де Бельфей, — Франсуазо, лікаря! Що, ці панії не послали по лікаря?

— Вони привели до мене священника, — повторила старуха, зідхнувши.

— Як вона мучиться! І ніяких заспокійливих ліків, нічого немає на столі!

Мати зробила ледве помітний рух, але проникливий погляд Кароліни зрозумів його, бо вона замовкла, щоб дати старій говорити.

— Привели до мене священника... немов на те, щоб сповідати мене. Стережися, Кароліно, — болісно скрикнула стара статистка, поєднавши останні сили, — священник примусив мене назвати ім'я твого добродійника.

— А хто ж міг сказати його тобі, матусю?

Стара востаннє зідхнула, намагаючись прибрати лукавого вигляду. Якби панна де-Бельфей могла пильнувати материного обличчя, вона побачила б те, чого ніхто не побачить: як сміється смерть.

Щоб зрозуміти інтерес, захований у вступі цієї сцени, треба на хвилину забути її дійових осіб і вислухати оповідання про передніші події, з яких остання зв'язана з смертю пані Крошар. Ці дві частини складуть тоді одну історію, яка, за властивим паризькому життю законом, призвела до двох відмінних наслідків.

Наприкінці листопада 1805 року, один молодий адвокат, років двадцяти шести, виходив о третій годині вночі парадними сходами готеля, де жив імператорський канцлер. Вийшовши на подвір'я в бальному одязі, коли злегка морозило, він не міг стримати сумного вигуку, в якому, проте, бриніла веселість, що мало коли покидає француза, бо зза штахетів готеля він не побачив жодного фіакра й не почув стукоту сабо та хрипких голосів паризьких візників. Серед подвір'я, ледве освітленого ліхтарями карети, чути було вряди-годи тупіт коней міністра юстиції, якого молодик залишив за грою в буйот з Камбасересом¹. Зненацька хтось

¹ Французький юрист, що був головним упорядником цивільного кодексу за Наполеона.

по приятельськи ударив молодика по плечі, і той, озирнувшись, пізнав міністра юстиції і вклонився йому.

Ту хвилину, як лакей відкинув підніжку карети, колишній законодавець Конвенту зрозумів адвокату скруту.

— Вночі всі кішки сірі,— мовив він до нього весело.— Міністр юстиції не скомпромітує себе тим, що підвезе адвоката! Особливо,— додав він,— коли цей адвокат — племінник колишнього товариша, одного з світил тієї великої державної ради, що її подарував Франції наполеонівський кодекс.

Міністр рухом запросив молодика сідати в карету.

— Де ви мешкаєте? — спитав він у адвоката, перше ніж виїзний лакей, що чекав розпорядження, замкнув дверці карети.

— На надбережжі Августинців, ваша світлість.

Коні помчали, і молодик опинився сам-на-сам з міністром, з яким він марно пробував поговорити перед і після розкішного обіду в Камбасереса, бо міністр юстиції, очевидно, уникав його цілий вечір.

— Ну, пане де-Гранвіль, ви на досить добрій дорозі!

— А так, поки я поруч вашої світлості...

— Я не жартую,— сказав міністр.— Ваш стаж закінчився вже два роки тому, а своєю обороною в процесі Ксімеза та Отесера ви здобули собі високе становище.

— Досі я гадав, що моя відданість тим нещасним емігрантам шкодила мені.

— Ви дуже молодий,— сказав міністр поважно.— Але,— провадив він по короткій мовчанці,— сьогодні ввечері ви дуже сподобались канцлереві. Ідьте до прокуратури, нам бракує людей! Небіж людини, що їй долею Камбасерес і я так пильно клопочемось, не мусить залишатись адвокатом через брак протекції. Ваш дядько допоміг нам пережити бурхливі часи, а такі послуги не забуваються.

Міністр хвилинку помовчав.

— Незабаром у мене будуть дві вільні посади в суді першої інстанції і в паризькому імператорському суді; тоді приходьте до мене й вибирайте ту, яка вам підійде. А тим часом працюйте і не з'являйтесь до мене прийомними

днями. Поперше, я обтяжений роботою; подруге, ваші соперники можуть зрозуміти ваші наміри й пошкодити вам у канцлера. Камбасерес і я, не мовивши з вами ні слова сьогодні ввечері, забезпечили вас від небезпеки фаворитства.

Коли міністр доказав ці слова, карета спинилась на надбережжі Августинців; молодий адвокат з щирим запалом подякував своєму великодушному заступникові за дві посади, йому запропоновані, і почав дуже стукати в двері, бо вітер проймав його наскрізь. Кінець-кінцем, старий воротар відчинив двері, і коли адвокат проходив повз його комірку, він хрипко гукнув:

— Пане Гранвіль, вам лист.

Молодик узяв листа й спробував, не зважаючи на холоднечу, розізнати руку при блідому світлі ліхтаря, що вже зовсім пригасав.

— Це від батька,— скрикнув він, узявши свічку, що її воротар, нарешті, засвітив.

І хутко пішов до свого помешкання, де прочитав такого листа:

«Ідь кур'єрським і, якщо тобі пощастить швидко добутися сюди, твоя доля забезпечена. Панна Анжеліка Бонтан втратила сестру, тепер вона одначка, а ти знаєш, що вона не ненавидить тебе. Тепер пані Бонтан зможе залишити їй близько сорока тисяч франків ренти крім того, що дасть за нею посаг. Я вже протоптую стежку. Наші приятелі дивуватимуться, що стародавні дворяни єднаються з родиною Бонтанів. Бонтан-батько був фрігійським ковпаком¹ і поскуповував чимало національного майна майже задурно. Але передусім земля в нього манастирська, якої назад не відберуть, а подруге, коли ти вже зійшов на адвокатство, то я не бачу, чому нам не зробити ще однієї поступки сучасним ідеям. Дівчинка матиме триста тисяч франків, я даю тобі сто; майно твоєї матері варте, мабуть,

¹ Так зневажливо прозвали контрреволюціонери французьких революціонерів, які носили за Великої Французької Революції червоні шапки.

тисяч п'ятдесят екю; отже я бачу, сину, що ти, якщо тільки схочеш вступити до суду, зможеш зробитися сенатором не гірше від інших. Мій швагер, член державної ради, не допоможе тобі в цьому, звичайно, алеж він не сонатий і ти будеш колись його спадкоємцем — якщо тобі не дадуть сенатора за заслуги, ти зробишся ним через наступництво. Тоді ти заберешся досить високо, щоб вичікувати подій. Прощай, цілую тебе...»

Отже молодий Гранвіль міг спати, укладаючи тисячі планів, один від одного блискучіших. З могутньою підтримкою канцлера, міністра юстиції та свого дядька по матері, одного з редакторів Кодексу, він мав почати свою кар'єру на видатній посаді, у найвищому суді Франції, і бачив уже себе членом тієї прокуратури, що з неї Наполеон вибирав найвищих урядовців своєї імперії. Крім того, він уявляв собі блискучий достаток, щоб підтримувати своє становище, для якого недосить було жалюгідних п'яти тисяч прибутку з маєтку, що він успадкував по матері. Щоб довершити своє честолюбне маріння щастям, він викликав у пам'яті наївне личко панни Анжеліки Бонтан, подруги його дитячих розваг. Поки він не дійшов ще того віку, коли дитина починає міркувати, його батьки не перешкоджали дружбі з сусідчиною дочкою на селі. Але, коли він почав приїжджати до Беє¹ на короткий час на вакації, батько й мати, що пишалися своїм благородством, помітили його приязнь до дівчини й заборонили йому думати про неї. Отже протягом десяти років Гранвіль міг тільки мельки бачитися з тією, яку називав своєю «дружинонькою». Цими хвилинами, викраденими спід пильного догляду їхніх родин, вони ледве встигали перекинутися незв'язними словами, проходячи одне повз одного в церкві або на вулиці. Найчудовішими були для них ті дні, коли, здибаючись на сільських святах, що їх у Нормандії називають «зборами», вони здала й крадькома одне на одного дивилися. Під час своїх останніх вакацій Гранвіль двічі

¹ Містечко на південному заході Франції.

бачив Анжеліку, і похнюплений погляд та сумний вираз його «дружиноньки» навели його на думку, що її гнітить якийсь невідомий деспотизм.

Прийшовши на сьому вранці до контори поштових карет на вулиці Нотр-Дам-де-Віктуар, молодик потрапив, на щастя, місце в кареті, що вирушала цієї години до Кану.

Молодий адвокат не без глибокого хвилювання побачив дзвіницю собору в Бее. А що ніяка надія ще не ошукала його в житті, його серце розкривалося назустріч чудовим почуттям, що хвилюють юні душі. Після надто довгого бенкету, яким батько та деякі друзі відсвяткували його приїзд, нетерплячого молодика повели до відомого йому будинку на вулиці Тантюр. Серце йому тривожно тріпотіло, коли батько, якого в Бее ще й досі називали графом де-Гранвілем, сильно постукав у ворота, що з них лущилася зелена фарба. Було близько четвертої години. Молода служниця у перкалевому чепці привітала двох панів коротким укланом і сказала, що панії незабаром вернуться з вечерні. Граф із сином увійшли до низенької кімнати, що правила за вітальню, а скидалася на монастирську прийомну. Панелі з полірованого горіха темнили цю кімнату, де симетрично стояли старовинні крісла й м'які стільці. Кам'яний камін був прикрашений тільки зеленкуватим дзеркалом, а обабіч нього вигиналося покручене гілля старовинних канделябрів, що належали до доби Утрехтського миру¹. На панелі проти каміна молодий Гранвіль побачив величезне раз'яття з чорного дерева та слонівки, обкладене свяченим букшпаном. Хоч у кімнаті було три вікна, що виходили в провінціальний сад, якого симетричні квадрати були позначені довгими рядами букшпану, але світла в них проходило так мало, що ледве можна було розпізнати на стіні, навпроти цих вікон, три церковні картини, намальовані чиєюсь вправною рукою і куплені, певне, за Револуції заходами старого Бонтана, який, будучи округовим начальником, ніколи не забував

¹ Мирова угода між Францією, Іспанією, Англією та Голландією, якою закінчилась війна за т. зв. «іспанську спадщину». Підписана 1713 р. в голландському місті Утрехті.

своїх інтересів. Починаючи з підлоги, старанно натертої, і до сірих фіранок у зелені карти,— все блищало манастирською чистотою. Серце молодикові мимоволі стиснулось у мовчазному притулку, де жила Анжеліка. Повсякчасне перебування в блискучих паризьких салонах і безнастанна зміна свят легко стерли з його пам'яті спогади про суворе й мирне провінціальне життя; тим то контраст був для нього такий раптовий, що він відчув якесь внутрішнє тремтіння. Вийти з салону Камбасереса, де життя здавалося таким бурхливим, де буяли широкі думки, де так яскраво відсвічувала імператорова слава, і враз опинитися в колі вузьких міркувань — чи не значило це потрапити з Італії до Гренландії?

— Жити тут однаково, що не жити,— подумав він, розглядаючи цей методистський зал.

Старий граф, помітивши здивовання свого сина, підійшов до нього, взяв за руку й повів до вікна, звідки ще проходило трохи світла, і, поки служниця світила старі свічки в свічниках, спробував розвіяти хмари, що поїняли його чоло, коли він побачив цю обстанову.

— Послухай, дитино моя, — сказав він, — Бонтанова вдова страшенна святенниця. Коли чорт старіється.. розумієш! Я бачу, що ти кривишся від тутешнього конторського повітря. Ну, так ось тобі правда. Стару оточують попи, вони її переконали, що до раю ніколи не пізно потрапити, а щоб бути певною того, що вона заволодіє святим Петром¹ і його ключами, вона їх купує. Вона ходить до обідні щодня, відвідує всі служби божі, причащається щонеділі й розважається тим, що реставрує каплиці. Вона подарувала для собору стільки оздоб, стихарів, риз і прикрасила балдахін стількома перами, що на останньому святі божого тіла зібралася юрба, як до шибениці, щоб подивитися на пишню вбраних священників та на їхнє нове позолочене начиння. Тому дім цей — справжня земля обітована. Це я умовив божевільну стару не віддавати до

---

¹ Апостол, який, за християнською легендою, тримає ключі від раю.

церкви оді три картини Домінікіно, Корреджо та Андреа дель Сарто, що коштують великих грошей.

— А Анжеліка? — палко спитав молодик.

— Якщо ти з нею не одружишся, Анжеліка загинула, — відказав граф. — Наші добрі апостоли радили їй залишатися в дівоцтві й жити життям мучениці. Я доклав великих зусиль, щоб розбудити її маленьке серце, розповідаючи їй про тебе, коли вона вже залишилася дочкою-одиначкою; та ти, звичайно, розумієш, що взявши її за себе, ти повезеш її в Париж. А там розваги, весілля, театр і вир паризького життя легко відучать її від спо-відалень, постів, волосяниць та обідень, що ними виключно живляться ці істоти.

— А чи не підуть п'ятдесят тисяч ліврів ренти з церковних маєтків...

— Ото то й воно! — хитро промовив граф. — Зважаючи на доччине заміжжя — бож гонор панії Бонтан дуже під-лещений тим, що Бонтани прищеплюються до родословного дерева Гранвілів, — вищезгадана мати віддає увесь свій маєток у цілковиту власність дівчині, залишаючи за собою тільки дожиттєве користування з нього. Тим то духовенство й опирається цьому шлюбові; але я вже подав на оклик, усе готове й за тиждень ти звільнишся з пазурів матері та її абатів. Ти матимеш найкращу дівчину в Беє, жіночку, що не завдасть тобі журби, бо вона з принципами. Їй же «вмертвляли плоть», висловлюючись їхнім жаргоном, постами та молитвами, та й мати до цього рук доклала, — додав він пошепки.

Ту мить у двері обережно постукано, і граф замовк, гадаючи, що то прийшли господині дому. Але з'явився лакейчук з заклопотаним виглядом і, побачивши двох гостей, він сторопив і знаком покликав до себе служницю. Хлопець був у синій сукняній куцині з маленькими по-лами, що вихлялись на його стегнах, і в смугастих синіх із білим штанах; волосся в нього було підстрижене пів-колом, і з обличчя він скидався на півчого, — так бо ви-являло воно змушену смиренність, властиву всім мешкан-цям святобожного дому.

— Панно Гатієнно, чи не знаєте ви, де книжки із службою богородиці? Дами з конгрегації Святого серця сьогодні влаштовують хресний похід біля церкви.

Гатієнна пішла по книжки.

— Чи довго це триватиме, маленький міліціонер? — запитав у нього граф.

— О, найдовше з півгодини!

— Ходімо подивимось, там є гарненькі жінки, — сказав батько до сина. — До того ж, одвідання собору вам не пошкодить.

Молодий адвокат нерішуче пішов за батьком.

— Що тобі? — спитав його граф.

— Так я, батьку, я... маю радію.

— Ти ще нічого не казав.

— Так, але я думав про те, що ви з свого колишнього достатку зберегли десять тисяч ліврів ренти, — ви залиште мені їх якнайпізніше, я цього бажаю; але коли ви даєте мені сто тисяч франків на безглузде одруження, дозвольте попросити у вас тільки п'ятдесят тисяч, щоб уникнути нещастя й користуватися, залишаючись нежонатим, з достатку, рівного тому, який мені може принести ваша панна Бонтан.

— Ти збожеволів?

— Ні, батьку, справа ось у чім. Позавчора міністр юстиції пообіцяв мені посаду в паризькій прокуратурі. П'ятдесят тисяч франків, долучені до того, що я маю, та до моєї службової платні дадуть мені двадцять тисяч доходу. Безперечно, я тоді матиму шанси на багато кращу долю, аніж у шлюбі, бідному на щастя, хоч і багатому на достаток.

— Зразу видно, — мовив батько, посміхаючись, — що ти не жив за старого режиму. Хіба ж нам колинебудь стояла на перешкоді дружина?

— Але, батьку, тепер шлюб зробився...

— А, он воно що! — сказав граф, уриваючи сина. — Виходить, усе те, що співають мені старі товариші-емігранти, то щира правда? Революція заповіла нам, виходить, звичаї без веселості, вона, виходить, заразила юнаків дво-значними принципами? Цілком як мій швагер-якобінець,

ти починаєш говорити мені про націю, про громадську мораль, про некорисливість... Боже мій, чим би ми стали, коли б не сестри імператора?

Цей бадьорий ще старик, якого селяни з його маєтку ще й досі називали «вельможним паном», закінчив ці слова, входячи під склепіння собору. Не вважаючи на святість місця, він наспівував, беручи свячену воду, арію з опери «Роза й Колас», і повів свого сина вдовж бічних галерей, зупиняючись біля кожної колони, щоб розглянути лави голів, які виладнались у церкві, немов шереги солдатів на параді. Особлива відправа Святого серця мала от-от початися. Дамп, що належали до цієї конгрегації, стояли коло хору, тож граф із сином попрямували до цієї частини церкви й спинились біля одної з найтемніших колон, звідки могли бачити цілу цю масу голів, що нагадували всипаний квітами моріжок. Раптом за два кроки від молодого Гранвіля, забринів, мов перший по зимі солов'їний спів, такий ніжний голос, якого, здавалось, не могла мати земна істота. Хоч і в супроводі тисячі жіночих голосів та звуків органу, цей голос зворушив його нерви, мов розкішні й яскраві ноти гармоніки. Парижанин озирнувся й побачив молоду дівчину, що стояла, схиливши голову, тому її обличчя зовсім заховалося під широким білим капелюхом; «тільки від неї,—подумав він,—виходить ця ясна мелодія». Йому здалося, що він пізнав Анжеліку, дарма що на ній був темний мериносовий плащ, і він штовхнув рукою батька.

— Так, то вона, — сказав граф, глянувши, куди показував йому син.

Старий вельможа рухом показав на бліде обличчя старої жінки, що своїми очима, обведеними темними синцями, вже помітила сторонніх, хоч її хитрий погляд і не відривався, здавалось, від молитовника, що вона тримала. Анжеліка підвела очі на олтар, мов щоб удихнути в себе гострі пахощі ладану, якого хмари докочувалися до обох жінок. В таємничому світлі, що розливалось в темному передмі від свічок та лампад, молодик побачив тоді лице, яке схитнуло його рішення. Білий муаровий капелюх обрам-

лював це напрочуд правильне обличчя овалом, утвореним чорною шовковою стрічкою, зав'язаною під маленьким підборіддям з ямкою. Блідозолотаве волосся поділялося на вузькому, але дуже гарньому чолю двома пасмами, що спадали на щоки, як тінь від листу на жмут квіток. Брівні дуги були окреслені з тією правильністю, що чарує нас на вродливих китайських обличчях. Майже орлиний ніс мав надиво тверді обриси, а уста скидалися на дві рожеві лінії, з любов'ю проведені витонченим пензлем. Блакитні очі світилися чесною. Якщо Гранвіль і помітив на цьому обличчі певну суворість, то міг віднести її до побожних почуттів, якими була опанована в той час Анжеліка. Святі слова молитви вилітали в неї між двома разками перлів, звідки здіймалася в холодному повітрі ніби хмарка запашності. Молодик мимоволі спробував нахилитися, щоб вдихнути цей божественний подих. Цей рух привернув увагу дівчини, і її пильний погляд, піднесений до олтаря, обернувся до Гранвіля; його трудно було розглянути у сутінках, але вона пізнала товариша свого дитинства. Спогад, могутніший за молитву, надав надзвичайного блиску її обличчю: вона почервоніла. Адвокат здригнувся з радості, коли побачив, що надії на загробне життя подолані надіями на кохання і що побожність перед святинею поступилася земним спогадам. Але недовгі були його перемоги — Анжеліка спустила вуаль, її обличчя набрало спокійного вигляду, вона знову заспівала, і в тембрі її голосу не почувлося ніякого хвилювання. Гранвіль опинився перед деспотичною владою бажання, і всі його розважливі міркування зникли. Коли служба кінчилася, його нетерпіння вже так збільшилось, що він, не даючи паніям самим вернутися додому, зараз же підійшов привітатися до своєї «дружиньки». Несміливе відновлення знайомства з того й з того боку відбулося на паперті собору в колі віруючих. Пані Бонтап затремтіла від гордості, беручи під руку графа де-Гранвіля, який змушений був подати їй ту руку при всіх, дуже гніваючись на сина за його малопрстойне нетерпіння. Впродовж двох тижнів, що проминули від офіційного іменування молодого віконта де-Гранвіля, наре-

ченим панни Бонтан, до врочистого дня його шлюбу, він щодня відвідував свою подругу в похмурій вітальні, до якої призвичаївся. Його довгі відвідини мали на меті вивчити вдачу Анжеліки, бо його розважливість, на щастя, прокинулася вже наступного дня по першій побаченні. Наречену він майже завжди заставав біля столика з вишневого дерева, — вона сама мітила білизну, що мала піти їй у посаг. Анжеліка ніколи перша не починала розмови про релігію. Якщо молодому адвокатові хотілося погратись розкішними чотками, що лежали в зеленій оксамитовій торбинці, і якщо він, посміхаючись, розглядав мошні, які завжди були разом з чотками, Анжеліка ніжно відбирала йому чотки з рук, благально поглядаючи на нього, і мовчки клала їх назад у торбинку, яку зараз жє й ховала. Якщо Гранвіль іноді наважувався засуджувати деякі релігійні обряди, гарненька нормандка слухала його, заперечуючи тільки переконаною посмішкою.

— Не треба ні в що вірити або вірити в усе, чого вчить церква, — відповідала вона. — Чи бажали б ви мати матір'ю своїх дітей жінку, яка не вірує? Ні! Яка людина насмілиться бути суддею між богом та невірними? То як же можу я ганити те, що припускає церква?

Анжеліка, здавалось, була перейнята таким ніжним співчуттям, молодий адвокат бачив у неї такі зворушливі погляди, що йому самому іноді хотілось приєднатися до релігійності своєї нареченої. Її глибока певність того, що вона йде правдивим шляхом, збуджувала в серці майбутнього судді сумніви, а вона їх пробувала використати. Гранвіль зробив тоді величезну помилку, прийнявши чари бажання за чари любові. Анжеліка була така щаслива тим, що погодила голос свого серця з голосом обов'язку, відаючись іще дитячій своїй прихильності, що обманений Гранвіль не міг розібрати, котрий з тих двох голосів дужчий. Хіба ж не схильні всі молодики довірятися обіцянкам гарненького личка і висновувати про душевну красу на підставі зовнішньої вроди? Невизначне почуття примушує їх думати, що моральна досконалість завжди відповідає досконалості фізичній. Якби релігія не дозволила Анже-

ліді віддаватися своїм почуттям, вони незабаром усохли б у її серці, як рослина, поллята їдкою кислотою. Чи міг чоловік, закоханий і любимий, помітити так добре захований фанатизм? Така була історія почуттів молодого Гранвіля протягом цих двох тижнів, перегорнутих у захваті, як сторінки книги з цікавою розв'язкою. Анжеліка, за якою він пильно стежив, здалася йому найніжнішою з жінок, і він навіть помітив у собі вдячність до пані Бонтан, яка, прищепивши їй так міцно релігійні принципи, немов підготувала її до тягарів життя. Того дня, коли мали підписувати фатальний контракт, вона примусила свого зятя врочисто заприсягнути, що він не буде чинити перешкод її дочці у виконанні релігійних обрядів, що дасть їй цілковиту волю сумління, дозволить причащатися, ходити до церкви та сповіди скільки вона забажає, і ніколи не перечитиме їй у виборі наставників. Тієї врочистої хвилини Анжеліка глянула на свого нареченого з виразом такої чистоти й невинності, що Гранвіль, не вагаючись, дав потрібну присягу. Усмішка промайнула на устах абата Фонтанона, що був у родині за духівника. Легким рухом голови Анжеліка пообіцяла своєму дружині не зловживати з цієї волі сумління. Щодо старого графа, то він стиха насвистував арію: «Піди подивися, чи вони йдуть!»

Через кілька день, що минули у весільних святах, таких пишних на провінції, Гранвіль вернувся з дружиною до Парижа, куди його кликало призначення на посаду прокурора при сенському імператорському суді. Коли подружжя шукало помешкання, Анжеліка вжила всього впливу, який мають жінки впродовж медового місяця, щоб умовити Гранвіля оселитись у великому помешканні на першому поверху готеля на розі вулиці В'ей-дю-Тампль та Нев-Сен-Франсуа. Головна причина була та, що цей будинок стояв за два кроки від вулиці Орлеан, де була церква, і прилягав до маленької каплиці на вулиці Сен-Луї.

— Твоя дбайливість доводить, що з тебе добра господиня, — сміючись відповів їй чоловік.

Анжеліка слушно зауважила йому, що квартал Маре

суміжний з Палацом правосуддя¹ і що в ньому живуть судді, яких вони щойно одвідали. Чималий сад, з погляду молодой господині, надавав вартості помешканню — діти «якщо небо їх пошле», могли б тут дихати повітрям; подвір'я було широке, стайні чудові. Прокуророві хотілося б оселитися десь у готелі на Шоссе-д'Антен, де все дихає життям і молодістю, де панують повсякчас нові моди, де людність на бульварах елегантна, звідки ближче до театру, ближче до розваг; але мусів піддатися звабам молодой жінки, що вимагала від нього першої поступки, і закопатися в Маре, щоб їй догодити. На своїй посаді Гранвіль мусів тим пильніше працювати, що робота була для нього нова; тому він передусім почав устатковувати свій кабінет та переносити свою бібліотеку. Він скоро влаштувався в кімнаті, яка незабаром була завалена купою справ, а керувати впорядженням дому полишив своїй молодій дружині. Він тим охітніше поклав на Анжеліку турбуватися першими родинними надбаннями, джерелом радості й приємних спогадів для молодих жінок, бо йому соромно було позбавляти її свого товариства частіше, ніж того вимагають закони медового місяця. А освоївшись із своєю роботою, прокурор дозволив дружині витягати себе з кабінету й показувати йому ефект умеблювання й прикрас, які він бачив ще тільки в деталях і частково.

Якщо справедливе прислів'я, що про жінку можна судити, побачивши двері її дому, то обстановка помешкання мусить ще вірніше відбивати її дух. Чи тому, що пані де-Гранвіль не розібралася в несмакові оббивки, чи тому, що на обстанові позначилася її власна вдача, але молодого судовика вразила сухість і холодна врочистість, що панували в його помешканні; він не побачив у ньому нічого добірного, в усьому була недоладність, ні на чому було спочити оком. Дух прямоти і дріб'язковості, що повивав вігальню в Бее, відродився в його готелі під широкими панелями, вирізаними півколом і прикрашеними тими арабесками, що в їх звивчастому плетиві немає

---

¹ Будинок, де містяться в Парижі судові установи.

ніякого смаку. Бажаючи виправдати дружину, молодик вернувся їй ще раз оглянув довгий і високий передпокій, що вів до помешкання. Колір дерев'яних оздоб, що його дружина замовила малярові, був надто темний, а густозелений оксамит на лавах надавав ще більшої суворості цій кімнаті, яка, хоч і не була сама з себе важлива, проте давала уявлення про дім так само, як про розум людини дає уявлення її перше речення. Передпокій, це ніби передмова, вона має про все оповіщати, але нічого не обіцяти. Молодий товариш прокурора запитав себе, як могла його дружина вибрати лампу з античним ліхтарем, що стояла серед цієї голої кімнати, викладеної білим і чорним мармуром, обклеєної шпалерами, де намальовані купи каміння, порослого де-не-де зеленим мохом. На одній стіні висів розкішний, але старий барометр, мов би на те, щоб ще дужче підкреслити її порожнечу. Побачивши все це, молодик глянув на дружину й помітив, що вона дуже задоволена з червоних галунів, якими оторочено перкалеві завіси, вельми задоволена з барометра та пристойної статуї, яка була оздобою готичної груби, і йому не стало варварської сміливості розбити такі сильні ілюзії. Замість засудити дружину, Гранвіль засудив себе самого; він обвинуватив себе в тому, що не виконав свого найпершого обов'язку — не керував у Парижі першими кроками дівчини, вихованої в Бес. Чи ж важко уявити собі після цього зразка обстанову по інших кімнатах? Чого можна було сподіватися від молодого жінки, що тремтіла від вигляду голих ніг каріатиди і палко протестувала проти свічника, лампи чи меблів, як тільки помічала десь голизну єгипетського торсу. За цієї доби школа Давіда доходила апогею своєї слави, все у Франції мало відбиток правильності його рисунку, його закоханості в античних формах, яка зробила з його малярства мов би кольорову скульптуру. Жоден з усіх утворів імператорської розкоші не дістав призначення у пані де-Гранвіль. Величезний квадратний зал в її готелі зберіг збляклі біло-золоті оздоби часів Луї XV і незчисленні ромбуваті ґратки й приїсні фєстони, витвір безплідної плодовитості архітекткових олів-

ців тої доби. Якби тут хоч панувала гармонія, якби тут меблям з модерного червоного дерева надано вигнутих форм, заведених у моду зіпсутим смаком Буше, — помешкання Анжеліки було б тільки втішним контрастом молодих людей, що живуть у ХІХ столітті так, ніби належать до ХVІІІ століття; але багато речей були в смішному противенстві. Консолі, годинники, свічники являли собою ті войовничі атрибути, що їх перемоги імперії зробили такими любимими для Парижа. Грецькі каски, перехрищені римські мечі та щити, що були породженням військового ентузіазму й прикрашали тоді наймировитіші меблі, аж ніяк не пасували до ніжних, розволіклих арабесків, що чарували пані де-Помпадур. Побожність веде до якоїсь утомної покори, яка не виключає гордості. Чи то від скромності, чи то така була вже в неї гордість, а пані де-Гранвіль почувала відразу до м'яких та світлих кольорів. Може вона гадала також, що пурпуровий та брунатний кольори пасують до судівської гідності. Та й як могла дівчина, звикла до суворого життя, усвідомити потребу присграсних канап, що навіюють погані думки, принадних, зрадливих будуарів, де зароджується гріх? Бідолашний товариш прокурора був у розпачу. З того тону, яким він потверджував похвали, що ними його дружина сама себе надіяла, вона помітила, що її чоловікові ніщо не подобається; вона виявила таку тугу від своєї невдачі, що закоханий Гранвіль побачив у тому горі доказ кохання, замість бачити в ньому рану ображеного самолюбства. Хіба могла дівчина, вихоплена з кола обмежених провінціальних понять, нездатна до кокетства й витворності паризького життя, вигадати щонебудь краще? Товариш прокурора волів краще думати, що вона підпала під вплив поставачальників, ніж визнати те, що було правдою. Якби він був не такий закоханий, то відчув би, що крамарі, які вмить відгадують дух своїх покупців, дякували небу за те, що воно послало їм молоду святенницю без смаку, щоб допомогти їм позбутися речей, які вийшли з моди. Тож він заспокоїв свою красиву нормандку:

— Щастя, моя люба Анжеліко, не виникає з більш чи

менш витворних меблів, воно залежить від лагідності, від ласкавості й жіночого кохання.

— Але кохати вас, це моя повинність, і ніякої повинності я не виконуватиму з такою приємністю, як цю, — віжно заперечила Анжеліка.

Природа вклала в жіноче серце таке бажання подобатися, таку потребу кохання, що навіть у молодій святенниці думки про загробне життя й спасіння душі мусіли поступитися перед першими подружніми радостями. Тому з квітня місяця, коли вони повінчалися, і до початку зими обоє жили в цілковитій згоді. Кохання й турбота мають властивість робити людину досить байдужою до зовнішньої обстанови. Гранвіль, що мусів більшу частину дня бути в суді, покликаний обмірковувати поважні інтереси людського життя й достатку, міг менше, ніж хто інший, помічати деякі сторони свого домашнього життя. Коли в п'ятницю йому давали до столу пісну страву, коли він випадково питав чогонебудь м'ясного й не одержував його, його дружина, якій євангелія забороняла будьяку брехню, вміла, проте, різними дрібними викрутками, дозволеними в інтересах церкви, скинути свій умисний вчинок на свою неуважність або на бідність ринку. Вона часто виправлялася коштом кухаря, а часом навіть і лаяла його. За тієї доби молоді члени судового відомства не додержували, як це тепер, постів кожної пори року, і Гранвіль спочатку не помічав періодичного повторення пісних страв, які, щоправда, його дружина вміла хитро приправляти, так що на смак вони були добірні; він їв, не розбираючи, що саме їсть. Отже товариш прокурора додержував усіх приписів релігії, не усвідомлюючи того, і простував до спасіння своєї душі інкогніто. Він не знав, чи ходила його дружина буднями до церкви, чи ні; а в неділю сам супроводив її до обідні з досить природної гречності, немов щоб нагородити її за те, що вона іноді жертвувала йому вечірнями; він не міг зразу збагнути всієї суворості релігійних звичаїв своєї дружини. Влітку театри були нестерпні через спеку, отже Гранвіль не мав навіть нагоди запропонувати своїй дружині піти до ко-

медіі, на виставу якоїсь модної п'єси; тому справа з театром не обговорювалася. Кінець-кінцем, на початку подружнього життя, що на нього чоловік зважився через дівочу красу, йому важко виявляти себе вимогливим у втіхах. Молодість не так жадібна, як ласа, та й у самому поєднанні вже є чарівність. Як пізнати холодність, гідність і стриманість жінки, коли її наділяєш захопленням, якого зазнаєш сам, коли вона осяяна вогнем, яким ти сам палаєш? Треба досягти певного подружнього спокою, щоб побачити, що святенниця чекає кохання, склавши руки. Отже Гранвіль вважав себе за досить щасливого, аж поки фатальна подія не вплинула на долю його подружнього життя.

У листопаді 1808 року канонік собору в Бее, який був колись духівником панії Бонтан та її дочки, приїхав до Парижа, ведений сюди честолюбством, щоб здобути посаду в одній з паризьких парафій, мабуть уважаючи ту посаду за щабель до єпископства. Поновивши колишню владу над своєю овечкою, пастир здригнувся, побачивши, як вона змінилася від паризького повітря, і забажав знову вернути її до своєї холодної кошари. Налякана докорами колишнього каноніка, тридцятивосьмилітньої людини, що принесла в оточення паризького духовенства, такого терпимого та освідченого, уїдливість провінціального католицизму, безоглядну святенність, що безконечними вимогами, мов кайданами, облутує побожні душі, пані де Гранвіль вчинила спокуту й повернулася до свого янсенізму. Зайва річ докладно описувати випадки, які поволі внесли нещастя в родинне життя цього подружжя; досить, мабуть, розказати головні факти, не називаючи точно їх часу та порядку. А втім уже перше непорозуміння між молодим подружжям було досить разюче. Коли Гранвіль почав вивозити свою дружину в світ, вона не відмовлялася їхати на поважні збори, на обіди, на концерти, до товариства судовиків, що стояли вище за її чоловіка в службовій ієрархії. Але вона зуміла протягом певного часу покликатися на мігрень щоразу, коли мова йшла про бал. Одного разу Гранвіль, якому обридли ці недуги на замов-

лення, порвав листа, що сповіщав про бал у члена державної ради, і обманив дружину, переказавши запрошення усно; призначеного вечора в здоров'ї Анжеліки не було нічого сумнівного, і він міг повезти її на чудовий бал.

— Люба моя, — сказав він, коли, повернувшись із балу, помітив її засмучений вигляд, який його образив. — Люба моя, ваше становище заміжньої жінки, те місце, що ви посідаєте в товаристві, і достаток, яким ви користуєтесь, накладають на вас обов'язки, що їх жоден божественний закон неспроможний скасувати. Хіба ви не гордість вашого чоловіка? Отже, коли так, ви мусите ходити на бали, як я ходжу, і мусите з'являтися пристойно одягнутою.

— Але, друже мій, що ж саме невдалого було в моєму одягу?

— Справа у виразі вашого обличчя, моя люба. Коли до вас підходить молодий чоловік і розмовляє з вами, ви робитеся така поважна, що жартівник міг би взяти під підозру міцність вашої чесноти. Ви, здається, боїтесь, щоб посмішка не скомпромітувала вас. Справді, ви так виглядаєте, ніби просите в бога прощення за гріхи, що можуть коло вас статися. Світ, мій любий ангеле, не манастир. А коли ти вже згадала за одяг, скажу тобі відверто, що стежити за модами й світськими звичаями, це — твій обов'язок.

— Невже вам хотілося б, щоб я показувала свої форми, як ті зухвалі жінки, які так декольтуються, що можна зазирнути нечистим оком на їхні плечі, на їхні...

— Є ріжниця, моя люба, між тим, щоб відкривати весь бюст, і тим, щоб надавати грації своєму корсажу, — сказав товариш прокурора, уриваючи її. — На вас напнуто потрійну низку тюлевого рюшу, який огортає вас до підборіддя; здається, ніби ви так само пильно просите свою кравчиху позбавити будьякої грації ваші плечі й обриси ваших грудей, як кокетка домагається від своєї таких суконь, що обрисовують найтаємніші форми. Ваш бюст був захищений під такими численними складками, що всі глазували з вашої пересадки. Вам було б дуже прикро, якби я повторив вам насмішкуваті вислови про вас.

— Ті, кому до вподоби ці непристойності, за наші гріхи не відповідатимуть, — сухо відповіла молода жінка.

— Ви не танцювали? — запитав Гранвіль.

— Я ніколи не танцюватиму, — відказала вона.

— А я кажу, ви мусите танцювати, — палко відповів товариш прокурора. — Так, ви мусите йти за модою, носити квіти у волоссі, одягати брильянти. Подумайте, моя красуне, багаті люди, а ми якраз такі, мусять підтримувати розкіш у державі. Чи не краще сприяти розвитку мануфактурної промисловості в країні, ніж марнотратити руками духівництва гроші на милостиню?

— Ви говорите, як державний діяч, — сказала Анжеліка.

— А ви, як церковний діяч, — жваво відказав він.

Суперечка надто загострилася. Пані де-Гранвіль виявила в своїх відповідях, незмінно лагідних і висловлених чистим, мов церковний дзвіночок, голосом, упертість, яка зраджувала вплив духовної особи. Коли вона почала покликатися на права, що надав їй Гранвіль своєю обіднякою, і сказала, що духівник зокрема заборонив їй ходити на бали, судовик спробував довести їй, що той священник переступив межі священних приписів. Ця гідка богословська суперечка поновилася ще з більшою уїдливістю з того й з того боку, коли Гранвіль побажав повезти дружину до театру. Кінєдь-кінєдем, товариш прокурора, щоб спаралізувати шкідливий вплив колишнього каноніка, поставив справу так, що пані де-Гранвіль, притиснута до стіни, запитала листовно в римської курії, чи дозволено жінці без загрози для спасіння її душі декольтуватися, відвідувати бали й театри в угоду своєму чоловікові. Превелебний Пій VII не забарився з відповіддю, де гостро засуджував опір дружини й ганив духівника. Цей лист, справжній подружній катехизис, був ніби продиктований нижнім голосом Фенелона, чий чар і лагідність у ньому почувались. «Жінці добре скрізь, де її веде чоловік. Якщо вона згрішить з його наказу, то за такий гріх ніколи не відповідатиме». Ці два рядки з послання папи дали підставу пані де-Гранвіль та її духівникові обвинуватити його в нерелігійності. Але ще раніш, ніж послання при-

було, Гранвіль помітив, до якого суворого поштування примушує його дружина, із велів своїм слугам цілий рік подавати йому тільки скоромне. Хоч цей наказ і зробив прикрість його дружині, Гранвіль, якому, власне, байдуже було, скоромне чи пісне їсти, додержував його з мужньою твердістю. Адже й найслабша розумна істота буває ображена в своєму найдорогшому, коли їй доводиться робити під впливом чужої волі те, що вона й сама зробила б. З усіх тираній найгідкіша та, що постійно відбирає в душі заслугу її вчинків та думок: зрекаєшся влади, не королювавши. Думка, яку приємно було б висловити, почуття, яке солодко було б виявити, завмирають, коли вони вимушені. Незабаром молодий товариш прокурора дійшов до того, що відмовився приймати своїх друзів, улаштовувати вечірку чи обід: його дім ніби оповився жалібним серпанком. Дім, де господниєю святениця, набирає особливого вигляду. Слуги, що завжди перебувають під жіночим доглядом, добираються з так званих побожних людей з відповідними обличчями. Так само, як весельчаки, вступивши до жандармерії, набувають жандармської фізіономії, так і люди, що додержують святеницьких звичаїв, мають обличчя на один взірць, звичка спускати очі й мати засмучений вигляд одягають їх у лицемірну ліврею, якою так добре вміють користуватись шахраї.

До того ж святениці утворюють щось, ніби республіку; всі вони добре знають одна одну; слуги яких вони рекомендують одна одній, це ніби якась окрема раса, яку вони охороняють, мов ті любителі коней, що не пускають до своєї стайні коня, коли з свідоцтвом про народження в нього не гаразд. Чим уважніше доводиться так званим «печестивцям» приглядатися до побожного дому, тим більше пізнають вони в ньому тавро якогось убозства; вони знаходять у ньому заразом вигляд скнарості й затайливості, як у лихварів, і ту напахчену ладаном вогкість, яка охолоджує повітря в каплицях. Цю скупецьку правильність, цю убогість думок, яку все зраджує, можна висловити одним тільки словом, і те слово — святобличість. У цих зловісних і невблаганних домах святобличість познач-

ється на меблях, на гравюрах, на картинах; розмова, мовчанка, обличчя — все має на собі печать святобливості. Перетворення людей і речей на святобливість є незбагненною таємницею, але так воно є. Кожен може помітити, що святенники ходять, сідають і розмовляють не так, як це роблять світські люди. У них почуваєш себе зв'язаним, у них не смієшся, у них шерсткість і симетрія панує в усьому, починаючи з чепця господині й кінчаючи її подушечкою для пришпильок; погляди там нещирі, люди здаються тінями, а господиня дому наче засідає на крижаному престолі.

Одного ранку бідний Гранвіль з жалем і смутком помітив усі симптоми святобливості в своєму домі. У світі зустрічаються товариства, де одні наслідки виникають не з однакових причин. Нудьга оточує ці доми зачарованим колом, яке містить у собі жах пустелі й безпечність порожнечі. Родинне життя стає тоді не могилою, а чимсь гіршим — монастирем. У цій крижаній атмосфері товариш прокурора роздивився на свою дружину без пристрасті: він не без жалю помітив обмеженість розуму, яку видно було з того, як росло волосся на її вузькому й злегка запалому чолі; постеріг у бездоганній досконалості рис її обличчя щось захолоде, суворе, що незабаром зробило для нього ненависною вдавану лагідність, яка його була звабила. Він зрозумів, що колинебудь ці тонкі губи можуть сказати йому, якщо трапиться нещастя: «Це для твого блага, друже мій». Лице пані де-Гранвіль набрало темного відтінку, поважного виразу, що отруював радість усім, хто до неї підходив. Чи була ця зміна викликана аскетичними звичаями святобливості, яку так само не можна визнати за побожність, як скупість не можна назвати ощадливістю? Чи її викликано сухістю, властивою святобливим душам? Важко вирішити: краса без вияву є, мабуть, омана. Непорушна посмішка, що її молода жінка викликала в себе на обличчі, коли дивилась на Гранвіля, була в неї немов єзуїтською формулою щастя, якою вона гадала задовольнити всі вимоги шлюбу. Її спочугливість ображала, її безстрасна краса здавалась потвор-

ністю тим, хто її знав, а її найлагідніше слово драгувало; вона корилася не почуттям, а обов'язком. Є хиб, що їх можна виправити в жінці жорстокими лекціями, які дає їй досвід чи чоловік, але ніщо не може побороти тиранії фальшивих релігійних переконань. Надія досягти вічне блаженство, протиставлене світським утіхам, тріумфує над усім і примушує терпіти. Чі не є вона обмежений егоїзм «я», перенесеного за межі могили? Тим то й самого папу засудив суд непогрішності каноніка й молодої святенниці. Не бути неправою — це одне з почуттів, які заступають усі інші в деспотичних душах. Від якогось часу почалася потайна боротьба між їхніми переконаннями, і молодий товариш прокурора незабаром стомився цією боротьбою, яка мала тривати без кінця. Яка людина, який характер може витримати вигляд закохано-лицемірного обличчя і категоричне заперечення кожного свого бажання? Що робити з жінкою, яка з допомогою вашої пристрасті охороняє власну нечуттєвість, з жінкою, яка, здається, вирішила бути лагідно непохитною, яка готується з насолодою грати роль жертви і на чоловіка дивиться, як на знаряддя боже, як на зло, що його муки звільнять її від мук чистилища. Яким пензлем можна змалювати жінок, що примушують ненавидіти чесноту, перебільшуючи найгуманніші приписи релігії, що їх св. Йоанн висловив отим «Любіть одне одного»? Якщо в модній крамниці був капелюх, приречений лишитися у вітрині або бути посланим на острови, Гранвіль був певний, що ним прикраситься його дружина; якщо траплялась тканина невдалого кольору або малюнку, вона неодмінно в неї прибиралася. Брак смаку, це одна з хиб, нерозлучних з фальшивою побожністю. Тим то в інтимному житті, що вимагає якнайбільше сердечної ніжності, у Гранвіля не було подруги: він один виїздив у світ, відвідував бали, театри. Дома він не зустрічав ні в чому співчуття. Велике розп'яття, що висіло між його та дружининим ліжком, було немов символом його долі. Хіба ж то не був образ божества, відданого на смерть, боголюдини, вбитої в розцвіті життя і молодості? У словній кості того розп'яття було менше холоднечі, ніж у

Анжеліці, що розпинала свого чоловіка в ім'я чесноти. Між цими двома ліжками й зародилося лихо: молода жінка вбачала в шлюбних утіхах тільки обов'язок. Тут у страсну середу постало бліде й синяве обличчя постових приписів, що владним голосом заповіло цілковиту постриманість, і цього разу Гранвіль уже не визнав за доречне писати папі, щоб попросити в консисторії вказівок, як треба додержувати постів і як триматися напередодні великих свят. Молодий товариш прокурора почував себе страшенно нещасним: він не міг навіть скаржитися, бо що він міг сказати? У нього ж була молода дружина, вродлива, віддана своїм обов'язкам, зразок усіх чеснот! Вона, родила щороку по дитині, годувала їх усіх сама й виховувала, навіюючи моральні принципи. Милосерддю Анжеліку прославлено, як ангела. Старі жінки, що з них складалося її товариство (за тієї доби молоді жінки ще не зважувались віддаватися побожності задля доброго тону), усі захоплювалися самовідданістю пані де-Гранвіль, вважаючи її коли не за діву, то принаймні за мученицю. Вони засуджували не святенництво жінки, а варварський нахил чоловіка до розмноження. Поволі Гранвіль, обтяжений працею, позбавлений утіх, знесилений оточенням, що в ньому він блукав самотній, упав на тридцять другому році в найтяжчу апатію. Життя йому остогидло. Надто шануючи обов'язки, що їх накладала на нього посада, і не бажаючи подавати прикладу гультайського життя, він спробував знайти забуття в роботі й почав тоді писати велику юридичну розвідку. Та недовго тішився він манаєгирським спокоєм, на який він покладався.

Коли неземна Анжеліка побачила, що він покинув світські розваги й працює вдома ретельно та акуратно, вона спробувала його повернути. Їй щиро боліли нехристиянські чоловікові переконання; часом вона плакала на думку, що коли її чоловік помре, то кінчить своє земне існування нерозкаяним грішником, і вона не може мати надії врятувати його від вічного вогню пекельних мук. Отже, Гранвіль став предметом дрібних повчань, порожніх міркувань, вузьких, обмежених ідей, якими його дружина,

гадаючи, що вона здобула першу перемогу, пробувала здобути й другу і навернути його в лоно церкви. Це був останній удар. Що може бути прикрішим від цієї потайної боротьби, в якій святенниця уперто хотіла взяти гору над діалектикою судовика? Що може бути жахливішим від цих дрібних, уїдливих причіпок? Запальні люди воліють краще вдару кинджалом. Гранвіль відцурався свого дому, де все для нього ставало нестерпучим. Діти, пригнічені холодним материним деспотизмом, не могли ходити з батьком до театру, і Гранвіль не міг зробити їм піякої втіхи, не ризкуючи накликати на них кару від жахливої матері. Цього чоловіка, такого люблячого, доведено до байдужості, до гіршого від смерті егоїзму. Він хоч синів урятував із цього пекла, завчасу повідававши їх до колегій і забравши собі право керувати ними. Він мало втручався у відносини матері з дочками, але вирішив одружити їх, як тільки вони дійдуть повноліття. Якби він задумав ужити насильницьких заходів, його ніщо не виправдало б: дружина, спираючись на величний почет своїх старих жінок, примусила б увесь світ засудити його. Отже Гранвіль не мав іншої ради, як жити в цілковитій самоті; але, зігнутий під ярмом нещастя, з побляклим від журби та праці обличчям, він був сам собі відразний. Нарешті, він боявся зв'язків, взаємин із світськими жінками, в яких він зневірився знайти розраду.

В повчальній історії цієї родини не трапилося за п'ятнадцять років, з 1806 до 1821, жодної сцени, про яку слід було б згадати. Пані де-Гранвіль лишалася зовсім така сама, втративши любов свого чоловіка, як і за тих днів, коли вважала себе щасливою. Дев'ять днів молилася вона, благаючи бога та святих угодників просвітити її щодо тих хиб, які не подобаються її чоловікові, і навчити її, як повернути вівцю, чим збочила з шляху; та чим ретельнішими ставали її молитви, тим менше з'являвся вдома Гранвіль. Уже щось з п'ять років прокурор, якому Реставрація дала визначну посаду в судовому світі, переселився до антресолів свого готеля, щоб уникнути спільного життя з графинею де-Гранвіль. Щоранку відбувалася та сцена,

яка, коли вірнти світським плігкам, повторюється в багатьох домах, де вона викликана певною незгодою характерів, моральними чи фізичними недугами та хибами, які призводять чимало подружжів до нещастя й лиха, описаного в цьому оповіданні. О восьмій годині покоївка, яка скидалася на черницю, дзвонила до помешкання графа де-Гранвіля. Коли її впускали до залу, за яким містився кабінет прокурора, вона проказувала лакеєві завжди тим самим тоном доручення, дане їй напередодні:

— Пані велить запитати графа, чи гаразд він провів ніч і чи буде вона маги приємність з ним спідати?

— Пан,— відповідав лакей, поговоривши із своїм господарем,— вітає графиню й просить пробачити його; важлива справа примушує його їхати до суду.

Хвилину згодом покоївка з'являлася знову і запитувала від графині, чи матиме вона щастя бачити графа перед його від'їздом.

— Він уже поїхав,— відповідав лакей, хоч кабріолет, бувало, стояв ще на подвір'ї.

Цей діалог через посла перетворився незабаром на щоденну церемонію. Лакей де-Гранвіля, який, бувши улюбленцем свого пана, спричинявся своєю нерелігійністю та вільними звичаями до багатьох суперечок у домі, іноді навіть тільки для годиться ходив до кабінету, де його пана не було, і повернувшись давав звичну відповідь. Засмучена дружина завжди чатувала на поворот свого чоловіка і ставала на ганку, щоб з'явитися перед ним, як докір сумління. Дрібна, властива чернечій вдачі, причіпливість була за основу вдачі й у пані де-Гранвіль, яка виглядала сорокалітньою, хоч мала тоді тільки тридцять п'ять років. Коли де-Гранвіль задля пристойності заговорював до неї або лишався вдома обідати, вона, радіючи з того, що може накинути йому свою присутність, свою кисло-солодку мову й нестерпну нудьгу свого святобливого товариства, намагалася принизити його перед слугами та своїми милосердними приятельками.

Графові де-Гранвілю, що був тепер у пошані при дворі, запропонували посаду голови королівського суду; але він

попросив міністра залишити його в Парижі. Ця відмова, що її причини відомі були тільки міністрові юстиції, викликала найхімерніші міркування в близьких графининих приятельок та її духівника. Гранвіль, що мав сто тисяч ліврів ренти, належав до найкращих дворянських родів Нормандії, отже призначення на голову було для нього шаблем до перства; звідки ж такий брак честолюбства? Чому він перестав писати свою велику правничу розвідку? Де причини цього розсіяного життя, що вже шість років як зробило його чужим домові, родині, усьому, що мало бути йому любим? Графинин духівник, який, добиваючись єпископства, розраховував на підтримку родини, в якій він панував, не менше, як і на свої заслуги перед конгрегацією, де був одним з найзавзятіших пропагандистів, був розчарований відмовою де-Гранвіля і спробував обмовити його такими припущеннями: якщо граф має, мовляв, таку огиду до провінції, то його, мабуть, лякає, що там він муситиме жити морально, подавати приклад доброзвичайності, отже примушений буде жити з графинею, від якої його могла віддалити тільки якась незаконна пристрасть. А хіба така чиста жінка, як пані де-Гранвіль, здогадається колинебудь про розпусну поведінку свого чоловіка? Добрі приятельки переказали за істину ці слова, що не були, на жаль, гіпотезою, і пані де-Гранвіль була вражена, як громовим ударом.

Не розуміючи великосвітських звичаїв, не відаючи кохання та його безумств, Анжеліка й на думці не поклала, що в шлюбі можуть трапитися ще якісь випадки, крім тих, що віддали їй на власність серце Гранвіля, тому гадала, що він нездатен на гріх, який усі жінки вважають за злочин. Коли граф перестав від неї будьщо вимагати, вона уявила собі, що спокій, у якому він, здавалося, жив, був річчю природною; зрештою, вона ж віддала йому все жіноче чуття, яке тільки могло вміститися в її серці, а припущення духівника руйнувало вщент ілюзії, якими вона досі живилася,—тож вона почала боронити свого чоловіка, але не могла знищити підозри, так уміло закипутої в її душу. Страх так подіяв на її слабу голову, що

вона занедужала від цього на повільну пропасницю. Ці події відбувалися в сіст 1822 року; вона ж не схотіла припиняти свого суворого поштування і поволі так виснажилась, що почали боятись за її життя. Байдужі погляди де-Гранвіля її вбивали. Його турботи й увага нагадували ті, які небіж намагається виявити до старого дядька. Хоч графиня й відмовилась від своєї системи чіпляння та докорів і старалася зустріти чоловіка ніжним словом, святенницька уїдливість прохоплювалась у неї скрізь, і часто вона одним словом нищила успіх цілого тижня.

Наприкінці травня, гарячий подих весни, поживніша, ніж у сіст, їжа повернули панії де-Гранвіль силу. Одного ранку, вернувшись з обідні, вона сіла в своєму садочку на кам'яній лавці, де ласкаве сонячне проміння нагадало їй перші дні її заміжжя; вона обняла думкою все своє життя, щоб зрозуміти, в чому саме вона схибила свої обов'язки матері й дружини. Ту мить з'явився абат Фонтанон, такий схвильований, що важко й описати.

— Вам яке нещастя трапилося, отче? — спитала вона його з дочірним турбуванням.

— Ах, я волів би, щоб усі прикрості, які вам посилає бог, випали на мою долю; але, шановний друже, тут ідеться про лихо, яке ви мусите зуміти перестерпіти.

— Ох, чи ж може бути для мене більша кара від тієї, що насилає мені провидіння, використовуючи мого чоловіка, як знаряддя свого гніву?

— Приготуйтеся, дочко моя, до більшого лиха, ніж ми з вашими побожними подругами могли будьколи припустити.

— Тоді мушу дякувати богові, — відповіла графиня, — за те, що він зволпв саме через вас переказати мені свою волю, бо він завжди домішує скарби милосердя до бичів свого гніву, як і колись, вигнавши Агар, показав їй джерело в пустині.

— Він посилає вам муку відповідно до сили вашої покори й тягара ваших гріхів.

— Кажіть, я все готова вислухати.

На цім слові графиня підвела очі до неба й додала:

— Кажіть, пане Фонтанон.

— Вже сім років пан Гранвіль чинить гріх перелюбства з коханкою, від якої має двох дітей, і змарнував на цю незаконну родмну понад п'ятсот тисяч франків, які мали б належати його законній родині.

— Я мушу побачити це на свої власні очі, — сказала графиня.

— Хай вас бог боронить! — скрикнув абат. — Ви musíte просити й чекати в молитві, щоб бог просвітив вашого чоловіка, коли не хочете вжити проти нього заходів, що їх дають нам людські закони.

Довга розмова, що відбулася тоді між абатом Фонтаном та його духовною дочкою, спричинилася до великої зміни в графині. Попрощавшись із ним, вона з'явилася перед слугами майже рум'яна й налякала їх своєю божевільною діяльністю: звеліла запрягти коні, скасувала цей наказ і разів двадцять мінjala протягом години свої наміри. Але, кінець-кінцем, немов зважившись на рішучий крок, виїхала о третій годині, покинувши весь дім у здивованні від такого небувалого вчинку.

— Чи приїде пан обідати? — спитала вона в лакея, що з ним ніколи не розмовляла.

— Ні, пані.

— Ви відвезли його сьогодні до суду?

— Так, пані.

— А сьогодні що, понеділок?

— Так, пані.

— То тепер, виходить, їзять до суду в понеділок?

— Щоб тебе чорт забрав! — скрикнув лакей, коли його господиня поїхала, сказавши візничому: «Вулиця Тебу».

Панна де-Больфей плакала; Роже, стоячи поруч неї, тримав свою подругу за руку, мовчав і дивився то на маленького Шарля, який нетямуще поглядав то на матір, то на коляску, де спала Ежені, то знов на Каролініне обличчя, де сльози нагадували дощ спід радісного сонячного проміння.

— Ну, так, ангеле мій,—мовив Роже по довгій мовчанці,— оце тобі велика таємниця, я жонатий. Але коли-небудь, сподіваюся, ми утворимо одну родину. Моя дружина з березня в безнадійному стані; я не бажаю їй смерті, але, коли богові буде вгодно покликати її до себе, гадаю, вона буде щасливіша в раю, ніж у земному житті, яке не зворушує її ні своїми радощами, ні жалями.

— Як я ненавиджу цю жінку! Як могла вона зробити тебе нещасним? А втім, цьому нещастю я завдячую своїм щастям.

Сльози її зразу висохли.

— Сподіваймося, Кароліно, — скрикнув Роже, поділувавши її. — Не бійся того, що міг сказати той абат. Хоч духівник моєї дружини людина небезпечна своїм впливом у конгрегації, та коли він спробує порушити наше щастя, я зумію вжити заходів...

— Що ж ти зробиш?

— Ми поїдемо до Італії, я втечу...

Крик, що пролунав у сусідньому залі, примусив і Роже, і панну де-Бельфей здригнутися. Обоє кинулися до залу й побачили там знепритомнілу графиню. Коли пані де-Гранвіль очутилась, вона глибоко зідхнула, побачивши себе між графом та своєю соперницею, яку мимоволі зневажливо відштовхнула.

Панна де-Бельфей підвелася, збираючись вийти.

— Ви в себе дома, пані, залишайтеся, — сказав Гранвіль, спиняючи Кароліну за руку.

Прокурор узяв свою півмертву дружину, відніс у карету й сів біля неї.

— Через кого ж це ви бажали моєї смерті? Тікати від мене хотіли? — спитала кволим голосом графиня, дивлячись на свого чоловіка обурено й зажурено. — Хіба я не була молода? Хіба ви не казали, що я вродлива? Що ж ви можете мені закинути? Чи я вас обманяла? Чи не була я добродешною і розважливою дружиною? В моїм серці залишився тільки ваш образ, вуха мої прислухалися тільки до вашого голосу. Якої повинності я не виконала? В чому я вам відмовляла?

— В щасті, — твердо відповів граф. — Ви знаєте, пані, що є два способи служити богові. Деякі христіани гадають, що, заходячи певної години до церкви, щоб прочитати «отче наш», слухаючи в ній акуратно обідню й утримуючись від усякого гріха, вони потраплять до раю; такі христіани, пані, підуть до пекла; вони не любили бога заради його самого, вони не поклонялися йому так, як він того бажає, вони не принесли йому ніякої жертви. Хоч і лагідні з вигляду, вони жорстокі до свого ближнього, вони бачать приписи, букву, а не дух. Так чинили й ви з вашим земним дружиною. Ви моє щастя принесли в жертву спасінню своєї душі, ви були захоплені молитвою, коли я підходив до вас з радісним серцем, ви плакали, коли мусіли б розважати мене серед моїх турбот, ви не зуміли задовольнити жодної з тих вимог щодо втіхи, які я ставив вам.

— А якщо ці вимоги були злочинні, — запально скрикнула графиня, — чи мусіла я занепасти душу, щоб догодити вам?

— Це була б жертва, яку в іншій, що більше любила б, вистачило б сили принести, — холодно відповів Гранвіль.

— О, боже, — скрикнула вона, плачучи, — ти чуєш його! Чи був він гідний молитов і повстриманості, якими я себе виснажувала, щоб спокутувати його гріхи й свої? До чого ж тоді чеснота?

— На те, щоб досягти неба, моя люба. Неможливо разом бути дружиною чоловіка і христовою нареченою, це двомужництво; треба вміти вибрати між чоловіком і монастирем. Задля майбутнього ви вигнали з своєї душі будьяку любов, будьяку відданість, що її бог велів вам почувати до мене, ви ставилися до світу тільки з почуттям ненависті...

— Хіба я вас не любила?

— Ні, пані.

— Що ж тоді таке любов? — мимоволі спитала графиня.

— Любов, моя люба, — відповів Гранвіль з якимсь на-смішкуватим здивованням, — це щось таке, чого вам не сила збагнути. Холодне нормандське небо не може пере-

творитися на жагуче небо Еспанії. Мабуть, розгадка нашого нещастя захована в питанні про клімат. Скорятися нашим примхам, угадувати їх, відчувати втіху в стражданні, приносити нам у жертву людську думку, самолюбство, навіть релігію і вважати ці жертви тільки за зернятка фіміаму, спаленого на честь свого ідола — ось що таке любов.

— Любов оперних акторок, — сказала графиня з 'огидою. — Такі пристрасті недовготривалі й незабаром лишають вам попіл і вугілля, розпач і жалі. Дружина, пане, мусить давати вам, на мою думку, справжню приязнь, незмінний запал...

— Ви говорите про запал, як негри про кригу, — урвав її граф з сардонічною посмішкою. — Подумайте, що найскромніші стокротки принадніші від пишної і блискучої троянди з тернами, яка зваблює нас на весні своїми чарівними пахощами і яскравими барвами. А втім віддаю вам належне, — додав він, — ви чудово додержували зовнішньої сторони обов'язку, приписаного законом, і щоб показати вам, у чому саме ви передо мною завинили, мені довелося б проаналізувати деякі деталі, яких ваша гідність не стерпіла б, і пояснити вам те, що здалося б вам запереченням усякої моральності.

— Ви смієте говорити про моральність, вийшовши з того дому, де змарнували на розпусту достаток ваших дітей! — скрикнула графиня, яку до нестями доводило, що чоловік саме про це мовчить.

— Дозвольте, пані, — спокійно мовив граф, уриваючи дружину. — Якщо панна де-Бельфей багата, то від цього кривди немає нікому. Мій дядько був хазяїн свого достатку, в нього було кілька спадкоємців, але ще за життя з чистої приязні до тієї, кого він вважав мов би за небогу, він подарував їй свій маєток Бельфей. Щодо решти, то я зобов'язаний його щедротами...

— Така поведінка достойна якогось якобінця! — скрикнула побожна Анжеліка.

— Ви забуваєте, пані, що ваш батько був одним з якобінців, яких ви, жінка, так немилосердно засуджуєте, —

суворо промовив граф. — Громадянин Бонтан підписував смертні вироки тоді, коли мій дядько робив тільки послуги Франції.

Пані де-Гранвіль замовкла. Але по хвилиній мовчанці спогад про те, що вона бачила допіру, збудив у її душі ревності, яких ніщо не може погасити в жіночому серці, і вона прошепотіла, ніби розмовляючи сама до себе:

— Чи можна так занепастити свою власну душу й душі ближніх?

— Ет, пані, — відказав граф, якому ця розмова обридла, — може якраз ви колись за все це й відповідатимете.

Від цих слів графиня затремтіла.

— Певна річ, ви будете виправдані перед очима милосердного судді, що судитиме наші гріхи, — сказав він, — будете виправдані за щирість, з якою зробили мене нещасним. Я ненавиджу не вас, а тих людей, які зіпсували ваше серце й розум. Ви молилися за мене так само, як панна де-Бельфей віддала мені серце й сповнила мене коханням. Ви мусіли б бути то коханкою, то святою, що молитесь біля підніжжя олтарів. Будьте справедливі і визнайте, що я людина незіпсована й не розпусник. Моя душа чиста. Леле, по семи роках страждання, потреба бути любимим непомітно примусила мене покохати іншу жінку, утворити собі другу родину. Не думайте, проте, що тільки я так зробив: в цьому місті є тисячі чоловіків, приневолених з різних причин до такого подвійного життя.

— Господи боже! — скрикнула графиня, — який важкий став мій хрест! Коли дружина, якого ти дав мені в гніві своїм, не може знайти на землі щастя інакше, як у моїй смерті, поклич мене в своє лоно!

— Якби у вас завжди були такі чудові почуття і відданість, ми б ще були щасливі, — холодно промовив граф.

— Гарзд, — відказала Анжеліка, заливаючись сльозми, — простіть мене, якщо я чимнебудь завинила! Так, пане, я ладна коритися вам у всьому, бо певна, що ви не бажаєте нічого, крім справедливого й природного: відтепер я буду всім, чого ви бажаєте від дружини.

— Якщо ви хочете, пані, примусити мене сказати, що

я вже не люблю вас, то мені вистачить страшної мужності сказати вам це. Чи можу я наказувати своєму серцю? Чи можу я за одну мить стерти спогад про п'ятнадцять років страждання? Я вас не люблю. У цих словах зохвана така сама таємниця, як і в слові «люблю». Пошана, увага, гречність з'являються, зникають, повертаються, але хоч би тисячу років переконував себе любити, я не відроджу кохання, особливо до жінки, яка сама себе зробила старою.

— Ах, пане граф, я щиро бажаю, щоб цих слів не сказала вам колись та, яку ви кохаєте, тим самим голосом і тоном, яким ви їх промовили...

— Чи бажаєте ви вдягтися сьогодні ввечері в сукню грецького строю й поїхати до опери?

Раптовий дриж, який викликало це читання, був її мовчазною відповіддю.

Першими числами грудня місяця 1833 року чоловік, що його цілком сиве волосся й обличчя промовляли скорше за старість від скорботи, ніж від років, бо з вигляду йому було років під шістьдесят, проходив опівночі вулицею Гайон. Підійшовши до непоказного триповерхового будинку, він спинився й глянув на одне з вікон, що височілись на різній відстані в мансарді під дахом. Легкий відблиск ледве освітлював те скромне вікно, що в ньому замість шибок був подекуди папір. Прохожий дивився на те нерівне світло з невимовною цікавістю паризьких вуличників, аж раптом з будинку вийшов якийсь молодик. А що бліде проміння від ліхтаря падало на обличчя цікавого, то не дивно, що молодик, дарма що було темно, підійшов до прохожого з тією обережністю, якої додержують у Парижі, коли бояться помилитися, здивавши знайомого.

— Що! — скрикнув він, — це ви, пане голову? Самі, пішки, об цій порі і так далеко від вулиці Сен-Лазар! Дозвольте мені маги честь запропонувати вам руку. На вулиці зараз так слизько, що коли ми не будемо підтримувати один одного, — додав він, зважаючи на самолюбство старого, — нам важко буде встояти на ногах.

— А леж, пане, мені ще тільки, на жаль, п'ятдесят п'ять років, — відповів граф де-Гранвіль. — Такому славетному лікареві, як ви, має бути відомо, що чоловік у цьому віці буває при повній силі.

— Так у вас, виходить, пригода? — відповів Орас Біаншон. — Ви ж бо не звикли, гадаю, ходити в Парижі пішки. Маючи таких чудових коней...

— Але я здебільшого, — відповів граф де-Гранвіль, — коли не виїжджаю в світ, то вертаюся з Пале-Роялю¹, із чужоземного клубу пішки.

— І мабуть маєте при собі чималі гроші, — скрикнув лікар. — Чи не значить це наклика́ти на себе кинджали вбивців?

— Цього я не боюся, — відповів граф де-Гранвіль за-смучено й безжурно.

— Але не слід, принаймні, спинятися, — заперечив лікар, ведучи голову суду до бульвару. — Ще трохи, і я гадатиму, що ви хочете вкрасти в мене свою останню недугу й померти від чиєїсь іншої руки, а не моєї.

— Ох, ви спіймали мене на підгляданні, — відповів граф. — Хоч об якій годині вночі доводиться мені проходити чи проїжджати тут, я з деякого часу бачу у вікні на третьому поверху тінь особи, що працює, здається, з героїчною мужністю.

Сказавши це, граф передихнув, наче відчув раптовий біль.

— Я зацікавився тим горищем, — провадив він далі, — так, як цікавиться паризький буржуа закінченням Пале-Роялю.

— Ну, в такому разі, — жваво скрикнув Орас, уриваючи графа, — я можу дати вам...

— Не кажіть мені нічого, — відказав де-Гранвіль, спиняючи лікаря на слові. — Я й сантима не дам за те, щоб довідатися, чи то чоловіча, чи жіноча тінь маячить за тими подертими фіранками, і чи щасливий, чи нещасний

---

¹ Один з паризьких палаців, що на початку ХІХ ст. був торговельним приміщенням, а також осередком картярства і легких розваг.

мешканець того горища! Якщо я й здивувався, побачивши, що ніхто не працює там сьогодні ввечері, якщо я й зупинився, то тільки тому, щоб мати приємність робити численні й дурні здогади, як ті паризькі вуличники, коли бачать, що якусь будівлю рантом перестали добудовувати. Дев'ять років, мій молодий...

Граф ніби завагався, добираючи вислову; але махнув рукою й скрикнув:

— Ні, не назву вас другом, я ненавиджу все, що може скидатися на почуття. Дев'ять років я вже не дивуюся, що старики так люблять плекати квіти й садити дерева; життєвий досвід навчив їх не вірити людським прив'язаностям, а я сам за короткий час зробився старим. Хочу прив'язуватись тільки до тварин, які не міркують, до рослин, до всього зовнішнього. Я надаю більше ваги рухам Таліоні¹, ніж усім людським почуттям. Я ненавиджу життя і світ, серед якого я самотній. Ніщо, ніщо, — додав граф з таким виразом, що молодик здригнувся, — мене не зворушує і ніщо мене не цікавить.

— У вас є діти?

— Мої діти! — скрикнув він з дивним відтінком гіркоти. — Ну, що ж, хіба моя старша дочка не графиня де-Ванденес? Щодо другої, то заміжжя старшої заповідає їй чудову партію. А хіба двом синам моїм не пощастило! Віконта з генерального прокурора в Ліможі призначено на голову суду в Орлеані, а молодший — королівським прокурором. Діти мої мають свої турботи, свій клопіт, свої справи. Якби одне з тих сердець віддалося мені цілком, якби воно спробувало своєю прив'язаністю заповнити порожнечу, що я відчуваю тут, — сказав він, ударивши себе в груди, — то змарнувало б своє життя, принесло б його мені в жертву. Та й навіщо, кінець-кінцем? Щоб прикрасити тих кілька років, що мені ще залишилися? Чи вдалося б йому це зробити? Чи не бачив би я в його турботах немов виконання обов'язку? Але...

Тут старий посміхнувся з глибокою іронією.

¹ Французька тандівнида (перша половина XIX ст.).

— Але, докторе, ми не марно вчили їх арифметики, і вони вміють рахувати. Зараз вони, мабуть, чекають від мене спадщини.

— О, графе, як могла ця думка з'явитися у вас, такого доброго, такого сумлінного, гуманного? Справді, якби я сам не був живим доказом цієї добродійності, яку ви розумієте так глибоко й так широко...

— Задля своєї приємності, — жваво відказав граф. — Я плачу за почуття, як заплатив би завтра купу золота за найдитинніші ілюзії, які б зворушили мені серце... Я допомагаю бідним з тої самої причини, що й у карти граю: тому не сподіваюся ні на чию подяку. Я дивився б, як ви вмираєте, і оком не моргнувши, і вимагаю від вас до себе такого самого почуття. Ах, юначе, життєві події пройшли над моїм серцем, як лава Везувія над Геркуланумом: місто існує, але воно мертво.

— Ті, хто довів до такої нечулості таку палку й життєрадісну душу, як ваша, дуже завинили.

— Жодного слова більше, — відказав граф, охоплений жахом.

— У вас недуга, яку ви мусите дозволити менівилікувати, — сказав Біаншон схвильовано.

— Хіба ви знаєте ліки проти смерті? — нетерпляче скрикнув граф.

— Ручуся, графе, що надихну життям серце, яке вам здається мертвим.

— Хіба ви дорівнюєтесь Тальмі?¹ — іронічно спитав голова суду.

— Ні, графе, але природа така вища від Тальми, як Тальма вищий від мене. Слухайте: на горіщі, що вас цікавить, живе жінка років тридцяти, і любов у неї доходить до фанатизму; вона кохає юнака, який має вродливе обличчя, але якого зла фея наділила всіма можливими пороками. Цей юнак любить грати, і я не знаю, чому він дає перевагу: жінкам чи винуватцям; часом його вчинки були такі гидкі, що варті були уваги поліції. Ну, а ця жінка

¹ Славний французький трагік (початок XIX ст.).

пожертвувала для нього чудовим становищем, людиною, яка її обожнювала і від якої вона мала дітей. Але що це з вами, графе?

— Нічого, продовжуйте!

— Вона дала йому згайнувати цілий маєток, вона дала б йому до послуг цілий світ, якби мала його. Вона працює день і ніч і часто покійно терпить, що те страхіття відбирає гроші, призначені на одягу дітям або на завтрашні харчі. Три дні тому вона продала своє волосся, найчарівніше в світі. Він прийшов, а вона не встигла завчасу заховати червінця, і він попросив його; за усмішку, за голубливий погляд вона віддала ту суму, що з неї могла прожити без клопоту півмісяця. Чи не жахливо це й не зворушливо zarazом? Але від роботи в неї вже почали западати щоки. Крики дітей крають їй душу, вона занедужала і зараз стогне на соломі. Сьогодні ввечері їй нічого було їсти, але діти не мали сили кричати. Вони мовчали, коли я прийшов.

Орас Біаншон спинився. Ту хвилину граф де-Гранвіль наче мимоволі засунув руку до кишені жилета.

— Здогадуюсь, мій молодий друже, що вона ще може жити, коли ви дбаєте за неї.

— Ах, бідолашна істота, — скрикнув лікар, — хто б відмовився допомогти їй? Я бажав би бути багатшим, бо сподіваюся вилікувати її від її кохання.

— Але, — казав далі граф, витягаючи з кишені руку так, що лікар не бачив, що в ній повно кредитних білетів, яких він, здається, шукав, — як же я можу, по вашому, розжалітися над злиднями, що за їх утіхи я ладен був би віддати весь свій достаток? Вона почуває, вона живе та жінка! Хіба не віддав би Луї XV усе своє королівство за те, щоб устати з труни й потішитися трьома днями молодості та життя? Чи не зробили б так само мільйони мертвих, мільйони хворих, мільйони старих?

— Бідна Кароліна! — скрикнув лікар.

Почувши це ім'я, граф де-Гранвіль затремгів і так схопив лікаря за руку, що тому здалося, наче його руку стиснуло залізом.

— Її звать Кароліна Крошар? — спитав голова, геть зміненім голосом.

— Так ви її знаєте? — відповів здивований лікар.

— А того негідника звать Сольве... Ох, ви додержали свого слова, — скрикнув голова суду, — ви схвилювали моє серце найстрашнішим почуттям, якого воно зазнає перед тим, як перетворитись на порох. Це переживання теж є подарунок пекла, а я завжди вмію з ним поквитуватися.

Ту хвилину граф із лікарем дійшли до рогу вулиці Шоссе-д'Антен. Коло тумби, де щойно зупинився голова суду, стояв один з тих нічних лицарів, що ходять з плетеним кошиком на спині і гаком у руці — за Револуції їх жартома прозивали членами розшукового комітету. Цей ганчірник мав старече обличчя, гідне тих, які Шарле зробив безсмертними в своїх карикатурах на школу підмітальників.

— Чи часто тобі трапляють до рук тисячофранкові білети? — спитав його граф.

— Іноді, ваша милість.

— А ти їх повертаєш?

— Це залежить від обіцяної нагороди.

— Такого мені й треба! — скрикнув граф, даючи ганчірникові тисячофранковий білет. — Візьми це, — сказав він йому, — але пам'ятай, що я даю тобі його з умовою, щоб ти витратив його в шинку, напився там п'яний, по-сварився, набив свою жіаку й наставив ліхтарів своїм приятелям. Це поставить на ноги варту, хірургів, аптекарів, а може й жандармів, прокурорів, суддів і тюремників. Не змінюй нічого в цій програмі, а то диявол над тобою помститься рано чи пізно.

Треба було мати заразом олівець Шарле й Калло, пензель Тенірса й Рембрандта, щоб дати правдиве уявлення про цю нічну сцену.

— Ось я й звів свої рахунки з пеклом і маю насолоду за свої гроші, — мовив граф глибоким голосом, показуючи спантелченому лікареві на невимовне обличчя ганчірника, що роззявив рота. — Щодо Кароліни Крошар, — казав він далі, — то вона може вмерти від лютого голоду й спраги,

чуючи страшні крики своїх умираючих синів і усвідомлюючи мерзотність того, кого вона кохає. Я не дам і шеляга, щоб полегшити її страждання, і не хочу вас більше бачити тільки тому, що ви допомогли їй...

Граф залишив Біаншона нерухомого, як статуя, і зник прямуючи з хапливістю юнака на вулицю Сен-Лазар; тут він хутко дійшов до невеличкого готеля, де мешкав, і здивовано побачив, що біля його дверей спинилася карета.

— Пан королівський прокурор, — сказав лакей своєму панові, — приїхав уже з годину тому, щоб поговорити з вами й чекає вас у вашій спальні.

Гранвіль зробив знак, щоб слуга вийшов.

— З якої важливої причини ви порушуєте наказ, що я дав своїм дітям — не з'являтися до мене, коли я їх не кличу? — спитав старий у сина, заходячи.

— Батьку, — шанобливо й з дрожем у голосі відповів прокурор, — наслідуюсь сподіватися, що ви мені пробачите, коли вислухаєте мене.

— Відповідь ваша пристойна, — мовив граф, — сідайте. — Він указав молодикові на стільця. — Але чи сяду я, чи ходитиму, не звертайте на мене уваги.

— Батьку, — провадив барон, — сьогодні ввечері о четвертій годині один юнак, арештований за чималу крадіжку в одного з моїх приятелів, покликався на вас, назвався вашим сином.

— Як його звати? — запитав, тремтячи граф.

— Шарль Крошар.

— Досить, — сказав батько, владно махнувши рукою.

Гранвіль ходив по кімнаті серед глибокої мовчанки, яку і син боявся порушити.

— Спну мій... (ці слова були сказані таким ніжним і батьківським тоном, що молодий прокурор затремтів), Шарль Крошар сказав правду. Я дуже радий, що ти приїхав сьогодні ввечері, мій добрий Ежене, — додав старий. — Ось значна сума грошей, — сказав він, простягаючи купу кредиток, — ти можеш ужити її так, як уважатимеш за потрібне в цій справі. Я цілком на тебе звірлюся і наперед схвалюю всі твої заходи, як тепер, так і згодом.

Ежене, люба моя дитино, поцілуй мене, може ми бачимося востаннє. Завтра я проситиму в короля відпуск і поїду до Італії. Якщо батько й не зобов'язаний давати перед дітьми звіт за своє життя, то він мусить передати їм досвід, куплений у долі, — аджеж це частина їхнього спадку? Коли ти женитимешся, — провадив граф, мимоволі затремтівши, — не роби необмірковано цього вчинку, найважливішого з усіх, до яких нас зобов'язує суспільство. Пам'ятай, що треба довго вивчати вдачу жінки, яку обираєш за подругу життя; і порадься зо мною, я хочу сам скласти про неї думку. Брак єдності між подружжям, хоч би з яких причин він походив, призводить до страшного нещастя. Рано чи пізно ми буваємо покарані за те, що не скорялися громадським законам. Я тобі напишу з Флоренції на цю тему. Батько, особливо коли він має честь бути головою найвищого суду, не мусить червоніти перед своїм сином. Прощай.

1830 - 1842.

П О К И Н У Т А

*Пані графині д'Абрантес зичливий
слуга Оноре де-Бальзак.*

На початку весни 1822 року паризькі лікарі відрядили в долишню Нормандію одного молодика, що саме видужував від запальної хвороби, спричиненої деякою надмірністю в ївчанні, а може й у житті. Його одужання потребувало безумовного спокою, ніжного харчування, свіжого повітря й цілковитої відсутності гострих вражінь. Отже буйні безійські поля і м'яве провінціальне життя здавались сприятливими для його відживлення. Він прибув до Бес, гарненького міста, розташованого за два льє від моря, до одної з своїх кузин, що прийняла його з сердечністю, властивою людям, які звикли до самотнього життя і для яких прибуття родича або приятеля стає за щастя.

Деякими звичаями всі невеличкі міста скидаються одне на одне. Тож по кількох вечорах, проведених у своєї кузини пані де-Сент-Север, чи в когось з осіб, що склали її коло, цей молодий парижанин, якого звати було — барон Гастон де-Нюель, перезнайомився незабаром з людьми, що їх це виключне товариство вважало за ціле місто. Гастон де-Нюель помітив у них ті незмінні особисті якості, що їх спостережники знаходять у численних столицях давніх держав, з яких складалася колись Франція. Найперше, тут була родина, якої шляхетство, за п'ятдесят льє вже й невідоме, вважається в департаменті за незаперечене і за найдавнішої стародавності. Ця ніби королівська родина в малому вигляді сягає завдяки своїм шлюбним зв'язкам, хоч про це ніде не згадується, до

Наваренів, до Гранлье, торкається до Кадіньянів і зачіпається за Бламон-Шоврі. Голова цього славного роду завжди буває завзятий мисливець. Людина без манер, він набридає всім своєю номінальною вишністю; супрефекта терпить так само, як і податок, ніякої нової сили, створеної дев'ятнадцятим століттям, не визнає і вважає за політичну дивовижність, що прем'єр-міністр не дворянин. У його дружини різкий тон, говорить вона голосно, мала прихильників, але регулярно на страснім тижні говіє; дочок виховує кепсько й гадає, що вони завжди будуть багаті з свого імені. А втім, ні чоловік, ні жінка не мають ніякого уявлення про сучасну розкіш; вони зберігають театральні лібреї і держаться старосвітських форм у посуді, в меблях, в каретах, як і в мові та звичаях. А втім, ця пристаріла пишність досить добре сполучається з провінціальною ощадністю. Одно слово, це — дворяни минулого, тільки без ленного податку, без собачих зграй та виложеного галуном убрання; всі вони сповнені взаємоповаги, всі віддані володарям, яких бачать лише здалека. В родині неодмінно животіє дядько чи брат, генерал-лейтенант, кавалер червоної стрічки і царедворець, що ходив до Ганновера з маршалом де-Рішельє, і ви знайдете його тут, ніби загублений листок старого памфлету часів Луї XV.

Цій допотопній родині протистоїть родина багата, але не така старовинна своїм шляхетством. Подружжя виряджається на два зимові місяці до Парижа й привозять звідти скороминуций тон та одноденні пристрасті. Пані — елегантна, але трохи манерна й завжди спізняється з модами. Проте вона глузує з неуттва, засвоєного її сусідами; посуд у неї модерний, у неї групи, негри, кямердинери. Старший син має тильбюрі, нічого не робить, у нього майорат; молодший — кандидат державної ради. Батько, добре обізнаний у міністерських інтригах, розповідає анекдоти про Луї XVIII та пані дю-Кайля; він кладе гроші на п'ять відсотків, уникає розмов про сидр, але часом його ще опадає манія звіряти цифру департаментських багатств; він член генеральної ради, замовляє вбрання в Парижі

й носить хрест Почесного Легіону. Одно слово, цей дворянин зрозумів Реставрацію і заробляє в Палаті; але роялізм його поміркованіший за роялізм родини; з якою він змагається. Він передплачує «Газет» і «Деба». А та родина читає лише «Котідьєн».

Владика єпископ, колишній генеральний вікарій, хитається між цими двома силами, які хоч і віддають йому в релігійних справах належну шану, але дають іноді відчутти мораль, яку добрий Лафонтен¹ висловив наприкінці «Осла, навантаженого реліквіями». Старий з різночинців.

Далі йдуть другорядні зорі, дворяни, які мають від десяти до дванадцяти тисяч ліврів ренти і були капітанами I-го рапгу, або ротмістрами, чи й зовсім нічим. Майже всі вони були в пажак або в мушкетерах і докінчують у супокій свої дні, цильнують доходів, клопочучись більше рубанням лісу або своїм сидром, ніж монархією. Проте й вони знімають мову про хартію та лібералів між двома роберами вісту чи за партією трик-траку після того, як уже полічили посаги й улаштували шлюби згідно з генеалогією, яку вони знають напам'ять; їхні дружини пишануться і строять із себе придворних паній у своїх плетених кабріюлетах; вони гадають, що пишно прибрані, коли закутуються в шаль і шапочку; на рік купують по два капелюхи, та й то по добрій розвазі, і кажуть приставляти їх з Парижа з нагодою; взагалі ж — доброчесні й белькотухи.

Навколо цих головних елементів аристократичного люду гуртуються дві-три вельможні старі панни, що розв'язали проблему припинення людського роду. Здається, що їх запечатано в домах, де ви їх бачите; їхні обличчя й туалети становлять частину нерухомого майна міста, провінції; вони тут, як традиція, як спогад, як дух. У всіх їх є щось незламне й монументальне; вони вміють до речі всміхнутись чи хитнути головою і час від часу промовляють слова, що вважаються за дотепні.

---

¹ Французький байкар XVII ст. Байка, яку згадує Бальзак, починається: «осел, навантажений реліквіями, уявив, що то йому кланяються», а кінчається: «коли суддя невіглас, то кланяються його мантиї».

В це невеличке Сен-Жерменське передмістя промкнулося завдяки своїм аристократичним поглядам або своєму достаткові кілька багатих буржуа. Але, не зважаючи на їх сороклітній вік, кожне тут каже про них: «А той малий добромисний!» І призначають їх у депутати. Загалом старі панни їм протегують, але й гудять їх.

Нарешті, в цім обранім товаристві приймають двох трьох священників чи то заради їхньої епітрахілі, чи за їхній розум, або й просто — нудьгуючи поміж себе; ці значні особи вводять міщанський елемент у свої вітальні, як не ар кладе дріжджі в тісто.

Розумовий багаж, зібраний у всіх цих головах, складається з певної кількості старовинних поглядів, до яких домішується трохи нових думок, що спільно щовечора пережовуються. Як вода в невеликій бухті, фрази, що висловлюють ці думки, мають свій щоденний приплив і відплив, свій безупинний вир, достоту однаковісінький; і хто слухає їх сьогодні, почує й завтра, і через рік, і завжди їх порожній гомін. Їхні непорушні присуди про земні справи становлять традиційну науку, до якої годі будькому додати хоч краплину. Життя цих рутинерів плазує в сфері звичок, так само безперечних, як і їхні релігійні, політичні, моральні та літературні погляди.

Допущеному в це братство чужинцеві всякий не без певної іронії скаже: «Ви не знайдете тут блиску вашого паризького світу!» — і, всякий засудить життя своїх сусід з наміром упевнити вас, що він у цім товаристві — виняток і що він даремно намагався був його оновити. Але якщо чужинець потвердить, на лихо, якимсь зауваженням ту думку, яку ці люди взаємно одне про одного мають, його зразу ж приймають за людину лиху, без віри й без закону; за зіпсованого парижанина, «як і всі парижани взагалі».

Коли Гастон де-Нюель з'явився в цьому невеликому світі, де етикет додержувався цілковито, де кожна життєва річ гармоніювала з усім іншим, де все було на видноті, а дворянські й земельні якості котирувались, як біржові фонди на останній сторінці газет, його заздалегodi вже

було зважено на непомилних терезах бєйської громадської думки. Його кузина пані де-Сент-Север виказала вже суму його достатку й майбутньої спадщини, оголосила його генеалогічне дерево, розхвалила його знання, чемність та скромність. Його привітали так, як і належалося йому, прийняли його, як доброго дворянина, хоч і без церемоній, бо йому було лише двадцять три роки; але деякі молоді особи й дехто з матерів зробили йому ласкаві очі. Він мав вісімнадцять тисяч ліврів ренти в долині Ож, а його батько рано чи пізно мав лишити йому Манєрвільський замок з усіма вигодами. Щодо його виховання, політичного майбутнього, особистої вартості, здібностей — про це не було навіть мови. Землі його були добрі, оренда дуже певна; чудові плантації були оброблені; полагодження й податки покладено на фермерів; яблуням було по тридцять вісім років; нарешті батько приторгував двісті десятин лісу, суміжних з його парком, який він хотів обгородити; ніяка урядова перспектива, ніяка людська слава не могли змагатися з такими вигодами. Чи то з жарту, чи з розрахунку, пані де-Сент-Север про старшого Гастонового брата не згадувала, та й Гастон про нього мовчав. Але той брат був сухотний і так ніби мав незабаром бути похований, оплаканий, забутий. Гастон де-Нюель спочатку розважався цими персонами; зарисував у свій альбом їхні постаті в усій смачній, так би мовити, правдивості їх вуглуватих, скривлених і зморшкуватих фізіономій, в кумедній оригінальності їх убрання й чудот; тішився з норманізмів їхньої говірки, з їхніх старосвітських думок та звичаїв. Але прилучившись на мить до цього існування, подібного до існування вивірок, що крутяться в клітці, він відчув у собі брак опору проти цього наперед визначеного, як у ченців по монастирях, життя і впав у кризу, яка не є ні нудьга, ні огида, але несе в собі майже всі їх наслідки. Після легких болів від такого переходу на індивідуальний здійснюється явище пересадження в невідповідний ґрунт, де він має атрофуватись і провадити рахітичне життя. Справді, коли його ніщо не витягне з цього товариства,

він непомітно перейме його звичаї і звикне до його порожнечі, що полонить його і губить. Гастонові легені вже призвичаювались до цього повітря. Ладний зазнати рослиняного щастя днів, що минали без клопоту й думок, він починав забувати про той рух соків, про те постійне запліднення духу, до якого так палко поривався в паризьких сферах, і мав закам'яніти серед дих скам'янілостей, лишитись тут назавжди, як Уліссові товариші, вдоволений своєю огрядністю. Якось увечері Гастон де-Нюель сидів між однією старою дамою і одним з генеральних вікаріїв діоцезу у вітальні з панелями, розмальованими сірим кольором, викладеній великими глиняними білими тахлями, оздобленій родинними портретами, з чотирма столами до гри, круг яких шістнадцять осіб правили теревені, граючи у віст. Там, ні про що не думаючи, але страваючи чудовий обід, що в провінції становить подію дня, він спіймав себе на тому, що виправдує тутешні звичаї. Йому ставало зрозумілим, чому ці люди вживають і далі вчорашні карти, тасують їх на зношеному килимі і як вони дійшли до того, що вже ні для себе, ні для інших не одягаються. Він добачав якусь філософію в одноманітному русі цього кругового життя, в спокої логічних звичок і в невіданні прекрасного. Одно слово, він майже збагнув марність розкоші. Париж з його пристрастями, бурями й насолодами поставав тепер у його уяві, як згадка з дитинства. Він щиро милувався з червоних рук та скромного й боязкого вигляду однієї молоді особи, якої лице на перший погляд здалось йому дурнуватим, манери незграбними, вся вона відвортною, а її міна аж надто кумедною. Він гинув. Приїхавши до Парижа з провінції, він знову впав би після запального паризького життя в холодне провінціальне животіння, коли б не одна фраза, що вразила його слух і дала йому раптове збудження, мов якийсь оригінальний мотив в акомпаніменті нудної опери.

— Ви не були вчора в пані де-Босеан? — сказала стара жінка до голови тутешнього князівського дому.

— Я був сьогодні вранці, — відповів той. — Застав її

дуже сумну й таку недужу, що не зважився настоювати, щоб вона прийшла завтра обідати з нами.

— З пані де-Шампіньєль? — якось здивовано скрикнула вдова.

— З моєю дружиною, — сказав дворянин спокійно. — Хіба пані де-Босеан не з Бургундського дому? Щоправда, по жіночій лінії; але це ім'я, кінець-кінцем, виправляє все. Моя дружина дуже любить віконтесу, а бідна дама так довго живе самотою, що...

Вимовляючи ці останні слова, маркіз де-Шампіньєль кинув на осіб, що допитливо його слухали, холодний і спокійний погляд; але майже неможливо було вгадати, чи перед нещастям, чи перед вельможністю пані де-Босеан він поступався, чи йому лестило прийняти її, чи він хотів з пихи примусити тутешніх дворян та їх дружин її побачити.

Усі дами, здавалось, радилися, ззираючись між собою; а тоді найглибше мовчання запанувало раптом у вітальні, і їхні пози прибрали ніби ознаку догани.

— Чи не та це пані де-Босеан, що так уславилася своєю пригодою з паном Ахуда-Пінто?¹ — запитав Гастон у особи, біля якої сидів.

— Та сама, — відповіли йому. — Коли маркіз Ахуда одружився, вона оселилася в Курселі; тут її ніхто не приймає. До того ж, вона надто розумна, щоб не почувати фальш свого становища; тож і вона не шукає когось бачити. Пан де-Шампіньєль і кілька чоловіків були представились їй, але вона прийняла лише пана де-Шампіньєля, — можливо через їх свояцтво; вони споріднені через Босеанів. Маркіз де-Босеан-батько був одружений з одною Шампіньєль із старшої галузі. Хоч і вважають, що віконтеса де-Босеан походить з Бургундського дому, алеж ви розумієте, що ми не можемо приймати тут жінку, що відділилась від свого чоловіка. Погляди це старосвітські, але нам достає ще дурного розуму їх держатися. Віконтеса тим більше завинила в своїх пустошах,

¹ Див. «Горію».

що пан де-Босеан — людина обхідлива, придворна; він дуже хотів би порозумітися. Але його дружина навіжена...

Пан де-Нюель, хоч чув і далі голос своєї розмовниці, вже не слухав її. Тисяча фантазій його поглинули. Чи існує якесь інше слово, щоб змалювати принадність пригоди в ту мить, коли вона всміхається уяві, коли в душі виникають невиразні сподіванки, коли вона передчуває нез'ясовне блаженство, острах події, хоч ще ніщо не живить і не окреслює химер цього міражу? Розум тоді пурхає, плодить неможливі проекти й дає в зародку щастя пристрасті. Хоч, можливо, зародок пристрасті має в собі її всю, як зерно — гарну квітку з її пахощами й багатством кольорів. Пан де-Нюель не знав, що пані де-Босеан втекла до Нормандії після гучного розголосу, якому більшість жінок задрить і який вони засуджують, особливо коли принади молодості й краси майже виправдують провину, яка до нього спричинилася. В усякій славетності, з чого б вона не походила, є незрозумілі чари. Здається, що для жінок, як колись для родин, слава гріха стирає його ганьбу. Так само, як рід пишається відтятими головами, вродлива жінка стає привабливіша через фатальну славу щасливого кохання або жахливої зради. Чим більшого жалю варта ця жінка, тим більше збуджує вона симпатій. Ми безжальні лише до вульгарних речей, почуттів і пригод. Коли привертаємо до себе очі, ми здаємось великими. І хіба не треба, справді, піднятися над іншими, щоб бути на видноті? Отже, натовп мимоволі відчуває повагу до всього, що знялось угору, не дуже вимагаючи звіту про засоби. Ту хвилину Гастон де-Нюель відчував, що його пориває до пані де-Босеан під таємним впливом цих доводів, а може з цікавості, з потреби надати інтересу своєму теперішньому життю, одно слово, з безлічі мотивів, яких висловити неможливо і на означення яких часто додається слово фатальність. Раптом віконтеса де-Босеан постала перед ним у супроводі безлічі чарівних образів; вона була новий світ; біля неї, безперечно, було чого боятися, сподіватися, було що поборювати, перемагати. Вона мусіла контрастувати до осіб,

лких Гастон бачив у цій мізерній вітальні; парешті, це була жінка, а він ще не зустрічав жінки в цьому холодному товаристві, де обрахунки заступали почуття, де чемність була не більше, як обов'язок, а найпростіші думки мали в собі щось надто образливе, щоб їх туг слухали чи висловлювали. Пані де-Босеан будила в його душі спогад про молодечі мрії і найпалкіші пристрасті, який на мить заснув. Усю решту вечора Гастон був неуважний. Він міркував, як би добутись до пані Босеан; способів до цього не було зовсім. Її вважали за надзвичайно розумну. Але коли розумні жінки й можуть спокуситись на щось оригінальне чи витончене, то вони ж вибагливі, вміють усе відгадати; у важкому намірі сподобатись їм є стільки ж шансів погубити себе, як і дійти свого. Крім того, з гордощами свого становища віконтеса мусіла поєднувати гідність, яку їй диктувало її ім'я. Глибока самотність, в якій вона жила, здавалась найменшим з бар'єрів, поставлених між нею і товариством. Незнайомцеві, якого б почесного роду він не був, майже неможливо було дістатися до неї. Проте, ранком другого дня пан де-Нюель рушив на прогулянку до Курсельського павільйону і разів кілька пройшовсь круг огорожі, що прилягала до нього. Ошуканий ілюзіями, що в них так природно вірити в його літа, він зазирає у виломи й через мури, поглядав на зачинені ґратчасті віконниці, роздивлявся ті, що були відчинені. Він сподівався якогось романічного випадку, розраховував, щоб досягнути до незнайомої, на його наслідки, не помічаючи їх неможливості. Він прогуляв зовсім марно кілька ранків, але з кожною прогулянкою ця жінка, що опинилась поза товариством, ця похована в самотині жертва кохання виростала в його думці й оселялась у душі. І серце Гастонове билось надією і радістю, коли випадково, простуючи вздовж Курсельських мурів, він чув важкий крок якогось садівника.

Думав він і про те, щоб написати до пані де-Босеан; але що писати жінці, якої не бачив і яка тебе не знає? До того ж Гастон не був певний себе; крім того, як і всі молодики, сповнені ще ілюзіями, він гірше від смерті боявся

страшного зневажливого повчання і тремтів на думку, скільки то шансів має його перша любовна проза бути кинутою в огонь. Тисячі протилежних думок, що змагалися між собою, заповнили його. Нарешті, химеруючи, укладаючи романи та сушачи собі голову, він знайшов одну з тих щасливих хитрощів, що їх надібнеш, кінцедкінцем, серед безлічі тих, які вигадуєш і які показують і найневиннішій жінці весь обсяг пристрасті, з якою чоловік нею захопився. Суспільні чудоти утворюють часто стільки ж реальних перепон між жінкою та її коханцем, скільки вигадують їх східні поети для чарівних фікцій своїх казок, і їхні найфантастичніші образи рідко бувають прибільшені. Тому в природі, як і в світі вигадки, жінка завжди мусить належати тому, хто вміє дістатись до неї і визволити її із становища, в якому вона змагає. Найубогішого з календерів, закоханого в каліфову дочку, відділяла від неї, певне, не більша відстань, ніж та, що була між Гастоном і панією де-Босеан. Віконтеса жила в цілковитій невідомості про шанці, якими обводив її пан де-Нюель, чиє кохання зростало на всю величину поборованих перешкод і який надавав своїй імпровізованій коханці принад, що їх має все далеке.

Одного дня, звирившись на своє надхнення, він усю надію поклав на кохання, що мусіло джерелом забити з його очей. Гадаючи, що слово красномовніше за найпалкіший лист, а також розраховуючи на природну жіночу цікавість, він рушив до пана де-Шампіньєля з наміром використати його для успіху свого заходу. Він сказав дворянинові, що має виконати важливе й делікатне доручення до пані де-Босеан, але, не знаючи, чи читає вона листи незнайомого почерку й чи повірить чужинцеві, просить його запитати віконтесу під час першого ж свого візиту, чи зволить вона його прийняти. Просячи маркіза додержати тайни в разі відмови, він разом з тим дуже дотепно переконав його не замовчувати перед панією де-Босеан жодної з обставин, що могли сприяти цій меті. Адже він людина чесна, сумлінна, до негарного чи навіть недоброрпистойного вчинку нездібна! Гордовитого

дворянина, підлещеного в його дріб'язковім гонорі, зовсім ошукала ця дипломатія кохання, що надає молодикові апломбу і вправної затайливості старого посла. Він спробував дізнатися про Гастонові таємниці, але той, аж ніяк не зважуючись сказати йому про них, відповів хитрощами на спритні запитання пана де-Шампіньєля, що, яко французький лицар, сказав йому комплімент за його обережність.

Маркіз зразу ж подався до Курселя з тою поспішністю, яку виявляють чоловіки певного віку, коли йдеться про послугу гарнецькій жінці. В тому становищі, в якому перебувала віконтеса де-Босеан, це доручення природно мало її заінтригувати. Тому, хоч вона й не знайшла, перебравши спогади, ніякого приводу, що міг би привести до неї пана де-Нюеля, вона не добачала, й ніякої незручності в тому, щоб його прийняти, щоправда, після того, як довідалась обережно про його становище в світі. Проте, спершу вона відмовила; потім обговорила з паном де-Шампіньєлем це питання звичайності, звертаючись до нього, щоб довідатись, чи відомі йому мотиви цього візиту; тоді відступилася від своєї відмови. Обговорення і вимушена скромність пана маркіза розворушили її цікавість.

Пан де-Шампіньєль, не бажаючи видатись смішним, запевняв, як людина обізнана в справі, але скромна, що віконтеса й сама мусить добре знати причину цього візиту, дарма що вона щиро її шукала й не знаходила. Пані де-Босеан вигадувала зв'язки між Гастоном і людьми, яких той не знав, губилася в абсурдних припущеннях і запитувала себе, чи не бачила вона колинебудь пана де-Нюеля. Найправдивіший чи найуміліший любовний лист не справив би, певне, такого вражіння, як ця таємнича загадка, яку пані де-Босеан марно пробувала розгадати.

Коли Гастон дізнався, що йому можна побачити віконтесу, він і захоплений був, що так швидко досяг палко бажаного щастя, і надзвичайно стурбувався, бо ж мусів дати розв'язку своїм хитрощам. «Ат! бачити її, — казав він, одягаючись, — бачити її, це все!» Крім того, він сподівався, що, переступивши курсельський поріг, він добере способу розв'язати Гордіїв вузол, що він сам заплутав.

Гастон палежав до тих, хто, вірячи у всемогутність доконечності, ідуть уперед; і в останню мить, ставши перед небезпекою, вони надихаються нею й знаходять сили, щоб її подолати. До свого туалету він доклав особливої пильності. Він уявляв, як і всі молодики, що від добре чи зле зачесаного кучеря залежить його успіх, не відаючи, що в молодих літах усе чарівне й привабливе. До того ж, вишукані жінки, якою була й пані де-Босеан, валяться лише на чари розуму й на вищість характеру. Великий характер лестить їм гонор, обіцяє їм велику пристрась і здається спроможним задовольнити вимоги їхнього серця. Розум тішить їх, відповідає їхній тонкій вдачі, додає їм певності, що їх зрозуміють. А чого хочуть усі жінки, як не того, щоб їх тішили, розуміли й обожнювали? Але треба вже добре поміркувати над життєвими речами, щоб зрозуміти те вище кокетство, яке є в недбальстві олягу й розумовій стриманості під час першої зустрічі. Коли ми стаємо такими хитрими, щоб бути добрими політиками, то ми вже надто старі, щоб користуватись своєю досвідченістю. Тим часом як Гастон, не звіряючись на свій розум, надолужував принадами вбрання, пані де-Босеан теж докладала інстинктивно вишуканості до свого туалету й думала, впоряджуючи зачіску: «Я ж не хочу бути страховищем».

В розумі, постаті й манерах пана де-Нюеля була та навівно-оригінальна доладність, що й пересічним думкам та рухам надає якоїсь любості, дозволяє говорити про все і примушує все прощати. Він був освічений, проникливий, з приємним і рухливим, як і його вразлива душа, обличчям. Жага й ніжність світились йому в жвавих очах; і його серце, аж надто добре, тим очам не суперечило. Тож намір, що він замислив, уступаючи до Курселя, гармоніював з природою його відвертої вдачі й палкої уяви. Не вважаючи на сміливість кохання, він не зміг, проте, подолати в собі бурхливий дриж, коли, перейшовши велике, сплановане на взір англійських садів, подвір'я, опинився в залі, де лакей, спитавши його ім'я і зникнувши, з'явився знов, щоб його провести.

— Пан барон де-Нюель.

Гастон увійшов поволі, але досить зграбно — річ ще тяжча у вітальні, де тільки одна жінка, ніж де їх двадцять. У кутку біля каміна, де, не вважаючи на пору року, горів великий вогонь і стояли два засвічені канделябри, кидаючи м'яке світло, він побачив молоду жінку, що сиділа в тому модному з дуже високою спинкою кріслі, низьке сидіння якого дозволяло надавати голові різних положень, повних грації і краси — нахилити її, спускати, томно підводити, ніби то був важкий тягар, а ноги — згинати, показувати і знов ховати під довгими зборами чорної сукні. Віконтеса хотіла покласти книжку, що читала, на круглий столик, але, коли вона обернула до пана де-Нюеля голову, книжка, покладена зле, впала в проміжок між столиком і кріслом. Не звертаючи на цей випадок уваги, віконтеса випросталась і вклонилась на вігання молодика, але ледве помітно й майже не підводячись з крісла, що в нього поринало її тіло. Нагнувшись уперед, вона хутко поворушила вогонь; потім нахилилась, підняла рукавичку, яку недбало наділа на ліву руку, шукаючи поглядом другої, але зразу й покинула, бо правою рукою, білою, майже прозорою і кволою, без каблучок, з тонкими пальцями, на яких рожеві нігті творили досконалий овал, вона показала на стілець, ніби запрошуючи Гастона сідати. Коли неспайомий гість сів, вона обернула до нього голову запитливим і кокетним рухом, якого витонченість годі змалювати; він належав до тих зичливих, до тих граціозних, хоч і виразних рухів, що даються першим вихованням і постійною звичкою до всього виборного. Ці численні рухи швидко йшли один за одним, без нерівності й різності і зачарували Гастона поєднанням уважності й недбальства, що їх вродлива жінка додає до аристократичних манер вищого товариства. Пані де-Босеан надто яскраво контрастувала з автоматами, серед яких він прожив уже два місяці свого вигнання в нетрях Нормандії, щоб не стати для нього вособленням поезії його мрій; тому й не міг він порівняти її високих якостей до якостей жодної з тих, ким колись захоплювався. Перед цією жін-

кою, у вітальні, вмебльованій так, як вітальня Сен-Жерменського передмістя, повній багатого, розкиданого по столах безділля, побачивши книжки й квіти, він знову відчув себе в Парижі. Він ступав по справжньому паризькому килимі, бачив добірний тип і крихкі форми парижанки, її витончену грацію, її нехтування вмисними ефектами, що так шкодять провінціальним жінкам.

Маркіза де-Босеан була білява і, як усі біляві, біла, а очі мала темні. Вона благородно тримала своє чоло, чоло впалого ангела, що пишається своєю провинною і не хоче прощення. Її коси, рясні й закручені вгорі над двома пов'язками, що обводили на чолі широкі криві лінії, ще побільшували величність її голови. Уява мимоволі шукала в спіралях цієї золотистої шевелюри бургундської герцогської корони, а в блискучих очах цієї знатної дами — всієї мужності її дому, мужності жінки, сильної тільки проти зневаги й нахабства, але сповненої ніжності до солодких почуттів. Контур її голівки, чудово поставленої на довгій білій шні, риси її тонкого рухливого обличчя, розтулені уста заховували вираз чарів і обережності, відтінок удаваної іронії, що скидалася на лукавство й зухвальство. Важко було не простити їй дих двох жіночих гріхів, згадавши про її нещастя, про любов, яка мало не коштувала їй життя і про яку свідчили ті зморшки, що від найменшого руху позначались на її чолі, і скорботна вимовність її чудових очей, що часто здіймались догори. Хіба не величне було це видовище і хіба не звеличувалось воно ще більше на думку, що перед вами, у великій мовчазній вітальні, жінка, відлучена від цілого світу, яка вже три роки живе в нетрах невеликої долини далеко від міста, самотою, із згадками про блискучу й щасливу молодість, палку, сповнену колись свят і постійної хвали, а тепер віддану на жах небуття? В посмішці цієї жінки виявлялась висока свідомість власної вартості. Не будши ні матір'ю, ні дружиною, відкинута товариством, позбавлена єдиного серця, що могло примусити її серце битись без сорому, не маючи ні в якому почутті допомоги, потрібної її хисткій душі, вона мусіла почерпувати силу з самої

себе, жити своїм власним життям і не мати іншої надії, крім надії покинутої жінки — чекати смерті й прискорювати її повільність, не вважаючи на чудові дні, які їй ще лишилися. Жінці почувати себе призначеною до щастя і загинути, його не зазнавши, не давши!.. Яка мука! Ці міркування промайнули в пана де-Нюеля з блискавичною хуткістю, і йому стало соромно за себе в присутності найбільшої поезії, якою тільки може огорнутися жінка. Полонений потрійною пишнотою краси, нещастя і благородства, він мов застиг від подиву, як сновида, дивлячись на віконтесу, але не знаючи, що їй сказати.

Пані де-Босеан, якій, безперечно, це зачудування не було немиле, ласкавим, хоч і владним духом простягла йому руку, потім, викликавши на бліді губи посмішку, мов скоряючись іще грації своєї статі, сказала йому:

— Пан де-Шампіньєль попередив мене, пане, про доручення, що ви так ласкаво взяли на себе задля мене. Чи це не від...

Почувши цю страшну фразу, Гастон ще краще зрозумів смішність свого становища, негожість і непорядність свого вчинку проти жінки, такої благородної і нещасної. Він почервонів. Його погляд, де відбивалися тисячі думок, похмарнів, але раптом з тією силою, що молоді серця вміють почерпати з почуття власної провини, він заспокоївся; потім, перебиваючи пані де-Босеан покірним рухом, відповів схвильовано:

— Пані, я не заслужую щастя вас бачити; я вас ганебно обманив. Почуття, якого я послухався, яке б воно не було велике, не зможе виправдати того жалюгідного підступу, що я вжив, щоб до вас дістатися. Але, пані, коли б ви були ласкаві дозволити мені сказати вам...

Віконтеса метнула на пана де-Нюеля гордовитий і зневажливий погляд; підвела руку до шнурка від дзвінка, подзвонила; ввійшов лакей, і вона з гідністю, дивлячись на молодика, сказала йому:

— Жак, посвітить панові.

Вона гордовито підвелася, вклонилася Гастонові й нахилилась дістати книжку, що впала. Її рухи були такі

сухі й холодні, які були вони ніжно елегантні й граціозні, коли вона його зустрічала. Пан де-Нюель підвівся й стояв. Пані де-Босеан знову глянула на нього, ніби кажучи:

— Ну! Ви не йдете?

В цьому погляді відбилось таке гостре глузування, що Гастон зблід, як людина, що ось-ось знепритомніє. Сльози навернулись йому на очі; але він їх стримав, висушив на вогні сорому й розпачу; потім глянув на пані де-Босеан з гордістю, що виявляла разом і покору, і певну свідомість своєї вартості, — віконтеса мала право його карати, але чи ж мусіла вона робити це? Потім вийшов. Проходячи передпокоєм, він збагнув прозорливістю духу й розуму, загостреною від пристрасті, всю небезпеку свого становища. «Коли я покину цей дім, подумав він, то не зможу вже ніколи в нього вернутися; я назавжди зостанусь дурнем для віконтеси. Неможливо, щоб жінка, — а вона жінка! — не здогадалась про кохання, нав'яне нею; може вона й шкодує невиразно й мимоволі, що відрядила мене так гостро, але вона не мусить, вона не може скасувати свого вироку; я мушу її зрозуміти».

Так міркуючи, Гастон спиняється на ганку, скрикує, жваво обертається й каже:

— Я щось забув!

І знову йде до вітальні в супроводі лакея, що, сповнений поваги до барона та до священних прав власності, був цілком ошуканий наївним тоном, яким ту фразу сказано. Гастон увійшов тихо, без доповіді. Коли віконтеса, гадаючи, мабуть, що то лакей, підвела голову, вона побачила перед себе пана де-Нюеля.

— Як мені посвітив, — сказав він, посміхаючись. Його посмішка, позначена трохи сумною грацією, позбавляла ці слова всього, що було в них жаргівливого, а тон, яким їх вимовлено, мусів доходити до серця.

Пані де-Босеан була роззброєна.

— Що ж, сідайте, — сказала вона.

Гастон жадібним рухом заволодів стільцем. Його очі, оживлені блаженством, так ясно сяяли, що віконтеса не змогла витримати цього молодого погляду й спустила очі

на книжку, зазначаючи завжди нової втіхи, — бути для чоловіка причиною його щастя, цього невмирущого почуття в жінок. Крім того, пані де-Босеан була розгадана. А яка вдячна буває жінка чоловікові, коли він знається на примхливій логіці її серця, коли він розуміє суперечні з вигляду рухи її розуму, скороминушу чесноту її то боязких, то сміливих почуттів, дивне сполучення кокетства й наївності.

— Пані, — тихо скрикнув Гастон, — ви знаєте мою провину, але не знаєте моїх злочинів. Коли б ви знали, з яким щастям я...

— Ой! обережніш! — сказала вона, піднісши з таємничим виглядом палецька врівень з його носом, якого злегка торкнулась; потім другою рукою зробила рух, ніби бралася за шнурок від дзвінка.

Цей красний рух, ця граціозна погроза, мабуть, викликали в ній сумну думку, згадку про щасливе життя, про час, коли вона могла бути самим зачаруванням і самою приємністю, коли щастя виправдувало примхи її розуму, як надавало їй принади найменшим порухам її особи. Зморшки її чола зійшлись між бровами; обличчя, ніжно освітлене свічками, набрало похмурого виразу; вона глянула на пана де-Нуея поважно, але вже не холодно, і мовила, як жінка, глибоко перейнята змістом своїх слів:

— Це все дуже смішно! Був час, пане, коли я мала право бути безумно-веселою, коли я могла б сміятися з вами і без страху вас приймати; але тепер моє життя дуже змінилось, я вже не господиня над своїми вчинками і змушена над цим міркувати. Якому почуттю я завдячую вашим візитом? Цікавості? Я дуже дорого плачу за крихту хвилину щастя. Чи може ви вже «пристрасно» кохаєте безперечно обмовлену жінку, якої ви ніколи не бачили? Тоді ваші почуття були б засновані на неповазі, на провині, що випадково стала славетною. — Вона з серцем кинула книжку на стіл. — Як! — промовила вона, кинувши на Гастона грізним поглядом, — через те, що я була слаба, світ хоче, щоб я завжди була такою? Це жахливо, ганебно. Чи, може, ви прийшли пожаліти мене? Так ви ще надто

молодий, щоб співчувати скорботам серця. Знайте, пане, що я волю краще зневагу, ніж жаль; я не хочу, щоб мені будьхто співчував. — На мить стала мовчанка. — Так от, бачите, пане, — казала вона далі з сумним і ніжним виглядом, звівши до нього голову, — яке б почуття не спонукало вас легковажно кинутись у мою самотину, ви ображаєте мене. Ви ще надто молодий, щоб зовсім утратити доброту, отже відчуєте непристойність вашого кроку; я вам вибачаю його й кажу це вам тепер без гіркоти. Ви більш не прийдете сюди, так же? Я вас прошу, а могла б наказувати. Коли б ви повторили свій візит, ні ви, ні я не були б спроможні переконати ціле місто, що ви не робитесь моїм коханцем, і до моїх скорбот ви додали б ще одну, дуже велику. Гадаю, ви цього не хочете.

Вона замовкла, дивлячись на нього із справжньою гідністю, яка його збентежила.

— Я завинив, пані, — відповів він зворушливо, — але палкість, нерозсудливість, глибока потреба щастя — то в моїх літах і вартість, і вада. Тепер, — сказав він далі, — я розумію, що не мусів би домагатись вас побачити, а проте моє бажання було дуже природне...

Він спробував розповісти не так розумно, як чуло, про страждання, на які засудило його вимушене вигнання. Він змалював стан молодика, що його пал горів без поживи, даючи наздогад, що він вартий ніжної любові, а проте ще ніколи не зазнав розкошів кохання, нав'язаного молодію, вродливою, виборною і витонченою жінкою. Він пояснив свою недоброрестойність, не маючи наміру її виправдувати. Він полестив пані де-Босеан, доводячи їй, що вона здійснює для нього тип коханки, яку безнастанно, але марно прикликає більшість молодиків. Потім, говорячи про свої вранішні прогулянки коло Курселя і про невиразні мрії, що огортали його, коли він бачив павільйон, куди нарешті дістався, він збудив ту нез'ясовну вибачливість, що жінка знаходить у своєму серці для безумств, які нав'ює. Він дав почути пристрасний голос у цій холодній самотині, куди він приніс тепле надхнення молодості й чари розуму, що виявляють старанне виховання. Пані де-Босеан

надто довго жила без хвилювань, що їх збуджують ширі й тонко висловлені почуття, щоб не відчуті глибокої втіхи. Вона мимоволі поглядала на виразисте обличчя пана де-Нюеля і любила у ньому з чудової довіри душі, яка не була ще ні пошарпана жорстокою наукою світського життя, ні сточена постійними розрахунками честолюбства та гонору. Гастон був у розцвіті молодості і являв собою людину твердої вдачі, що ще не знає свого вищого призначення. Отак вони обоє несвідомо снували одне про одного найнебезпечніші для їхнього спокою думки і намагались сховати їх від себе. Пан де-Нюель пізнавав у віконтесі одну з тих рідкосних жінок, що завжди бувають жертвами своєї власної досконалості й негасимої ніжності, жінок, чия граціозна врода здається найменшим чаром, коли вони хоч раз дозволять доступитися до своєї душі, де почуття безмежні, де все добре, де інстинкт краси сполучається з найрізноманітнішими проявами кохання, щоб очистити сластину і майже освятити її, — жіноча таємниця, добірний дар, так рідко приділюваний природою. З свого боку, віконтеса, чувши ту ширість, з якою Гастон говорив їй про недолу своєї молодості, відгадувала страждання, що їх накладає несміливість на великих двадцятип'ятирічних дітей, коли наука забезпечила їх від зіссуття та від стосунків із світськими людьми, що своєю резонерською досвідченістю роз'їдають чудові якості молодого віку. Вона знаходила в ньому мрію всіх жінок, людину, в якій ще не було ні того родинного та багацького егоїзму, ні того себелюбства, що вбивають, кінець-кінцем, у першому ж їх пориві відданість, честь, зречення, самоповагу, — ці тендітні квіти душі, що збагачують життя ніжними, хоч і сильними, хвилюваннями і оживлюють у людині чесність серця. Раз пустившись у широкі простори почуття, вони зайшли в теорії дуже далеко, дізнали одне в одного глибину душі й перевірили правдивість своїх висловів. Цей дослід, у Гастона мимовільний, у пані де-Босеан був умисний. Уживаючи свого лукавства, природженого чи набутого, вона, щоб дізнатися про думки пана де-Нюеля, висловлювала противне тому, що думала.

Вона була така дотепна, така граціозна, така щира з молодиком, який не збуджував у неї недовір'я, бож вона не гадала його більше побачити, що Гастон на якесь її чарівне слівце скрикнув:

— Ах, пані, як міг хтось із чоловіків вас покинути?

Віконтеса замовкла, Гастон почервонів, він думав, що образив її. Але цю жінку охопила радість, глибока й правдива, вперше від дня її нещастя. Найдотепніший розпусник не добився б своїм умінням того, чого пан де-Нюель завдяки цьому викрикові, що йшов із серця. Цей присуд, що вихопився в щиросердого молодика, робив її невинною в його очах, засуджував світ, обвинувачував того, хто її покинув, і виправдував самоту, в якій вона нудьгувала. Виправдання від товариства, зворушливі почуття, громадська повага, такі жадані й так жорстоко відмовлювані, одно слово, її найпотайніші бажання здійснював цей вигук, який ще прикрашували найсолодші лестощі серця й захоплення, до яких завжди жадібні жінки. Отже, її почули й зрозуміли, пан де-Нюель давав їй зовсім природно нагоду підвестися з свого падіння. Вона глянула на годинника.

— О, пані! — скрикнув Гастон. — Не карайте мене за мою не обачність. Коли ви поступилися мені одним лише вечором, то майте ласку хоч не скорочувати його.

Вона посміхнулася на комплімент.

— Але, — мовила вона, — якщо бачитись нам не випадає, то хіба не однаково, на мить більше, чи менше? Якби я вам сподобалась, це було б лихо.

— Лихо вже сталося; — відповів він сумно.

— Не кажіть мені цього, — сказала вона поважно. — За всякого іншого становища я б радо приймала вас. Говоритиму вам відверто, ви зрозумієте, чому я не хочу, не мушу з вами бачитись. Я певна, душа у вас надто висока, щоб не відчути, що, коли б мене хоч тільки запідозрили ще в другій провині, я стала б для всіх нікчемною і вульгарною, подібною до інших жінок. А чисте, незаплямоване життя підкреслить мій характер. Я надто горда, щоб не триматись серед суспільства, як істота осібна, як жертва

закону через одружіння, а через кохання — людська жертва. Коли я не лишуся вірна своєму становищу, то цілком варта буду ганьби, що тяжить надо мною, і втрачу самоповагу. Я не мала високої громадської чесноти — належати людині, яку я не кохала. Я розбила, не вважаючи на закон, шлюбні пута; це була провина, переступ, усе, що хочете; але для мене той стан дорівнював смерті. Я хотіла жити. Коли б я була стала матір'ю, я, може, здобулася б на силу задля годиться терпіти шлюбні муки. У вісімнадцять років ми, бідні дівчата, не дуже тямимо, що нас примушують робити. Я переступила світські закони, світ мене покарав; ми справедливі одне до одного. Я шукала щастя. Хіба це не закон нашої природи — бути щасливою? Я була молода, вродлива... Мені здалося, що я зустріла людину, так само люблячу, як і палку. Який час я була дуже любима!..

Вона зробила паузу.

— Я гадала, — повела далі, — що чоловік ніколи не мусить кидати жінку в такому становищі, в якому я була. Мене покинуто, я перестала подобатись, певне. Так, я безперечно порушила якийсь природний закон: певне, я надто кохала, надто була віддана чи вимоглива — не знаю. Лихо мене навчило. Після того, як я довго була винувачкою, я без ремства погодилась бути єдиною обвинуваченою. Отже, я виправдала ціною самої себе того, на кого могла б, здається, скаржитись. Мені не достало хисту його зберегти; і доля тяжко покарала мене за невірність. Я вміла лише кохати, а чи можна думати про себе, коли кохаєш? Отже, я була рабинею, а мусіла б стати тираном. Хто мене знатиме, хай і засуджуватиме, але поважатиме. Страждання навчили мене не здаватись напризволяще. Я не розумію, як я ще живу, перетерпівши муку першого тижня після найжахливішої в жіночому житті кризи. Треба було прожити три роки самотою, щоб набути силу говорити про ті болі так, як я зараз говорю. Ковання кінчається звичайно смертю, а це, пане, було ковання без рятівничої домовини. О, я тяжко перестраждала! — Віконтеса звела свої гарні очі до карнизу, якому й звірила, безпе-

речно, все, що незнайомому не випадало слухати. Карниз — то найкращий, найвідданіший, найдогодливіший довірник, якого жінки можуть знайти у випадках, коли не зважуються дивитись на бесідника. Карниз у будуарі — то установа. Чи не сповідальня він, тільки що без священика? Цю хвилину пані до-Босеан була красномовна й прекрасна; сказати б, кокетлива, коли б це слово не було надто гостре. Визнаючи за собою справедливість, ставлячи між собою і коханням найвищі бар'єри, вона розпалювала в чоловіку всі почуття; і чим вище підносила мету, тим виразнішала ця мета для очей. Нарешті, вона спустила очі на Гастона, але в них уже не було того надто знадливого виразу, якого надавав їм спогад про страждання.

— Визнайте ж, що я мушу лишатись байдужою і самотньою, — мовила вона спокійно.

Пан де-Нюель почував непереможне бажання впасти до ніг цієї жінки, величної своєю розважністю і безумством, але боявся здатися смішним; він погамував і своє захоплення, і свої думки, бо почував разом і непевність, що йому не пощастить їх добре висловити, і боязнь страшної відмови чи глузування, страх перед якими обморозує і найпалкіші душі. Реакція почуттів, які він здушив у собі цієї хвилини, коли вони поривалися з серця, завдала йому того глибокого болю, що знають боязкі й честолюбні люди, яким часто доводиться поборювати свої бажання. Проте, йому не сила була втриматись, щоб не порушити мовчанку, і він промовив тремтячим голосом:

— Дозвольте, пані, висловити вам почуття, яке ви викликаєте в мені, і тим зазнати найбільшого в моєму житті переживання. Ви збільшуєте моє серце! Я відчуваю бажання присвятити своє життя на те, щоб допомогти вам забути всі скорботи, щоб любити вас за всіх тих, що вас ненавиділи й ображали. Але цього раптового звірення ніщо ще не потверджує, і я муситиму...

— Годі, пане, — сказала пані де-Босеан. — Ми обоє зайшли надто далеко. Я хотіла всіляко пом'якшити відмову, до якої я змушена, хотіла пояснити вам її сумні підстави, а зовсім не здобути пошану. Кокетство личить тільки

щасливій жінці. Повірте мені, лишілось одне одному чужі. Згодом і ви пізнаєте, що не варто зав'язувати зв'язок, коли він доконечно мусить колись урватися.

Вона легенько зідхнула, її чоло зморщилось, але зразу ж знову прибрало своєї чистої форми.

— Яке страждання для жінки, — сказала вона, — коли вона не може піти за коханим чоловіком в усіх змінах свого життя! Та й у серці в того чоловіка, якщо тільки він справді любить, ця скорбота мусить жахливо лунати... Хіба це не подвійне лихо?

На мить запала мовчанка; потім вона сказала, посміхнувшись і підводячись, щоб підвись і гість:

— Ви не думали, йдучи до Курселя, почути тут казання?

Гастон почував себе ту мить ще далі від цієї незвичайної жінки, ніж коли був прийшов до неї. Відносячи чарівність цієї солодкої години до кокетства господині дому, що бажала виявити свій розум, він холодно вклонився віконтесі і в розпачі вийшов. Дорогою барон намагався розгадати справжній характер цього створіння, гнучкого й твердого, як пружина; але він бачив у ній стільки нюансів, що скласти про неї правдиву думку було неможливо. Потім, йому ще бриніли в ушах інтонації її голосу, а рухи, повороти голови, гра очей уставали в пам'яті такі чарівні, що він ще більше закохався від цього розгляду. Краса віконтеси сяяла йому і в темряві, вражіння, які він дістав, знову прокидались у ньому, одне одне викликаючи, і знову спокушали його, виявляючи непомічені спочатку жіночі й розумові чари. Він упав у ту примхливу споглядальність, коли найясніші думки змагаються, розбиваються одна об одну і на мить кидають душу в божевілля. Треба бути молодим, щоб знати й розуміти таємниці тих дифіраблів, коли серце, захоплене найсправедливішими і найбезумнішими помислами, поступається тому з них, що вражає його останнім, думці про надію чи розпач, залежно від невідомої сили. У двадцять три роки над чоловіком майже завжди панує почуття скромності; його, як і дівчину, хвилюють неспівність, ніяковість, він боїться, що висловить

зле своє кохання; бачить самі труднощі й жахається їх; тремтить, що не сподобається; він був би сміливий, коли б не так любив; чим більше почуває він ціну щастя, тим менше вірить, що його кохана може легко його тим щастям обдарувати; а втім, він, мабуть, надто віддається своїй радості й боїться, чи зможе дати її; коли, на лихо, його кумпр є знатна особа, він обожнює його таємно й здалека; і якщо про це не здогадуються, його кохання замирає. Часто така скороспіла пристрасть, похована в молодім серці, лишається в ньому, осяяна ілюзіями. В кого немає кількох таких непорочних спогадів, що згодом прокидаються чимраз принадніші й приносять образ досконалого щастя,— спогадів, подібних до втрачених у розцвіті літ дітей, від яких батьки зазнали лише посмішки? Отже, пан де-Нюель повернувся з Курселя, геть охопленний багатим на скраїні наміри почуттям. Пані де-Босеан стала для нього умовою існування; він волів краще вмерти, ніж без неї жити. Замолодий іще, щоб не відчувати жорстокого зачарування, яке справляє досконала жінка на недосвідчені й палкі душі, він мусів провести одну з тих бурхливих ночей, коли молодики переходять від щастя до самогубства, від самогубства до щастя, зживають ціле щасливе життя й засинають знесплені. Фатальні ночі, коли найбільше лихо, що може статись — це прокинутись філософом. Надто щиро закоханий, щоб спати, пан де-Нюель устав, заходився писати листи, з яких жоден його не вдовольнив, і він їх усі спалив.

Другого дня він пішов прогулятись біля невеликої курсельської огорожі, але тільки ввечері, бо боявся, щоб його не побачила віконтеса. Почуття, якому він тоді корився, належить до такої таємної властивості душі, що треба бути молодим або ж потрапити у схожу ситуацію, щоб зрозуміти його німе блаженство та химерність, — на все це ті щасливі люди, що завжди бачать у житті «позитивне», лише знизали б плечима. Після жорстоких вагань Гастон написав до пані де-Босеан ось цього листа, що може вважатись за зразок властивої закоханим фразеології; його можна порівняти до дитячих, вишком зроблених малюн-

ків на іменини батьків, — це негодящі подарунки для всіх, крім тих, що їх одержують:

«Пані!

Ви маєте таку велику владу над моїм серцем, душею і особою, що тепер моя доля залежить цілком від вас. Не кидайте мого листа в огонь. Будьте досить ласкаві й прочитайте його. Може, ви пробачите мені першу фразу, помітивши, що це не є вульгарне чи корисливе освідчення, а вияв природного факту. Може, вас зворушить скромність моїх прохань, покора, яку навіює мені почуття моєї нижчості і вплив вашого рішення на моє життя. В мої літа, пані, я вмю тільки любити, я не знаю ні того, що може подобатись жінці, ні того, що зваблює її; але в серці я почуваю до неї п'який захват. Мене непереможно пориває до вас безмежна радість, яку ви даєте мені зазнавати, і я думаю про вас з усім егоїзмом, який веде нас туди, де є для нас живе тепло. Я не думаю, що годен вас. Ні, мені здається неможливим, щоб я, молодий, нетямущий, боязкий, дав вам бодай тисячну частку того щастя, яким я дихав, слухавши вас, бачивши вас. Ви для мене єдина жінка, що існує в світі. Не уявляючи без вас життя, я вирішив скинути Францію і податись гратися своїм існуванням, аж доки не занепащу його в якійсь неможливій пригоді в Індії, Африці, не знаю де. Хіба ж не мушу я чимсь безконечним поборювати безмежне кохання? Та коли ви схочете лишити мені надію, — не на те, щоб бути вашим, а щоб здобути вашу приязнь, — я лишаясь. Дозвольте мені проводити коло вас, хоч зрідка, коли ви цього вимагаєте, по кілька годин, подібних до тих, що я виманив. Цього крихкого щастя, якого гострі втіхи можуть бути заборонені мені після будьякого надто палкого слова, мені вистачить, щоб я міг терпіти буяння своєї крові. Може я надто прибільшую вашу великодушність, коли прошу вас пристати на угоду, де все лише для мене корисне? Але ви добре зумієте показати світові, для якого ви стільки жертвуєте, що я для вас — ніщо. Ви ж така розумна й така горда! Чого б ви мали боятись? А тепер мені хотілося б

відкрити вам своє серце, щоб переконати вас, що в моєму сумірному проханні немає ніякої потайної думки. Просячи вас подарувати мені вашу приязнь, я не говорив би про свою безмежну любов, коли б мав надію на те, що примушу вас поділити глибоке почуття, поховане в моїй душі. Ні, я буду коло вас такий, як ви схочете, тільки б коло вас бути. Коли ж ви відмовите мені, а ви це можете, я не поремствую, я відійду. І якщо згодом інша жінка ввійде якимось у моє життя, тоді ваша була рація; а якщо я помру, вірний своєму кохання, ви може й пожалієте. Надія завдати вам цього жалю полегшить мою тугу й буде єдиною помстою мого невизнаного серця...»

Треба знати всі чудові нещастя молодості, треба політати на всіх химерах з подвійними білими крилами, що підставляють палким уявам свої жіночі крижі, щоб зрозуміти муку, яка охопила Гастона, коли він послав свій перший «ультиматум» пані де-Босеан. Віконтеса вбачалась йому холодна, насмішкувата, глузлива до кохання, як і всі, що в нього вже не вірять. Йому хотілося завернути свого листа, він уважав його за безглуздий, йому спадали в голову тисяча й одна думка, безмірно кращі чи зворушливіші, ніж його холодні фрази, мізерні, вимучені фрази, софістичні, претенційні, але, на щастя, з досить зле поставленими розділовими знаками й вельми криво написані. Він пробував не думати, не почувати, але думав, почував і страждав. Коли б йому було тридцять років, він запиячив би, — але цей наївний молодик ще не знав ні допомоги опіуму, ні способів крайньої цивілізації. Біля нього не було нікого тут з тих паризьких добрих друзів, що так добре вміють сказати: *Poetae non dolet*¹, подаючи вам пляшку шампанського або затыгаючи вас на оргію, щоб полегшити вам біль непевності тих чудових друзів, які завжди бувають розорені, коли ви багаті, завжди бувають на водах, коли ви їх шукаєте, в яких завжди буває програє все до останнього лудора, коли ви в них його

¹ Поетові не болить (латинське).

попросите, але завжди знайдеться поганий кінь, щоб вам продати; а втім — це найкращі діти землі, завжди готові сісти з вами на судно й попливти тією бистрою течією, де марнується час, душа й життя.

Нарешті пан де-Нюель відібрав з Жакових рук листа з восковою печаткою та бургундським гербом, що був написаний на невеличких веленових аркушиках і пахнув красивою жінкою.

Він мерщій замкнувся, щоб прочитати й перечитати її листа.

«Ви дуже мене суворо караєте, пане, і за ласкавість, яку я виявила, щоб моя відмова не була для вас жорстокою, і за звабу, яку завжди має надомною розум. Я здалася на благородність молодості, а ви мене ошукали. Проте, я говорила з вами коли й не цілком відверто, що було б зовсім смішно, то, принаймні, шире і розповіла вам про свій стан для того, щоб ви зрозуміли мою холодність до молодої душі. Чим більше ви мене зацікавили, тим гостріший біль, що ви мені заподіяли. Я з природи ніжна й добра, але обставини роблять мене злою. Інша жінка спалила б вашого листа, не читаючи, я ж прочитала його й відповідаю. Мої міркування доведуть вам, що, коли я й не байдужа до прояву почуття, яке я викликала, хоч і невільно, то я далека від того, щоб його поділити, і моя поведінка ще краще виявить вам ширість моєї душі.

Потім, мені хочеться, для вашого ж добра, використати ту ніби владу над вашим життям, якої ви надаєте мені, і вжити її один тільки раз, щоб скинути вам заслону з очей.

«Мені незабаром буде тридцять років, пане, а вам ледве ще двадцять два. Ви самі не знаєте, які будуть ваші думки, коли ви дійдете мого віку. Присяги, що ви тепер так легко даєте, можуть тоді здатись вам дуже важкими. Тепер, охоче вам вірю, ви без жалю віддали б мені все ваше життя, ви зуміли б навіть умерти задля ефемерної втіхи, але в тридцять років досвід позбавить вас сили щоденно приносити мені жертви, а мені глибоко приниз-

ливо буде їх приймати. Одного дня, все, сама природа, накаже вам покинути мене; а я вже казала вам, що волю крапче вмерти, ніж бути покинутою. Як бачите, нещастя навчило мене розраховувати. Я розмірковую, не даюся на пристрасть. Ви змушуєте мене сказати вам, що я вас не люблю, що я не мушу, не можу та й не хочу вас любити. Я вже вийшла з тієї пори, коли жінки поступаються бездумним порухам серця, і не зумію вже бути коханкою, якої ви шукаєте. Моя розрада, пане, іде від бога, не від людей. До того ж, я надто ясно читаю в серцях при сумному світлі обманеного кохання, щоб згодитись на приязнь, якої ви просите, яку пропонуєте. Вас обманює ваше серце, і ви надієтесь більше на мою слабкість, ніж на свою силу. Все це — наслідок інстинкту. Дарую вам ці дитячі хитрощі, ви до них непричетні. Наказую вам ім'ям того скороминогого кохання, ім'ям вашого життя, ім'ям мого спокою лишатись на батьківщині й не занедбати тут хвального й виборного життя задля ілюзії, що доконечно погасне. Згодом, коли, здійснюючи своє справжнє покликання, ви розгорнете всі почуття, що чекають чоловіка, тоді оціните мою відповідь, яку зараз, мабуть, засуджуєте за сухість. Тоді ви з приємністю зустрінете стару жінку, якої приязнь вам буде солодка й дорога, бо вона не підлягатиме ні змінності пристрасті, ні життєвим розчаруванням; одно слово, високі ідеї, релігійні ідеї збережуть її чистою і святою. Прощайте, пане, скоріться мені з думкою, що ваші успіхи кинуть якусь радість у мою самоту, згадуйте про мене так, як згадують про відсутніх.

Прочитавши цього листа, Гастон де-Нюель написав такі слова:

«Пані, коли б я перестав вас любити, погодившись на те щастя, що ви мені пропонуєте — бути пересічною людиною, признайтесь, я був би вартий своєї долі? Ні, я вас не послухаю, і присягаюсь вам на вірність, що розв'яжеться тільки смертю. О, візьміть моє життя, якщо тільки не боїтесь каяття в своєму»...

Коли слуга пана де-Ньюеля вернувся з Курселя, пан спитав його:

— Кому ти віддав мою записку?

— Самій пані віконтесі; вона сиділа в кареті й виїжджала...

— До міста?

— Не думаю, пане. Карета пані віконтеси була запряжена поштовими кіньми.

— А, вона виїжджає! — сказав барон.

— Так, пане, — відповів лакей.

Гастон мерщій зібрався, щоб рушити за панією де-Босеан, і вона завезла його аж до Женеві, не знаючи, що він їде за нею. Споміж тисячі думок, що опадали його під час цієї подорожі, думка: «Чому вона виїхала?» — цікавила його найбільше. Ця думка викликала безліч здогадів, між яких він природно спинився на найпринаднішому, а саме: «Коли віконтеса хоче любити мене, то, напевне, вона, як жінка розумна, дає перевагу Швейцарії, де нас ніхто не знає, перед Францією, де вона б наразилась на осудників».

Деякі пристрасні чоловіки не любили б такої вправної жінки, що вибирає собі територію; це — рафіновані. А втім, ніщо не доводить, що Гастонове припущення було правдиве.

Віконтеса найняла невеличкий домок над озером. Коли вона вже оселилась, Гастон з'явився туди одного гождого вечора, коли заходила ніч. Жак, вельми аристократичний лакей, не здивувався й трохи, побачивши пана де-Ньюеля, і доповів про нього, як слуга, що звик усе розуміти. Почувши ім'я, побачивши молодика, пані де-Босеан впустила книжку, яку держала; її зачудування дало час Гастонові підійти до неї і промовити голосом, що здався їй чарівним:

— З якою радістю я наймав коней, що перед тим везли вас!

Як же добре виконувались її таємні бажання! Де та жінка, що не поступилася б такому щастю? Одна італійка, одна з тих божественних істот, що в них душа є антипод до душі парижанок і що їх по цей бік Альп визнавали б

за глибоко неморальних, казала, читаючи французькі романи: «Не розумію, навіщо ці бідні коханці гають стільки часу на влаштування того, що мусять бути справою одного ранку». Чому й оповідач не може, за прикладом цієї доброї італійки, не занадто втомляти своїх слухачів, своїх героїв? Годилося б змалювати кілька сцен чарівного кокетства, солодкі дляння, що їх пані де-Босеан чинила Гастонові в його щасті, щоб віддатися з грацією, як старовинні діви; а може, і щоб натішитись з непорочної сластоти першого кохання й призвести його до найвищого прояву його сили та могутності. Пан де-Нюель був у тому віці, коли чоловік ще піддається чарові цих примх, цієї гри, такої любові жінкам, що зловжують її чи на те, щоб добре застерегти свої умови, чи щоб довше тішитися своєю владою, про наступне зменшення якої вони інстинктивно здогадуються. Але ці дрібні будуарні протоколи, не такі милогучні, як протоколи лондонських духовних бесід, займають надто мало місця в історії справжньої любові, щоб про них згадувати.

Пані де-Босеан і пан де-Нюель прожили три роки у віллі над Женевським озером, яку найняла віконтеса. Жили вони тут самі, нікого не бачачи, не викликаючи поговору, катаючись на човні, пізно встаючи, одно слово, щасливі, про що й ми всі мріємо. Цей невеличкий домик був простий, з зеленими ґратчастими віконницями, обведений широкими балконами, з ганками, справжній домик кохання, з білими канапами, з німими килимами, з новими шпалерами, де все світилося радістю. З кожного вікна видніло озеро в різних виглядах; віддалік — гори з своїми захмареними, барвистими, минушими химерами; над ними — чудове небо; перед ними — довгий обрус примхливої, мінливої води! Здавалось, речі снили ради них, і все їм посміхалось.

Поважні справи покликали пана де-Нюеля до Франції: умерли брат і батько, треба було покинути Женеву. Коханці купили цей домик; їм хотілося й гори розбити та спустити воду з озера, відтуливши клапан, щоб усе з собою забрати. Пані де-Босеан рушила за паном де-Нюелем.

Вона зреалізувала свій достаток і купила біля Манервіля чималий, суміжний з Гастоновими землями маєток, де вони почали жити вкупі. Пан де-Нюель дуже ласкаво полишив своїй матері в користування манервільські володіння за волю жити нежонатим, яку вона дала йому. Земля пані де-Босеан лежала коло невеличкого міста, в одній з найкращих місцевостей Ожської долини. Там коханці поставили між собою й товариством бар'єри, щоб ні суспільні ідеї, ні люди не могли їх переступити, і знову знайшли свої чудові швейцарські дні. Цілих дев'ять років зазнавали вони щастя, яке непотрібно змальовувати; розв'язка цієї пригоди дасть відчутти його втіху тим, чия душа може зрозуміти поезію й молитву в їх безмежних образах.

Тим часом маркіз де-Босеан (батько й старший брат його померли), чоловік пані де-Босеан, був при повному здоров'ї. Ніщо так не сприяє нашому життю, як певність, що своєю смертю ми дамо щастя іншим. Пан де-Босеан був один з тих іронічних і впертих людей, які, подібно до людей з дожиттвовою рентою, мають ще одну втіху, якої інші не відчувають — вставати щоранку здоровими. А втім, це була людина чемна, трохи методична, церемонна, кмітлива, яка могла освідчуватися жінкам у коханні так само спокійно, як лакей проказує: «накрито, пані».

Ця невеличка біографічна довідка про маркіза де-Босеана має на меті пояснити неможливість для маркізи побратися з паном де-Нюелем.

Отже, після дев'яти років щастя, після найсолодшого, який жінка будьколи могла підписувати, контракту, пан де-Нюель і пані де-Босеан перебували в такому самому природному й фальшивому становищі, в якому були вони й від початку цієї пригоди; тим часом надходила фатальна криза, про яку неможливо дати уявлення, але кінець якої можна визначити з математичною точністю.

Графиня де-Нюель, Гастонова мати, не схотіла й разу бачити пані де-Босеан. Це була туга й добродісна особа, що дуже законно виконала свої обов'язки щодо щастя

пана де-Нюеля-батька. Пані де-Босеан розуміла, що ця поважна вдова мусить бути її ворогом і старатиметься врятувати Гастона з його неморального та антирелігійного життя. Маркіза охоче продала б свою землю й вернулася б до Женеви. Але це значило б не вірити панові де-Нюелеві, а на це вона була нездібна. До того ж, він якраз дуже прилюбився до вальрійської землі, де докладав усіх сил на насаджування, на надання розмаїтості місцевості. Хіба це не значило б відірвати його від певного механічного щастя, якого жінки завжди зичать своїм чоловікам, ба навіть коханцям? В оточенні жила панна де-Лародьєр, двадцяти двох років і з сорока тисячами ліврів ренти. Гастон зустрівся в Манервілі з цією спадкоємицею щоразу, як обов'язок його туди приводив. Ці персонажі розмістились, як числа арифметичної пропорції, і одей лист, написаний і переданий одного ранку Гастонові, пояснить тепер жахливу проблему, яку вже з місяць пані де-Босеан намагалась розв'язати.

«Ангеле мій коханий, писати тобі, коли ми живем, як одна душа, коли ніщо нас не роз'єднує, коли ласки часто заступають нам мову, а слова в нас — теж ласки, — чи не безглуздя це? Що ж! Ні, моє кохання. Є речі, що жінка не може вимовити при коханцеві; сама думка про них відбирає їй голос, жене назад до серця всю кров; їй не стає ні снаги, ні розуму. Бути коло тебе в такому стані боляче, а мені часто буває так. Я почувую, що моє серце мусить бути для тебе самою правдою, не мусить таїти ніякої гадки, навіть найпобіжнішої, і цю лагідну незмушеність, що так до мене пасує, я надто люблю, щоб лишатись так довго неспокійною, зв'язаною. Тому маю звірити тобі свій страх: так, страх. Вислухай мене! Не кажи отого «та-та-та», яким ти змушуєш мене мовчати з зухвальством, яке я люблю, бо все, що від тебе, мені подобається. Дорогий ангеле небесний, дозвожь сказати тобі, що ти стер всяку згадку про скорботи, під тягарем яких задихалося колись моє життя. Я пізнала кохання тільки через тебе. Треба було ширсодості твоєї чудової моло-

дості, чистоти твоєї великої душі, щоб догодити вимогам серця вибагливої жінки. Друже, я часто тремтіла від радості, думаючи, що за ці дев'ять років, таких швидких і таких довгих, ревності не прокидалися в мені ніколи. Для мене були всі квіти твоєї душі, всі твої думки. Найлегша хмаринка не затьмарила нашого неба, ми не знали, що то є жертва, ми слухались завжди надхнення свого серця. Я зазнавала безмежного для жінки щастя. І хіба сльози, що зрошують цю сторінку, не розкажуть тобі про всю мою вдячність? Я хотіла б писати про неї навколішках. І от, це блаженство дало мені пізнати муку, ще страшнішу, ніж мука покинутої. Любий, жіноче серце має дуже глибокі завороти! Я сама досі не знала широти свого серця, як не знала й широти кохання. Навіть найбільші нещастя, що можуть нас спіткати, легко терпіти порівняво з самою тільки думкою про нещастя того, кого ми любимо. І якщо ми тому нещастю причина, то хіба це не смерть для нас?.. Така думка гнітить мене. Але вона тягне за собою іншу, ще важчу; ця остання ганьбить честь кохання, вбиває його, віддає на наругу, яка назавжди тьмарить життя. Тобі тридцять років, а мені сорок. Якого жаху навіює ця різниця віку люблячій жінці! Ти можеш спершу мимоволі, а потім і серйозно відчутти жертви, ще привіс мені, відмовляючись для мене від усього на світі. Можливо, ти думав і про свій громадський шлях, і про одруження, що мусить неодмінно збільшити твій достаток, дозволити тобі не критися з своїм щастям, з своїми дітьми, знову з'явитися в світі і з честю посісти в нім своє місце. Але ти притлумив ці думки, щасливий пожертвувати для мене так, щоб я й не знала, і спадкоємицею, і достатком, і славним майбутнім. Ти хотів у своїй молодечій великодушності додержати присяги, що в'яже нас лише перед богом. Перед тобою постало моє колишнє горе, мене охороняло нещастя, з якого ти мене вивів. Завдячувати коханням твоєму жалеві! Ця думка мені ще жахливіша, ніж страх занепасти твоє життя. Хто вміє заколоти кинджалом свою коханку, той дуже милосердний, коли вбиває її щасливою, невинною, в сльозі її ілюзій... Так, смерть

краща за ці дві думки, які кілька день смутять потай мої години. Учора, коли ти так ніжно спитав мене: «Що тобі?» — я затремтіла від твого голосу. Мені здалося, що ти, своїм звичаєм, читаєш у моїй душі, і я чекала твоїх признань, бо уявляла, що маю правдиві передчуття, що вгадую розрахунки твого розуму. Мені пригадалась тоді твоя, звичайна в тебе, уважність, в якій я добачала іноді ту сидуваність, що нею чоловіки зраджують важкий для себе обов'язок. Ту мить я дорого платила за своє щастя, я почувала, що природа ніколи не дає нам дурно скарби кохання. Справді, хіба доля вже не розлучила нас? Ти, певне, подумав: «Рано чи пізно, а я мушу покинути бідну Клару, — чому ж мені не розлучитись з нею вчасно?» Ця фраза була написана в глибині твого погляду. Я лишила тебе, щоб плакати віддалік тебе. Щоб заховати від тебе сльози! Це перші сльози, що смуток примусив мене пролити за десять років, а я надто горда, щоб тобі їх показати; але не винувачу тебе ні трохи. Так, ти маєш слухність, я не мушу бути егоїсткою і підпорядкувати твоє блискуче й довге життя своєму життю, незабаром уже зжитому... А що, як я помилилася?.. Що, як одну з твоїх любовних печалей я прийняла за розмірковану думку?.. Ох, мій ангеле! не лишай мене в непевності, покарай твою ревниву жінку; але верни їй свідомість кохання, її і твого; жінка вся в цім почутті, яке все освячує. Відколи приїхала твоя мати, і ти побачився в неї з панною де-Лародьєр, мене мучать сумніви, що безчестять нас. Нехай завдаси мені болю, тільки не обманюй: я хочу знати все, і що каже тобі мати, і що сам гадаєш. Коли б ти завагавсь між кимсь і мною, я поверну тобі волю... Я сховаю від тебе свою долю, не заплачу перед тобою; тільки не схочу з тобою бачитись... Ой! я спиняюсь, серце розривається . . . . .

«Якусь мить я пробула в задумі й зцепенінні. Я, друже, не почувую проти тебе гордості, — ти такий добрий, такий відвертий! Ти не зможеш ні образити мене, ні обманити; але ти скажеш мені правду, яка б жорстока вона не була. Хочеш, я осмілю тебе на признання? Гаразд! Повір мені,

мене розрадить одна жіноча думка. Адже я володіла тобою юним і непорочним, всією твоєю грацією, красою, ніжністю, тим Гастоном, якого жодна жінка вже не пізнає і яким я солодко втішалася?.. Ні, ти вже не кохатимеш так, як мене кохав, як мене кохаєш; ні, соперниці я не матиму. В моїх спогадах не буде гіркоти, коли я думатиму про наше кохання, в якому всі мої думки. Адже ти неспроможний уже тепер зачарувати жінку дитячим лицанням, молодечою любовістю юного серця, кокетуванням душі, грацією тіла і швидкою вмільстю в насолоді, одно слово, всім тим почтом, що супроводить юне кохання? Ах! Тепер ти — чоловік, ти коритимешся своїй долі, все обраховуючи. В тебе будуть клопоти, турботи, честолюбство, справи, які позбавлять її постійної і незмінної посмішки, що завжди прикрашала твої уста для мене. Твій голос, завжди такий ніжний для мене, буде часом смутний. Очі, що раз-у-раз осявались небесним блиском, мене бачивши, часто хмаритимуться для неї. А що кохати тебе так, як я кохала, неможливо, та жінка ніколи тобі не подобатиметься так, як я подобалась. Вона не дбатиме про себе безнастанно, як я, і не пильнуватиме повсякчас твого щастя, розуміння якого мені не бракувало. Так, того чоловіка, того серця, тієї душі, що я знала, не буде вже; я їх поховаю в своїй пам'яті, щоб ще втішатись ними й жити щасливо чудовим життям — минулим, але невідомим нікому, крім тільки нас.

«Мій дорогий скарбе, коли ж ти не маєш і найменшої думки про волю, коли моє кохання не обтяжує тебе, коли мої побоювання химерні і я для тебе завжди твоя Єва, єдина на світі жінка, — то, прочитавши цього листа, приходь, приходь мерщій! Ах! За одну мить я дам тобі більше любові, ніж, гадаю, дала за ці дев'ять років. Після марної муки цих підозр, що в них я винувачу себе, кожен день, доданий до нашого кохання, так, один тільки день — буде за ціле щасливе життя. Так скажи ж! Будь ширій: не обманюй мене, це був би злочин. Скажеш? Ти хочеш волі? Ти міркував про своє життя? Жалкуєш? Завдавати тобі жалю! Я вмерла б від цього. Я вже сказала тобі: я досить кохаю, щоб поставити твоє щастя над моє щастя, твоє

життя над моє життя. Відкинь, коли можеш, розкішний спогад про дев'ять років нашого щастя, щоб вони не вплинули на твоє рішення; але скажи! Я покірنا тобі, як богові, єдиному втішителеві, що лишився в мене, коли ти мене покинеш».

Коли пані де-Босеан довідалась, що листа вручено панові де-Нюелю, її опанувала така глибока знемога, така гнітюща, через велику силу думок, задума, що вона ніби заснула. Певна річ, вона терпіла горе, якого напруженість не завжди пропорційна до жіночої сили і яке знають тільки жінки. Поки нещасна маркіза чекала своєї долі, пан де-Нюель, читаючи її листа, був дуже «заклопотаний», як то висловлюються молодикки в подібних кризах. Він тоді вже майже поступився напосіданням своєї матері і знадам панни де-Лародьєр, молодой, досить нікчемной особи, рівной, як тополя, білої та рожевої, мало говіркої, як то їй належить за програмою, приписаною всім дівчатам на виданні, але її сорок тисяч ліврів ренти в земельних фондах достатньо за неї говорили. Пані де-Нюель з широй материнської любові намагалася прихилити свого сина до чесноти. Вона звертала його увагу на те, що для нього похвально дістати перевагу від панни де-Лародьєр, якій пропонувано стільки багатих партій; давно час подумати про свою долю, такої доброї нагоди вже не трапиться; колись він матиме вісімдесят тисяч ліврів ренти з маєтків; достаток у всьому розрадить; коли пані де-Босеан кохав його задля нього ж самого, вона перша мусить схилити його до одружіння. Одно слово, ця добра мати не проминула жодного з способів, якими жінка може впливати на розум чоловіка. Тож вона й призвела свого сина до вагання. Лист від пані де-Босеан прийшов у той момент, коли кохання в Гастонові змагалось з всіма спокусами життя, добропрстойно впорядкованого й відповідного до світських понять; але цей лист вирішив боротьбу. Гастон вирішив покинути маркізу й одружитися.

— Треба бути чоловіком у житті! — подумав він.

Потім він подумав про горе, якого завдасть його рі-

шення коханці. Чоловічий гонор, як і совість коханця, ще прибільшували йому це горе, тому його огорнув ширий жаль. Він раптом відчув те безмежне нещастя й подумав, що милосердно й потрібно було б ослабити цю смертельну образу. Йому спала надія, що пані де-Босеан можна заспокоїти, що вона сама накаже йому це жорстоке одружіння, коли він :ризвичаїть її поступово до думки про доконечність розлуки, коли залишить між ними панву де-Лародьєр, як привид, і пожертвує нею спочатку, щоб згодом йому її накинули. Щоб дійти успіху в цьому милосердному замірі, він навіть покладався на благородство маркизи, на її гордість і на кращі якості її душі. Тому й відповів їй, щоб приспати її підозру.

Відповісти! Для жінки, що з інтуїцією справжнього кохання сполучала найтоншу чутливість жіночого розуму, лист був присудом. Отже, коли Жак увійшов, коли він наблизився до пані де-Босеан, щоб віддати їй трикутного загорнутого папірця, бідна жінка затремтіла, як спіймана ластівка. Незнаний холод пройняв її з голови до ніг, огортаючи її крижаним покривом. Якщо він не прибіг до її колін, якщо не прийшов плачущий, блідий, закоханий,— все було ясно.

Проте, скільки надій у закоханому серці жінки! Багато треба ударів кинджалом, щоб його вбити, воно любить і стікає кров'ю до останку..

— Пані нічого не потребує? — запитав Жак стиха, відходячи.

— Ні, — мовила вона.

— Бідний! — подумала, втираючи сльозу. — Він, лакей, розуміє мене!

Вона прочитала: «Моя кохана, ти твориш собі химери»... По цих словах густа заслона повіла маркизині очі, таємний голос серця закричав: «Неправда!» Потім, перебігши очима всю першу сторінку з тією ясновидною жадобою, якої додає пристрасть, прочитала внизу: «Ніщо не спинило»... Перегорнувши сторінку з конвульсійною жвавістю, вона виразно відчула настрій, що проказав заплутані фрази цього листа, в якому вона не побачила вже поривчастого

вибуху кохання; вона зібгала його, порвала, скачала в кульку, покусала, кинула в огонь і скрикнула:

— О, негідник! Він володів мною, вже не кохаючи...

Потім півмертва впала на канапу.

Написавши свого листа, пан де-Нюель вийшов. Коли вернувся, побачив на порозі дверей Жака, що подав йому листа, сказавши:

— Пані маркізи вже немає в замку.

Здивований пан де-Нюель розпечатав конверта й прочитав:

«Пані, коли б я перестав вас любити, погодившись на те щастя, що ви мені пропонуєте — бути пересічною людиною, признайтесь, я був би вартий своєї долі? Ні, я вас не послухаю і присягаюсь вам на вірність, що розв'яжеться тільки смертю. О, візьміть моє життя, якщо тільки не боїтесь каяття в своєму»...

Це була записка, що він написав маркізі, коли вона від'їжджала до Женеви. Зверху Клара Бургундська додала: «Пане, ви вільні».

Пан де-Нюель вернувся до матері в Мауервіль. За три тижні він одружився з панною Стефані де-Лародьер.

Коли б ця правдиво-вulgарна історія на цьому скінчилась, це була б мало не містифікація. Хіба ж у кожного немає розповісти чогось цікавішого? Але славетність правдивої, на лихо, розв'язки й усі ті спогади, що вона зможе збудити в серцях у тих, хто зазнав небесних утіх безконечного кохання й сам розбив його чи втратив через якусь лиху фатальність, — захистить, мабуть, це оповідання від критиків.

Після розлуки з паном де-Нюелем маркіза де-Босеан не покинула свого Вальрійського замку. З багатьох міркувань, що хай лишаться поховані в жіночих серцях, — до того ж, кожна жінка відгадає ті, що їй властиві, — Клара жила тут і далі, після одруження пана де-Нюеля. Жила вона в такій глибокій самоті, що її слуги, крім покоївки

та Жака, її не бачили. Вона вимагала круг себе абсолютної тиші і покидала свої покої тільки для того, щоб сходити до Вальрійської каплиці, куди щоранку приходив сусідній священник правити месу.

День за кілька по одруженні граф де-Нюель упав у ту шлюбну апатію, що може так само дати думку про щастя, як і про нещастя. Мати всім казала: «Мій син цілком щасливий».—Пані Гастон де-Нюель, подібна до багатьох молодих жінок, була трохи безбарвна, лагідна, терпляча; за місяць по одруженні вона завагітніла. Все це відповідало заведеним поняттям. Пан де-Нюель був до неї дуже добрий, тільки став, через два місяці, як покинув маркізу, надто неуважний і задумливий. «Але він завжди був серйозний»,—казала його мати.

По сімох місяцях цього теплуватого щастя стались деякі події, які хоч і незначні з вигляду, але призводять до надто широкого буяння думок і виявляють надто велику душевну тривогу, щоб їх просто згадати й полишити кожному тлумачити, як йому здумається.

Одного дня, полювавши на манервільських та вальрійських землях, пан де-Нюель вертався парком панії де-Боссеан, сказав покликати Жака, почекав його, і коли лакей прийшов, запитав:

— Маркіза й досі любить дичину?

На потвердливу відповідь Жака Гастон запропонував йому чималі гроші в супроводі дуже пристойно придуманих міркувань, щоб добутися від нього невеликої послуги—взяти для маркізи здобуток полювання. Жакові здалося цілком байдужим, чи куріпку, яку їстиме його пані, убив її лісничий, чи пан де-Нюель, бож цей хотів, щоб маркіза не знала про походження дичини. «Дичину вбито на її землях»—сказав граф. Жак кілька день погоджувався на цей невинний обман. Пан де-Нюель зранку рушав на полювання і вертався лише на обід, ніколи нічого не вбиваючи. Так минув тиждень. Гастон так осмілів, що написав маркізі листа й послав його. Цього листа йому повернуто нерозпечатаним. Була вже майже ніч, коли маркізин лакей його приніс. Граф раптом кинувся з вітальні, де, здавалось,

слухав «Кауриз» Герольда¹, що калічила на піаніно його дружина, і подався до маркізи, мов біг на побачення. Він плигнув до парку у відомий йому вилом і пішов поволі алеями, часом спиняючись, мов хотів угамувати дзвінке кидання серця; потім, дійшовши до замку, почув у ньому глухий гомін і подумав, що вся челядь за столом. Він попростував до покоїв панії де-Босеан. Маркіза ніколи не покидала своєї спальні; пан де-Нюель дійшов до дверей, не зчинивши їй найменшого шелесту. Там, при світлі двох свічок він побачив маркізу, худу й бліду, що сиділа у великому кріслі; чоло їй похилилось, руки звисли, очі застигли на якійсь речі, яку вона, здавалось, і не бачила. Це була скорбота в найповнішому її вияві. В цій поставі була якась невиразна надія, але не знати, чи Клара Бургундська дивилася в могилу, чи в минуле. Може сльози пана де-Нюеля заблищали в темряві, може вона почула легкий звук його дихання, може він несамохіть здригнувся, а може з його присутністю неминуче було зв'язане явище вчування, звичка до якого становить разом і славу, і щастя, і доказ справжнього кохання. Пані де-Босеан поволі повернула обличчя до дверей і побачила свого колишнього коханця. Тоді граф ступив скілька кроків.

— Якщо ви підійдете, пане, — скрикнула маркіза, збліднувши, — я кинусь у це вікно!

Вона скочила до віконного засува, відчинила його й стала одною ногою на надвірне підвіконня, тримаючись рукою за балкон, а лицем обернувшись до Гастона.

— Вийдіть! Вийдіть! — крикнула вона. — Інакше я кидаюсь.

На цьому жахливому слові пан де-Нюель, почувши, що й челядь захвилювалась, вибіг, як злочинець.

Вернувшись додому, граф написав коротенького листа й доручив своєму лакеєві віднести його пані де-Босеан, наказавши повідомити маркізу, що йдеться про його життя чи смерть. Коли посланець пішов, пан де-Нюель увійшов до вітальні й застав тут свою дружину, що й досі розби-

¹ Французький композитор початку XIX ст.

рала «Каприз». Він сів, чекаючи відповіді. За годину, як «Каприз» уже скінчено й подружжя мовчки сиділо одне проти одного по різні боки каміну, лакей вернувся з Вальруа й віддав панові його ж листа, що не був розпечатаний. Пан де-Нюель вийшов у суміжний з їдальнею будуар, де поклав, вернувшись з полювання, рушницю і, застрелився.

Ця швидка й фатальна розв'язка, така противна всім звичаям молодой Франції, природна.

Люди, що уважно спостерігали або й самі чарівно зазнали явища, де має місце повна єдність двох істот, зрозуміють цілком це самогубство. Жінка не за один день привагурюється, пристосовується до примх кохання. Насолода, як та рідкосна квітка, потребує піклувань найвищого обробітку; тільки час і згода душ можуть виявити всі її спроможності, породити ті ніжні витончені втіхи, до яких ми переймаємось безліччю забобонів і які вважаємо притаманними тій, чиє серце нас цими втіхами обдаровує. Ця дивна згода, ця релігійна віра й плодотвірна певність, що коло коханої істоти знаєш особливого або надзвичайного щастя, становлять почасти таємницю сильної і довгочасної пристрасті. У жінки, що має геній своєї статі, кохання ніколи не стає звичкою; її чарівна ніжність уміє прибиратись у такі різноманітні форми, вона zarazом така розумна й любляча, вона докладає стільки мистецтва до своєї природи, або природи до мистецтва, що стає могутня і в спогадах так само, як у своїй присутності. Поруч неї бліднуть усі жінки. Треба боятись утратити таке велике, таке блискуче кохання, або втратити його, щоб пізнати всю його ціну. Та коли, зазнавши його, чоловік сам себе його позбавив задля якогось холодного одружіння, коли жінка, з якою він сподівався знайти такі самі радощі, доводить йому якимись фактами, захованими в темряві подружнього життя, що вони для нього не відродяться; коли на устах йому ще лишається смак небесного кохання, а він задля суспільних химер вразив на смерть свою правдиву дружину, — тоді треба вмерти або визнавати ту матеріалістичну, егоїстичну й холодну філософію, що викликає огиду в запальних душах.

Щодо пані де-Босеан, вона, безперечно, не подумала, що розпач у її друга сягнув до самогубства після того, як він щедро випив кохання за дев'ять років. Мабуть, вона гадала, що тільки вона має страждати. До того ж, вона мала цілковите право відмовитись від найганебнішого, який тільки існує, поділу, що його дружина ще може з громадських міркувань терпіти, але коханка мусить ненавидіти, бо в чистоті її кохання полягає все його виправдання.

1835.

O H O P I H A

*Панові Азіллові Девер'я на спогад від
прихильного автора.*

Коли французи подорожей не люблять так само, як англійці в них кохаються, мабуть, і ті й ті по своєму мають рацію. Скрізь можна натрапити на місцевість, кращу від Англії, а чарівність Франції десь інде знайти надто важко. Деякі країни часом бувають напрочуд мальовничі і комфорту в них більше, ніж у Франції, яка в цій справі аж надто повільно поступає. Часом вони відзначаються пишнотою, величністю, разючою розкішшю, їм не бракує витворності й благородства, але розумового життя, жвавості думки, вмістості в розмові й того витонченого смаку, що притаманні Парижеві, кмітливого розуміння того, що лише думають, але не висловлюють, того хисту схоплювати найменший здогад, що становить чи не половину цілої французької мови, — всього цього ніде більше не знайдеш. Тим то француз, що його гумор і так мало хто розуміє, на чужині сохне, мов дерево, пересажене з рідного ґрунту. Еміґрація не по душі французькому народові. Чимало з французів, саме тих, за кого тут оповідатиметься, признаються, що почували радість, побачивши митних чиновників своєї батьківщини, — а це може здатися найсміливішою гіперболою патріотизму.

Цей коротенький вступ призначається на те, щоб французи, яким доводилося подорожувати, пригадали величезне задоволення, яке вони іноді почували, коли в салоні якогось дипломата, ніби на оазу серед пустелі, вони натрапляли на дещо від батьківщини; навряд чи зрозуміти це людям, які ніколи не розлучалися з асфальтом Італій-

ського бульвару і яким надбережжя ліворуч Сени—уже й не Париж. Знову знайти Париж! Чи ви знаєте, парижани, що це таке? Це не значить знайти страви «Роше де-Канкаля»¹, якими Борель частує гурманів, здатних оцінити їх, бо це ж робиться лише на вулиці Монторгей, але щось до них подібне! Це значить знову знайти французькі вина, що поза межами Франції стають міфічними й рідкосними, як і та жінка, про яку йтиме мова. Це не значить знову почути останні дотепи, бо вони втрачають свій пах по дорозі від Парижа до кордонів,—але опинитися в атмосфері товариства дотепного, витонченого, перейнятого критичністю, в атмосфері, в якій живуть геть усі французи, починаючи з поетів і кінчаючи робітництвом, від герцогинь до вуличних хлоп'ят.

Року 1836, саме коли Сардинський двір був у Генуї, двоє парижан, більш-менш славетних, мали підставу вважати, що вони в Парижі, коли опинилися в палаці, що найняв французький генеральний консул і що стояв на горбі, останній віднозі Аппенінських гір, між брамою св. Томи і славетною баштою, що красується по всіх альбомах з генуйськими краєвидами. Цей палац є одною з тих розкішних вілл, де вельможні генуйці за доби розквіту своєї аристократичної республіки випускали в повітря мільйони.

Якщо присмерк десь буває чудовим, то це саме в Генуї, коли цілий ранок зливою йшов дощ, коли ясність моря змагається з прозорістю неба, коли на надбережжі й у парку панує тиша, тільки вода таємниче дзюрчить із розкритих уст мармурових статуй; коли зорі блищать, а хвилі Середземного моря плывуть одна за одною, мов ті признання, що їх домагаєшся в жінки слово по слові. Треба визнати, що ці хвилини, коли западне повітря наповнює легені і мрії, коли сластість, відчутна й рухлива, як повітря, переймає вас на вашому кріслі, де ви, оточені чарівними жінками, смакуєте морозиво чи шербет, любуючись тим часом на місто, що розкинулось ген-ген нижче, — ці хви-

¹ Аристократичний ресторан того часу.

лини в стилі Боккаччо відомі тільки в Італії і на взбережжі Середземного моря.

Уявіть собі круг столу маркіза ді Негро, цього гостинного брата всіх мандрівних талантів, маркіза Дамазо Парето, двох французів, прибраних генуїцями; генерального консула з гарною, як мадонна, дружиною і двома мовчазними дітьми, яких змагає вже сон, французького посла з дружиною, першого секретаря посольства, що має себе за великого дотепника, і нарешті двох парижан, що прибули на цей пишній обід, щоб попроситися з дружиною консула,— перед очима вам постане картина тераси в цій віллі в середині травня, картина, яку вивершувала одна особа, славнозвісна жінка, до якої зверталися іноді всі погляди, героїня цього імпровізованого свята. Один з французів був відомий пейзажист Леон де-Лора, другий — славетний критик Клод Віньйон. Обидва вони супроводили цю жінку, одну з сучасних знаменитостей прекрасної статі, панну де-Туш, серед літературного світу відомої під ім'ям Камілли Мопен.

Панна де-Туш поїхала до Флоренції, маючи там деякі справи. З властивою їй чарівною приязністю вона запросила на цю подорож Леона де-Лора, щоб показати йому Італію, і відвідала Рим, щоб він побачив Кампанью. Переїхавши Сімплон, вона мала вертатись Корнішським шляхом до Марселя. І знову таки заради пейзажиста зупинилася в Генуї. Певна річ, генеральний консул визнав за потрібне до прибуття двору оточити належною гостинністю в Генуї ту особу, що своїм ім'ям, громадським становищем і капіталами була так само цього гідна, як і своїм талантом. Камілла Мопен знала Геную до найдрібніших її капличок, отже вона віддала свого пейзажиста на тимчасове піклування дипломатові та двом генуїським маркізам, сама приділяючи йому мінімум часу.

Хоч посол був дуже відомий письменник, славетна жінка ухилялася від усіх його ласкавих пропозицій, уникаючи того, що англійці звать «exhibition»¹. Але цей раз, коли

¹ Самопоказування, виставляння себе на люд.

Її запросили на прощання провести день у консула у віллі, вона вже не заперечувала: адже Леоні де-Лора сказав їй, що її присутність у віллі, це єдиний спосіб, яким він може віддячити за ласку послові з дружиною, обом генуїським маркізам та консульському подружжю. І панна де-Туш пожертвувала на оltар вдячності один з днів своєї необмеженої волі, якою в Парижі користуються далеко не всі, на кого звернуто увагу світу.

Тепер, коли нам відомо, хто саме були учасники цього бенкету, легко зрозуміти, що етикет з цього товариства вигнано, як і багатьох жінок, з найвищого навіть кола, яким кортіло пересвідчитись, чи не стоїть мужність таланту Камілли Мопен на перешкоді її жіночій привабливості, тобто, мовляв, чи не визирає в неї спід жіночої спідниці краєчок чоловічого одягу.

По обіді й до дев'ятої години, коли розпочалася вечір, легкі балачки й поважні розмови, що їх безперестанку звеселяв слівцями Леон де-Лора, якого сучасний Париж визнав за одного з найдотепніших людей, майже не торкалися літератури; в цьому виявлялась певна тактовність присутніх, та це й не дивно, якщо зважати на склад товариства, але цей турнір французької дотепності мусів хоч трохи порушити й цю дійсно національну тему. Але перш, ніж підійти до того звороту розмови, коли генеральний консул мусів узяти слово, варто дещо сказати про його родину і про нього самого.

Цей дипломат, чоловік років тридцяти чотирьох, шість років уже жонатий, дивовижно нагадував лорда Байрона. Особа ця така відома, що було б зайвим говорити щось про зовнішній вигляд консула, а втім, можна відзначити, що в його мрійності не було й краплі штучності. Лорд Байрон був поет, а дипломат був поетичним. Жінки вміють розпізнавати цю різницю, яка пояснює, але не виправдує деякі його прив'язаності. Його врода, чарівна вдача і звичка до самотнього й трудового життя—все це прихилило до нього серце одної вельможної генуїки з великою спадщиною. Генуїка з великою спадщиною — такий вислів примушує посміхнутися мешканців Генуї, де, в зв'язку з безправ'ям

дочок на спадщину, жінка не часто буває заможною. Але Оноріна Педротті, єдина дочка банкіра, що не мав спадкоємців синів, була винятком щодо цього. Не зважаючи на принаду навільної пристрасі, генеральний консул, здається, не мав на думці дружитися. І це сталося лише по двох роках, і то завдяки тому, що в справу втрутився посол під час перебування двору в Генуї. Молодик зрікся свого попереднього рішення не так через зворушливу закоханість Оноріни Педротті, як через деякі невідомі нікому обставини; адже в особистому житті в людини трапляються кризи, які в потоках щоденного клопоту так швидко забуваються; що згодом і найприродніші вчинки здаються нам незрозумілими. Таке явище можна спостерігати й щодо значних історичних подій.

Принаймні, так гадала Генуя, бо, на думку декого з генуїок, лише слово «пристрасть» могло пояснити виняткову стриманість і нахил до меланхолії в французькому консулові. Тут до речі буде зауважити, що жінки ніколи не скаржаться на ту, кому дано перевагу, вони залюбки жертвують собою задля спільної справи. Отож, Оноріна Педротті, яка може й зненавиділа б консула, якби він просто знехтував її кохання, кохала його, проте, не менш, а може й дужче, знаючи, що він у когось закоханий. В сердечних справах жінки визнають право першості. І все вважають за можливе там, де йдеться про пристрасть.

Людина ніколи не буває безкарно дипломатом — sproso¹ був німий, як могила, і такий затайливий, що генуїські купці вважали за вмисну поведінку молодого консула, який, може, й не здобув би спадкоємці, якби не грав перед нею роллю «Хворого та й годі»² із кохання. Та коли б тому й правда була, жінки визнали б це за надто ганебне і не поняли б віри. Отож, дочка Педротті старалась розважити його своїм коханням, заколисати своєю ніжністю і ласками італійки його незрозумілі для неї страждання. Сеньйор Педротті не мав підстави скаржитись на того,

¹ Дружина.

² Комедія французького письменника Мольєра (XVII ст.).

кому його кохана доня віддала серце. В Парижі молодий дипломат мав численні протекції, за його долю дбали. Посол пообіцяв тестеві-банкіру, що генеральний консул дістане баронський титул і орден Почесного Легіону, і це справдилося. Нарешті сеньйор Педротті здобув і собі графство від Сардинського короля. Посаг дорівнював мільйонові. А два мільйони, нажиті з торгівлі пшеницею, що становили достаток casa¹ Педротті, так само вже півроку тому потрапили до рук молодого подружжя, бо перший і останній граф Педротті в січні 1831 року помер.

Оноріна Педротті належала до вродливих генуїнок, які, коли вони гарні, найчудовіші з усіх італійок. Для Юліанового надгробку Мікель Анджело взяв собі моделі саме в Генуї. Звідци та пишність, та своєрідна лінія грудей, що їх на статуях Ночі й Дня чимало критиків визнають за прибільшення, але це є властивість лігурійських жінок. У Генуї вроду зустрінете тепер тільки під mezzago, так само як у Венеції вона зустрічається лише під fazzioli². Таке явище спостерігається в усіх зруйнованих націй. На благородний тип краси натрапиш хібащо серед простого люду, так само як після пожежі пишного міста найцінніші скарби заховуються під попелом. Але, будши винятком з погляду багатства, Оноріна була також винятком, як зразок патриціанської краси. Пригадайте Ніч, що її вирізьбив Мікель Анджело біля ніг «Мислителя», уявіть її вбранню в сучасний одяг, оповийте її чудові довгі коси навколо смуглої сліпучо-гарної голови, запаліть іскри вогню в мрійних очах, накиньте шарфа на цей бюст; дайте їй довге біле вбрання, вигантоване квітами; уявіть, що статуя підвелася, сіла й склала руки, подібні до рук панни Жорж³, — і ви матимете перед очима консулову дружину. На колінах у неї шестилітній син, прехороший, як втілене бажання його матері, і чотирирічна мала донька, дитина того чарівного типу, який так пильно шукав Давід-скульптор, щоб прикрасити надгробок. Камілла потай спо-

¹ Дому.

² Mezzago, fazzioli — хустки, косинки.

³ Французька акторка першої половини ХІХ ст.

стерігала цю гарну родину. Панні де-Туш здавалося, що консул надто неуважний, як на цілком щасливу людину.

Хоч протягом цілого дня це подружжя являло собою зразок справжнього родинного щастя, Камілла запитувала себе, чому один з найвизначніших людей, яких вона за своє життя знала чи бачила в паризьких салонах, лишається в Генуї генеральним консулом, маючи понад сто тисяч франків ренти! Проте, її пильне око не поминуло кількох дрібничок, що їх жінки помічають з кмітливістю арабського мудреця в «Задігу»¹ і які виявляли цілковиту прив'язаність цього чоловіка до дружини. Безперечно, ця вродлива пара любитиметься без розчарування до кінця своїх днів. Отже, Каміліна думка то ставила запитання: «У чім тут річ?», то, навпаки, стверджувала: «Ні, тут усе цілком гаразд» — до такої бо двоїстості призводила її поведінка генерального консула, що визначався непохитним спокоєм, властивим англійцям, дикунам, східним народам і справжнім дипломатам.

Коли мова зайшла за письменство, на черзі незабаром стало питання, яке являє собою невичерпне джерело для літературної творчості, а саме: жіноча зрада. І ось думки поділилися — хто винуватив у жіночій зраді чоловіків, а хто — жінок. Всі три жінки, що були тут — послова та консулова дружини й панна де-Туш, що мали бездоганну репутацію, були до жінок неблаганні. Чоловіки ж намагалися довести цим чарівним представницям жіноцтва, що жінка може не позбутися чесноти й після своєї зради.

— Докн ми ще гратимемось у піжмурки? — сказав Леон де-Лора.

— *Сага віта* (життя моє), одведіть дітей спати, а Джіна хай принесе мені маленький чорний портфель, що на моєму булівському столику, — сказав до своєї дружини консул.

Та, не заперечуючи, підвелася, доводячи цим свою любов до чоловіка, бо вона досить розуміла французьку мову, щоб збагнути бажання чоловіка залишитися на час без неї.

---

¹ Сатирична повість французького письменника Вольтера (XVIII ст).

— Я розповім вам одну історію, в якій я сам відіграв певну роль; отже, потім ми зможемо краще провадити нашу дискусію, бо, на мою думку, нема чого братися до скальпеля, коли мрець лише в твоїй уяві. Щоб зробити розтин, треба мати труп перед собою.

Всі залюбки приготувались слухати, бо кожен уже досить наговорився, і розмова починала затинатися, — це був саме слушний момент для оповідача. Ось що розповів генеральний консул:

— Коли мені вийшло двадцять два роки, і я дістав звання кандидата прав, мій старий дядько, абат Лора, що мав тоді вже сімдесят два роки, вирішив спрямувати мій шлях до певної кар'єри, вишукавши для мене якусь протекцію. Ця чудова людина, мало не святий, вважала кожен новий рік життя за дар божий... Мені не треба розводитись про те (бо це зрозуміло вам), що духівникові одної з королівських осіб не важко було щось улаштувати для свого вихованця, єдиного сина своєї небіжчиці-сестри. Отже, якось наприкінці 1824 року цей поважний старик, що вже п'ять років був за кюре в церкві Білих Мантій у Парижі, прийшов до кімнати, де я жив у його домі, і сказав:

— Одягнись, дитино, я маю повести тебе до особи, що бере тебе за секретаря. Якщо я не помиляюсь, ця особа зможе заступити для тебе моє місце, коли господь покличе мене звідси. Я відправлю месу на дев'яту годину, то ти маєш ще три чверті години, приготуйся.

— О, дядю, невже я мушу попрощатися з цією кімнатою, де щасливо прожив чотири роки?..

— Я не маю грошей, щоб відписати їх тобі у спадщину, — відповів він мені.

— А хіба ви не залишаєте мені в спадщину підтримку вашого імени, спогади про ваші добродійства й...

— Нема що говорити про цю спадщину, — посміхаючись, відповів він; — ти ще замало знаєш світ, щоб збагнути, що він навряд чи високо її оцінить... Якщо ж я поведу тебе сьогодні до графа.. (дозвольте мені, — урвав себе консул, — не оголошувати прізвища мого патрона і назвати його тільки — граф Октав).. якщо ж я поведу

тебе сьогодні до графа Октава, то гадаю, що цим забезпечу твоє майбутнє такою протекцією, яка, коли ти припадеш до душі цьому добродішному державному мужеві, буде не менш цінна, ніж те майно, що я зібрав би для тебе, коли б раптове зубожіння мого зятя та сестрина смерть не розітнулися над моєю головою, як грім з ясно-го неба.

— Ви — графів духівник?

— Ну, якби це було так, хіба міг би я улаштувати тебе до нього? Чого варта та духовна особа, що ладна скористуватися з таємниць, про які дізнається на сповіді?.. Ні, за цю протекцію ти маєш дякувати його вельможності міністрові юстиції. Любий Морісе, тобі там буде, як у рідного батька. Граф призначає тобі дві тисячі чотириста франків нагороди, приміщення в своєму готелі й тисячу двісті франків на їжу. Він не бере тебе до свого столу, проте не хоче, щоб тебе годували окремо, бо це віддало б тебе на волю челяді. Я не погодився б на графову пропозицію, коли б не впевнився, що секретар у графа Октава не стоятиме на одному рівні з старшим служником. Тобі доведеться багато працювати, бо граф — великий працівник, але, побувши в нього, ти дістанеш змогу посісти найвідповідальнішу посаду. Мені не доводиться радити тобі бути стриманим — це основна якість людей, що присвячують життя державній праці...

Уявіть, як усе це було мені цікаво! Граф Октав мав за тих часів одну з найвищих посад у судовому відомстві, користувався довір'ям у пані дофіни, що її заходами його призначено нещодавно на міністра внутрішніх справ, жив на зразок графа де-Серізі, якого, гадаю, ви всі знаєте, але ще таємніше, бо мешкав у Марс на вулиці Песн і майже ніколи не робив прийомів. Його особисте життя проходило осторонь людської цікавості — він був надто скромний і завжди з головою в роботі. Дозвольте тепер кількома словами розповісти вам про себе й про своє становище...

Мені було вісімнадцять років, коли я скінчив колегію Луї Святого, директор якої, з уповноваження мого дядька,

підкувався мною. Вийшов я з колегії таким чистим, яким виходить пройнятий вірою семінарист з монастиря св. Сульпіція. Моя мати, вмираючи, ублагала дядька не змушувати мене до духовного сану, але я був такий побожний, як і ті, що готуються до чернецтва. Отже, я пурхнув з колегії, мов той півник із затишного сідала, якщо вжити тут цього старовинного мальовничого вислову. Поважний абат Лора пригрів мене й дав мені змогу вивчати право. Чотири роки я вчився, здобуваючи всіх потрібних знань, щоб осягнути всі ступені. Працював я чимало і, головно, поза межами сухої юриспруденції. Через те, що в колегії я жив у директора, я не мав змоги тоді читати щось, отож тепер, надолужуючи, задовольняв свою спрагу, поглинув кілька сучасних шедеврів, а тоді взявся до письменства всіх минулих віків. Я до нестями захопився театром, довгий час бігав туди щодня, хоч дядько дав мені лише сто франків на місяць. В наслідок такої ощадливості, до якої спричинялося те, що ширій старик надто любив допомагати бідним, юнацькі апетити ніколи не виходили з належних меж. Коли я вступав на посаду до графа Октава, я не був уже невинний, але свої нечисленні пригоди в цій галузі вважав за злочини. Дядько мій — це був справжній ангел, і я так боявся, щоб не завдати йому прикрасі, що жодного разу за всі чотири роки не ночував десь поза його домом. Цей добряга не лягав спати, поки я не повертався додому. І цим материнським піклуванням він мав змогу вдержати мене на віжках більше, ніж усіма казаннями й докорами, що на них такі щедрі будні багатьох молодиків з пуританських родин. Я жив відлюдно, осторонь від усіх різноманітних кіл, що входять до складу паризького суспільства; я знав лише дам поважної верстви та тих міщаночок, що траплялися мені на очі, коли я виходив на прогулянку або бував у театрі, але й тут це було на віддалі партеру й театральних лож. Якби за тих часів хтось сказав мені: «Ви побачите Кана-ліса чи Камілла Мопен» — мене б кинуло в жар. Славетні люди стояли в моїй уяві на одному рівні з богами, — вони не ходили, не розмовляли й не їли так, як звичайні.

О, скільки чарівних казок з «1001 ночі» є в молодечих днях, скільки тих «чарівних ламп» треба перетримати в руках, поки дійдеш висновку, що справжня «чарівна лампа» — це або випадок, або праця, або геній! Для декого цей мрійний витвір палкої фантазії триває недовго... моя ж мрія ще жива... За тих часів я засинав, завжди уявляючи, що я великий герцог Тосканський, мільйонер, коханець принцеси або славетна людина... Отже, вступити на посаду до графа Октава, мати у власному розпорядженні сотню лудорів на рік — це означало для мене початок незалежного існування. Я передбачав, що зможу увійти до товариства, знайти там те, до чого прагнуло моє серце — заступницю, патронесу, що врятувала б мене від тої небезпеки, яка чатує в Парижі на двадцятидвохлітнього молодика, хоч би який він удався розумний та вихований. Я починав боїтися себе самого. Упертому студіюванню права, що в нього я заглиблювався, не завжди під силу було загнuzдати палку фантазію.

Так, часом я кидався думкою в театральне життя, мені здавалося, що з мене буде не абиякий актор; я мріяв про безконечні тріумфи, любові, не знаючи про розчарування, що криються за завісою, як і всюди, бо в кожного кону є свої лаштунки. Часом я йшов з дому, палаючи бажанням улаштувати в Парижі лови, пристати до якоїсь красуні, іти за нею слідом аж до її дому, писати до неї, звіритися їй цілком і перемогти її силою свого кохання. Мій бідний дядько, дя сімдесятдвохлітня дитина, що розумом дорівнювався самому богові, а наївний був, як справжній геній, співчутливим серцем здогадувався про бентежні заколоти в моїй істоті; тож він часто казав мені: «Ти, Морісе, теж бідак; ось тобі двадцять франків, розважся—адже ти не священник». Це траплялося тоді, коли він почував, що віжки, на яких він держав мене, надто напружувались і ось-ось ладні були перерватися. Коли б ви бачили тоді мінливі вогники, що спалахували в його сірих очах, або посмішку, що грала на його милих устах, підсмикуючи їх до кутиків рота, одно слово, весь чарівний вираз його благородного обличчя, що не здавалося потворним, бо було перейняте

дійсним апостольським духом, — ви збагнули б, чому я, замість відповіді, цілував цього кюре так, ніби він був мені матір'ю.

— Ти матимеш не пана, а друга в особі графа Октава, — сказав мені дядько дорогою до вулиці Пеев, — але він — недовірливий, чи, краще сказати, обережний. Приязнь цього державного діяча треба завоювати дуже поволі, бо хоч він дуже проникливий і звик розбиратися в людях, проте його ошукав той, чиє місце ти заступаєш, і граф за малим не зробився жертвою свого довір'я. Цього досить, щоб ти знав заздалегідь, як поводитися з ним.

Коли ми постукали у величезні двері готеля, обширного, як готель Карнавал¹ і розташованого між садом та подвір'ям, стукіт наш пролунав, ніби серед пустки. Дядько мій сказав старому швейцарові в лівреї, щоб про нас доповіли графові, а я тим часом оглянув за мить усе: і бруковане подвір'я, де бруку не видно було за буйною травою, і чорні стіни, що їх, крім пишноти архітектурних оздоб, вкривали ще ніби малесенькі садочки; високі дахи, подібні до дахів Тюільрі. Баляси горішніх галерей були поточені червою. Крізь гарну арку я побачив збоку друге подвір'я з усіма господарськими будівлями та півзруйнованою брамою. Старий машталір чистив там стару ж колясу. Недбалий вигляд цього слуги зразу показував, що в розкішній стайні, де колись іржало стільки коней, тепер їх було хібащо пара. Гарний фасад подвір'я здався мені похмурим, як фасад будинку, що належить урядові або короні й відданий на якесь громадське використання. Коли ми з дядьком ішли від швейцарської до ганку (на дверях був напис: «звертатися до швейцара»), пролунав дзвінок і вийшов лакей у лівреї, що нагадувала ліврею Лабранша з старого репертуару Французького Театру. Видно, одвідувачі бували тут дуже нечасто, бо лакей, ідучи, нашвидку натягав на себе одяг; він прочинив нам зроблені з маленьких шибочок скляні двері, обіч яких на стінах димом двох ліхтарів

---

¹ Старовинний (XVI ст.) будинок у Парижі, де тепер містяться музей.

змальовані були чорні зірки. Розкіш перестилю не поступалася версальській. Просто перед очима були сходи, яких ніхто вже не будуватиме за наших часів у Франції, бо вони самі відбирають стільки місця, як цілий будинок. Ми йшли вгору кам'яними приступками, холодними, як плити надгробків, а завширшки — на цілих вісім чоловіка в шерг, і наші кроки лунали під дзвінким склепінням. Здавалось — ми десь у соборі. Поручні сходи тішили око своєю слюсарською витворністю, що в ній розгортались фантазії якогось майстра доби Анрі III. Мов укриті крижаною кереєю, що впала нам на плечі, ми поминули кілька передпокоїв, анфіладу замів з паркетними підлогами без килимів і з безліччю тих чудових старовинних речей, що потрапляють звідси до антикварів. Нарешті ми дісталися до величезного кабінету, що містився в наріжному павільйоні, з вікнами до великого саду.

— Пан кюре з церкви Білих Мантій і його небіж пан дель Осталь, — оповістив Лабранш, на якого нас здав театральний лакей у першій передпокої.

Граф Октав, одягнений у довгі штани й сурдут з сірого молетону, підвіся зза великого бюро, перейшов до каміну й рухом запросив мене сідати, а сам тим часом узяв мого дядька за обидві руки й міцно потиснув їх.

— Хоч я й парафіянин церкви святого Павла, — сказав він, — але хіба ж можна не знати кюре з Білих Мантій! Радий нагоді познайомитися з ним.

— Ваша світлість дуже ласкаві, — відповів дядько. — Я привів до вас єдиного родича, що лишився в мене. Бажаючи цим зробити подарунок вашій світлості, я разом сподіваюся дати другого батька своєму небожеві.

— На це я зможу дати вам відповідь, пане абат, тоді, коли ми пересвідчимось одне в одному, ваш небіж і я, — відказав граф Октав.

— Як вас звати? — спитав він мене.

— Моріс.

— Він кандидат права, — зауважив мій дядько.

— Гаразд, гаразд, — сказав граф, оглядаючи мене з ніг до голови. — Пане абат, сподіваюсь, що, передусім для

свого небожа, а подруге й для мене ви будете ласкаві приходити щопонеділка до мене обідати. Це буде наш обід, наш родинний вечір.

Відтак мій дядько з графом почали розмову про релігію з точки зору політики, про боротьбу з злочинством, про благодійство, а я міг доскочу роздивлятись на людину, що від неї з цього дня залежала моя доля. Граф був помір-ного зросту; його вбрання не давало змоги достоту уявити його будову, але мені він здався худим і сухим. Обличчя мав суворе й густо позначене зморшками, риси обличчя — тонкі. Рот, трохи завеликий, виявляв zarazом і нахил до глузування, і доброту. Його надто велике чоло лякало, як чоло безумця, — це, певне, тому, що воно було непропорційне до нижньої частини обличчя, яка несподівано уривалась коротким підборіддям, дуже зближеним з нижньою губою. Очі були сині, як туркеза, жваві й розумні, як у князя Таллейрана¹, що захоплювали мене згодом; так само, як і в того, вони вміли робитися непроникливими, аж похмурими, і надавали ще незвичайнішого виразу цьому не блідому, але жовтому обличчю. Такий колір свідчив, здавалось, про дратівливу вдачу, про нестримні пристрасті. Волосся, що припало сріблом часу, вкривало йому голову білими й чорними пасмами старанної зачіски.

Як людина, що мусить рано виходити з дому до Палацу Правосуддя, граф був уже поголений. Два шандали, кожен на чотири свічки під абажуром, стояли обабіч на бюрі й ще горіли — промовистий доказ того, що цей суддя починав свій день ще вдосвіта. Коли він простяг руку, щоб подзвонити лакея, я звернув увагу на його руки: вони були гарні й білі, як у жінки.

— Розповідаючи вам цю історію, — урвав сам себе генеральний консул, — я зміню соціальне становище й титули цієї дієвої особи, проте, змальовую її такою, якою вона була справді. Заможність, сан, розкіш, спосіб життя — всі ці деталі вірні; але я не хочу зраджувати свого добродійника й своєї звички до скромності.

¹ Французький дипломат початку ХІХ ст.

— Замість почувати себе тим, чим я був проти нього з громадського погляду, — сказав по паузі генеральний консул, — тобто машиною проти орла, я переймався в присутності графа якимсь непевним почуттям, що його лише тепер можу пояснити. Геніальні люди (він гречно вклонився послові, славетній жінці й двом парижанам), справжні державні діячі, поети, генерал, що командував арміями, взагалі дійсно великі люди — завжди бувають прості, і ця простота ставить нас ніби на однаковий з ними рівень. Ви, що стоїте вище за нас розумом, ви мабуть спостерігали, — сказав він, звертаючись до своїх гостей, — як зменшує почуття моральні відстані, утворені суспільством. Якщо ми розумово стоїмо й нижче від вас, то можемо дорівнятися вас відданістю в дружбі. Температурою наших серць (даруйте мені цей вислів) я почував себе таким близьким до свого патрона, яким далеким був від нього своїм чином та знанням. До того ж, душа має свою прозорливість, вона зачуває в іншому горе, смуток, щастя, неприємнь, ненависть. Я невиразно відчув, що стою перед якоюсь таємницею, помітивши на обличчі в графа ті самі ознаки, що я спостерігав і в дядька. Добродісні вправи, ясна совість, чистота думок перетворили обличчя мого дядька, яке з бридкого стало прекрасним. На графі я помітив цю метаморфозу навпаки: коли вперше глянув на нього, мені здалося, що йому років п'ятдесят; уважніше придивившись, я викрив у ньому молодість, поховану під крижаною заслоною глибокого горя, під утомою від упертої праці, під гарячими красками якоїсь нещасливої пристрасті. На якесь дядькове слово очі в графа знову набули свіжості барвінку, на обличчі пройшла захоплена посмішка, і я побачив, здавалось мені, його справжній вік — сорок років. Ці спостереження я зробив не тоді, а далеко згодом, пригадуючи всі деталі свого першого візиту.

До кімнати ввійшов лакей, несучи тацю з сніданком для графа.

— Я не наказував подавати сніданок, — сказав граф, — поставте це й покажіть панові його помешкання.

Я пішов за лакеєм, що провів мене до гарного помеш-

кання, розташованого під терасою, між парадним подвір'ям і господарськими будівлями, над тією галереєю, що нею кухні сполучалися з головними сходами готеля. Повертаючись до графового кабінету, я почув, ще не відчинивши дверей, що мій дядько так атестував мене:

— Схибити він може, бо в нього гаряче серце, та й усі ми можемо чесно помилятися, але пороку в ньому немає.

— Ну, як? — приязно кинув на мене оком граф, — чи до вподоби вам там, скажіть? Ця казарма така велика, що як вам буде незручно жити там, я оселю вас десь інде.

— В дядьковій господі я мав лише одну кімнату, — відказав я.

— Ну, сьогодні ввечері ви зможете й улаштуватись, — сказав мені граф, — адже, щоб перевезти сюди ваші речі, як воно звичайно буває в студентів, вам вистачить одного візника. Сьогодні ж ми пообідаємо всі разом, утрьох, — додав він, глянувши на мого дядька.

Поруч графового кабінету була розкішна бібліотека; він повів нас туди й показав мені невеличку, гарно вбрану кімнату з малюнками на стінах, що колись, певне, була за молільню.

— Ось ваша келія, — промовив він до мене, — тут ви перебуватимете, коли вам доведеться працювати зо мною, бо ви не будете самотійні.

Тут він докладно розказав мені про характер роботи, що мені доведеться виконувати, про те, скільки часу я маю на це витратити; слухаючи його, я відчув у ньому великого політичного вихователя. Щось із місяць пішло в мене на те, щоб оббутися серед нового оточення й людей, засвоїти ті обов'язки, що накладало на мене нове становище, і призвичаїтись до графа. Секретар конче мусить спостерігати ту людину, що користується з його послуг. Смаки, пристрасті, вдача, манієрні цієї людини стають для нього за об'єкт мимовільного вивчення. Спілка цих двох розумів — це zarazом щось більше й менше від подружжя. Три місяці обидва, граф Октав і я, пильно досліджували одне одного. Я дуже здивувався, коли довідався, що графові тільки тридцять сім років. Суто зовнішній спокій його життя й обач-

ність поведження не були в нього тільки наслідком глибокого почуття обов'язку та стоїчного міркування; день-у-день стикаючись з цією людиною, надзвичайною для всіх тих, хто добре знав її, я відчув широкі глибини під його працею, під виявами чемності, під його зичливою маскою, під стриманістю, яка так скидалася на душевний спокій, що легко було помилитися. Як блукаючи по лісах, часом ступиш на ґрунт, що своїм звуком під ногами виявляє кам'яні поклади чи порожнечу, так і брили егоїзму, приховані під квітами ввічливості і пориті горем підземелля, приглушено звучать від постійного дотику в інтимному житті. Не безнадійність, а горе жило в цій справді великій душі. Граф зрозумів, що дія, вчинок — то найвищий закон для людини в суспільстві. Отже, він і простував своєю сгезкою, не зважаючи на таємні рани, і спокійно дивився в майбутнє, як мученик, перейнятий вірою. Проте, таємний сум, гірке розчарування, яким він мучився, не завело його у філософські пустелі безвір'я; цей мужній державний діяч був релігійний, хоч і не виставляв своєї релігійності на люди: він ходив до ранньої меси, яку правили в церкві св. Павла для ремісників та побожної челяді. Ніхто з його друзів, ніхто при дворі не знав, що він так суворо додержує релігійних обрядів. Богові він служив так, як деякі чесні громадяни служать порокові — в глибокій таємниці.

Тому й трапилося мені одного дня побачити графа на такій вершині нещастя, якої годі дорівнятися всім тим, хто вважає себе за найбільш досвідчених у життєвому лиху, хто висміює в іншому пристрасті й віру, бо свої вже переміг, і на всі лади виспіває свою іронію та призирство. Він не глузував ні з кого: ні з тих, що ще тягнуться за надією, яка заводить їх на багнища, ні з тих, що видираються геть на верхів'я, шукаючи самотності, ні з тих, хто вперто бореться, заливаючи арену своєю кров'ю та встеляючи її своїми ілюзіями; він бачив світ у його суцільності, стояв понад віруваннями, слухав скарги, не йняв віри прихильності, а надто відданості; але цей великий, цей суворий суддя співчував людям, захоплювався ними не хвилинным поривом, але мовчки, зосереджено, ширістю

зворушеної душі. Це був ніби безгрішний Манфред¹ - католик, що вірить пристрасно, що топить сніги палом безвихідного вулкану, що розмовляє з зорею, яка тільки йому видима!

Багато незрозумілого помічав я у зовнішнім житті графа. Я не міг устежити за ним, не як за мандрівцем, що простує своїм шляхом і зникає десь серед ярів та драговин, а як за стрільцем, якого пантрують і який шукає схованки й притулку. Я не міг зрозуміти, куди він раптом зникав і часто саме тоді, як було дуже багато роботи; він не крився від мене, що йде кудись, бо казав: «Працюйте далі замість мене» — і доручав мені свою роботу. Ця людина, що глибоко поринула в потрібні обов'язки — державного діяча, судді та промовця, чарувала мене своєю любов'ю до квітів, любов'ю, що виявляє величну душу й властива майже всім витонченим істотам. В його садку й кабінеті була сила найдивніших рослин, але він купував їх завжди прив'язаними. Може, йому до серця було дивитися на них, як на образ його власної долі, бо й він так само зів'яв, як ті примерхлі квіти, що їх аромат, змішаний з духом тління, дивно сп'яняв його. Граф любив свій рідний край, громадській роботі він віддавався з шаленством серця, яке хоче затамувати якусь іншу пристрасність; проте, наука, праця, поглинаючи його час, не давали йому цілковитого задоволення; в ньому відбувалася жажлива боротьба, і далекі відгуки її докотилися до мене. Одно слово, в ньому почувалось палке прагнення до щастя, і мені здавалось, що він ще зазнає його; але що ставало на перешкоді? Може він любив якусь жінку? Я ставив собі це питання. Уявіть, які скорботи перебрала моя думка перш, ніж я підійшов до такого простого й разом такого страшного питання. Не зважаючи на всі зусилля, моєму патрону не вдалося затамувати голоса свого серця. Під його суворою поставою, під мовчазністю судді хвилювалася пристрасність, стримувана з такою силою, що ніхто крім мене, його застільника, не дізнався про цю таємницю.

---

¹ Герой одноіменної драматичної поеми Байрона, великий грішник, що марно шукає собі забуття.

Мені здавалось, що за девіз у нього було: «Я страждаю й мовчу». Перед ним шанобливо схилялися, ним захоплювалися, з ним приятелювали такі ж, як і він, невтомні трудівники — голови суду Гранвіль та Серізі, але це не впливало на графа; він або не відкривав їм нічого, або вони все це й самі знали. Завжди спокійний на людях, з високо піднятим чолом, граф виявляв своє справжнє єство лише тими рідкими хвилинами, коли думав, що його ніхто не бачить у кабінеті або в садку. Але тоді вже граф ставав, як дитина: він давав волю сльозам, схованим під його тогою, і своєму збудженню, яке, коли його неправильно витлумачити, могло б пошкодити його репутації, як прозрілого державного діяча. Коли я перекопався, що це справді так, граф Октав набув для мене привабливості загадки, і я перейнявся такою прихильністю до нього, ніби він був мені рідним батьком. Чи уявляєте ви собі, що таке цікавість, яку стримує пошана?.. Яке саме лихо спіткало цього вченого, що вісімнадцяти років, як Пітт, присвятив життя на те, щоб вивчати науку влади, хоч сам ніколи не знав честолюбства? Цього суддю, що знався на праві, міжнародному й внутрішньому, цивільному й карному, і міг дати раду всім труднощам та помилкам? Цього глибокодумного законодавця, цього поважного письменника, цього побожного безженця, все життя якого свідчило про моральну бездоганність?.. І злочинця бог не міг би покарати суворіше, як мого патрона; горе відібрало йому половину сну, він спав не більш, як чотири години! Яка боротьба відбувалася впродовж цих годин, зовні таких спокійних, працьовитих, але під час яких я не раз помічав, що перо випадало з його пальців, голова хилилася на руку, а очі, подібні до двох застиглих зор, тьмарилися іноді слізьми? Як бігла вода цього живого джерела блискучим річищем, а підземний вогонь не висушив її? Може між нею та земним вогнищем, як на морському дні, прослався гранітовий шар? Нарешті, чи вибухне коли вулкан?.. Іноді граф поглядав на мене з тією проникливою, хоч і раптовою цікавістю, з якою людина дивиться на іншу, коли шукає співника; потім уникав моїх очей, побачивши їх

розкритими, як рот, що хоче відповіді й ніби говорить: «Кажі ти перший!» Іноді граф Октав впадав у розпач, ставав ніби здичавілим і похмурим. Якщо вияв такого настрою впливав на мене, як образа, він умів швидко змінити його, не перепрошуючи мене, але всією своєю поведінкою наближаючись до християнської покори. Коли я по синівському прив'язався до цієї людини, цілком таємничої для мене, але такої зрозумілої для людей, яким слово «оригінал» цілком пояснює всі сердечні загадки, тоді я змінив увесь лад у його господі. Граф зовсім нехтував власні інтереси, його недбалість у провадженні своїх господарських справ сягала до глупоти. Маючи близько ста шестидесяти тисяч франків ренти, крім платні на посадах, з яких три не підлягали законові про сполучення, він витрачав шістдесят тисяч, з яких щонайменше тридцять ішло на челядь. Наприкінці першого року я повиганяв усіх цих шахраїв і попросив його світлість, щоб він використав свій вплив і допоміг мені добрати йому челядь з пристойних людей. Наприкінці другого року, граф, краще доглянений і краще обслужений, тишився з усіх вигод сучасного комфорту; він виїздив добрими кіньми, що належали кучерові, якому я щомісяця сплачував певну суму за кожного коня; приємними днями його обіди, які постачав за помірну ціну Шеве, здобували доброї слави господареві; а звичайними днями страву готувала добра куховарка, яку вишукав мені мій дядько, а до послуг їй були дві перемивальниці; господарські витрати, за винятком тих сум, що йшли на придбання різних речей, не перевищували тридцяти тисяч франків; челяді в нас і служників побільшало, але це повернуло готелеві всю його поезію, бо цьому палацові, такому чудовому й величному в своєму занепаді, бракувало охайності.

— Тепер я не дивуюся, — сказав він, довідавшись про ці наслідки, — що мої слуги забагатіли. За ці сім років у мене було двоє кухарів, і кожен тепер має власний ресторан!

— За ці сім років ви витратили триста тисяч франків, — відказав я, — і ви, суддя, що підписуєте в суді вирокі злочинцям, самі потурали злодіям у власному домі.

На початку 1826 року граф, мабуть, упевнився мене остаточно, і між нами утворився такий міцний зв'язок, який тільки може бути між двома людьми, що з них один підлеглий другому. Він нічого не казав мені про моє майбутнє, але взявся вивершувати мою освіту, як учитель і як батько. Часом він доручав мені збирати найскладніші матеріали для його творів; я опрацьовував деякі з його доповідей, а він потім виправляв, пояснюючи мені різницю між тим чи тим тлумаченням законів, між його поглядом і моїм. Коли, нарешті, я спромігся так виконати своє завдання, що він міг ту працю пустити, як власну, його радість стала мені за нагороду, і він помітив, що я саме так відчув її. Цей незначний випадок справив велике враження на його, зовні таку сувору, душу. Граф (вживаючи тут юридичного терміну) оголосив мені вирок у вищій інстанції: обома руками взяв мене за голову й поцілував у чоло.

— Морісе! — скрикнув він, — ви вже не секретар мені!.. Ще не знаю, чим ви далі будете для мене, але, якщо моє життя не зміниться, можливо, ви будете мені за сина!

Граф Октав розчинив мені двері до найповажніших паризьких салонів, де я бував за нього в супроводі його слуг, їздячи його каретою; це в тому разі, коли він, уже зібравшись їхати, раптом змінював свій намір (так траплялося часто), казав покликати йому візника й рушав... куди? Це була таємниця. З того, як мене вітали, я здогадувався, як ставиться до мене граф і яку вагу має його рекомендація. Уважний, як рідний батько, він забезпечував усі мої потреби тим щедріше, що моя скромність примушувала його завжди про мене думати.

На кінець січня 1827 року у графині де-Серізі мені раз-у-раз так не щастило в картах, що я програв дві тисячі франків, але не хотів брати їх із своєї каси. Другого дня я міркував:

— Чи попросити цю суму в дядька, чи признатися графові?

І вирішив останнє.

— Вчора, — сказав я йому під час сніданку, — я постійно

програвав, але завзявся й не кидав гри. Я винен дві тисячі франків. Чи не дозволите ви мені взяти ці дві тисячі в рахунок мого річного заробітку?

— Ні, — з чарівною посмішкою відповів він, — коли доводиться грати в поважному товаристві, треба мати на це гаманця... Візьміть шість тисяч франків, сплатіть свої борги, і надалі будемо рахувати їх пополам, бо здебільшого ви заступаєте мене, тож ваше самолюбство не мусить терпіти.

Я не подякував графові. Подяка здалася б йому зайвою між нами. Це свідчить вам про характер наших взаємин. Проте, ми ще не мали один до одного безмежного довір'я, — він не розкривав мені неозорих підземель, які я відчув у його інтимному житті, а я не казав йому: «Що вам? Чому ви страждаєте?» Що робив він довгими вечорами? Часто він вертався пішки або візником, а я, його секретар, тим часом вертався каретою! Може ця побожна людина була жертвою якихсь лицемірно прихованих пороків? Може він витрачав усі свої духовні сили, щоб задовольнити ще спритніші, як у Отелло, ревності? А може жив із жінкою, негідною його? Яюсь уранці, вертаючись від одного з наших постачальників, якому сплачував рахунок, я близько церкви св. Павла та міської ратуші побачив графа Октава, такого захопленого розмовою з якоюсь старою жінкою, що він мене не помітив. Вигляд цієї старої навів мене на підозру, тим обгрунтованішу, що я не міг досі зміркувати, куди граф витрачає свої заощадження? Подумати страшно — я ставав суддею своєму патронові. Я знав, що саме тепер він має понад шістьсот тисяч франків вільних грошей; якби він використав їх на цінні папери, це було б мені відомо, його довір'я до мене в усьому щодо фінансових справ було безмежне. Іноді граф ранками гуляв у себе в садку, ходив туди й сюди, як людина, якій ця прогулянка стає за криластого коня для її мрійної журби. Він ходив і ходив, тер свої руки так, що мало не здирав з них шкіру! І коли я підходив до нього на звороті алеї, я бачив на його обличчі сльиво. Очі його замість суворого блиску туркези набували оксамитової м'якості барвінку, яку я спостеріг ще за першого візиту до нього, коли мене так уразив дивний конт-

раст двох таких відмінних поглядів — погляду щасливої людини і погляду нещасної. Двічі чи тричі в такі хвилини він брав мене за руку й, ведучи поруч себе, казав: «Про що ви хочете спитати мене?» — замість того, щоб перелити своє щастя в моє серце, яке поривалося до нього. Проте, дедалі частіше, особливо з того часу, як я міг уже заступати його в роботі й складати за нього доповіді, безталанний цілі години вистоював серед саду коло оточеного півколом розкішних квітів чудового мармурового басейну, пильнуючи метушні золотих рибок. Цей державний діяч, здавалось, цілком захоплювався такою механічною розвагою, як кришити рибкам хліб.

І ось як виявилась драма його внутрішнього життя, бурхливого й спустошеного, де, як в одному з кіл, про яке забув Данте в своєму «Пеклі», зароджувались жахливі радості.

Генеральний консул зробив паузу.

«Одного з понеділків, — почав він далі, — трапилося так, що пан де-Гранвіль і пан де-Серізі, тоді віцепрезиденти державної ради, прийшли до графа Октава на засідання. Утрюх вони склали комісію, в якій я секретарював. Граф уже призначив мене за аудитора¹ державної ради. Всі матеріали, потрібні для дослідження політичної справи, конфіденційно дорученої цим трьом особам, були наготові на одному з довгих столів нашої бібліотеки. Де-Гранвіль і де-Серізі поклалися на графа Октава щодо попереднього розгляду цих документів. Щоб не носитися з ними знову до пана де-Серізі, що головував у комісії, вони умовились зібратися на вулиці Песн. Тюльрійський кабінет надавав значної ваги цій роботі, яка припала головно на мене і завдяки якій я того ж року був призначений на рекетмайстра².

Хоч де-Гранвіль і де-Серізі, своїми звичками дуже подібні до мого патрона, завжди обідали в себе вдома, але наше засідання так затяглося, що лакей нарешті покликав мене,

¹ Кандидат на судову посаду, який заступає відсутніх урядовців.

² Висока посада в судовому урядництві з дуже різноманітними функціями.

щоб сповістити, що вже дві години, як у вітальні нас чекають кюре з церкви св. Павла та з Білих Мантій.

Була вже дев'ята година!

— Отже, панове, вам доведеться пообідати вкупи з духівництвом! — сміючись, сказав граф Октав до своїх колег. — Не знаю, чи пересилить де-Гранвіль свою огиду до сутани?..

— Це залежатиме від того, що це за кюре!

— О, один з них — мій дядько, а другий — абат Годрон, — відповів я. — Не бійтеся, абат Фонтенон уже не вікарій у церкві св. Павла!

— Та що ж, пообідаємо! — відповів де-Гранвіль. — Мені верне з душі від святих, але я не знаю нікого приємнішого за справді побожну людину.

Ми перейшли до вітальні. Обід був чудовий. Люди високо освічені, політичні діячі, що через свою професію набувають великого досвіду й звички володіти словом, — вони чудові оповідачі, якщо вміють оповідати. Середини тут не буває — вони або цілком незграбні на слові, або ж блискучі. У цій чарівній грі князь Меттерніх¹ так само сильний, як і Шарль Нодьє². Відшліфовані, як діамант, дотепи державних діячів завжди перейняті глибиною і чіткістю, в них усе блищить, усе іскриться. Бездоганно додержуючи пристойності серед цих високопоставлених людей, мій дядько дав волю своєму розумові, делікатному, глибоко лагідному й разом гострому, як то буває в людей, що звикли крити думки під одягом свого сану. Будьте певні, що в цій розмові не було ні вульгарності, ні пустословства; як на мене, то вона впливала на душу, як музика Россіні. Абат Годрон, як сказав це граф де-Гранвіль, більш скидався на св. Петра, ніж на св. Павла, — глибоковірний селянин, чотирикутній завширшки й заввишки, цей священницький бик, геть зовсім нетямущий у світських та літературних справах, пожвавив розмову несподіваними запитаннями й наївними подивами. Наприкінці мова зайшла про невігуюнну виразку суспільного ладу, про те, що й нас зараз

¹ Австрійський дипломат першої половини XIX ст.

² Французький письменник, один з вождів романтичної школи (перша половина XIX ст.).

цікавить — про перелюб! Мій дядько вказав на суперечність, яку під впливом революційних бур законодавці Кодексу встановили між цивільним та церковним законом і з якої, на його думку, походило все лихо.

— Для церкви, — сказав він, — перелюб є злочин, а для ваших суддів він лише провина. Перелюб везуть каретою до виправної поліції, замість садити на лаву підсудних. Наполеонівська державна рада, перейнята поблажливістю до злочинної жінки, виявила свою неспроможність. Хіба не слід було б у цьому питанні погодити цивільний закон з церковним і засилати, як це колись було, злочинну дружину на все життя до монастиря?

— До монастиря! — відказав пан де-Серізі. — То треба було б спершу створити монастирі; адже за тих часів з них поробили казарми. Та й подумайте, пане абат, чи годиться давати богові те, чого не хоче суспільство?

— О, — мовив граф де-Гранвіль, — ви не знаєте Франції! Чоловікам дали право скаржитись, а за цілий рік немає й десятиох скарг за зраду.

— Пан абат проповідує з власної дзвіниці, — сказав граф Октав, — бо хто ж, як не Ісус Христос, утворив перелюб? На Сході, в цій колиці людства, жінка була тільки насолодою, була річчю; від неї не вимагали ніяких чеснот, крім покори та вроди. Поставивши душу над тіло, сучасна європейська родина, дочка Ісусова, вигадала незламний шлюб, перетворила його на таїнство.

— О, церква усвідомлювала всі труднощі, до яких це призводить! — скрикнув пан де-Гранвіль.

— Ця установа утворила новий світ, — посміхаючись казав далі граф, — але побут цього світу ніколи не буде побутом тих країв, де жінка на сьомому році вже дозріла, а на двадцять п'ятому вже більше, як стара. Католицька церква забула про потреби цілої половини земної кулі. Отже, говоритимемо лише про Європу. Вида чи нижча від нас жінка? Ось як мусимо ставити питання. Якщо жінка нижча від нас, то, підносячи її так високо, як це робить церква, треба встановити й жорстоку кару за перелюб. Колись так воно й було. Монастир або смерть — от і все

давнє законодавство! Але відтоді, як це буває, побут змінив закони. За притулок перелюбові став трон, і розвиток цього привабливого злочину відзначив послаблення догм католицької церкви. Тепер там, де церква вимагає в провинній жінки лише широкого каюття, суспільство обмежується тим, що ганьбить її, але не карає. Щоправда, закон ще засуджує винних, але не жахає їх. Одно слово, є дві моралі — мораль світська й мораль Кодексу. Там, де Кодекс слабій — визнаю це разом з нашим добрим абатом — там світ зухвалий і глузливий. Мало є суддів, яким не хотілося б зробити той злочин, що вони засуджують з усім запалом своїх досить лагідних вироків. Світ, який заперечує закон і своїми святами, і своїми звичаями, і своїми втіхами, — суворіший від Кодексу й церкви; він карає невинність і заохочує лицемірство. На мою думку, треба від початку й до кінця переінакшити економічну сторону закону про шлюб. Може бути, французький закон був би досконалим, якби він позбавив дочок права діставати спадщину.

— Ми троє добре знаємо цю справу, — сміючись сказав граф де-Гранвіль. — У мене дружина, з якою я не можу жити; у Серізі дружина, яка з ним не хоче жити; щождо тебе, Октаве, то твоя тебе покинула. Отже ми втрьох втілюємо всі відміни шлюбних стосунків між подружжям; тому, певне, всі ми ввійдемо до складу комісії, якщо колись знову стане питання про розлуку!

Виделка в графа Октава впала на склянку, розбила її, розбила й тарілку. Граф зблід, як смерть, і гнівно глянув на графа де-Гранвіля, показуючи очима на мене; я постеріг той погляд.

— Даруйте, друже, я забув про Моріса, — сказав пан де-Гранвіль. — Серізі і я стали твоїми спільниками після того, як були в тебе свідками, тож я не думав, що про це нескромно буде згадати при двох шановних священиках.

Граф де-Серізі перевів мову на інше, розповів, чого він тільки не робив, щоб догодити дружині, але все було марно. Цей старик зробив висновок, що не можна підкорити законам людські симпатії та антипатії, і дійшов висновку, що

закон суспільства найдосконаліший тоді, коли він найближчий до закону природного. А природа аж ніяк не зважає на духовні зв'язки, бо її мета — розмноження роду. Отож, чинний Кодекс дуже розумно надав широкого простору випадковості. Позбавлення дочок права на спадщину, якщо є спадкоємці-чоловіки, було б чудовим заходом, щоб запобігти виродженню раси, а також і подружжя зробити щасливішими, унеможлививши скандальні шлюби й примусивши шукати тільки красу й моральні якості. — Але, — додав він, з огидою махнувши рукою, — де вже там поліпшити законодавство, якщо країна хоче мати сімсот-вісімсот законодавців!.. Зрештою, — сказав він, — якщо я став жертвою цього, то в мене є дитина, яка мене замінить...

— Поминаючи всякі питання релігійного характеру, — озвався мій дядько, — я хочу зауважити вашій світлості, що природа дає нам лише життя, суспільство мусить дати нам щастя. У вас є діти? — спитав він у пана де-Гранвіля.

— А я хіба їх маю? — глухо промовив граф Октав, справивши своїм голосом таке вражіння, що розмова про жінок і про шлюб зразу припинилася. Після кави обидва графи й обидва кюре зразу пішли, побачивши, що бідного Октава опанувала така туга, що він не помітив навіть, як вони по черзі зникли. Мій патрон сидів коло каміну в кріслі і мав вигляд зовсім знеможеної людини.

— Ви знаєте тепер таємницю мого життя, — сказав він, помітивши, нарешті, що ми вже насамоті. — Після трьох років одружіння, вернувшись увечері додому, я дістав листа, в якому графиня повідомила мене про те, що тікає. Цьому листові не бракувало благородства, бо така вже в жінок природа, що вони зберігають гідність, роблячи цей огидний злочин... Всі гадають, що моя дружина поїхала морем і загинула під час кораблетрощі. Вже сім років я живу самотній. Але годі про це на сьогодні, Морісе. Ми ще поговоримо про моє становище тоді, як я звикну до думки розповідати про це саме вам. Коли слабуєш на хронічну хворобу, хіба не доводиться поволі звикати навіть до того, що тобі полегшало?.. Часом це буває лише іншим проявом тієї самої недуги.

Я пішов спати дуже схвильований, бо таємниця не тільки не з'ясувалася, а здалася мені ще таємнішою. Я почував незвичайну трагедію, бо розумів, що нічого вульгарного не могло статися між чоловіком графової вдачі і жінкою, яку він собі обрав. А ті обставини, що примусили графиню покинути чоловіка, такого благородного, чемного, бездоганного, чоловіка, що кохав і гідний був взаємного кохання, — вони напевне були не з звичайних! Фраза графа де-Гранвіля стала мені ніби смолоскипом, кинутим у підземелля, в яких я вже давно блукав; хоч полум'я її не освітило їх, але мої очі все ж пересвідчилися в тому, які вони великі. Я усвідомив графові страждання, не знаючи ні глибини їх, ні гиркоти. Його жовте обличчя, його всохлі виски, його надлюдська праця, хвилини замріяності, найдрібніші деталі життя цього жонатого безженця яскраво виступили мені тої години розумового розгляду, який є ніби присмерк сну і якому віддалася б, як і я, кожна людина з чулим серцем. О, як любив я свого бідного патрона! Він здавався мені величним. Я прочитав поему меланхолії, я помітив невпинну дію в серці, яке мав за байдуже. Хіба найвище горе не призводить завжди до нерухомості? Чи помстився за себе цей суддя, що мав у руках таку владу? Чи тішився він з довгої агонії? Хіба ж звичайна річ у Парижі гнів, що клекоче аж десять років? Що робив Октав після цього великого лиха, бо розлука подружжя — це велике лихо нашої доби, бо інтимне життя тепер зробилося тим, чим не було колись, а саме — соціальним питанням?

Кілька день ми не згадували про цю тему, бо у великих страждань є своя соромливість. Нарешті, якось увечері граф сказав мені поважно:

— Залишіться!

Ось яке, приблизно, було його оповідання:

«Мій батько мав вихованку, багату і вродливу; їй було шістнадцять років, коли я повернувся з колегії до цього старого готеля. Оноріна, яку виховала моя мати, прокидалася тоді до життя. Сповнена водночас і жіночої привабливості й дитячості, вона мріяла про щастя так само, як мріяла б про прикрасу, а може щастя й було для неї

прикрасою душі? В її побожності бриніла дитяча радість, бо все, навіть релігія, було поезією для цього наївного серця. Майбутнє в її уяві було безконечним святом. Вона була невинна й чиста, ніяке безумство не турбувало її снів. Сором і туга ніколи не затьмарювали її обличчя і не заступали слізьми очей. Вона навіть не старалась розгадати таємницю хвилювання, що мимохить охоплювало її чудового весняного дня. Зрештою, вона почувала себе слабою, призначеною до покори й чекала шлюбу, не бажаючи його. Її безжурна уява не знала зіссуття, може бути й доконечного, яке прищеплює література малюнками пристрастей; вона нічого не розуміла в світі й не відала про жодну з небезпек суспільства. Люба дитина так мало страждала, що їй не було на чому виявити свою мужність. Одно слово, можна сказати, що вона з своєю чистотою сміливо могла б ходити серед гадюк, як живий образ тої ідеальної Невинності, яку змалював відомий художник. Жодне чоло в світі не було ніколи таким безмарним і веселим, як у неї. І ніколи ще жодні уста не вимовляли так наївно найнепевніших запитань. Ми з нею були, як два брати. А через рік я сказав їй у садку цього самого готеля, коли ми кидали крихти в басейн золотим рибкам:

— Чи хочеш бути моєю дружиною? Зо мною ти роби-тимеш усе, що забажаєш, а як одружишся з іншим, він зробить тебе нещасною.

— Мамо, — звернулась вона до моєї матері, що саме підійшла до нас, — ми з Октавом хочемо одружитися!

— Це в сімнадцять років? — відповіла моя мати. — Ні, ви заждіть хоч півтора роки, і якщо й тоді одне одному будете подобатись, то й одружитесь, поєднавши і кохання, і вигоду, бо ви ж рівні родом і заможністю!

Коли мені стало двадцять шість років, а Оноріні дев'ятнадцять, ми з нею одружилися. З пошани до батьків, старих людей колишнього двору, ми не переробляли цього готеля за сучасною модою, не міняли його обставови, а лишилися в ньому, як були доти, — дітьми. Проте, я виходив у світ, привчав свою дружину до суспільного життя і вважав за свій обов'язок освічувати її. Згодом я усвідо-

мив, що шлюби, взяті в подібних до наших обставинах, мають підводний камінь, об який розбивається, мабуть, багато прихильностей, багато обачностей, багато життів. Чоловік робиться педагогом, учителем, якщо хоче, і кохання гине від виховавчого догляду, що рано чи пізно ображає, бо дружина, молода й гарна, розумна й весела, не припускає якоїсь вищості над тим, чим її обдарувала природа. Може я помилявся? Може на важких початках родинного життя я взяв менторський тон? А може, навпаки, моя помилка в тому, що я цілком поклався на цю невинну душу і не пильнував її досить уважно, адже обурення в ній здавалося мені неможливим? Лишенько! Ні в політиці, ні в родинному житті ще й досі не знають, через що гинуть держави і щастя — через надмірну довірливість чи через надмірну суворість. А може чоловік не здійснив для Оморіни її дівочих мрій? Та хіба можна знати днями щастя, які саме правила ти не виконав?»

Я пригадую лише загальний зміст закидів, що їх граф робив сам собі з щирістю анатома, який дошукується причин хвороби, непомітних для його колег; але його лагідна вибачливість здалася мені справді гідною вибачливості Ісуса Христа, коли той урятував перелюбницю.

«Через півтора роки після того, як помер мій батько, що скінчив своє життя трохи раніше за мою матір, — казав далі граф, помовчавши, — настала страшна ніч, коли мене вразив прощальний лист Оморіни. Яка мрія спокусила мою дружину? Чи було то почуття? Був то магнетизм нещастя чи геніальності? Котра з цих сил опанувала і захопила її? Я нічого не хотів знати. Удар був такий жорстокий, що цілий місяць я був наче приголомшений. Згодом мій розум звелів мені ні про що не дізнаватися, але нещастя Оморіни аж надто добре мені про все розказали. Досі все це — річ банальна, Морісе, але все зміниться від одного слова: я люблю Оморіну, я не переставав кохати її. Відтоді, як вона мене кинула, я живу самими спогадами, я пригадую й переживаю знову одну за одною всі втіхи, яких я зазнав і до яких Оморіна, напевне, була байдужа.

«О, — сказав він, побачивши подив у моїх очах, — не робіть з мене героя, не вважайте мене за такого вже дурня, сказав би якийсь полковник часів Імперії, щоб я не шукав розваги. Алеж, дитино моя, я був чи надто молодий, чи надмірно закоханий: в цілому світі я не спромігся знайти собі іншої коханки. Після жахливої боротьби з самим собою я намагався розвіяти свою тугу; з грошима наготові я доходив до самого порога зради... і раптом у душі поставав, як біла статуя, спогад про Оноріну. Пригадуючи незрівнянну ніжність її свіжої шкіри, такої прозорої, що крізь неї було видно, як тече кров і здригаються жилки; уявляючи собі її світлу голівку, таку саму наївну напередодні мого нещастя, як і тоді, коли я сказав їй: «Хочеш бути моєю дружиною?», — згадуючи чарівні пахощі, що могли бути ароматом тільки самої чесноти, ніби бачачи перед себе її променясті очі, градіозність її рухів — я тікав як людина, що зважилась обікрасти могилу і раптом побачила, як звідти постає оновлена душа мерця! У раді, в суді, в нічних мріях, я скрізь безперестанно бачу тільки Оноріну, і потрібні виняткові зусилля волі, щоб я міг зосередити увагу на тому, що я кажу або що роблю. От вам секрет моєї праці... і ось ще: гніву до Оноріни я почуваю не більше, ніж може почувати батько, знаючи, що його улюблена дитина через власну необережність потрапила в небезпеку. Я зрозумів, що утворив з своєї дружини поезію, якою тішився так сп'яніло, що гадав, що й вона ту сп'янілість поділяє. О, Морісе! Шалене кохання шлюбного чоловіка, це велика помилка, яка може призвести жінку до всякого злочину! Я, певне, не збудив до життя всіх сил цієї дитини, яку й любив, як дитину; а може я стомив її своїм коханням ще до того, як для неї наспіла пора любити? Вона, надто молода, щоб передчувати в жіночій вірності материнську відданість, цей перший шлюбний іспит прийняла за ціле життя, і свавільна дитина прокляла потай від мене це життя, не наслідуючись скаргитись, мабуть, через соромливість! У такому жахливому становищі опинилася вона, беззахисна проти чоловіка, який глибоко обурював її. А я, такий прозір-

ливий, мовляв, суддя, маючи добре серце, але завжди заклопотану голову, запізно розгадав закони жіночого кодексу, на які тоді так мало зважав і які згодом постали передо мною в світлі пожежі, що спалила моє гніздо. Згідно з законами, що дозволяли чоловікові бути в такій справі суддею, я обернув своє серце на трибунал і виправдав дружину, а себе засудив. Але кохання приборало в мені форму пристрасті, тої ганебної і всемогутньої пристрасті, яка охоплює деяких стариків. Тепер я кохаю відсутню Оноріну так, як у шістдесят років кохають жінку, яку хочуть за всяку ціну здобути, і почуваю в собі молодечу силу. У мене сміливість старика й стриманість юнака. Друже мій! Люди глузують з чоловіків, що опиняються в такому жахливому становищі. Коханцєві, що зазнав такої поразки, вони співчувають, а чоловіка вважають за безсилу нікчому й глузують, коли він не спромігся затримати в себе жінку, яку взяв спід церковного покрову й благословення мера. Отже, треба мовчати. Серізі — тому поталанило: через своє потурання дружині він має щастя бачити її, пильнувати, захищати; він обожнює її, і йому відома втіха добродійника, що не зважає ні на що, навіть на свою смішність, бо й вона освячує його батьківську радість!

— Я лишаюся одруженим тільки задля дружини, — сказав мені якось Серізі, коли ми виходили з ради.

«Але я! Адже я нічого не маю, навіть смішності для людського глуму, живу лише знетіленим коханням, не можу добрати ні слова, щоб сказати світській жінці, гидую проституцією, якимись чарами заворожений на вірність! Коли б не віра, я б стратив себе. Я пішов на змагання з працею, кинувся в її безодню і вийшов з неї живий, але розпалений, втративши сон!»

Я не можу пригадати слів цієї красномовної людини, якій пристрасть надавала далеко більшої проречистості, ніж на трибуні, так що і в мене, коли слухав його, текли, як і в нього, сльози по щоках! Уявіть же моє вражіння, коли по паузі, під час якої ми обоє витерли очі, він закінчив своє оповідання таким признанням:

«Ось у чім полягає драма моєї душі, і то не прилюдна, не зовнішня драма, яких не одна відбувається зараз у Парижі! Внутрішня драма нікого не цікавить. Я знаю, і це знатимете колись і ви, що плачете зараз укупі зо мною: ніхто не бере ні до душі, ні до серця чужого горя. Міра горя всередині нас. Навіть ви розумієте мої страждання лише за дуже невизрадною аналогією! Хіба могли ви бачити, як я гамую шал безмежного розпачу, вдивляючись у мініатюру, де моє око знову знаходить і цілує її чоло, усмішку її уст, обрис її лица; де я знову дихаю білістю її тіла, де майже відчуваю, майже голублю чорні грона її кучерявого волосся. Хіба спостерігали ви, як я підхоплююсь, огорнутий надією, як я корчуся під безліччю стріл розпачу, як блукаю по паризькому болоті, щоб утомою вгамувати своє нетерпіння? У мене бувають, як у сухотних, нервові напади, веселість безумця, жах убивці, що зустрічає жандарма. Одно слово, моє життя — це постійний пароксизм жаху, радості, відчаю. Щождо драми, то ось вона: ви гадаєте, що я зайнятий державною радою, палатою, судом, політикою!.. Та на все це досить було б семи годин на добу, бо моє життя надто вигострило мої здібності! Оморіна — ось моє головне заняття. Повернути собі знову дружину — ось те єдине, чого я прагну. Стежити за її життям у тій клітці, де вона пробуває, і так, щоб їй і на думку не спадала моя могутність, задовольняти її потреби, дбати за ті невеличкі розваги, що їх вона дозволяє собі, бути весь час коло неї, мов якийсь дух, що його вона не бачить і не здогадується про нього, бо інакше прахом пішли б усі мої сподіванки, — от у чому моє життя, справжнє моє життя! За ці сім років я жодного разу не лягав спати, не сходивши перед тим подивитися на світло її нічної лампки і на силует її тіні на фіранці.

«Вона покинула мій дім, не взявши звідси нічого, крім тієї сукні, що була на ній. Ця дитина виявила таке благородство почуття, яке межує з дурістю. І ось за півтора роки після втечі коханець, злякавшись суворого, холодного, лиховісного обличчя злиднів, покинув її, негідник! Цьому

чоловікові, певне, хотілось зазнати щасливого й пишного життя десь у Швейцарії або Італії, того життя, яким здебільшого живуть вельможні пані, покинувши чоловіків. Оморіна ж має по закону шістдесят тисяч франків ренти. Мерзотник кинув цю дорогу істоту вагітну і без єдиного су. В листопаді 1820 року я домігся того, що найвідоміший акушер Парижу удав із себе звичайного хірурга з передмістя. Я умовив кюре з того кварталу, де жила графиня, щоб він дбав про її потреби так, ніби це було ділом благодійності. Затаїти ім'я моєї дружини, забезпечити їй інкогніто — це була робота, гідна Фігаро... Ви розумієте, мені досить було побажати, і я розшукав, де моя дружина. Після трьох місяців не так розпачу, як безнадії, думка про те, щоб, узявши за свідка самого тільки бога, присвятити своє життя на пильнування щастя Оморіни, стала для мене однією з тих поем, що їх випадає зазнати лише безоглядно закоханим. Всяке абсолютне кохання потребує своєї поживи. Що ж? Хіба не мусів я захищати від нових нещасть цю дитину, що завинила лише через мою необачність, виконувати, зрештою, роль ангела-охоронця? Після семи місяців годування її син, на щастя мені і їй, помер. Покинута саме тоді, як їй найбільше потрібна була підтримка чоловічої руки, моя дружина дев'ять місяців була на межі між життям і смертю, але оця рука, — сказав граф, випростуючи свою руку енергійно й сумирно, — чувала над її головою. Оморіна була доглянута, як у власній господі. Одужавши, вона цікавилася, хто і як саме допоміг їй; тоді їй сказали, що це були сестри-жалібниці з кварталу, товариство допомоги матерям та парафіальний кюре, що зацікавився нею. Ця жінка, в якій гордості доходили до пороку, виявила в нещасті таку силу опору, яку я іноді називав осячочю впертістю. Оморіна вирішила сама заробляти на свій прожиток!.. Моя дружина працює!.. Ось уже п'ять років я утримую її на вулиці Сен-Мор у гарненькому будиночку, де вона робить квіти й капелюшки. Вона певна, що збуває свої гарненькі вироби крамареві за досить добру ціну, бо щодня дістає по двадцять франків і вже шостий рік ні про що не здога-

дується. Вона платить за всі речі, потрібні їй для життя, приблизно третину того, що вони коштують, отже на шість тисяч франків щорічного доходу живе так, ніби має п'ятнадцять тисяч. Вона дуже любить квіти й наймає собі за сотню еку садівника, який коштує мені тисячу двісті франків і що три місяці подає мені рахунка на дві тисячі франків. Я пообіцяв йому будиночок і город поруч швейцарської на вулиці Сен-Мор. Будиночок належить мені, а куплено його на ім'я секретаря суду. Найменша необережність з боку садівника, і він позбудеться всього свого матеріального добробуту. В Оноріні — свій будиночок, свій сад, чудова оранжерія — і все це п'ятсот франків на рік. Живе вона під ім'ям своєї покоївки пані Гобен, старої жінки, що відзначається випробованою скромністю і любить свою господиню. Проте, цю ширυ відданість, так само як і садівникову, я підтримую обіцянками чималої винагороди у той день, коли дійду свого. З тої самої причини мені страшенно дорого коштують і консьєрж з його дружиною. Одно слово, Оноріна вже три роки щаслива, вона гадає, що своїми пишними квітами, уборами й добробутом завдячує своїй власній праці.

«О, я знаю, що ви хочете сказати мені! — скрикнув граф, помітивши запитання в моїх очах і на устах. — Так, я спробував одного разу... тоді моя дружина жила в передмісті Сент-Антуан. Пойнявши якось віри пані Гобен, що вже є надія помиритися, я надіслав поштою листа, в якому намагався вплинути на свою дружину; я писав і переписував того листа двадцять разів. Не оповідастиму вам за тривогу, що охопила всю мою істоту. Я йшов з вулиці Песн до вулиці Райн, мов засуджений, що йде з суду до місця страти; алеж його везуть, а я йшов пішки. Була ніч, туман; я йшов назустріч пані Гобен, що мала вийти до мене й розказати, що зробила моя дружина. Оноріна, побачивши на конверті мою руку, кинула листа, не читаючи, у вогонь.

— Пані Гобен, — сказала вона, — завтра я не хочу більше бути тут!

«Це був удар кинджалом для чоловіка, безмежне щастя якого полягало в тих хитрощах, що допомагали постачати

найкращий ліонський оксамит по дванадцять франків метр, фазанів, рибу, садовину, — все за цінами, вдсятеро меншими від справжньої вартості, — жінці, яка наївно вважала, що платня двісті п'ятдесят франків — добра платня для пані Гобен, яка доти служила в єпископа!.. Ви певне помічали, як я часом, ніби дуже задоволений з чогось, тер собі руки? Це тоді, як мені щастило майстерно провести в життя якийсь свій задум. Я обманив свою дружину, пославши їй одною модисткою індійську шаль, що належала якійсь акторці, яка її майже не носила; і от я, поважний суддя, якого ви знаєте, перед тим цілу ніч проспав, загорнувшись у цю шаль. Одно слово, тепер усе життя моє замкнено в коло двох слів, якими можна означити найстрашніші муки: люблю, чекаю! В особі пані Гобен я маю вірну шпигунку, що зорить за кожним рухом цього найдорожчого мені серця. Щовечора я ходжу поговорити з старою, довідатися, що робила протягом дня Оноріна, випитати кожне слово, що вона сказала, бо один якийсь вигук може розкрити мені таємницю цієї душі, що глуха й німа тепер для мене. Оноріна релігійна, вона буває на церковних відправах, вона молиться, але ніколи не ходить до сповіді чи до причастя; вона знає, що їй скаже кюре; вона не хоче почути пораду чи наказу вернутися до мене. Мені страшно, що вона так жахається мене, і я дивуюсь, чому це так: адже я жодного разу не скривдив її, я завжди був добрий до неї. Припустімо навіть, що я виявив колись суворість, навчаючи її, що моя іронія вразила її законні дівочі гордощі, — то чи становить це таку вже підставу, щоб уперто держатися свого, щоб стояти на тому, до чого могла спричинитися лише неблаганна ненависть? Оноріна ніколи не казала пані Гобен, хто вона й що, про те, що вона одружена, вона мовчить; тим то ця славна й гідна старуха, що єдина в їхньому домі знає мою таємницю, жодного слова не може замовити за мене. Решта, ті нічого не знають, вони лише перейняті жахом перед префектом поліції і повагою до міністерської влади. Отже, мені бракує змоги добитися до цього серця; фортеця належить мені, але я не можу до неї зайти. Я не маю ніякого способу зробити це. Насильство

погубило б мене назавжди! Як боротися з мотивами, що невідомі? Написати листа, дати якомусь писареві списати й підсунути ту копію Оноріні? Я вже думав про це. Але чи не спричиниться це лише до третьої зміни помешкання? Остання коштувала мені сто п'ятдесят тисяч франків. Будинок я купив на ім'я того секретаря, якого ви заступили в мене. Негідник не знав, який у мене чуйний сон, і я піймав його на тому, що він, добравши ключа, намагався відімкнути касу, де я сховав купчу; я кашлянув і сполохнув його. Другого дня я звелів йому продати будинок тій особі, що й досі фіктивно володіє ним, і прогнав його геть. О, якби я не почував у собі всіх благородних здібностей щасливої, задоволеної, повносилої людини, якби в ролі, яку я граю, не було елементів небесного заступництва, якби я не тішився всім своїм єством, то часом уважав би себе за божевільного. Іноді вночі я чую брязкіт бубонців безумства, мене жахають раптові переходи від маленької надії, що часом блищить і пориває, до цілковитого розпачу, коли я падаю, як тільки може впасти людина. Кілька днів тому я серйозно міркував про жахливу розв'язку між Ловеласом та Клариссою¹ і казав собі:

— Якби Оноріна мала від мене дитину, чи не примусило б це її вернутися до подружнього дому?

«Зрештою, я так вірю в щасливе майбутнє, що десять місяців тому навіть купив один з найкращих готелів на передмісті Сент-Оноре. Якщо я здобуду свою Оноріну, я не хочу, щоб вона знову ввійшла до цього дому й побачила кімнату, звідки тікала. Я хочу помістити свого кумира в новому храмі, щоб він зміг повірити в нове життя. Зараз той готель ремонтують, щоб зробити з нього диво смаку й елегантності. Мені казали колись про поета, що, шалено закохавшись у якусь співачку, зразу купив найкраще ліжко, яке було в Парижі, не знаючи ще, чи поділяє акторка його кохання. І ось у найспокійнішого з суддів, у людини, що вславилася, як найсерйозніший радник двору, від цього

---

¹ Герої сантиментального роману англійського письменника Річардсона «Кларісса Гарлову» (XVIII ст.).

оповідання в серці забриніли найчутливіші струни; судовий промовець зрозумів поета, що матеріальною можливістю живив свої мрії. І Наполеон за три дні до прибуття Марії-Луїзи кинувся в Комп'єні на шлюбне ліжко. Велетенські пристрасті ідуть одним річищем. Я люблю, як поет і як імператор!»

Почувши цю останню фразу, я переконався, що граф Октав справді під загрозою: він підвівся, почав ходити, жестикулювати, але спинився, ніби сам злякався шаленства своїх слів.

— Я дуже смішний, — сказав він по довгій паузі, шукаючи в моїх очах співчуття.

— Ні, графе, ви дуже нещасний!

— О, так! — сказав він, продовжуючи свою сповідь. — Ще нещасніший, ніж ви гадаєте. По шаленству моїх слів ви можете й мусите уявити ту гнітющу фізичну пристрасть, що вже десять років позбавляє мене всіх моїх здібностей, але це ще дрібниця проти того обоження, яке навіює мені її душа, розум, влада, серце, все те, що в жінці не є тільки жінка, одно слово, всі ті чарівні божества з почту Кохання, які залишаються на все життя й становлять щоденну поезію скороминущої втіхи. Наче чудом відживляючи минуле, я бачу, які прекрасні в Оноріні розум і серце, а днями свого щастя, як і всі щасливці, я так мало звертав на них уваги! Щодень яснішою ставала мені вся глибина моєї втрати, бо я пізнав божественні якості в цій вередливій і свавільній дитині, що зробилася така міцна й горда під тяжкою рукою злиднів, під ударами найганебнішої зради. І ця небесна квітка в'яне самотня й покинута! О, закон, про який ми говорили, — сказав він з гіркою іронією, — це загін жандармів, це моя дружина, схоплена й приведена сюди силою!.. Чи не було б то здобути мерця? Релігія теж не владна над нею, вона ворог поезії; вона молиться, але церковних приписів не слухає. Я вичерпав усє — милосердя, доброту, кохання. Я знесилів. І єдине, чим можна перемогти — це хитрість і терпіння, з якими пташник залучає в сітьце найобережніших, найпрудкіших, найфантастичніших і най-

рідкіших пташок. Отож, Морісе, коли цілком вибачна неделікатність де-Гранвіля викрила вам таємницю мого життя, я, кінець-кінцем, певен, що це одне з тих велінь долі, одна з тих щасливих нагод, яких пильнують і шукають картярі під час найзапальнішої гри... Чи такий ви прихильний до мене, щоб буги мені романтично відданим?

— Я бачу, куди воно йдеться, графе, — відповів я, уриваючи його, — я здогадуюсь про ваші наміри. Ваш перший секретар хотів розламати вашу касу; я знаю серце другого секретаря — він може закохатися у вашу дружину. Та й чи можете ви прирікати його на нещастя, посилаючи у вогонь? Хіба можна покласти руку у вогнище й не попектися?

— Ви, дитина! — відказав граф, — я пошлю вас у рукавицях. То не мій секретар оселиться на вулиці Сен-Мор у городниковім будиночку; який я звільнив, то буде мій далекий родич, рекетмайстер барон дель Осталь...

Ще не встиг я стямитися, як пролунав дзвінок і до ганку під'їхала карета. Незабаром лакей оповістив пані де-Куртвіль з дочкою. У графа Октава була численна рідня з материного боку. Пані де-Куртвіль, вдова по судді з трибуналу Сени, була графова двоюрідна сестра; після смерті чоловіка вона лишилася з дочкою матеріально незабезпечені. Чим могла бути жінка двадцяти дев'яти років поруч з двадцятилітньою дівчиною, такою гарною, якою може бути ідеальна коханка з наших мрій?

— Барон рекетмайстер, міністерський доповідач тим часом і цей старий готель у посаг — чи досить буде для вас підстав, щоб не закохатись у графиню? — нишком спитав Октав, беручи мене за руку й знайомлячи з пані де-Куртвіль та її дочкою.

Я був засліплений — не від стількох перспектив, про які я й мріяти не зважувався, а від Амелі де-Куртвіль, всю красу якої підкреслювало те мистецьке вбрання, що в нього вдягають матері своїх дочок, коли їх треба віддавати заміж. Але не говоримо про мене, — сказав консул, зробивши паузу. — Три тижні згодом, — почав він знову, — я перебрався до городникового будинку, який відре-

монтажи, встаткували й умеблювали з тою швидкістю, яку можуть пояснити лише три слова: Париж, майстер-француз, гроші! Я був такий закоханий, як того міг бажати граф, щоб бути спокійним. Але чи стане в двадцятип'ятилітнього молодика обачності, щоб здійснити всі ті хитрощі, на які я пускався і від яких залежало щастя мого друга? В цьому, признаюся вам, я дуже покладався на свого дядька, бо граф дозволив мені присвятити його до справи в тому разі, коли я визнаю за потрібне його втручання. Я найняв собі садівника й удав палкого садовода, що його любов до квіток обернулася на манію. З несамовитою завзятістю, так наче ніщо інше в світі мені не мило, я заходився перекопувати город і пристосовувати ґрунт до того, щоб розвести квіти. Я вдавав схиленого на квітах, як ті голландські й англійські маньяки. Я спеціально вирощував жоржини, культивував усі сорти їх, які тільки де існували. Ви розумієте, що лінія моєї поведінки до найдрібніших деталей була накреслена графом, який усі свої душевні сили скерував тоді на події трагікомедії, що мала відігратися на вулиці Сент-Мор. Щовечора, годині об одинадцятій-дванадцятій, скоро графиня лягала спати, Октав, пані Гобен і я радились. Я чув, як стара складала графові звіт про кожен рух його дружини впродовж цілого дня; він розпитував про все — про їжу, працю, настрій, про завітніше меню, про квіти, які вона мала робити. Я зрозумів, що таке розпачливе кохання, коли воно складається з потрібного кохання, яке походить з голови, серця й почуттів. Октав тільки й жив цією годиною.

Два місяці, поки тривали роботи, я не кинув жодного погляду на будинок моєї сусідки. Я навіть не питав, чи є в мене сусідка, хоч графинин садок відділяли від мого лише штахети, обсажені з її наказу кіпарисами, що мали вже футів чотири заввишки. Та от, якось уранці пані Гобен повідомила свою господиню про велику прикрість — той дивак, що зробився її сусідом, хоче наприкінці року побудувати мур між своїм та її садом. Не буду казати вам, яка змагала мене цікавість. Побачити графиню!.. Проти

цього бажання блідли навіть зародки мого кохання до Амелі де-Куртвіль. План побудування муру був дуже загрозливий для Оворіни, — це позбавляло її свіжого повітря, а її садок обертало на якусь алею, затиснугу між моїм муром та її будинком. Цей будинок, що був, певне, раніш затишним куточком кохання й розваги, нагадував будівлю з карт; він був завширшки не більш, як тридцять футів, а завдовжки футів сто. Розмальований на німецький смак фасад був укритий до другого поверху квітчастою різьбою — чудовий зразок стилю Помпадур, що його так влучно названо «рококо». До будинку вела довга липова алея. Сад і город являли собою сокиру, в якої за держално була ця алея. Мій мур мав утнути цю сокиру на три чверті. Графиня засмутилась і розпачливо спитала:

— Моя бідна Гобен, хто такий той квітникар?

— Далєбі не знаю, чи можна його приручити, — відповіла та, — він, здається, ненавидить жінок. Це небіж якогось паризького кюре. Єдиний раз я бачила цього дядька, він — старик, так уже років на сімдесят п'ять, дуже негарний, але приємний. Може це й він — так, принаймні, кажуть у кварталі, — підтримує в свого небожа пристрасть до квітів, щоб з ним чогось гіршого не сталося..

— А саме?

— Річ у тім, що у вашого сусіди не всі вдома, — сказала Гобен, показавши на голову.

Спокійні божевільні, це єдині чоловіки, до яких жінки не мають недовіря в справах почуття. Далі ви побачите чи правильно робив граф, надавши мені саме такої ролі.

— Але що ж із ним? — зацікавилася графиня.

— Він забагато вчився і здичавів, — відповіла Гобен. — Та й має підстави не любити жінок... Ось вам, якщо ви вже хочете знати, всі чутки!

— Ну, що ж, — мовила Оворіна, — божевільні не такі страшні мені, як мудрі, я з ним поговорю. Перекажіть йому, що я запрошую його прийти до мене. А якщо з цим не пощастить, я вдамся до кюре.

Другого дня по цій розмові, гуляючи алеями, що я поробив, я помітив, що фіранки на вікні в другому

поверху сусіднього будинку розсунуті, а зміж них виглядає цікаве жіноче обличчя. Тим часом до мене підійшла пані Гобен. Гострим рухом повернувшись до сусіднього будинку, я махнув рукою, ніби казав: «Та плювати мені на вашу господиню!».

— Пані,— сказала Гобен, вернувшись додому й складаючи звіт про наслідки свого доручення,— божевільний просив мене дати йому спокій, сказав, що навіть вугляр і той сам собі пан, надто ж коли він неодружений!

— Він двічі має рацію,— посміхнулася графиня.

— Еге ж, але, кінець-кінцем, він відповів: «Прийду», коли я сказала йому, що він зробить нещасною людину, яка живе самотньо і єдина втіха якої розводити квіти.

Другого дня Гобен подала мені знаком звістку, що мене чекають. Коли графиня після сніданку гуляла в себе коло будинку, я перескочив штахети й підійшов до неї. Одягнений я був, як людина, що живе на селі— старі штани з сірого молетону, грубезні черевики, стара мисливська кудина, зношений шарф на шиї, а на голові— кашкет; у руках, закаляних землею, тримав садівницького кілка.

— Пані, цей добродій— ваш сусіда!— гукнула Гобен.

Графиня не злякалася. Я побачив нарешті жінку, яку через графову сповідь і її власну поведінку так цікаво було спостерігати.

Стояли перші травневі дні. Чисте повітря, блакитне небо, зелень першого листя, весняні пахощі були рамкою для цього витвору горя. Побачивши Оноріну, я зрозумів пристрасть Октава і правдивість його вислову— «небесна квітка». Передусім мене вразила її надзвичайна білість, бо білий колір, як і червоний та синій, має багато відтінків. Око немов торкалося до її ніжної шкіри з блакитними прожилками, де переливалася кров; за найменшого хвилювання та кров розливалася під прозорою оболонкою, як рожева пара. Коли ми зустрілися, сонячне проміння, просякаючи молоду зелень акації, творило навколо Оноріни золотавий, тремтячий ореол, подібний до тих, що їх з усіх художників тільки Рафаель і Тіціан малювали круг чола в мадонни. Її карі очі були водночас і ніжні, і веселі, їх

близк спід довгих спущених вій осявав усе обличчя. Одним порухом своїх шовковистих повік Оноріна вас причаровувала, — стільки було ніжності, величності, жаху й презирства в її манері зводити й спускати цю завісу душі. Одним поглядом вона вміла й зледенити вас і оживити. Її, попелясті коси, недбало зашпилені, окреслювали чоло поета — широке, могутнє, мрійне. Уста були жагучі. Нарешті, — що нечасто зустрічається у Франції й дуже часто в Італії, — всі лінії, всі контури її голови відзначалися благородством, що над ним не має сили руйнівницький вплив часу. Оноріна була струнка, проте не худорлява, і мені здалося, що її форми належать до тих, що збуджують кохання навіть тоді, коли воно, здається, вичерпане. Її справді можна було назвати мініатюрною, бо вона належала до породи тих маленьких гнучких жінок, що їх, як кицьку, хочеться взяти в руки, погладити, пустити й знову взяти. Її ніжки ступали по піску з якимсь властивим їм шумом, що гармоніював з шелестом її сукні; все разом звучало музикою жіночості, що відбивалася назавжди в серці й давала пізнати її ходу серед тисяч жінок. Вся її постать дихала таким гордовитим благородством, що перед нею мусіли оступатися на вулиці й найзухваліші розбишаки. Весела, ніжна, гордовита й поважна, — її не можна було уявити інакше, як із цими, здавалося б, протилежними якостями, — вона, проте, лишалася дитиною. Але дитина ця могла бути сильна, як ангел, а коли її образити, то, як ангел, неблаганна! Вираз байдужості на її обличчі був, мабуть, нестерпний для тих, кому ці очі колись посміхалися, кому відкривалися її уста, чия душа переймалася мелодією її голосу, що своїми особливими інтонаціями надавав звичайній розмові співочих чарів. Відчуваючи аромат фіалок, що йшов від неї, я зрозумів, як міг один спогад про цю жінку спиняти графа на порозі розпустити і як ніколи не можна було забути ту, що була квіткою на дотик, квіткою для очей, квіткою на запах і небесною квіткою для душі. Оноріна навіювала відданість, відданість лицарську й некорисливу. Дивлячись на неї, хотілося сказати: «Думайте, я вгадуватиму ваші думки,

говорить, я коритимусь; якщо моє життя, що гине в муках, може дати вам хоч день щастя, візьміть моє життя — я всміхатимусь посмішкою мученика на вогнищі, бо принесу той день богові, як свідощтво, яке залічить отець, дізнавшись про свято своєї дитини». Багато жінок шгучно утворюють собі такий самий вираз, і їм удається справляти таке саме вражіння, яке справляла й графиня, але в неї все це було таке чарівно-непідроблене, що ця незрівнянна природність проймала серце. Якщо я вам кажу про це, то тільки тому, що мова йде виключно про її душу, думки, про її ніжність, і ви, мабуть, кинули б мені докір, якби я не змалював вам її портрет. Я трохи не забув про свою роль людини майже божевільної, брутальної, нечемної.

— Мені казали, пані, що ви любите квіти?

— Я люблю квіти, пане, — відповіла вона. — Виростивши квіти, я їх потім зображую, як та мати-художниця, що має втіху малювати своїх дітей. З цього зрозуміло, що я бідна й не можу сплатити за послугу, яку проситиму зробити мені.

— Але чому це, — спитав я з поважністю судді, — така визначна, здається, особа, як ви, працює в такій професії? Чи може у вас, як і в мене, є свої причини на те, щоб, працюючи руками, позбавляти голову від думок?

— Не відступаймо від спільного муру, — всміхнулася вона.

— Алеж ми ще тільки маємо закладати його, — сказав я. — І хіба мені не треба знати чиє горе, чи, якщо хочете, чия манія, — ваша чи моя, мусить тут поступитися?.. Ах, які чудові нарциси, свіжі, як цей ранок!

Мушу сказати вам, що вона утворила собі з квітів і рослин справжній музей, куди проходило лише сонце; в розташуванні цього музею знати було тонкий художній смак, і навіть найнечуліший із власників не зважився б його знищити. Маса квітів, що з одних майстерна рука садівника поробила тераси, а інші покидала, як букети, — голубила душу. Цей свідомо тихий садок дихав заспокійливими пахощами, навіював лише ніжні думки, чарівні, навіть любосні образи... На ньому лежала та невитравна

печать, яку наша справжня вдача надає всьому оточенню, коли ніщо не примушує скоритися тому, доконечному, зрештою, лицемірству, якого вимагає від нас суспільство. Я водив очима то на глядку з нарцисами, то на графиню, і, виконуючи свою роль, удавав з себе захопленого більше квітами, аніж нею самою.

— Так ви дуже кохаєтеся в квітах? — спитала вона.

— Це, — відповів я, — єдині істоти, що не роблять нам лиха за всі наші піклування і ніжність.

Я виступив з такою палкою промовою, проводячи паралель між ботанікою і суспільством, що ми опинилися за тисячу лєє від того муру, що розділяв нас, і графині я напевне здався тепер людиною, яку образили і яка страждає, а тому гідна співчуття. Проте, за півгодини моя сусідка цілком незмушено вернула мене до попередньої теми, бо жінки, коли вони не закохані, панують над собою краще від старого повіреного.

— Коли лишаться, як ви того хочете, ці штахети, — сказав я, — ви довідаєтесь про таємниці садівництва, яких я не хочу розкривати, бо ж я маю виростити блакитну жоржину, блакитну троянду, — я не тямлюся від блакитних квітів! Хіба блакитний колір не найлюбіший для кожного благородного серця? Ні ви, ні я — не в себе вдома, тому не завадило б зробити фіртку, що з'єднувала б наші садки. Ви любите квіти, ви побачили б мої, а я ваші. Якщо ви живете відлюдно, то й у мене нікого не буває, крім мого дядька, кюре з Білих Мантій.

— Ні, — відказала вона. — Я не хочу нікому дати право заходити щоразу до мого саду, до мене. Приходьте, вас тут завжди вітатимуть, як сусіду, з яким я хочу жити в добрій злагоді; але я надто люблю свою самотність, щоб затьмарити її будьякою залежністю.

— Як вам буде завгодно! — і я одним стрибком перехопився через штахети. — Навіщо фіртка? — крикнув я графині з рухом і гримасою божевільного, коли опинився знову у своїй садибі.

На два тижні я ніби й думати забув про свою сусідку. Та ось одного чудового вечора наприкінці травня трапи-

лося так, що ми обоє, походжаючи повільним кроком, зійшлися разом коло шахетів. Дійшовши до кінця їх, ми чемно привіталися й обмінялися кількома словами. Той вечір вона зустріла мене таким засмученим і заглибленим у такі журні думки, що заговорила зо мною про надію, кинувши мені кілька фраз, що нагадували спів, яким мамки присипляють дітей. Тоді я перескочив огорожу й удруге опинився біля неї. Графиня запросила мене до себе, певне, бажаючи полегшити мої страждання. Отак я, нарешті, увійшов до цього храму, де все гармоніювало з жінкою, яку я спробував змалювати вам. Тут панувала чарівна простота. Всередині будинок являв справжню бонбоньерку, витвір мистецтва XVIII віку для розваг якогось вельможі. Їдальню, що містилася в нижньому поверху, вкривала безліч фресок, де з чудовою і дивною майстерністю були змальовані гірлянди квітів. Сходи були оздоблені чарівними візерунками. Навпроти їдальні була маленька вітальня, що дуже потерпіла від часу, але графиня оббила її вибагливими шпалерами, взятими із старовинних ширм. До неї прилягала ванна кімната. Нагорі була лише одна кімната, її вбиральня, та ще бібліотека, перетворена на майстерню. Кухня містилася в підвалах, на яких стояв будинок, так що до нього треба було підійматися ганком на кілька приступок. Баляси галереї з гірляндами в стилі Помпадур ховали собою дах, даючи бачити лише його олив'яну верхівку. У цьому будинку здавалося, що Париж десь далеко-далеко. Якби не гірка посмішка, що часом з'являлася на гарних червоних устах цієї блідої жінки, можна було б подумати, що ця фіалка, похована серед свого квіткового лісу, — щаслива.

За кілька днів я вже здобув її довір'я, до якого спричинилося те, що ми були сусіди; до того ж графиня була певна, що я цілком байдужий до жінок. Один погляд міг би все погубити, але в моїх очах ніколи не відбивалося жодної думки про неї. Оноріна хотіла бачити в мені щось ніби старого приятеля. В її поводженні зо мною почувалось якесь співчуття. Її очі, голос, розмова — все це свідчило про те, що їй зовсім не в душі було кокетувати,

дарма, що й найсуворіша жінка дозволила б собі це в таких обставинах. Незабаром вона дала мені право відвідувати чудове аґельє, де вона робила свої квіти, загишне приміщення, де було повно книжок і рідкостей, пишне як будуар; за його добірною оздобою не почувалась вульгарність приладдя її ремества. Графиня зуміла зробити поетичним навіть те, що становить цілковиту протилежність поезії, а саме — фабрику. Мабуть, з усіх виробів, що виконують жінки, штучні квіти — це те, в чому можна виявити більше грації, ніж деінде. Щоб фарбувати, жінці доводиться схилитися над столом і працювати над цим гатунком малярства з певною увагою. Вишивання на канві, якщо робити його так, як робить вишивальниця, що їсть з того хліб, призводить до сухот або викривлення хребта. Ритування нотних дощок — це одна з найтиранічніших праць, бо потребує великої пильності, дбання і розуміння. Шитво, вишивання не дають на день і тридцяти су. А виріб квітів і капелюшків потребує багатьох рухів, жестів і навіть думок, властивих гарній жінці — вона лишається сама собою, вона може розмовляти, сміятися, співати, мріяти. Звичайно, художнє почуття позначилося навіть на тому, як графиня розміщала на величезному жовтому сосновому столі безліч пофарбованих пелюсток, що з них далі склалися квіти її задумів; пляшечки з фарбами були з білої порцеляни, завжди чисті й виладнані так, що око зразу могло відшукати потрібний тон серед цілої кольорової гами. Цим благородна художниця заощаджувала свій час. Сталеві матриці, що ними графиня вибивала своє листя і дещо з пелюсток, були складені в гарній шафі з чорного дерева, інкрустованого слонівкою. Клей містився в розкішній японській вазі, а щоб він не висихав, до вазы була прироблена покришка, така легка й рухлива, що графиня підіймала її вгору кінчиком пальця. Тоненький дрiт і жовта мідь лежали в шухлядці її робочого столика, що стояв поруч її місця. Просто перед очима в неї пишно буяв у венеційській вазі добірний і добре розквітлий на своїм стеблі живий зразок тої квітки, з якою вона змагалася. Вона бралася до

найскладнішої роботи: найдрібніші грона й віночки, верес і медівки найвибагливіших відтінків. Її руки, такі самі меткі й моторні, як і розум, пурхали від столу до квітки, як руки музиканта по клавіатурі роаялю. Пальці можна було порівняти, мовляв за Перро¹, до фей, стільки бо крилося під граціозністю їхнього руху вміння гнути, затискувати, придушувати, потрібного в цій роботі, вміння з інстинктивною ясністю розміряти кожен рух із завданням. Я ввесь час захоплено пильнував, як вона виробляла квітку, як, зібравши коло себе всі її окремі частини, обгоргала ватою стеблину, вигинала її, чіпляла до неї лист. Вона виявляла хист митця в своїх сміливих спробах, копіювала зів'ялий лист, пожовклій лист, змагалася з польовими квітами, з усіх найпростішими, але й найскладнішими в цій своїй простоті.

— Це мистецтво, — казала вона мені, — ще в первісній стадії. Якби парижанки мали хоч трохи того хисту, якого вимагає гарем від східних жінок, вони утворили б спеціальну мову за допомогою квітів, якими прикрашають голову. Задовольняючи свій художній смак, я зробила зів'ялі квіти з листям, що своїм кольором нагадує флорентійську бронзу, а в природі подибується напередодні зими або як вона шойно скінчилася... Хіба такий вінок не личив би молодій жінці із зруйнованим життям чи таємною журбою на душі, хіба не надав би він їй поезії? Чого б тільки не могла висловити жінка своєю зачіскою? Хіба немає квітів для п'яних вакханок, для похмурих суворих святох, або замріяних квітів для жінок, що нудьгують? Як на мене, ботаніка виявляє всі внутрішні почуття й думки, навіть найделікатніші!

Вона доручала мені вирізувати листя, краяти, готувати дріт та стебла. Моє вдавене бажання розважитись допомогло мені швидко набути вправності. За працею ми розмовляли; а коли мені не було чого робити, я читав їй нові книжки, бо не мусів забувати про свою роль й удавав знесиленого горем, похмурого жовчного скептика,

---

¹ Французький поет і вчений кінця XVII ст.

якому набридло жити. Своєю особою я заслужив чарівні жарти про мою суто фізичну подібність до лорда Байрона, якщо відкинути те, що він кульгав. Уважалось за встановлене, що її горе, про яке вона вперто мовчала, було більшим проти мого, хоч причини моєї мізантропії могли б уже задовольнити навіть Юнга¹ і Йова². Не буду казати вам, як мені соромно було за фальшиві рани, які я, мов ті вуличні жебраки, вдавав у своїм серці, щоб викликати жаль у цієї чарівної жінки. Незабаром я зрозумів глибину своєї відданості, коли зрозумів усю підлість шпигунства. Але ті вияви приязні, які я тоді здобував, могли б полегшити хоч які страждання. Ця чудова істота, вже стільки років позбавлена товариства й самотня, зберігала в своєму серці, крім любові, ще невитрачені скарби ніжності, якою обдарувала мене з дитячою безпосередністю, з жалем, що мабуть пойняв би гіркотою розпусника, який у неї закохався б, бо, — леле! — вона виявляла до мене милосердя і співчуття. Її відмова від кохання, огида до того, що називають щастям для жінки, виявлялась у неї і сильно, і наївно. Ці щасливі дні переконали мене, що приязнь від жінок багато вища за їхнє кохання. Нарешті, і я немов з примусу розповів їй про своє горе з тією манірністю, яку дозволяють собі молоді дівчата перед тим, як сісти до роаялю, бо дуже добре розуміють, як це буде нудно.

Не важко здогадатися, що, перемагаючи моє небажання оповідати, графиня мусіла поглибити нашу дружбу, але вона була така певна також і моєї відрази до кохання, що, здавалось, раділа випадкові, який послав їй на пустельний острів щось ніби П'ятницю. Мабуть, самотність починала вже гнітити її. Проте, в ній не було найменшого кокетства, не було нічого жіночого, і своє серце, казала мені, вона почувала лише в ідеальному світі, в якому шукала притулку. Мимохіть я порівнював життя цих двох

¹ Англійський поет середини XVIII ст., відлюдний у житті й тужливий у поезії.

² Біблійний патріарх, якого бог, за переказом, дізнавав усякими напастями.

людей — графове було сама діяльність, рух, турбування; графинине, навпаки, було таке пасивне, бездіяльне, застигле! Чоловік і жінка напрочуд виявляли тут свою природу. Моя мізантропія давала мені право на всякі цинічні сентенції щодо чоловіків і жінок, я дозволяв собі це, щоб спонукати Оноріну розповісти про себе; але вона не давалася ні на які хитрощі, і цим доводила мені, що осляча впертість жінкам властива більше, ніж це взагалі гадають.

— Мають рацію східні народи, — сказав я їй якось увечері, — коли замикають вас і вважають вас лише за знаряддя втіхи. Європу добре покарано за те, що вона попустила вам увійти до складу суспільства й стати врівні з чоловіком. На мою думку, жінка — то найнечесніша й найгірша істота, яку тільки можна спіткати. Проте, саме в цьому секрет її привабливості, бо кому ж охота буде полювати на свійську тварину! Коли чоловік закохається в жінку, вона завжди для нього священна, вона наділена для нього невідбірним привілеєм. Чоловік на все життя лишається вдячний жінці за колишні втіхи. Коли він зустрічає свою коханку старою і негідною його, ця жінка завжди має права на його серце; а для вас чоловік, що вас колись кохав, — ніщо; ба більше, в ньому для вас є невибачна хиба, що він живий!.. Ви не зважуєтесь признатися в цьому, але в душі у всіх вас є та думка, яку народний поговір, так звана традиція, надає «жінці з Нельської вежі»¹, а саме: «Яка шкода, що коханням не можна жити так, як фруктами, щоб після не лишилося ніякого сліду, крім почуття втіхи!..»

— Бог, — сказала вона, — напевне зберіг це досконале щастя для раю... Але, — провадила вона, — якщо ваші докази здаються вам дуже дотепними, то для мене вони, на лихо, фальшиві. Що то за жінка, що розкидається своїм коханням? — спитала вона, глянувши на мене так, як дивиться Інгрова мадонна на Луї XIII, що пропонує їй своє царство.

¹ Героїня середньовічної французької легенди, королева, яка, сидячи в Нельській вежі (частина давніх паризьких фортифікацій), вибирала собі з вулиці коханців, а потім казала кидати їх з тої вежі у воду.

— З вас чудова акторка! — відказав я. — Бо той погляд, яким ви зараз глянули на мене, вславив би й акторку. Адже така вродлива жінка, як ви, напевне кохала; ви забули.

— Я, — відповіла вона, ухилиючись від мого запитання, — не жінка, а черниця, якій сімдесят два роки.

— Як же ви можете тоді так упевнено твердити, що почуваете глибше за мене? Страждання для жінок мають лише одну форму, вони вважають за нещастя тільки розчарування серця.

Вона лагідно глянула на мене й зробила так, як роблять усі жінки під тиском гострої дилеми або очевидної істини, — сказала, не бажаючи поступитися:

— Я черниця, а ви мені кажете про світ, куди мені нема вже вороття!

— Навіть у думках? — сказав я.

— Хіба він вартий того, щоб до нього стремитись? Коли думка моя блукає, вона зноситья вище... Ангел досконалості, чудовий Гавріїл, часто співає в моєму серці, — сказала вона. — Якби я навіть була багата, то все ж не кинула б працювати, щоб не заноситись надто часто на райдужних крилах ангела в царство фантазії. Є мрії, які нас, жінок, гублять. Я спокійна завдяки моїм квітам, але часом і вони безсилі мене цілком задовольнити. Іноді мою душу охоплює невизначне чекання; я не можу позбутися думки, яка опановує мене, від якої ніби важніють мої пальці. Мені здається, що заходить велика подія, що моє життя має змінитися; я прислухаюсь, вдивляюсь у темряву; в мене пропадає ціла вість до роботи... і я знов вертаюсь знеможена до життя... звичайного життя. Може це небесні передчуття? Ось про що я себе питаю...

Після трьох місяців змагання між двома дипломатами, що маскувалися юнацькою меланхолією, і жінкою, непереможною через її огиду до світу, я сказав графові, що мені здається неможливим примусити цю черепаху вийти спід свого щита. Треба було розбити шкарлущу. Напередодні графиня в дружній розмові скрикнула:

— Лукреція¹ написала своїм кинджалом і кров'ю перше слово жіночої хартії: «Воля»!..

Тоді граф цілком здався на мою волю.

— Я продала на сто франків квітів і капелюшків, що їх зробила за цей тиждень! — радісно сказала мені Оноріна якось у суботу ввечері, коли я прийшов до неї в маленьку вітальню на нижньому поверху, де гаданий власник відновив позолоту.

Була десята година. Липневий присмерк і повний місяць лили своє туманне світло. Душу тішив складний аромат сили квіток. Графиня побрязкувала в руці п'ятьма золотими монетами, що дістала допіру від гаданого торговця жіночими вборами, ще одного графового помічника, якого знайшов один суддя, пан Поціно.

— Жартома заробляти на свій прожиток, — казала вона, — і бути вільною, коли чоловіки, озброєні усіма своїми законами, хочуть поневолити нас! О, щосуботи я пишаюся! Зрештою, я люблю червінці пана Годіссара² не менш, як лорд Байрон, ваша подоба, любив червінці Меррея³.

— Це аж ніяк не жіноча роль, — відказав я.

— Чи-ба! Хіба ж я жінка? Я хлопчик з ніжною душею, і по всьому! Хлопчик, якого ніяка жінка не може непокоїти!..

— Ваше життя — це заперечення всієї вашої істоти, — відповів я їй. — Як ви можете, ви, яку бог обдарував найкоштовнішими скарбами кохання й краси, не хотіти часом!..

— Чого саме? — спитала вона, дещо стурбована цією фразою, яка вперше не відповідала моїй ролі.

— Гарної дитини з кучерявим волоссям, що бігала б між квітів, як квітка життя і кохання, і казала б вам: «Мамо!»

---

¹ Римська жінка, що вбила себе кинджалом після того, як під примусом зрадила свого чоловіка.

² Один з Бальзакових героїв, спритний і рахубистий комівояжер.

³ Англійський видавець першої половини ХІХ ст.

Я чекав відповіді. Надто довга мовчанка виявила, яке страшне вражіння справили мої слова, вражіння, яке від моїх очей заховав присмерк. Графиня схилилась на канапу — вона не знепритомніла, а похолола від нервового нападу, що своїм першим тремтінням, — ніжним, як і все, що походило від неї, — нагадував, — казала вона пізніше, — ледве чутне розлиття отрути. Я гукнув пані Гобен, і та віднесла свою пані до ліжка, розшнурувала її, роздягла і повернула її — не до життя, а до відчуття страшного горя. Я ходив, плачучи, по алеї попід будинком, зневіряючись в успіху. Хотів зректися ролі, на яку так необачно погодився. Пані Гобен, що, вийшовши до мене, побачила мої сльози, мерщій кинулася нагору до графині й сказала їй:

— Що трапилося, пані? Пан Моріс гірко плаче, як дитина.

Щоб з нашої поведінки не виникло якихнебудь небезпечних пліток, Оноріна, змусивши себе до надлюдського зусилля, наділа пенюар і вийшла до мене.

— Це не з вашої вини мені сталося, — сказала вона; — в мене бувають часом такі спазми, такий тиск у серці...

— І ви хочете сховати від мене свої муки, — втираючи очі, відказав я голосом, який не підроблюється. — Хіба ви не виявили цим, що були матір'ю і що мали нещастя втратити свою дитину?

— Марі! — раптом гукнула вона, подзвонивши.

Увійшла Гобен.

— Свічок і чаю, — наказала вона з спокоєм леді, яку міцно тримає в шорах гордоштів відоме вам англійське виховання.

Коли Гобен засвітила свічки й позачиняла віконниці, графиня повернулася до мене з іншим обличчям; її непоборна гордість і поважність дикуна знов обняли свої права. Вона сказала:

— Знаєте, чому я так люблю лорда Байрона? Він страждав так, як страждають тварини. Навіщо скарги, коли це не елегія Манфреда, не гірке глузування Дон-Жуана й не мрії Чайльд-Гарольда? Від мене ніхто нічого не довідається!.. Моє серце — поема, яку я несучу до бога.

— Якби я схотів... — мовив я.

— Якби?.. — проказала вона.

— Мене ніщо не цікавить, — відказав я, — я й не можу бути цікавий; але якби я тільки схотів того, то завтра я б знав усі ваші секрети.

— Спробуйте, — сказала вона, кепсько стримуючи свою тривогу.

— Це серйозно?

— Звичайно, — мовила вона, хитаючи головою, — я мушу знати, чи можливий цей злочин.

— Передусім, пані, — відповів я, показуючи на її руки, — хіба ці гарні руки створені для роботи? Далі, ви називаєте себе пані Гобен, а колись при мені ви, доставши листа, сказали Марі: — «Візьми, це тобі!» Марі це й є справжня пані Гобен. Виходить, ви криєте своє ім'я під ім'ям своєї економки. О, пані, від мене не бійтеся нічого! В моїй особі ви маєте найвідданішого друга! Друга, розумієте? Я надаю цьому слову його святого й зворушливого значення, так спрофанованого у Франції, де ми називаємо цим словом своїх ворогів. Цей друг, що захистить вас від усього, бажає бачити вас такою щасливою, якою мусять бути така жінка, як ви! Хто зна, чи не завдав я вам навмисне страждання, що ви зараз зазнали?

— Гарзд, — сказала вона з погрозливою зухвалістю, — я цього хочу, будьте цікаві й розкажіть мені все, що ви зможете довідатись про мене; але... — сказала вона, піднісши пальця, — ви також скажете мені, як саме ви здобули ці відомості. Від ваших вчинків залежатиме, чи збережу я те бліде щастя, яке тут маю.

— Це значить, що ви втечете...

— Наосліп! — скрикнула вона. — І в новий світ...

— Де ви опинитесь безпорадна перед брутальністю пристрастей, що їх викликатимете, — урвав я її. — Бо хіба ж сутність генія і краси не в тому, щоб блищати, притягати погляди, збуджувати бажання і злість? Париж — це пустеля без бедуїнів, Париж — єдине місце на світі, де можна схватися, коли доводиться жити з власної праці. На що ви скаржитесь? Що я таке? Ще один служник пані Гобен,

та й годі! Якщо ж ви сподіваєтеся дуелі, секундант може бути вам потрібний.

— Байдуже, довідуйтесь, хто я. Я вже сказала вам: «я цього хочу». А тепер прошу вас про це,— сказала вона з чарівністю, якою ви розпоряджаєте,— сказав консул, глянувши на жінок.

— У такому разі завтра в цей час я розкажу вам те, що мені пощастить виявити,— відповів я.— Але не зненавидьте ж мене! Ви не зробите так, як інші жінки?

— А як роблять інші жінки?

— Вони вимагають від нас величких жертв, а коли ці жертви принесено, то згодом дорікають нам, ніби ми їх цим образили!

— Мають рацію, якщо те, чого вони від вас вимагали, здавалося вам «жертвами»...— лукаво сказала вона.

— Поставте замість слова «жертва», слово «зусилля» і..

— Це й буде,— сказала вона,— настирливість.

— Вибачте,— сказав я,— я забув, що жінка й папа непогрішні.

— Боже мій! — сказала вона по довгій паузі.— Досить двох слів, і спокій, який я набула такою дорогою ціною і яким потай користувалася, буде скаламучений!

Вона підвелася, не зважаючи більше на мене.

— Куди йти? — сказала вона.— Що робити? Невже доведеться кинути цей тихий притулок, що я утворила собі так дбайливо, падаючи дожити в ньому віку?

— Дожити віку? — сказав я перелякано.— А невже вам ніколи не спадало на думку, що настане час, коли ви вже не зможете працювати, коли через конкуренцію ціна на квіти й капелюшки знизиться?..

— Я маю тисячу франків заощаджень.

— О, боже, як же злиденно доведеться жити на ці гроші...— скрикнув я.

— До завтра,— сказала вона.— Залиште мене. Сьогодні ввечері я сама не своя, я хочу побути насамоті. Мушу ж я зібрати сили на випадок нещастя! Бо якщо тільки ви про щось дізнаєтесь, це буде відоме й іншим, а тоді... Прощайте! — кинула вона гостро з владним рухом.

— Завтра — бій! — відказав я їй посміхнувся, додержуючи безжурного тону, в якому я намагався провести всю сцену.

Але йдучи довгою алеєю, я повторював:

— Завтра бій!..

І граф, що чекав мене, як і щовечора на бульварі, так само скрикнув:

— Завтра бій!

Октав хвилювався не менш за Оноріну. Аж до другої години ночі ходила ми з графом понад ровами Бастилії, нагадуючи собою генералів напередодні бою; ми так само, як і вони, зважували всі шанси, вивчали місцевість і усвідомлювали, кінець-кінцем, що в розпалі бою перемога залежить від добре використаного випадку. Обидві ці істоти, так жорстоко розлучені, не спали, мабуть, цілу ніч, одна плекаючи надії, друга боячись майбутньої зустрічі. Життєві драми залежать не від обставин, а від почуттів, вони відбуваються в серці або, якщо хочете, в тому безмежному світі, який ми мусимо назвати «духовним світом». І Октав, і Оноріна жили й діяли тільки в цьому світі великих душ.

Я був точний. Рівно о десятій годині мені вперше дозволено було зайти до чарівної біло-блакитної кімнатки, до гнізда цієї раненої горлиці. Графиня кинула на мене очима, хотіла щось сказати, але її спинив мій шанобливий вигляд.

— Графине... — сказав я, поважно всміхаючись.

Бідна жінка була підвелася, але знову впала в крісло і завмерла в болісній позі, яка варта була пензля великого художника.

— Ви, — казав я далі, — дружина найшляхетнішого і найповажнішого з чоловіків, людини, яку всі вважають за велику, але щодо вас він виявив далеко більше величі, ніж знають люди. Обоє ви — великі характери. Де ви зараз, як вам здається? — спитався я.

— У себе вдома, — відповіла вона, розкривши нерухомі від подиву очі.

— У графа Октава, — відповів я. — Вас обманено. Судовий секретар Ленорман — це не справжній власник, це підставна особа вашого чоловіка. Чудовий спокій, яким ви

тішитесь, це діло графа; гроші, що ви заробляєте, ідуть від графа, бо його турботи обіймають навіть дрібнички вашого існування. Ваш чоловік урятував вас у очах світу, пояснив правдоподібними причинами вашу відсутність і не криється з надією на те, що ви не загинули під час кораблетроші «Цецілії» — корабля, яким ви поїхали до Гаванни, боючись, щоб вас не обминула своєю спадщиною одна стара родичка; ви поїхали туди в товаристві двох жінок з її родини й старого управителя! Граф каже, що послав на місце агентів і одержав листи, які дають йому велику надію. Про те, щоб заховати вас від людського ока, граф турбується не менше, ніж ви самі. Одно слово, він вам скоряється...

— Годі, — відповіла вона. — Але одне ще хочу знати. В кого ви довідалися про всі ці подробиці?

— О, боже, пані, мій дядько влаштував секретарем до поліцейського комісара цього кварталу одного бідного молодика. Він і розказав мені все це: Якби ви сьогодні ввечері нишком утекли з цього дому, ваш чоловік зразу знав би, де ви поділися, і його піклування скрізь за вами слідувало б. Як могла жінка, така розумна, як ви, припускати, що крамарі купують капелюшки й квіти за ту саму ціну, що й продають їх? Скажіть, що ваш букет коштує тисячу франків — ви їх матимете! Навіть материнська ніжність не дорівнюється ніжності вашого чоловіка! У швейцара цього будинку я довідався, що граф часто підходить до ґраток вашої садиби вночі, коли всі вже сплять, щоб тільки глянути на світло вашої нічної лампки. Ваша велика кашемірова шаль коштує шість тисяч франків... Ті «старі» речі, що продає вам ваша постачальниця, походять з найкращих фабрик... Одно слово, ви тут як Венера у Вулкановій сітці, але в своєму полоні ви — самі, завдяки величній великодушності, яку граф увесь час виявляє вже сім років.

Графиня тремтіла, як спіймана ластівка, що витягає шию з руки, яка її тримає, і дико озирається навкруги. Вона нервово здригалася і неймовірно дивилась на мене. Її сухі очі блищали палким огнем, але вона була жінка!..

Ще хвилина, проступили сльози, і вона заплакала — не тому що була зворушена, а від свого безсилля, від розпачу. Вона вважала себе за незалежну й вільну, а шлюбні пута гнітили її, як тюрма — ув'язненого.

— Я піду,— сказала вона крізь сльози,— він мене до цього змушує,— піду туди, де вже ніхто до мене не дістанеться!

— О, — сказав я, — ви хочете вкоротити собі життя. Певне, пані, ви маєте великі підстави, щоб не хотіти вернутися до графа Октава?

— О, так!

— У такому разі скажіть їх мені, скажіть їх моєму дядькові. Ви матимете в нас обох двох найширших порадників. Мій дядько священник у сповідальні, але у вітальні ніколи не буває священником. Ми вислухаємо вас, ми докладемо всіх зусиль, щоб розв'язати завдання, що ви нам поставите. І якщо ви жертва якогось непорозуміння чи обману, ми, може бути, зуміємо знищити його. Мені здається, що ваша душа — чиста, але коли ви й завинили в чомусь, то цілком спокутували все. Пам'ятайте, зрештою, що я ваш найвідданіший друг. Якщо ви хочете позбутися тиранії графа, я дам вам змогу зробити це, він вас ніколи не знайде!

— О, є ж монастир! — промовила вона.

— Так. Але граф, ставши міністром, може примусити всі монастирі не прийняти вас. Та хоч він і могутній, я врятую вас від нього... але лише тоді, як ви мені доведете, що ніяк не можете, не повинні вернутися до нього! О, не думайте, що ви, тікаючи від його влади, потрапите під мою,— сказав я, відповідаючи на її жахливий, недовірливий погляд, перейнятий прибільшенням благородством.— Ви матимете спокій, самотність і незалежність; одно слово, ви будете так само вільні й шановані, як коли б були старою панною, бридкою і лютою. Я сам не зможу вас бачити без вашої згоди.

— Як? Яким способом?

— Це, пані, мій секрет. Я вас не обманюю, будьте певні. Доведіть мені, що ви можете жити тільки так і що це життя для вас краще від життя графині, багатой, шано-

ваної, в одному з найкращих готелів у Парижі, коханої чоловіком, щасливої матері... і перемога ваша...

— Але, — спитала вона, — хіба ви, чоловік, зможете мене колинебудь зрозуміти?

— Ні, — відповів я. — Тому я й покликав судити нас релігію. Кюре з Білих Мантій — сімдесятип'ятилітній святий. Мій дядько не великий інквізитор, він святий Йоан, а для вас він буде Фенелоном, тим Фенелоном, що казав герцогові Бургундському: «З'їжте у п'ятницю хоч і ціле теля, але будьте, ваша вельможність, христіанином!»

— Ні, пане, монастир — це єдине моє пристановище й захист. Тільки бог може мене зрозуміти. Ніхто, хоч би це був сам святий Августин, найлагідніший з отців церкви, не збагне муки моєї совісті, що мені самій уявляються колами Дантового «Пекла». Іншому, не чоловікові, іншому, не варту цього дарунку, я віддала все своє кохання. Він не мав його, бо не взяв, а я віддала його, як мати дитині найкращу іграшку, яку дитина розбила. Я не можу кохати двічі. Кохання для деяких душ не випробовується — воно або є, або його немає. Воно вже ціле в ту хвилину, як з'являється, як зароджується. Вісімнадцять місяців того життя стало мені за вісімнадцять років, я вклала в них усі сили своєї істоти; вони занепали не від того, що я не жаліла їх, вони вичерпались в облудній близькості, в якій тільки я була широкою. Келіх щастя для мене не спорожнів і не порожній — ніщо не може вже наповнити його, бо він розбитий. Я неспроможна змагатися, не маю вже зброї... Що таке я після того, як отак віддалася вся цілком? Покидьок бешкету?!.. Мені дали лише одне ім'я, Оноріна, і так само в мені лише одне серце!.. Мій чоловік мав дівчину, негідний коханець мав жінку, більше немає нічого! Дозволити себе кохати! Ось те велике слово, що ви мені його скажете. Та я ще чогось варта і обурююся на саму думку бути проституткою! Так, у світлі пожежі я все ясно побачила і от... зрозуміла б ще, якби треба було погодитися на чиєсь інше кохання, але на кохання Октава.. О, ніколи!

— О, то ви його любите! — сказав я.

— Й шаную його, поважаю, схилився перед ним; він ніколи не скривдив мене, він — добрий, ніжний... але я вже не можу любити... А втім, годі про це! Суперечка все зроби-нює. Я висловлю вам у листі свої думки про це, бо зараз вони душать мене, у мене жар, під ногами в мене поїл мого Параклету¹. Все, що я бачу, всі речі, які досі я мала за набуток моєї праці, нагадують мені тепер те, про що я хотіла забути. Ах, треба тікати звідси так само, як я втекла із свого дому!..

— А куди? — сказав я. — Чи може жінка прожити без оборонця? Невже ж вам у тридцять років, повній сил, яких ви самі не усвідомляєте, повній ніжності, якою ви можете обдарувати, — оселитися в пустелі, де я можу сховати вас? Не турбуйтеся! Граф не з'являвся сюди п'ять років, то й ніколи не з'явиться без вашого дозволу. Його величне життя впродовж дев'яти років — записка вашого спокою. Отже, ви можете цілком безпечно обмірковувати майбутнє зо мною та моїм дядьком. А він такий могутній, як і міністр. Заспокойтеся ж, не прибійшуйте свого нещастя. Священик, що посивів у своєму сані, не дитина; вас зрозуміє той, кому вже п'ятдесят років люди звіряли всі пристрасті, хто важить на своїй руці такі важкі серця, як князів і королів. Якщо він суворий у спітрахілі, то тут серед ваших квітів буде ніжний, як і вони, і вибачливий, як його господь.

Я залишив графиню опівночі, залишив її зовні спокійною, але понурою; розгадати її таємні наміри не під силу було ніякій прозорливості. Графа я зустрів неподалік на вулиці Сен-Мор, бо він покинув умовлене місце на бульварі, якась непоборна сила тягла його до мене,

— Що за ніч буде цій бідній дитині! — скрикнув він, коли я кінчив оповідати про все, що допіру відбулося. — А що, якби я туди пішов, якби вона рантом мене побачила?

— Зараз вона може кинутися з вікна. Графиня з тих

¹ Назва монастиря, що його заснував відомий свого часу (XII ст.) богослов Абеляр для своєї нещасної коханки Елоїзи.

жінок, що, як Лукреція, не терплять насильства, навіть від чоловіка, якому вони віддалися б.

— Ви молодий, — відповів він. — Ви ще не знаєте, що в душі, зворушеній жорстокими сумнівами, воля є ніби хвиля на озері під час бурі: вітер раз-у-раз міняється, течія йде то до одного, то до другого берега. Цієї ночі є стільки ж шансів на те, що вона, побачивши мене, кинеться мені в обійми, як і на те, що вона кинеться з вікна.

— І ви погодилися б на таку альтернативу? — спитав я.

— Ходімо, — відповів він. — Щоб діждати завтрашнього вечора, я маю вдома дозу опіуму, яку мені виготовив Дешлен, щоб я міг спокійно заснути.

Другого дня опівдні Гобен принесла мені листа й розказала, що графиня, знемігши від утоми, впала на ліжко о шостій годині вранці, а заснула тільки тоді, як випила якогось аптекарського напою.

Ось той лист, я зберіг собі копію з нього. Вам, панно, — звернувся консул до Камілли Мопен, — відомі всі способи мистецтва, всі хитрощі стилю і зусилля багатьох письменників, яким не бракує вмістості в їхніх творах, але й ви визнаєте, що літературі годі знайти такі писання у своїх надрах, бо нічого страшнішого за правду немає. Ось що написала та жінка, чи, краще сказати, те горе:

«Пане Моріс!

Мені відомо все, що може сказати ваш дядько, аджеж він не знає більше від моєї совісті. А совість, то посередник між богом і людиною. Мені відомо, що я прирікаю себе на вічні муки, коли не помирюся з Октавом, бо так велить закон релігії. Закон суспільства теж вимагає від мене безоглядної покори. Аби тільки мій чоловік мене не відштовхнув — цього досить, світ уважатиме мене за чисту, за добродішну, що б я не зробила. Так, у шлюбі те величне, що суспільство потверджує чоловікове прощення, але воно забуває, що треба ще, щоб це прощення було прийняте. За приписами закону, релігії, суспільства я повинна повернутися до Октава. Якщо розглянути це

тільки під поглядом людяності, то хіба ж не жорстоко відмовити йому в щасті, позбавити дітей, викреслити його рід із золотої книги перства? Мої страждання, мою огиду, все, що я переживаю, одно слово, весь мій егоїзм (бо знаю, що я егоїстка) — все я мушу принести в жертву на оltар родини. Я буду матір'ю, ласки моїх дітей зітруть багато сліз! Я буду дуже щаслива, буду належно шанована, їздитиму розкішним екіпажем, багата, пишна! Матиму слуг, готель, дім, буду королевою на стількох святах, скільки є тижнів у році. Світ зустрине мене добре. Зрештою, мені не доведеться підноситись на небеса аристократії, бо я з них і не сходила. Отже, бог, закон, суспільство — однастайні. — Проти чого повстаєш ти? — кажуть мені з неба, з кафедри, з суду і з трону, до якого в разі потреби граф удався б по допомогу. Ваш дядько казатиме мені, якщо буде потрібно, і про небесне блаженство, яке сповнить моє серце від утіхи, що я виконала свою повинність. Бог, суспільство, закон, Октав хочуть, щоб я жила, чи не так? Що ж, коли інших труднощів немає, моя відповідь розв'яже все — я жити не буду! Я знов стану біла, незаплямована, бо буду в савані, прикрашена бездоганною білістю смерті. У цьому немає нічого від «ослячої впертості». Ця осляча впертість, якою ви жартома дорікали мені, є в жінки наслідок певності, завбачення майбутнього. Якщо мій чоловік в своєму коханні буде такий великодушний, що все забуде, то я цього не забуду, я! Хіба забути щось у нашій волі?

Коли вдова вдруге одружується, любов обертає її на дівчину, вона віддається за коханого чоловіка, а я любити графа не можу. У цьому все, чи бачите. Щоразу, як мої очі скидатимуться з його очима, я побачу в них свою зраду, навіть тоді, коли в очах у мого чоловіка буде саме кохання. Сила його великодушності тільки підкреслюватиме мені величину мого злочину. Мої завжди тривожні погляди читатимуть невидимий вирок. А неясні спогади завжди боротимуться в моєму серці. Ніколи подружнє життя не збудить у мені жорстоких утіх, смертельного шалу жаги; я вбиватиму свого чоловіка байдужістю, порівненнями, що

він їх почуватиме, хоч би як я крила їх на дні своєї свідомості. О, того дня, коли в зморшці на чолі, в засмученому погляді, в ледве помітному русі я відчую мимовільний докір, хай навіть поборений, — віщо мене не вдержить; я розіб'ю собі голову об брук, який здаватиметься мені милосерднішим за мого чоловіка. Може бути, цю жахливу й солодку смерть зрозуміють, як наслідок моєї надмірної draжливості. Може бути, я помру жертвою роздратовання, яке виявить Октав через свої справи або через несправедливу підозру... Леле, може бути, доказ кохання здасться мені доказом презирства! Що за подвійне катування! Октав завжди сумніватиметься в мені; а я завжди сумніватимуся в ньому. Я зовсім мимоволі протиставлятиму йому суперника, який не годен його, якого я зневажаю, але який дав мені пізнати вогненні насолоди, що непоборно постають у моїх спогадах, хоч я й соромлюся їх.

Чи досить я розкрила вам своє серце?

Ніхто не доведе мені, що кохання може відновитися, бо я не можу й не хочу приймати нічийого кохання! Дівчина — це квітка, яку зірвано, а провинна жінка — це квітка, яку стоптано. Ви ж садівник, ви мусите знати, чи можна виправити стеблину, надати первісного блиску погаслим барвам, знову наляти соком тендітні рурочки, що їх рослинна сила залежить від їх досконалої прямої? Якби якийсь ботанік і взявся до цього, то чи спромігся б геніальний майстер вирівняти зморшки на зібганій оболонці? Коли б він відтворив квітку, він був би богом, тільки бог спроможен відтворити мене! Я п'ю гіркий келіх покути, але, п'ючи його, з жахом прочитала: «спокутувати не є стерти». У себе вдома, насамоті, я їм хліб, змочений моїми слізьми, але ніхто не бачить, як я його їм, ніхто не бачить, як я плачу. Повернутися до Октава — це зректися сліз, бо мої сльози ображали б його. О, пане, скільки чеснот треба стоптати під ноги, щоб — не відатися навіть, а знову стати належною чоловікові, якого зрадила? Хто може їх полічити? Тільки бог, бо він єдиний вірник тих жахливих мук совісті, що від них зблідли б, мабуть, і його ангели. Стривайте, я піду далі. Жінка смі-

лива перед чоловіком, який нічого не знає; вона виявляє тоді в своєму лицемірстві дику силу, вона обманює, щоб дати обом щастя. Але хіба обопільна певність не принизлива? І щоб я змінила захваг на приниження? Хіба Октав не побачить, кінець-кінцем, розпусності в самій моїй згоді? Шлюб ґрунтується на повазі, на обопільних жертвах, але вже другого дня після того, як ми зійдемося, ні Октав, ні я не зможемо поважати одне одного; він ославить мене якимсь старечим коханням до куртизанки, а я вічно мучитимусь, що стала річчю, замість бути дамою. Я буду не чеснотою, а втіхою його дому. Ось гіркі плоди зради. Я приготувала собі шлюбне ліжко, де зможу лише кидатись на жаринах, ліжко без сну. Тут я маю години спокою, години, коли я про все забуваю, але в моєму готелі все нагадуватиме мені про ганебну пляму на вінчальному вбранні. Коли я страждаю тут, я благословляю свої страждання, кажу богам: «Дякую!» Але в нього мене жах братиме від радостей, яких я не заслужила. Усе це, пане, не розумування, це почуття душі, що стала глибокою від семирічного горя. Чи мушу я, зрештою, зробити вам ще й це страшне признание? Я й досі почуваю коло своїх грудей дитину, зароджену в сп'янінні й радості, у сподіванках щастя, дитину, яку годувала сім місяців і яку носитиму в собі ціле життя. Якщо нові діти черпатимуть у мені свою поживу, вони питимуть сльози, від яких гірке буде моє молоко. Я виглядаю легковажною, здаюся вам дитиною. О, так, пам'ять у мене, як у дитини, та пам'ять, що вертається до нас край домовини. Отже, бачите, — в цьому чудовому житті, до якого кохання і чоловік хочуть мене воскресити, немає жодного становища, що не було б фальшиве, що не крило б для мене якоїсь пастки, що не розкривало б під моїми ногами прірви, куди я впаду, скривавлена неблаганими тернами. Вже п'ять років, як я блукаю в пустелі свого майбутнього, не знаходячи місця для каяття, бо душа моя перейнята щирим каяттям. На все це релігія має відповіді, які я знаю напам'ять. Ці страждання, цей тягар — то моя кара, каже вона, і бог дасть мені сили їх терпіти. Це, пане, довід для побожних душ, обдарованих енергією, якої мені бракує.

Між пеклом, де бог не заборонить мені благословляти його, і пеклом, що чекає мене в графа Октава, мій вибір зроблено.

Останнє слово. Якби я була дівчиною і мала свій теперішній досвід, я знову обрала б мого чоловіка; але якраз у цьому причина моєї відмови — я не хочу червоніти перед цією людиною. Як то! Я завжди стоятиму навколішках, а він завжди стоятиме на ногах! Якщо ж ми змінимо поставу, я зневажатиму його. Я не хочу, щоб він через мою зраду краще до мене ставився. Ангела, що звжився б терпіти грубості, що їх дозволяють собі з одного й другого боку люди, взаємно бездоганні, — такого ангела на землі немає, він на небі! Октав дуже делікатний, я знаю, але і його душа (хоч якою великою вона здається, це все ж людська душа) не є запорукою мені в новому житті, яке я розпочну в нього. Тож прийдіть і скажіть мені, де можу я знайти самотність, спокій, тишу — друзів невинного нещастя, що їх ви мені пообіцяли».

Зробивши собі, щоб зберегти цю пам'ятку, ось цю копію, я пішов на вулицю Пеен. Тривога переборола силу опіуму. Октав, як божевільний, ходив у садку.

— Дайте на це відповідь, — сказав я, подаючи йому листа від його дружини. — Спробуйте заспокоїти свідому чесноту. Це трохи важче, ніж спобігти чесноту, яка себе не усвідомлює і яку сама цікавість віддає під вашу владу!..

— Вона — моя!.. — скрикнув граф, обличчя якого робилося щасливіше, і міру як він читав листа.

Він подав мені рукою знак, щоб я залишив його на самоті, бо почував, що я спостерігаю його радість: я зрозумів, що надмірна втіха підлягає тим самим законам, що й надмірне горе. Я пішов привітати пані де-Куртвіль і Амелі, що того дня обідали в графа. Хоч яка вродлива була панна де-Куртвіль, а глянувши на неї, я відчув, що кохання хистке і що дуже мало є жінок, які навіюють нам абсолютне кохання. Мимохіть порівнюючи Амелі з Оновіною, я знаходив більше чару в провинній жінки, ніж у чистої дівчини. Для Оновіни вірність була не

повинністю, а фатальністю серця, тим часом як Амелі прокаже з ясним поглядом урочисті обітвиці, не знаючи ні їх обсягу, ні їх зобов'язань. Знесилена, півмертва жінка, безпорадна грішниця здавалась мені величною, вона збуджувала в чоловікові його природну великодушність, вимагала від серця всіх його скарбів, від сили — всіх її спроможностей, вона наповнювала життя, викликала в ньому щастя боротьби, тим часом як Амелі, добродісна й довірлива, замкнеться в серці спокійного материнства, де буденність має бути за поезію, де мій дух не знайде ні боротьби, ні перемоги.

Де той юнак, що між рівнинами Шампані й сніговими, грозовими, але величними Альпами вибрав би крейдяні, спокійні простори? Ні, на порозі до меріі такі порівнення небезпечні й лихі. Леле! Треба мати життєвий досвід, щоб знати, що шлюб виключає пристрасть, що родина не може мати за підвалину любовні грози. Мріючи про неможливе кохання з його безкрайніми фантазіями, зазнавши жорстокої насолоди ідеалу, я бачив перед очима скромну дійсність. Що ж, пожалійте мене! У двадцять п'ять років я не був певен себе, але схвалив мужнє рішення. Я пішов до графа, мовляв, щоб сповістити його про прибуття його родичок, і побачив його помолоділого у відблисках надій.

— Що вам, Морісе? — спитав він, здивований з того, як змінилося моє обличчя.

— Графе...

— Ви вже не називаєте мене Октавом? Ви, кому я буду зобов'язаний життям, щастям...

— Мій любий Октаве, якщо вам пощастить вернути графиню до її обов'язків, — я досить вивчив її... (він глянув на мене так, як мусів глянути Отелло на Яго, коли тому вдалося вкинути першу підозру в душу мавра), вона ніколи не мусить бачити мене, не мусить знати, що Моріс був вашим секретарем. Ніколи не вимовляйте мого імени, хай ніхто його їй не нагадує, бо інакше все загине... Вашими заходами мене призначено на рекетжайстра, так от — здобудьте мені якусь дипломатичну посаду

за кордоном, хоч би консульську... і годі думати щось про моє одруження з Амелі... О, не турбуйтеся! — додав я, побачивши, як він стелується, — свою роль я дограю до кінця!

— Бідний хлопчик! — сказав він, беручи мою руку, стискаючи її і ледве стримуючи сльози, що проступили йому на очах.

— Ви дали мені рукавиці, — відповів я, сміючись, — а я їх не одягнув, оце й усе.

Ми умовилися, що мені робити в графині, до якої я мав зайти ввечері. Це було в серні; надворі стояла спека, весь час збиралося на грозу, але гроза лишалася в повітрі; небо набуло мідного кольору; квіти м'ясо пахтіли. Я почував себе як розварений, спіймав себе на бажанні, щоб графиня виїхала до Індії, але вона була вдома, — сиділа на дерев'яній лавці-канапі, поставивши ноги на ослинчик, у білій серпанковій сукні з голубими стрічками, простоволоса, з кучерями, що падали їй на щоки; вона не підвелася мені назустріч, а лише мовила, показуючи на місце поруч себе:

— Правда ж, для мене в житті немає виходу?

— В тому житті, яке ви собі створили, — сказав я, — але не в тому, що я вам хочу створити. Бо, якщо тільки хочете, ви можете бути щасливою.

— Як? — сказала вона.

Вся її істота запитувала.

— Ваш лист у графових руках!

Сполоханою ланею схопилася Оноріна, кинулась набік, походила, вийшла в садок, постояла хвилин кілька, нарешті сіла самотою у вітальні, де я й знайшов її, давши їй призвичаїтись до болю від цього удару кинджалом.

— Ви — друг?.. Скажіть краще — зрадник! Може навіть шпигун мого чоловіка!..

Жіночий інстинкт дорівнює проникливості великих людей.

— На вашого листа треба було відповісти, адже так? А на цілому світі є тільки одна людина, що цю відповідь може вам дати. Отже, ви прочитаєте цю відповідь, люба графине, і якщо й після того не бачитимете для себе виходу в житті, шпигун доведе вам, що він — ваш друг! Я поміщу

вас у такий монастир, звідки вас не вирвати й графовій владі. Але перш, ніж скерувати свою путь туди, ми мусимо вислухати й другу сторону. Є божий і людський закон, якому, здається, кориться й ненависть — він наказує не засуджувати, поки не вислухано оборону. А ви досі засуджували, як дитина, затуливши собі вуха. Семиріччя відданість має свої права. Отож, ви прочитаєте відповідь свого чоловіка. Я надіслав йому своїм дядьком копію з вашого листа, і той запитав у нього, як би він відповів, коли б його дружина написала до нього такого листа. Як бачите, ви не скомпромітовані. Старий сам принесе вам від графа відповідь. При цій святій людині й при мені ви з пошани до себе самої мусите прочитати цього листа, інакше будете лише розгніваною і впертою дитиною. Ви зробите цю жертву суспільству, законіві й богові.

Не добачаючи в цій ласці ніякого замаху на свою жіночу волю, графиня згодилася. Саме цю хвилину мала на меті підготувати вся моя робота протягом чотирьох чи п'яти місяців. Та хіба й піраміди не кінчаються шпилем, що на нього сідає пташка? Граф покладав усі свої сподіванки на цю величну годину, і ця година настала. З усіх спогадів мого життя я не знаю страшнішого, як та хвилина, коли о десятій годині ввечері мій дядько з'явився до вітальні в стилі Помпадур. Ця сива голова, що виділялась на тлі чорного одягу, це обличчя, перейняте божественним спокоєм, справили магичне вражіння на графиню Оноріну; вона відчула свіжість бальзаму на своїх ранах, була осяяна виблиском чесноти, що світиться, не знаючи про те.

— Пан кюре з Білих Мантій! — оповістила Гобен.

— Чи вісником миру й щастя з'являєтесь ви сюди, любий дядю? — спитав я.

— Мпр і щастя знаходиш усюди, коли додержуєш принципів церкви, — відповів мій дядько, подаючи Оноріні такого листа:

«Люба Оноріно!

Якби ви не відмовили мені в своєму довір'ї, якби ви читали того листа, що я написав вам п'ять років тому,

ви не зазнали в п'ятьох років непотрібної праці й бідування, що завдавали мені розпачу. В тому листі я пропонував вам угоду на таких підставах, які знищують усі ваші побоювання і роблять можливим наше подружнє життя. Я дуже дорікав собі і за ці сім років туги усвідомив усі свої помилки. Я кепсько зрозумів шлюб. Я не зумів відгадати небезпеку, коли вона загрожувала вам. У моєму домі був ангел, господь казав мені — бережи його! Господь покарав мене за зухвалу самовпевненість. Кожен удар, що ви завдаєте собі, б'є і мене. Згляньтєся надо мною, люба Оноріно. Вашу дражливість я зрозумів так добре, що не хотів, щоб ви вернулися до старого готеля на вулиці Песєв, де я можу жити без вас, але якого не можу побачити разом з вами. Я з утіхою впоряджаю іцший дім на передмісті Сент-Оноре, сподіваючись ввести туди не жінку, здобуту через її недосвідченість у житті або під примусом закону, але сестру, що дозволяє мені поцілувати її в чоло, як батькові, що благословляє щодня свою дочку. Хіба ви позбавите мене того права, що я зумів набути під час вашого відчаю, права піклуватися за вас, за всі ваші потреби, розваги, за ваше життя? Жінки мають віддане їм серце, що завжди раде виправдати їх — це серце матері. Ви не знали іншої матері, крім моєї, яка вернула б вас до мене, але як то ви не відчули, що моє серце вмістило в собі серця і вашої і моєї матері? Так, люба, моє кохання не причепливе й не дрібне, воно з тих, що не дасть прикрості часу затьмарити лице коханої дитини. За кого ж ви маєте друга свого дитинства, Оноріно, якщо вважаєте, що він здатен прийняти тремтлячі поцілунок й поділити себе між радістю і неспокоєм? Не бійтєсь, що вам доведеться слухати благання жєбрущої пристрасті, я хочу вас тільки тоді, коли впевнює, що лишаю вам усю вашу волю. Ваша самотня гордість прибїльшує труднощі — ви можете, якщо хочете, жити поруч батька чи брата без страждання і без радості, але ви ніколи не побачите коло себе ні глуму, ні байдужості, ні сумніву щодо намірів. Тепло атмосфери, де ви житимете, завжди буде рівне й м'яке, без бурі, без найменшого

вітру. Якщо ж колись згодом ви, впевнившись, що ви в себе вдома так само, як були в своїм павільйоні, схочете ще інших елементів щастя, втіхи, розваг, то самі по своїй уподобі поширите коло їх. Материнська ніжність не знає ні зневаги, ні жалю; що вона таке? Любов без бажання. Так от, моє захоплення приховає усі почуття, які могли б здатися вам образою! Отак ми зуміємо бути благородними одне з одним. Ваша зичливість сестри, ніжний розум подруги цілком задовольняють честолюбство того, хто хоче бути вам за товариша, і ви зможете змірити його кохання по тому, яких зусиль він докладатиме, щоб його від вас заховати. Ні ви, ні я не знатимемо ревності до минулого, — ми обоє досить розумні, щоб дивитися лише вперед. Отже, ви в себе вдома, у вашому готелі, почуватимете себе так само вільною, як на вулиці Сен-Мор; але до всього цього матимете законного заступника, якого змушуєте тепер до лицарських любовних подвигів, пошану, яка надає жінкам такого блиску, і багатство, яке дозволить вам зробити стільки доброго! Огоріно, коли вам захочеться прощення, хоч і непотрібного, ви попросите його, вас до нього не змушуватиме ні закон, ні церква, воно залежатиме від вашої гордості, від власної вашої волі. Всього того, що лякає вас, могла б боятися моя дружина, але не подруга й сестра, до якої я муситиму виявляти найдобрішу ввічливість. Для мого щастя досить, щоб щасливою були ви. Хіба я не довів цього за сім років? Запорукою того, що я сказав, Огоріно, можуть бути всі ті квіти, що ви виробляли, а я зберігав, як найкоштовніший скарб, обливаючи своїми слізьми; в цих квітах, як у реліквіях перуанців, заховано всю історію нашого горя. Якщо ця таємна угода вас не задовольнить, дитя моє, я просив святу людину, що передасть вам мого листа, не замовляти за мене й слова. Я не хочу завдячувати вашим поворотом ні страхові, нав'язаному вам церквою, ні наказові закону. Тільки від вас самої я хочу здобути те просте й скромне щастя, якого прошу. А якщо ви й надалі схочете примусити мене до похмурого, позбавленого братерської посмішки життя, яким я живу вже дев'ять років,

якщо ви й надалі лишитеся в своїй пустелі, самотня й нерухома, — моя воля схилиться перед вашою. Знайте, вас і надалі, як і досі, ніхто не турбуватиме. Того божевільного, що втрутився у ваші справи і, може бути, завдав вам прикrostі, я накажу усунути»...

— Дуже вам дякую, пане, — сказала до мого дядька Оноріна, кинувши читати листа й сховавши його за корсаж, — я скористаюся з дозволу, що дає мені граф, і залишуся тут...

— Ах, — скрикнув я.

На цей вигук мій дядько стурбовано на мене подивився, а графиня глянула так лукаво, що я зразу збагнув її намір — Оноріна вивіряла, чи я не комедіант, і я мав сумну втіху й на цей раз ошукати її цим вигуком, що належав до тих криків серця, в яких так добре знаються жінки.

— Ах, Морісе! — мовила вона. — От ви вмiєте кохати!

Блискавка, що промайнула в моїх очах, стала графині ще за одну відповідь, яка вже цілком могла розвіяти рештки сумнівів, коли вони в неї ще лишалися. Отак граф використав мене до останньої хвилини. Оноріна знову витягла листа, щоб дочитати, а дядько тим часом подав мені знак. Я підвівся.

— Залишмо графиню, — сказав він.

— Морісе, ви вже йдете? — спитала вона, не дивлячись на мене.

Вона підвелася, провела нас, усе читаючи, а на порозі взяла мою руку, ніжно стиснула й сказала:

— Ми ще побачимось...

— Ні, — відповів я, до болю стискаючи їй руку. — Ви любите свого чоловіка. Завтра я їду.

Я мерщій вибіг, а вона спитала в дядька, якого я покинув:

— Що це з вашим небожем?

Бідний абат довершив мою працю, показавши на голову й на серце, ніби казав: «Він божевільний, даруйте йому, пані!» — з тим більшою правдивістю, що й сам так думав.

Через шість день я дістав посаду віцеконсула до великого портового міста в Іспанії, де я мiг за найкоротший час підготуватися до консульської кар'єри, якою обмежив

своє честолюбство. Оселившись там, я дістав від графа такого листа:

«Любий Морісе!

Якби я був щасливим, то не писав би вам; але я почав нове гірке життя. Бажання знову зробило мене молодим — з усім нетерпінням людини, якій минає сорок років, з усією мудрістю дипломата, що вміє стримувати свою пристрасть. Коли ви поїхали звідси, я ще не був допущений до павільйону на вулиці Сен-Мор, але листом мені пообіцяно дозвіл на це, ніжним і сумовитим листом жінки, що боїться хвилювань побачення. Прождавши понад місяць, я зважився піти сам і спитав через Гобен, чи можу я бути прийнятим. Я сів на стільця в алеї біля швейцарської і так просидів з годину.

— Пані хотіла передягтися, — сказала мені Гобен, бажаючи облесним для мене кокетством пояснити вагання Оноріни.

Не менш як чверть години ми не могли подолати мимовільного нервового тремтіння, подібного до того, що охоплює промовця на кафедрі, перекидалися сполоханими фразами, ніби спіймані люди, що вдають розмову.

— Слухайте, Оноріно, — сказав я з сьозами на очах, — кригу зрушено, і я так тремчу від щастя, що ви мусите дарувати мені незв'язність моїх слів. Так буде ще довго.

— Бути закоханим у власну дружину — це не злочин! — змушено всміхаючись, відказала вона.

— Зробіть мені ласку і не працюйте так, як досі. Від пані Гобен я знаю, що ви вже три тижні живете з власних заощаджень, адже ви маєте шістдесят тисяч франків ренти, і якщо ви не вертаєте мені свого серця, то хоч не залишайте в мене свого достатку.

— Мені давно відома ваша доброта...

— Якщо ваша воля залишитися тут, — відповів я, — і зберегти свою незалежність, якщо найщиріше кохання не варте, на ваш погляд, того, щоб на нього зглянутись, то хоч не працюйте більш!

Я подав їй три записи, кожен на дванадцять тисяч франків ренти; вона взяла їх, розгорнула байдуже й, прочитавши,

Морісе, замість відповіді тільки глянула на мене. О, вона зрозуміла, що я не гроші їй дав, а волю.

— Я переможена,— сказала вона, простягаючи мені руку, яку я поцілував; — приходьте до мене, коли завгодно.

Отже, вона прийняла мене, тільки зробивши велике зусилля над собою. Другого дня я побачив її озброєною удаваною веселістю і лише по двох місяцях, коли вона звикла, я побачив її справжню вдачу. Але тоді ніби повернувся чарівний травень, весна кохання, що дала мені незабутніх радощів; вона вже не боялася, вона вивчила мене. Та все ж, коли я запропонував їй поїхати до Англії, щоб там офіційно зійтися й повернутися до нового готеля, вона жажнулася.

— Чому не жити отак завжди? — спитала вона.

Я мовчки скорився.

— Може це випроба? — спитав я сам у себе, прощаючись із нею.

Ідучи до неї на вулицю Сен-Мор, я весь палав, мрії кохання наповнювали мені серце, і я думав щоразу, як юнак:

— Сьогодні вона поступиться...

Але вся ця штучна чи дійсна енергія зникала від її посмішки, від наказу її гордовитих і спокійних очей, яких не хвилювала пристрасть. Ті страшні слова, що ви колись переказали мені: «Лукреція своїм кинджалом і своєю кров'ю написала перше слово жіночої хартії — воля!» — пригадувались мені й холодили мене. Я владно почував, яка доконечна для мене Онорініна згода і як неможливо її здобути. Чи догадувалася вона про грози, що буяли в мені і коли я йшов до неї, і коли вертався? Нарешті, покинувши думку розказати їй про своє становище, я змалював його в листі. Оноріна нічого не відповіла мені, але так засмутилася, що я прикинувся, ніби й не писав нічого. Надто боляче мені було, що я завдав їй туги; вона прочитала в моєму серці й простила мене. Зараз ви довідаєтесь, як саме це було. Три дні тому вона вперше прийняла мене в своїй біло-блакитній кімнаті. Кімната була оздоблена, освітлена, повна квітів. Убрання Оноріні робило її ще чарівнішою. Волосся легкими кучерями

спадало навколо обличчя, яке ви добре знаєте; голова була вквітчана вересом; вона була в білій серпанковій сукні, в білому поясі з довгими кінцями. Ви знаєте, як їй личить таке просте вбрання, але того дня вона була нареченою, Оноріною перших днів. Але моя радість зразу прохолола, бо на обличчі в неї була страшна поважність, під цією кригою крився вогонь.

— Октаве, — сказала вона, — коли ви цього схочете, я буду вашою дружиною; але знайте, в цій поступці є небезпека; я можу скоритися...

Я зробив жест.

— Так, — казала вона далі, — я розумію, покора вас ображає, ви хочете того, чого я дати вам не можу, — кохання! Релігія, жаль — примусили мене відмовитись від обітници самоти, адже ви тут!

Вона помовчала.

— Спочатку, — продовжувала вона, — ви більшого не вимагали, а тепер хочете вашу дружину. Що ж, я повертаю вам Оноріну таку, яка вона тепер, і не хочу запевняти вас у тому, яка вона буде. Чим я буду? Матір'ю, бажаю цього. О, повірте мені, палко бажаю! Спробуйте змінити мене, я на це згодна, але якщо я помру, друже мій, не кляніть моєї пам'яті і не вважайте за впертість те, що я назвала б культом ідеалу, якби не природніше було б назвати це нез'ясовне почуття, що вб'є мене, культом божественного! Майбутнє мене вже не обходить, воно лежатиме на вас, подумайте!..

Потім сіла в тій спокійній позі, на яку ви вміли любитися, і глянула на мене, зблідлого від горя, якого вона мені завдала. Кров у мені застигла. Побачивши вражіння від своїх слів, вона взяла мене за руки й сказала:

— Октаве, я люблю тебе, але інакше, ніж ти хотів би. Я люблю твою душу. Але, знай це, люблю тебе так, що помру без жалю, служачи тобі, як східна рабиня. Це буде мені покутою!

Вона зробила більше, стала навколішки на подушку передо мною й сказала мені в підступі найвищого милосердя:

— Зрештою, може я й не помру...

Ось уже два місяці, як я змагаюся. Що робити?.. Серце моє знемоглося, я шукаю дружнього серця, щоб крикнути йому: що робити?»

Я нічого не відповів йому.

Через два місяці газети повідомили, що на англійському кораблі прибула на батьківщину дружина графа Октава; повернулася вона до своєї родини після цілої низки пригод, вигаданих так влучно, що ніхто їх не заперечував. А прибувши до Генуї, я дістав листа з повідомленням, що графиня щасливо породила своєму чоловікові сина. Дві години просидів я з цим листом у руках отут, на цій самій терасі. Через два місяці, з настирливих порад графа Октава й панів де-Гранвіля та де-Серізі, моїх заступників, зажурений смертю дядька, я погодився одружитись.

Через півроку після Липневої революції я одержав ось цього листа, що закінчує історію того подружжя.

«Пане Моріс!

Я вмираю, хоч і стала матір'ю, а може саме через це. Я добре відіграла до кінця мою жіночу роль: зрадила чоловіка, зазнала радощів, таких самих справжніх, як сльози, що їх проливають у театрі акторки. Я вмираю за суспільство, родину, шлюб, як перші христіани вмирали за бога. Не знаю, через що саме я вмираю, широко дошукуюсь цього, бо я ж не вперта; але я хочу пояснити свою недугу вам, що привели до мене небесного сцілителя, вашого дядька, чиєї поради я послухалася. Він був моїм духівником; я доглядала його під час його останньої хвороби, і він відкрив мені небо, наказавши мені й далі виконувати мій обов'язок. І я той обов'язок виконувала.

Я не ганю тих, хто забуває, я захоплююся з них, як із сильних потрібних натур; але сама я нездужаю на спогади. Я не могла вдруге відчувти те кохання серця, що ототожнює нас з коханою людиною. До останньої хвилини, ви знаєте це, я волила до вашого серця, на сповіді, до свого чоловіка: «Згляньтесь!»—але ніхто мене не пожалів. Що ж, я вмираю. Вмираю з нечуваною відвагою. Жодна куртизанка

не могла б бути веселішою за мене. Мій бідний Октав щасливий, я дозволяю його коханню житися оманами свого серця. На цю жорстоку гру я витрачаю всі сили, акторці плещуть, її вітають, засипають квітами; але невидимий соперник щодня приходиться по свою здобич — частину мого життя. Змучена, я усміхаюся до двох дітей, — але старший, мертвий, перемагає. Я вам колись казала — мертва дитина покличе мене, і я йду до неї. Близькість без кохання щохвилини безчестить мою душу. І лише насамоті я можу дати волю сльозам або мріям. Світські вимоги, господарські турботи, піклування за дитину, за щастя Октава не залишають мені ні хвилини не те, щоб підкріпитись, щоб набратися сил, яких додавала мені колись самотність. Моє серце здригається від повсякчасного напруження. Я не зуміла створити в своїй душі ту пильність, що має чуйний слух, облудну мову й тисячі очі. Не кохані уста п'ють мої сльози й цілують мені повіки, їх витирає хустка; не кохані уста, а вода відсвіжує мої запалені очі. Я — акторка й перед своєю душею, тому, мабуть, і вмираю. Я криюся з своєю тугою так пильно, що зовні її непомітно; алеж мусить вона з чогось жити — вона й точить мені життя. Я сказала лікарям, що викрили мою таємницю:

— Вигадайте мені якусь правдоподібну хворобу, інакше я потягну за собою і свого чоловіка.

Отож, Деппен, Біаншон і я умовились, я вмираю з розм'якшення якоїсь там кістки, докладно описаного в науці. Октав гадає, що я обожнюю його. Ви розумієте це? Тим то я й боюся, щоб він не пішов за мною. Прошу вас у такому разі бути опікуном молодому графові. В цьому листі ви знайдете приписку до заповіту, де я висловлю цю свою волю; ви використаєте її тільки тоді, як це буде потрібно, бо може я надто прибильшую своє значення; може втрата моєї прихильності завдасть Октавові тільки невтишимого горя, але він лишиться живий. Бідний Октав! Бажаю йому кращої дружини, ніж була я, бо він вартий кохання. А що мій дотепний шпигун уже одружився, то хай запам'ятає те, що заповідає йому квітниця з вулиці

Сен-Мор, як науку: ваша дружина мусить якнайшвидше стати матір'ю! Хай її поглинуть родинні будні, не дайте їй виростити й виплекати в серці своїм таємничу квітку ідеалу, ту божественну досконалість, в яку я вірила, ту зачаровану квітку з гарячими барвами, якої пахощі навівають огиду до дійсності. Я — свята Тереза, яка не змогла жити екстазом у монастирі з божественним Ісусом, з непорочним ангелом, що прилітає й відлітає на крилах своїх. Ви бачили мене щасливою серед моїх улюблених квітів. Я не все ще сказала вам: я бачила кохання, що розцвітало під вашим удаваним божевіллям, я затаїла від вас свої мрії, свої думки, не допустила вас до свого чудового царства. Зрештою, ради кохання до мене ви любитимете мою дитину, якщо вона лишиться колись без свого бідного батька. Сховайте ж мою таємницю так, як могила сховає мене. Не плачте за мною — я давно вже мертва, якщо правду сказав святий Бернар, що «життя немає там, де немає більше любові».

— І графиня померла, — сказав консул, ховаючи листа й замикаючи свого портфеля.

— А граф ще живий? — спитав посол. — Адже після Липневої революції він зник з політичної арени...

— Чи пригадуєте, пане де-Лора, — сказав генеральний консул, — ви бачили, як я проводив на пароплава...

— Сивого старика? — спитав художник.

— Старика сорока п'яти років, що поїхав по здоров'я й розвагу до Південної Італії. Цей старик і є мій бідний друг, мій заступник, що заїхав до Генуї, щоб попроситися зо мною і доручити мені свій заповіт... Він призначає мене опікуном над його сином. Мені не було потреби казати йому, що цього бажала й Оноріна.

— Чи знає він, що він — убійник? — спитала в барона дель Осталь панна де-Туш.

— Він здогадується про правду, — відповів консул, — це його й убиває. Я лишався на пароплаві, що віз його до Неаполя, аж поки він не вийшов з рейду; мене мусів відвезти назад човен. Якийсь час ми прощалися один

із одним, прощалися, мабуть, навіки. Бог знає, яким дорогим стає нам вірник нашого кохання, коли ми втратили ту, кого кохали! «Він набуває, — казав мені Октав, — якогось чару, осяюється ореолом». Вийшовши на корму, граф глянув на Середземне море; погода була якраз гарна, і він, зворушений, мабуть, дим видовищем, сказав мені свої останні слова: «Чи не слід було б в інтересах людського роду дошукатися, що то за непереможна сила примушує нас наперекір розумові жертвувати божественною істотою ради скороминущої втіхи?.. Я чув у своєму сумлінні крики. Оноріна кричала не сама. І я все таки схотів!.. Мене душить гризота. На вулиці Пеєн я помер би через те, що не мав утіх, а в Італії помру через те, що зазнав їх!.. Звідки ж береться незгода між двома однаково благо-родними, смію це сказати, натурами?».

Якусь хвилину на терасі стояла глибока тиша.

— Чи була вона добродісна? — запитав консул у двох жінок.

Панна де-Туш підвелася, взяла консула за руку і сказала, відвівши його на кілька кроків:

— Хіба чоловіки не винні в тому, що приходять до нас, роблять дівчину своєю дружиною, а тим часом зберігають в глибині серця ангельські образи, порівнюють нас з невідомими соперницями, чия досконалість, на їхню думку, завжди переважає нашу?

— Панно, це було б так, якби шлюб ґрунтувався на пристрасті, в цьому й була помилка двох істот, яких незабаром уже не буде. Шлюб із щирим коханням між подружжям був би раєм.

Панна де-Туш лишила консула; до неї підійшов Клод Віньйон і шепнув їй:

— А пан дель Ссталь трохи фат.

— Ні, — так само пошепки відповіла вона. — Він ще не здогадався, що Оноріна могла б покохати його! О, — сказала вона, побачивши консулову дружину, що ввійшла, — його дружина все чула, бідний!

Пробило одинадцяту годину, і гості пішли пішки додому понад морем.

— Усе це — не життя! — сказала панна де-Туш. — Ця жінка — один з найрідкіших винятків із розуміння, може бути найпотворніший, — перлина! Життя складається з різноманітних випадків, з чергування горя і втіх. Дантів рай, цей найвищий вияв ідеалу, ця безхмарна блакить є тільки в душі, і вимагати його від життя — пожадливість, проти якої постає вся природа. Такій душі досить кельї і налою!

— Ваша правда! — сказав Леон де-Лора. — Та хоч який я ледащо, а мимоволі захоплююся жінкою, що може, як та, жити поруч ательє, під одним дахом з художником, і ніколи не виходити, не бувати в світі й не бруднитися вуличним болотом.

— Таке буває місяців кілька! — з глибокою іронією сказав Клод Віньйон.

— Графиня Оноріна не єдина в своєму роді, — відповів посол, звертаючись до панни де-Туш. — Такого кохання зазнав один політичний діяч, гострий письменник — куля, що вбила його, не його самого поцілила — та, що любила його, немов замкнулася в монастирі.

— Отже, є ще великі душі й за нашої доби! — промовила Камілла Мопен, що замислилась на хвилину, схилившись на поручні.

КРАМНИЦЯ ПУСТУНА-КОТА

Посеред вулиці Сен-Дені майже на розі вулиці Пті Ліон, стояв недавно один з тих дорогоцінних будинків, що дають змогу історикам відтворити за аналогією старий Париж. Похилі стіни цього поганенького домика були ніби списані ієрогліфами. Бо яку ж іншу назву міг дати прохожий літерам X та Y, накресленим на фасаді поперечними й косими балками, що утворювали в пофарбованій стіні маленькі паралельні щілини? Видима річ, коли проїздив хоч би й легенький екіпаж, кожна та колода рухалася в своєму гнізді. Цю поважну будівлю вивершував трикутний дах, якого незабаром у Парижі вже не побачиш. Цей дах, скривлений від мінливості паризького клімату, висувався вперед на три фути на вулицю, щоб захищати від дощової води поріг дверей та прикривати стіну горища з його слуховим віконцем. Останній поверх збудовано з дощок, прибитих одна на одну цвяхами, як грифлеві дошки, — мабуть, щоб не перевантажувати цього крихкого будинку.

Одного дощового березневого ранку, молодик, старанно закутаний у своє манто, стояв під крамничним дашком проти старої оселі. Він розглядав її з захопленням археолога. Справді, цей уламок буржуазії XVI віку ставив спостерігачеві багато загадок, у кожному поверху була своя особливість: у першому чотири довгі вузькі вікна, зближені одне до одного, мали в нижній частині дерев'яні шибки, щоб утворити те непевне світло, що з його допомогою вмілий продавець надає матерії бажаного покупцям кольору. Молодик, здавалось, зовсім не зважав на цю головну частину

будинку, його очі на ній не спивялися. Не більше його цікавили й вікна другого поверху, де жалюзі були підняті і крізь великі шибки богемського скла видно було маленькі рудуваті серпанкові завіски. Він звертав виключну увагу на третій поверх, на скромне вікно з примітивною різьбою, яку варто було б вмістити до музею мистецтва та ремесл, щоб показати перші спроби французького столярства. Ці вікна мали маленькі шибки такого зеленого кольору, що молодик, коли б у нього не чудовий зір, не міг би помітити полотняних завісок у синю карту, що ховали таємницю цієї кімнати від очей профанів. Іноді цей спостерігач, коли йому набридало марне оглядання й мовчанка, що панувала в будинку й у всьому кварталі, спускав свої погляди на нижні його частини. Посмішка мимохіть з'являлася на його губах, коли він бачив крамницю, де справді було багато чого смішного. На страшенному балку, поземно покладеному на чотири стовпи, що ніби згиналися під тягарем цього дряглого будинку, було стільки шарів різної фарби, як у старій герцогині рум'ян на щоках. Посеред цього широкого балку з химерною різьбою висіла старовинна картина, де намальовано ката, що гуляє в м'яча. Це полотно звеселило молодика. Але треба сказати, що й найдотепніший з сучасних художників не вигідає такого комічного шаржу. Тварина тримала в передній лапі гілку завбільшки з себе і, ставши на задні лапи, діляла у величезного м'яча, що його кидав дворянин у вишиваному мундирі. Малюнок, фарби, аксесуари — все виконано так, наче художник хотів поглузувати з продавця і з прохожих. Час змінив цей наївний малюнок, але зробив його ще кумеднішим, бо сумлінних глядачів мусіла хвилювати деяка непевність. Наприклад, плямистий котячий хвіст вирізнявся так, що його можна було прийняти за глядача, такий бо грубий, великий і пухнастий був хвіст у котів наших предків. З правого боку картини на блакитному полі, що крізь нього видно було гниле дерево, прохожі читали: «Гійом», а ліворуч: «Наступник пана Шервеля». Сонце й дощ роз'їли більшу частину позолоти, скупно накладеної на літери цього напису, де «U» і «V» заміняли одна одну за зако-

нами нашої старої орфографії. Щоб збити пику тим, хто гадає, що світ день-у-день стає дотепніший і що сучасне шахрайство все перевершує, варто тут зауважити, що ці вивіски, які своєю етимологією вражають не одного паризького купця, це — лише мертві копії живих картин, що з їх допомогою наші вигадливі предки принащували покупців до своїх крамниць. Так «Свиня-праля», «Зелена мавпа» і т. ін. являли собою тварин у клітках, що своєю моторністю чарували прохожих, а своїм вихованням свідчили про терпіння промисловця XV століття. Такі дивини швидше збагачували своїх щасливих власників, ніж релігійні картини, що трапляються на вулиці Сен-Дені. А проте, незнайомець був там не для того, щоб любоватися на цього kota, бо вистачило б і хвилини, щоб відбити його в своїй пам'яті. Цей молодик теж мав свої особливості. Спід його плаща, зібраного складками за смаком старовинних драпувань, видно було елегантне взуття, ще помітніше серед паризького болота, бо на ньому були білі шовкові панчохи з брудними плямками, які свідчили про нетерпіння. Він, певне, йшов з весілля або балу, бо такого раннього часу тримав у руді білі рукавички, а пуклі його чорного волосся розкрутились і розсипались по плечах. Вони характеризували зачіску «à la Каракалла», яку ввела Давідова школа й пристрась до грецьких та римських форм, бо якраз ними й відзначалися перші роки цього століття. Не зважаючи на гуркіт кількох запізнілих городників, що їхали галопом до великого базару, ця, така рухлива вулиця, була тепер спокійна. Чари цього спокою знають лише ті, хто блукав порожнім Парижем тими годинами, коли його гомін, затихнувши на хвилину, знову постає і лунає віддалік, як грімкий клекіт моря. Цей незнайомець був не менш цікавий для продавців з «Пустуна-кота», як і «Пустун-кіт» для нього. Надзвичайно біла краватка робила його обличчя ще блідішим, ніж воно було справді. То похмурий, то блискучий погляд його очей гармоніював з дивним обрисом обличчя, з широким і зміїстим ротом, що нервово стискався, коли він посміхався; в його сердито зморщеному чолі було щось фатальне. А чоло хіба не найхарактерніше в людині? Коли чоло

в незнайомця виявляло пристрасть, зморшки, що склалися на ньому, своєю різкістю викликали якійсь жах, але коли воно знову набирало спокою, так легко порушваного, то дихало ясною ніжністю і надавало привабливості його обличчю, де радість, горе, любов, гнів, презирство відбивалися так щиро, що вражали й найбайдужішого. Цей незнайомець так досадував у ту хвилину, коли на горищі раптом відчинилось слухове віконце, що навіть не помітив трьох веселих облич, круглих, білих, рожевих, але таких звичайних, як ті, що вирізьблені на деяких пам'ятниках Торгівлі. Ці три обличчя, облямовані віконцем, нагадували пухнаті голівки розсіяних серед хмар ангелів, що супроводять передвічного отця. Учні вдихали вуличні випари з жадобою, що показувала, яке гаряче й зіпсоване повітря було на їхньому горищі. Показавши на цього дивного вартового, найвеселіший з крамарчуків зник і вернувся, держачи в руці інструмент, у якому негнучий метал нещодавно замінено м'якою шкірою, потім, прибравши хитрого виразу, вони покропили молодика дрібним білуватим дощем, який показував своїм запахом, що три підборіддя були щойно поголені. Ставши навшпиньки й заховавшись у глибині горища, вони гадали потішитися гнівом своєї жертви, але крамарчуки перестали сміятися, коли побачили, з яким безтурботним презирством він струсив свого плаща і з якою глибокою зневагою підвів очі на спорожніле вікно. Тої хвилини біла й делікатна рука підняла нижню частину віконної рами третього поверху по пазу з підпіркою, яка часом несподівано пускає важку раму, замість підтримувати її. Аж ось перехожий дістав нагороду за своє довге чекання. Дівоче обличчя, свіже, як одна з тих білих лілій, що цвітуть на лоні вод, з'явилося, облямоване рюшем із зборчастого серпанку, що надавав їй голові відтінку чарівної невинності. Шия та плечі в неї, хоч і прикриті брунатною тканиною, просвічувались крізь легкі щілини, утворені руками вві сні. Жодна риса соромливості не бентежила наївності її обличчя і спокою очей, що їх давно вже увічнив Рафаель у своїх величних творах: то була та сама грація, той самий спокій, що й у славетних мадонн. Був

чарівний контраст між молодими щоками цього обличчя, на якому сон ніби підкреслив надмір життєвої сили, і старезним важким вікном з дебею рамою та чорним підвіконням. Подібна до тих денних квіток, що вранці ще не розгорнули своїх пелюсток, скручених нічним холодом, дівчина, тількищо прокинувшись, повела блакитними очима по сусідніх дахах і подивилась на небо. Потім за певною звичкою спустила очі на вулицю й зустрілася зразу з поглядом закоханця. Її кокетство, певна річ, було вражене, що її бачать неодягнену, вона похапцем відступила назад, зовсім стара підпірка повернулася, і рама впала з тою швидкістю, за яку тепер цьому наївному винаходів наших предків приділено огидну назву¹. Видіння щезло. Молодикові здалося, що найблисучіша ранкова зірка сховалася раптом серед хмар. Тієї самої пори, коли відбувалися ці невеличкі події, важкі внутрішні віконниці, що захищали вікна в крамниці «Пустуна-кота», знялися немов чарами. Служник, певне сучасник вивіски, відсунув старі двері з молотком² до надвірної стіни будинку і тремтячою рукою розіп'яв чотирикутний шматок сукна, на якому було вишито жовтим шовком прізвище Гійома, Шеврелевого наступника. Багатьом проходим важко було зрозуміти, чим торгує Гійом. Крізь грубі залізні ґрати, що захищали його крамницю зовні, ледве можна було побачити загорнені в брунатне полотно пакунки в такій кількості, як оселедці, коли вони перепливають океан. Не зважаючи на таку нібито простоту цього готичного фасаду, Гійом з усіх сукнарів мав у своїй крамниці найкращий товар і найширші стосунки, а його торговельна чесність ніколи не була під підозрою. Коли хтонебудь з його товаришів складав угоду з урядом, не маючи потрібної кількості сукна, Гійом завжди готовий був його позичити, хоч яке велике було число замовлених шматків. Хитрий крамар знав тисячі способів брати собі найбільший прибуток, не маючи клопоту, як тамті, бігати до заступників, гнутися перед ними й робити

¹ Вікна із звідними рамами зуться «вікнами з гільйотиною».

² Для стукання.

багаті подарунки. Коли ж його товариші могли йому сплатити лише довгостроковими векселями, він указував на свого нотаря; як на покладливу людину, і вмів двічі використати товаришів-боржників. Такий спосіб примушував крамарів з вулиці Сен-Дені говорити, як приказку: «Боронь вас боже від Гійомого нотаря!» — коли хотіли означити невігідне дисконто. Старий крамар ніби чарами з'явився на порозі своєї крамниці в ту хвилину, коли зник служник. Гійом глянув на вулицю Сен-Дені, на сусідні крамниці і на погоду, як людина, що висіла в Гаврі й бачить Францію після довгої подорожі. Добре переконавшись, що ніщо не змінилось під час сну, він лише тоді помітив прохожого на варті. Той і собі розглядав патріарха сукнярства, як Гумбольт — першого електричного угря, коли побачив його в Америці. Гійом носив широкі штани з чорного оксамиту, кольорові панчохи й чотирикутні черевики з срібними застібками. Сурдут з чотирикутними фалдами, з чотирикутними полами й чотирикутним коміром огортав його трохи зігнуту постаць у зеленувате сукно, прикрашене білими металевими гудзиками, поруділими від ужитку. Сиве волосся було рівно зачесане й пригладжене на жовтому черепі, що скидався від того на зоране поле. Зелені, немов висвердлені, очі блищали під двома дугами, що злегка червоніли, бо брів не було зовсім. Турботи поклали йому на чолі горизонтальні зморшки, такі самі рясні, як складки на його вбранні. Це бліде обличчя виявляло терплячість, торговельну мудрість і ту хитру жадібність, якої вимагають справи. Тоді не так рідко, як тепер, траплялися старі родини, де, як дорогі традиції, зберігалися звичаї і характерні костюми їхньої професії, що серед нової цивілізації залишилися, як допотопні рештки, що Кюв'є знайшов у каменярях. Голова сім'ї Гійом був одним з цих поважних охоронців старовинних звичаїв: в нього часом прохоплювався жаль, що немає «міського голови», а про присуд торговельного суду він ніколи не говорив інакше, як називаючи його «консульським вироком». Вставши, за звичкою, першим у домі, він чекав, не сходячи з місця, приходу трьох крамарчуків, щоб покаратати їх за спізнення. Ці молоді учні

Меркурія не знали нічого жахливішого, як мовчазне розглядання, з яким хазяїн обслідував їх обличчя й рухи понеділками вранці, шукаючи в них доказів та слідів їхньої гульні. Але тепер старий сукнар не звернув ніякої уваги на своїх учнів: він шукав причини заклопотаності, з якою молодик у шовкових панчохах і плащі підводив навперемінку очі то на його вивіску, то в середину його крамниці. День усе яснішав і давав змогу помітити в ній загразоване бюрко під старовинними шовковими зеленими завісами, де лежали величезні книги, як німі торговельні оракули. Здавалось, надто зацікавлений незнайомиць зазіхав на це маленьке приміщення, хотів зняти план з бокової їдальні, яка освітлювалась великим вікном у стелі і з якої вся родина, зібравшись укупі, легко могла бачити за їжею геть усе, що могло трапитись на порозі крамниці. Така велика зацікавленість до його крамниці та помешкання здалася підозрілою крамареві, що зазнав режиму «максимум»¹. Гійом, звичайно, гадав, що ця зловісна постать має певні наміри на касу «Пустуна-кота». Нишком натішившись мовчазним поєдинком між хазяїном і незнайомцем, старший з крамарчуків наважився стати поруч пана Гійома, коли побачив, що молодик потай поглядає на вікна третього поверху. Зробивши два кроки на вулицю й підвівши голову, він наче побачив Огюстіну Гійом, що враз і зникла. Незадоволений прозірливістю свого старшого продавця, сукнар скося глянув на нього; аж раптом спільні побоювання, які викликала в душі купця і закоханого крамарчука присутність цього прохожого, розвіялись — незнайомиць гукнув візника, що їхав на сусідній майдан, і швидко сів у екіпаж з удаваною байдужістю. Цей від'їзд був бальзамом на серце й інших крамарчуків, бо вони боялись зустрітись з жертвою свого жарту.

— Ну, що ж ви стоїте тут, склавши руки? — сказав Гійом своїм трьом неофітам. — Он колись, як я був у Шевреля, я вже встигав оглянути більш, як дві штуки сукна.

---

¹ Тверді діни на хліб, що запровадив 1793 р. Конвент для боротьби з хлібною спекуляцією.

— Виходить, тоді раніш світало? — сказав другий продавець, що виконував цю роботу.

Старий крамар не міг стримати посмішки. Хоч двом з цих молодиків, яких доручили його піклуванню їхні батьки, багаті мануфактурники з Лув'є та Седана, варт було лише попросити сто тисяч франків, і вони б їх одержали того дня, коли зможуть влаштуватися самостійно, — все ж таки Гійом уважав за потрібне тримати їх під старовинним деспотичним доглядом. Цей догляд незрозумілий тепер у блискучих сучасних магазинах, де продавці хочуть забагатіти в тридцять років. Сукнар примушував своїх працювати, як негрів. Ці три крамарчуки виконували роботу, що зморила б десятох службовців, теперішнє розкошування якими роздирає стовпці бюджету. Ніякий шум не турбував спокою цього врочистого дому, де завіси на дверях завжди ніби змазані олією, а кожна дрібна мебля має ту поважну чистоту, яка свідчить про лад і сувору ощадність. Часто найжартівливіший з крамарчуків писав для штуки на грюєрському сиру, який давали їм на свіданок і до якого вони не доторкались, дату свого вступу на роботу. Цей жарт і інші такі жарти примушували іноді посміхатись молодшу з двох Гійомових дочок, гарненьку дівчину, яку саме й бачив причарований прохожий. Хоч кожний з учнів, навіть і старший, платив за себе чималі гроші, ніхто з них не був такий відважний, щоб залишитися за столом хазяїна, коли подавали десерт. Коли Гійомова дружина збиралася приправляти салат, бідолашні молодики тремтіли, гадаючи про те, як скупно вміє її обачна рука наливати туди олії. Не можна було й подумати переночувати не вдома, не давши задовго наперед імовірної причини до цього порушення правила. Щонеділі два крамарчуки по черзі супроводили Гійому родину до обідні й вечірні в Сен-Ле. Панна Віржині й Огюстіна, скромно вдягнені в ситець, брали під руку крамарчука і йшли вперед під пильним поглядом матері, що замикала маленький родинний похід з чоловіком, якого вона привчила носити два грубі молитовники в сап'яновій оправі. Другий продавець не одержував платні. А той, що за дванадцять років вилив ставість та скром-

ність і його за це присвятили до таємниць фірми, одержував вісімсот франків нагороди за свої труди. На деякі родинні свята його нагороджували подарунками, яким лише зморщена й суха рука Гійомової дружини надавала ціни: плетеним гаманцем, напханим бавовною, щоб можна було побачити його ажурний малюнок, міцно сплетеними шлейками або кількома парами панчіх з грубого шовку. Іноді, правда дуже рідко, цьому першому міністрові дозволяли взяти участь у родинних розвагах, — або поїхати за місто, або після місяців чекання використати своє право і замовити ложу на п'єсу, яку в Парижі вже забули. Щождо трьох інших крамарчуків, то мур пошани, що відділяв колись майстра-сукнаря від його учнів, стояв міцно між ними й старим купцем, і, здавалося, їм легше було б украсти штуку сукна, ніж порушити цей священний етикет. Така ріжниця може здатися сьогодні смішною, але ці старі фірми були школами звичок і чеснот. Хазяїн усиповляв своїх учнів, за їхню білизну дбала хазяйка, вона її латала й навіть поновлювала. Захворює крамарчук, він стає об'єктом справжніх материнських піклувань. За важкої хвороби хазяїн витрачає свої гроші, запрошуючи найвидатніших лікарів, бо він відповідає не лише за звичаї і знання цих молодиків перед їхніми батьками. Коли один з них, чесний характером, зазнавав якогось лиха, старі крамарі вміли оцінити розум, розвинений ними, і не вагаючись, звіряли на нього щастя своєї дочки, як раніш своє добро. Гійом був один з таких старовинних людей, і хоч він мав чудноти, але мав також і всі якості. І ось Жозеф Леба, його перший продавець, сирота й без достатку, був, на його думку, майбутнім женихом для Віржині, його старшої дочки. Але Жозеф зовсім не поділяв думок свого хазяїна, хоч і знав, що той за ціле царство не віддасть заміж другої дочки перед першою. Нещасний продавець почував, що його серцем цілком заволоділа Огюстіна, молодша.

Щоб зрозуміти це почуття, що вирросло потай, треба докладніше обізнатися з механізмом необмеженої влади, яка керувала домом старого сукнаря.

Гійом мав двох дочок. Старша, Віржині, була справжнім портретом своєї матері. Гійомова дружина, дочка Шевреля, сиділа на лавці в конторі так прямо, що не раз чула, як пустини билися об заклад, що її посаджено на палю. Худе й довге обличчя виявляло надмірну побожність. Пані Гійом, позбавлена грації і приємних манер, прикрашала звичайно свою майже шестидесятилітню голову чепцем незмінної форми, оздобленим пелюстками, як у вдовиць. Усі сусіди прозивали її «сестра-воротарка». Висловлювалась вона коротко, а в її рухах було щось схоже на уривчастість роботи телеграфа. Її світлі, як у kota, очі, здавалось, гнівалися на всіх за те, що сама вона негарна. Віржині, вихована, як і її молодша сестра, під деспотичними законами своєї матері, дійшла двадцяти восьми років. Молодість зменшувала неприємний вираз, якого набувало часом її обличчя через свою подібність до матері. Але суворе материне виховання наділило її двома великими якостями, що можуть усе надолужити — вона була лагідна й терпляча. Огюстіна ж, який чи й минуло вісімнадцять років, не скидалася ні на батька, ні на матір. Вона була з тих дітей, які через брак будьякого фізичного зв'язку з батьками, potwierджують приказку добродесних жінок, що «діти від бога». Огюстіна була маленька, або, щоб краще її змалювати, — мініатюрна. Цьому градіозному, глибоко широму й чарівному створінню великосвітська людина могла закинути лише убогість рухів, певну тривіальність манер та іноді ніяковість. Її мовчазне й нерухоме обличчя дихало швидкоплинним смутком, який опановує молодих дівчат, надто легкодухих для того, щоб насмілитись перечити матерній волі. Завжди скромно вдягнені, сестри могли задовольнити прирощенне жіноче кокетство лише розкішною чистотою, яка їм надзвичайно личила й надавала їм гармонії з блискучими прилавками та полицями, де старий служник не стерпів би й порошок, і з старовинною простотою навколо них. Приневолені самим життям шукати елементів щастя у завнятій праці, Огюстіна й Віржині досі тишили тільки свою матір, що раділа нишком з досконалості характерів своїх дочок. Наслідки такого

виховання легко уявити. Виховані для торгівлі, звиклі слухати лише міркування та нудні меркантильні розрахунки, вивчивши лише граматику, бухгалтерію, трохи історії старого заповіту, історію Франції за Рагуа і читаючи книжки тих авторів, що їх дозволила мати, вони не мали широко розвинених поглядів. Дівчата вміли добре господарити, знали, що по чім, цінили труднощі, з якими дістаються гроші, тому були ощадливі й дуже поважали купецький стан. Не зважаючи на багатство свого батька, вони вміли латати, як і вишивати. Часто мати казала, що вивчить їх і варити, щоб уміли замовити обід та вилаяти куховарку по знавецькому. Не знаючи зовсім розваг і бачачи, як тече зразкове життя їхніх батьків, вони дуже рідко заглядали поза стіни старого батьківського будинку, що для їхньої матері був за всесвіт. Збори, викликані родинними святами, — це й усі були радощі, яких вони сподівалися на землі. Коли у великому залі на другому поверху повинні були угощати панію Роген, панну Шеврель, що була на п'ятнадцять років молодша від своєї кузини й носила діаманти; молодого Рабурдена, помічника начальника в міністерстві фінансів, багатого парфумера Цезаря Біротто з його дружиною; Камюзо, найбагатшого торговця шовковими тканинами на вулиці Бордоне, та його тестя пана Кардо, двох чи трьох старих банкірів і жінок бездоганної поведінки, — то готування до цих вечірок було розвагою в одноманітному житті цих трьох жінок, бо треба було особливим способом викладати, а потім складати срібло, саксонську порцеляну, свічки й кришталі. Вони ходили туди й сюди, клопочучись так, як черниці для прийому єпископа. А ввечері, коли дівчата, натомлені витиранням, чищенням, складанням та прибиранням цих святкових прикрас, допомагали матері роздягатися перед сном, вона казала їм:

— Ми сьогодні нічого не зробили, діти мої.

Коли на цих урочистих зборах «сестра-воротарка», ідучи до своєї спальні грати партію в бостон, віст або трик-трак, дозволяла танцювати, цей дозвіл уважали за геть несподіване блаженство, за таке щастя, як і піти на

великий бал, куди Гійом водив дочок два-три рази під час карнавалу. Крім того, раз на рік чесний сукнар улаштував бал, для якого нічого не шкодував. Хоч які багаті й виборні були запрошені гості, ніхто з них не відмовлявся, адже до величезного кредиту, до багатства й давнього досвіду Гійома зверталися найвизначніші торговельні фірми. Але дві дочки шановного крамаря не використовували, як цього можна було б сподіватися, тої науки, що дає великосвітське товариство молодим душам. Вони вдягали на ці бали, які все ж записувалися до вексельних книг фірми, такі вбогі прикраси, що самі червоніли. В їхній манері танцювати не було нічого визначного, а догляд матері не дозволяв їм підтримувати розмову з своїми кавалерами, інакше як за допомогою «так» і «ні». Потім закон вивіски «Пустуна-кота» наказував їм вертатися додому об 11 годині, — час, коли бали та вечірки починають жвавішати. Отже, їхні розваги, хоч зовні й відповідали батьковому достаткові, часто ставали нудні через обставини, що впливали із звичок та принципів цієї родини. Щодо буленого їхнього життя, то закінчити його малюнок можна одним зауваженням. Пані Гійом вимагала, щоб її дочки були зовсім одягнені зранку, спускалися вниз щодня о тій самій годині, і підпорядковувала їхню роботу монастирським правилам. Але Огюстіна мала випадково величну душу, бо почувала порожнечу такого існування. Іноді вона підводила свої блакитні очі, наче запитуючи глибину темних сходів і вогких крамниць. Зміривши це монастирське мовчання, вона, здавалось, прислухалася здалека до невиразного відгомону того пристрасного життя, яке почуттям надає більше цінні, ніж речам. Тієї хвилини її обличчя рожевіло, недіяльні руки впускали серпанок на конторку з вилощеного дубу, а мати зараз же промовляла голосом, завжди різким, навіть у найніжнішому тоні:

— Огюстіно, про що ви думаєте, моє золото?

Може «Іпполіт, граф Дуглас» або «Граф де-Коміндж», два романи, допомогли розвинутися думкам молоді дівчини. Ці романи Огюстіна таємно поглинула ночами

минулої зими, знайшовши їх у шафі куховарки, яку пані Гійом нещодавно звільнила. Вираз неясного бажання, ніжний голос, ясніва шкіра й блакитні очі Огюстіни запалили в душі бідного Леба кохання, разом палке й шанобливе. Через легко зрозумілий каприз Огюстіна не почувала аж ніякої прихильності до сироти — може тому, що вона не знала про його кохання. Зате довгі ноги, темне волосся, грубі руки й огрядна постать першого продавця дуже подобалися Віржині. Вона хоч і мала п'ятдесят тисяч екую посагу, але її ще ніхто не сватав. Ніщо не могло бути природніше, як ці дві протилежні пристрасті, народжені серед мовчання темних прилавків, як розцвітають фіалки в глибині лісу. Німе й постійне споглядання, з'єднуючи цю молодь у неймовірній потребі розваги, серед упертої праці та побожної тиші мусіло, рано чи пізно, викликати почуття кохання. Звичка часто бачити чиясь обличчя непомітно примушує вбачати в ньому душевні якості й стирати всі хиби.

— Він так розгнівався, що нашим дочкам незабаром доведеться навколішки ставати перед женихом, — подумав Гійом, читаючи першого декрета, яким Наполеон прискорював час рекрутського набору.

Того дня, глибоко зажурений тим, що його старша дочка в'яне, він пригадав, що й сам одружився з Шеврелевою дочкою, перебуваючи майже в такому самому становищі, як Жозеф Леба і Віржині. Яке добре діло — видати заміж дочку й виконати священний обов'язок, віддячивши сироті таким самим добродійством, яке він сам мав від свого попередника в таких самих обставинах! Маючи тридцять три роки, Жозеф Леба думав про п'ятнадцять років ріжниць, що лежали між ним та Огюстіною. До того ж, кмітливості, щоб зрозуміти Гійомові наміри, йому не бракувало, невблаганні принципи купця були йому достатньо відомі, він знав, що молодша ніколи перед старшою не одружиться. Тож нещасний продавець, у якого серце було таке добре, як ноги — довгі, а тіло — гладке, мовчки страждав.

Такі справи були в цій маленькій республіці, що серед вулиці Сен-Дені скидалася на монастир трапистів. Але,

щоб дати точний звіт про зовнішні події, як і про почуття, треба вернутися на кілька місяців раніш від тої сцени, якою починається це оповідання. Уже смеркалося, коли якийсь молодик проходив повз темну крамницю «Пустуна-кота» і спинився на хвилину, розглядаючи картину. Кожен художник полюбувався б з неї. Крамниця, ще неосвітлена, утворювала чорне тло, на якому видно було крамареву ідальню. Лампа розливала в ній жовте світло, що надає такої краси картинам голландської школи. Сніжнобіла білизна, срібло, кристаль утворювали блискучі аксесуари, ще більше прикрашаючи яскраву протилежність між темрявою і світлом. Постать господаря, його дружини, обличчя крамарчуків, чисті риси лиця в Огюстїни, від якої за два кроки сиділа гладка повнощока дівчина, становили разом таку цікаву групу, голови ці були такі оригінальні, кожен характер виявлявся так широко, спокій, тиша і скромність життя цієї родини почувались так глибоко, що в митця, звиклого змальовувати природу, неодмінно мусіло з'явитись розпачливе бажання віддати цю короткочасну сцену. Той прохожий був молодий художник, що сім років тому дістав першу премію з малярства. Він вернувся з Рима. Поезія наповнювала його душу. Рафаель і Мікель Анджело переситили йому очі, що бажали справжньої природи після довгого перебування в розкішній країні, де мистецтво розкидало скрізь свою величність. Таке було — хибне чи правдиве — його особисте почуття. Після довгого шаленства італійських пристрастей, його серце жадало одної з тих скромних, зосереджених дів, яких у Римі, на жаль, він бачив лише на картинах. Від надпориву, що викликала в його екзальтованій душі природна картина, з якої він любувався, він упав, природна річ, у великий подив перед головною особою — Огюстїна здавалася задумливою і нічого не їла. Лампа стояла так, що все світло падало їй на обличчя, тому її груди, здавалось, рухалися у вогняному колі, яке різкіше окреслювало контури її голови і освітлювало її майже надприродно. Мимоволі митець порівняв її з ангелом-вигнанцем, що згадує про небо. Майже невідоме почуття, шире кипуче кохання

залило йому серце. Постоявши якусь хвилину, мов пригнічений тягарем своїх думок, він відірвався від свого щастя і, вернувшись додому, нічого не їв і зовсім не спав. Другого дня він пішов до свого ательє і не виходив звідти, аж поки не поклав на полотно чар тієї сцени, спогад про яку його якось фанатизував. Його щастя було неповне, поки він не мав вірного портрета свого божка. Він часто проходив повз крамницю «Пустуна-кота» і навіть зважився увійти в неї, переодягнений, двічі чи тричі, тільки б ближче побачити чарівну істоту, яку пані Гійом покривала своїм крилом. Впродовж восьми місяців, віддавшись своєму кохання і пензлям, він став невидимий для своїх найближчих друзів, занедбав товариство, поезію, театр, музику і свої найдорожчі звички. Одного ранку Жіроде вдерся силою, порушуючи накази, що їх митці вміють обходити, добився до нього й розбудив таким питанням:

— Що ти виставиш у Салоні?

Митець схопив приятеля за руку, повів до ательє і відкрив невеличку картину на мольберті й портрет. Поволі й жадібно розглянувши ці два шедеври, Жіроде кинувся приятелеві на шию й поцілував його, не знаходячи слів. Свої хвилювання він міг передати лише так, як сам їх почував — від душі до душі.

— Ти закохався? — спитав Жіроде.

Обидва вони знали, що найкращі портрети Тіціана Рафаеля і Леонардо да Вінчі написані під впливом екзальтованих почуттів, які в різних умовах породжують, зрештою, усі великі твори. Замість відповіді, художник похилив голову.

— Який ти щасливий, що можеш закохатися тут, вернувшись з Італії! Не раджу тобі виставляти такі картини в Салоні, — додав славетний художник. — Бачиш, цих двох картин там не зрозуміють. Ці правдиві фарби, ця чудова робота не зможуть оцінити, публіка ще не звикла до такої глибини. Картини, що ми малюємо, мій добрий друже, це екрани, ширми. Знаєш, пишімо краще вірші й перекладаймо старих! Від них більше матимеш слави, ніж від наших нещасних полотен.

Не зважаючи на цю розумну пораду, він виставив обидві картини. Сцена домашнього життя спричинилася до справжньої революції в малярстві. Вона породила ті жанрові картини, дивна кількість яких на всіх виставках могла б навести на думку, що їх роблять суто механічно. Щодо портрета, то є мало художників, які не згадували б про це, повне життя, полотно. Для нього публіка, що в масі іноді буває справедлива, присудила вінок, який Жіроде сам поклав. Коло обох картин був великий натовп. Тут «убивали одне одного», як кажуть жінки. Спекулянти, вельможі відкрили ці два полотна подвійними наполеондорами¹: художник уперто відмовлявся продати їх або зробити з них копії.

Йому пропонували чимало грошей, щоб їх виритувати, але й купці не були щасливіші від amatorів. Хоч ця пригода й зворушила світ, але не могла досягти глибин маленької Тебаїди² на вулиці Сен-Дені. А проте, прийшовши з візитом до пані Гійом, нотарева дружина говорила про виставку при Огюстїні, яку дуже любила, і пояснила їй мету виставки. Щебетання пані Роген навіяло, природна річ, Огюстїні бажання побачити картини і сміливість нишком попросити свою кузину провести її до Лувру. Кузина зуміла перебороти пані Гійом і дістала дозвіл відірвати дівчину від нудної праці майже на дві години. Огюстїна пройшла крізь натовп до увінчаної картини. Вона затремтіла, як березовий листок, коли пізнала себе. Вона злякалася й глянула навколо, щоб прилучитися до пані Роген, але її вже відділив від неї людський потік. Ту ж мить її перелякані очі зустрілися з пекучим поглядом молодого художника. Раптом вона згадала обличчя прохожого, якого часто з цікавістю помічала, думаючи, що це — новий сусід.

— Бачите, що навіяло мені кохання! — сказав художник на вухо боязькій істоті, яку ці слова зовсім жахнули.

Вона знайшла в собі надприродну силу, щоб розіпхнути натовп і прилучитися до своєї кузини. Та все ще намага-

¹ Назва золотої монети з зображенням Наполеона I.

² Пустина в горішньому Єгипті, де в III ст. жили християнські анахорети (самотники).

лася пройти крізь масу публіки, що заважала їй дістатися до картини.

— Вас задуть, — крикнула Огюстіна, — їдьмо!

Але в Салоні бувають хвилини, коли двом жінкам не завжди вільно пройти з галереї. Безладний рух натовпу штовхнув панну Огюстіну Гійом з її кузиною на кілька кроків до другої картини. Випадково їм легко було разом підійти до картини, відомої через моду, що цього разу була в згоді з талантом. Здивований вигук нотаревої дружини загубився в гомоні й гудінні натовпу. Щождо Огюстіни, то вона мимоволі заплакала, побачивши цю чудову сцену, і від якогось майже нез'ясовного почуття поклала пальця на уста, коли помітила^в кроків за два від себе захоплене обличчя молодого художника. Незнайомець відповів, кивнувши головою, і показав на пані Роген, як на невчасного гостя, даючи цим знати Огюстіні, що він її зрозумів. Ця пантоміма мов жаром обкинула все тіло бідної дівчини, що почувала себе вже в змові з художником. Задушлива спека, безперервна лава найблисучішого вбрання, запаморочення від зміни фарб, численність живих і намальованих облич, золоті рами — все це п'янило її і збільшувало її хвилювання. Вона мабуть знепритомніла б, коли б, не зважаючи на цей хаос вражень, у глибині її душі не з'явилась невідома насолода, оживляючи всю її істоту. Проте, вона вважала, що потрапила в жахливу пастку того демона, про якого віщували їй громові казання проповідників. Ця хвилина була для неї ніби хвилиною безумства. Вона бачила, що до екіпажу кузини її проводить той молодик, повний щастя і кохання. Під впливом зовсім нового зворушення, сп'яніння, що якимось підкоряло її природі, Огюстіна, послушавши красномовного голосу свого серця, глянула кілька разів на молодого художника, виявляючи перед ним своє замішання. Рум'янець щік ніколи так яскраво не контрастував з білістю її тіла. Художник побачив тоді цю красу в усьому розцвіті, цю чистоту в її славі. Огюстіна відчула якусь радість, змішану зо страхом, думаючи, що її присутність дає щастя тому, чие ім'я було на устах у всіх, чий талант давав безсмертя швидкоплинним образам. Її

кохають! В цьому годі було сумніватися. Коли художник зник з її очей, його прості слова ще бриніли в її душі: «Ви бачите, що мені навіяло кохання». Биття серця, ставши глибшим, здавалося їй бодем, стільки бо невідомих сил розбудила в ній розпалена кров. Вона прикинулась, ніби їй дуже болить голова, щоб не відповідати на кузинині питання про картини. Але вернувшись, пані Роген не могла не сказати пані Гійом про славу, якої здобув «Пустун-кіт». А Огюстіна тремтіла всім тілом, коли почула про материне бажання піти до Салону й побачити там свій будинок. Дівчина знову заявила про своє нездужання і дістала дозвіл іти спати.

— Ось що буває після всіх тих видовищ, — скрикнув Гійом, — голова болить! Хіба дуже цікаво побачити на картині те, що бачать на нашій вулиці щодня? Не кажіть мені про цих художників, таких самих нужденних, як і письменники. Якого біса треба було їм брати мій будинок і зневажати його в своїх картинах?

— Це дасть нам змогу продати кількома аршинами сукна більше, — сказав Жозеф Леба.

Це зауваження не перешкодило торговельному судові ще раз засудити мистецтво й літературу. Не важко зрозуміти, що ці міркування не додали багато надії Огюстіні, яка вперше віддалася вночі мріям про кохання. Події цього дня були, як сон, і їй подобалося відновляти його в своїх думках. Вона перейнялася страхом, надіями, сумнівами, всіма хвилюваннями почуттів. Яку порожнечу бачила вона в цьому чорному́ домі і які скарби знайшла в своїй душі! Бути за дружину талановитій людині, поділяти її славу! Яке спустошення мусіла зробити така думка в серці дитини, вихованої в родинному лоні! Яку надію мусіла вона збудити в дівчині, що жила досі вульгарними принципами, а тепер забажала елегантного життя! До в'язниці впав сонячний промінь. Огюстіна покохала відразу. Вона піддалася, не думаючи, адже стільки її почуттів були підлещені. Хіба не ставить кохання призми між світом і очима вісімнадцятилітньої дівчини? Нездатна завбачати жорстокі нещастя, що випливають із спілки закоханої жінки з чоло-

віком з уявою, вона вважає, що мусить зробити його щасливим, і не бачить нерівні між собою і ним. Для неї теперішнє є майбутнім. Коли другого дня батько й мати вернулися з Салону, їх сумні обличчя виявляли якийсь розчарування. Поперше, художник зняв свої дві картини, а подруге, пані Гійом загубила свою кашемірову шаль. Дізнавшись, що картини зникли після її візиту до Салону, Огюстіна сприйняла це, як вияв тонкості почуття, а це завжди вміють оцінити жінки, майже інстинктивно.

Ранком, коли Теодора де-Соммерв'є, — таке було ім'я, що слава донесла до серця Огюстіни, — який повертався з балу, крамарчуки з «Пустуна-кота» покропили змилинами, він чекав появи своєї наївної подруги, яка не знала про його присутність. Двоє коханців бачилися тільки вчетверте після сцени в Салоні. Перешкоди, які ставив режим Гійомового дому для палкого характеру художника, надавали його почуттю до Огюстіни легко зрозумілої палкості. Як приступити до дівчини, що сидить у конторі між двома такими жінками, як Віржині й пані Гійом? Як листуватися з нею, коли мати ніколи від неї не відходить? Умілий, як і всі закохані, вигадувати собі нещастя, Теодор уважав за свого суперника одного з продавців, а інших — за його помічників. Якби він і обминув стількох Аргусів¹, то зазнав би поразки від суворого погляду крамаря і пані Гійом. Скрізь перешкоди, скрізь розпач! Сила пристрасті перешкоджала молодому художникові знайти ту вмілу спритність, що у в'язнів і коханців здається останнім зусиллям розуму, розпаленого дикою потребою волі або вогнем кохання. Теодор бігав тоді по кварталі нестримно, як божевільний, начебто рух міг підказати йому якусь раду. Добре виснаживши свій розум, він надумав підкупити товстощоку служницю. Отже, вони встигли обмінятися кількома листами за два тижні після нещасного ранку, коли Гійом і Теодор так добре оглянули одне одного. Тепер закохані умовились бачитися певними годинами дня й неділями в Сен-Ле на обідні та вечірні. Огюстіна надіслала своєму любому Тео-

¹ Міфічний стоокій і всевидючий герой.

дорові список родичів і домашніх друзів. До них молодий художник намагався знайти підступ і зацікавити, якщо можливо, своїми любовними думками котрусь із тих душ, заклопотаних грішми і торгівлею, яким справжня пристрасть мусіла здаватися дивовижною, нечуваною спекуляцією! А втім, ніщо не змінилося в звичках «Пустуна-кота». Якщо Огюстіна була неуважна, якщо вона, наперекір усім законам домашньої хартії, йшла до своєї кімнати і там горщиком з квіткою подавала сигнали, якщо вона зіздхала, задумувалась, ніхто, навіть сама мати не помічала цього. Цей випадок здивує тих, хто може зрозуміти дух цього будинку, де думка, позначена поезією, мусіла суперечити істотам і речам, де ніхто не міг дозволити собі ні руху, ні погляду, якого б не помітили й не проаналізували. А проте, в цьому не було нічого надзвичайного: спокійний корабель, що плыв бурхливим морем паризького майдану під прапором «Пустуна-кота», був у владі одної з тих бур, що їх можна назвати рівноденними, бо вони з'являються періодично. Уже два тижні п'ятеро людей екіпажу, пані Гійом і Віржині віддалися надмірній роботі, відомій під назвою складання інвентаря. Пересували всі паки й перевіряли довжину шматків, точно позначаючи вартість кожного відрізка! Старанно переглядали прив'язані картки, дізнаючись, коли куплено сукно. Встановлювали поточні ціни. Ввесь час стоячи на ногах з аршином у руці, з пером за вухом, Гійом скидався на капітана, що командує судном. Його пронизливий голос сягав у потайне віконце, запитуючи глибину льохів нижньої кранниці й виголошуючи варварські вислови комерції, яка користується тільки загадками:

— Як з Г-Н-З? — Скуплено. — Скільки лишилося від К-Х? Два аршини. — Яка ціна? — П'ять, три. — Призначте по три всі А, всі У-У, всі М-П й решту В-Д-О.

Тисячі інших висловів, таких самих незрозумілих, гуляли по всій конторі, як вірші сучасної поезії, коли б їх читали одне одному романтики, щоб підтримати своє захоплення одним з своїх поетів. Ввечорі Гійом, замкнувшись з своїм продавцем та дружиною, зводив рахунки, починав нові, нагадував тим, хто запізнівся сплатити, і писав накладні.

Всі троє виконували цю величезну роботу, а її наслідки, записані на найкращому папері, свідчили перед фірмою Гійом, що стільки було грішми, стільки крамом, стільки векселями та позичковими листами, що вони не винні ні су, а їм винні сто чи двісті тисяч франків, що капітал зростає, що ферми, будинки, ренти треба збільшити, поновити, подвоїти. Звідси з'являлася потреба з більшим ніж будь-коли запалом збирати нові екю, і ніколи не спадало на думку цим працьовитим мурашкам спитати себе: «А навіщо?» Зважаючи на цю щорічну метушню, щаслива Огюстіна втекла від недріманності своїх Аргусів. Нарешті, в суботу ввечері інвентар скінчили. Цифри обігового капіталу давали досить нулів і, на знак задоволення, Гійом скасував сувору заборону цього року про десерт. Хитрий сукнар тер руки і дозволив крамарчукам залишатися за столом. Як тільки кожний матрос екіпажу скінчив свою чарку домашньої наливки, почувся гуркіт карети. Родина поїхала дивитись «Сандрільйону» у Вар'єте, а два наймолодші крамарчуки дістали по шестифранковому екю і дозвіл піти, де вони схочуть, але щоб вернулися додому до півночі.

Не зважаючи на цю гульню, в неділю вранці старий сукнар устав о шостій годині, надів своє брунатне вбрання, що його надзвичайні відтінки завжди давали йому однакове задоволення, почепив золоті застібки до пояса своїх широких шовкових штанів, потім о сьомій годині, коли всі в домі ще спали, прийшов до свого кабінету, що був суміжний з крамницею першого поверху. Освітлювався він кризь вікно, заграшоване дебелими залізними смугами, яке виходило на маленьке чотирикутне подвір'я, подібне до колодязя, бо було оточене чорними мурами. Старий сам відчинив такі знайомі йому віконниці, оббиті толем, і підняв половину рами, підсунувши її по пазах. Холодне повітря з подвір'я освіжило гарячу атмосферу цього кабінету, що пашила звичайним у конторах духом. Крамар усе стояв, поклавши руку на брудні ручки комишового крісла, оббитого сап'яном, який втратив свій первісний колір, і ніби не зважувався сісти на нього. Він глянув зворушено на бюро з подвійним шюпітром, де проти його власного місця

відведене було й місце для його дружини під маленькою аркою в стіні. Гійом дивився на нумеровані теки, стрічки, інструменти, залізо для штампування сукна, каси, всі речі давнього походження, і йому здавалося, що бачить себе перед викликаною тінню Шевреля. Він присунув собі того самого стільчика, де сидів колись перед своїм небіжчиком хазяїном. Цього стільчика, оббитого чорною шкірою з вилізлим по кутках, але нерозгубленим кінським волосом, він поставив тремтячою рукою на те саме місце, де його ставив попередник. Потім з невимовним хвилюванням смикнув дзвоник, що висів якраз у головах ліжка Жозефа Леба. Коли рішучий удар завдано, старий крамар, для якого ці спогади, певна річ, були занадто важкі, взяв кілька одержаних векселів і дивився на них, нічого не бачачи, коли це раптом увійшов Жозеф Леба.

— Сідайте тут, — сказав йому Гійом, показуючи на стільчика.

Тому, що старий сукнар ніколи не запрошував його сідати при собі, Жозеф Леба здригнувся.

— Що ви думаєте про ці векселі? — спитав Гійом.

— Їх ніколи не сплатять.

— Чому так?

— Бо я знаю, що Етьєн і товариство позавчора платили золотом.

— Ох, ох! — скрикнув сукнар. — Треба бути дуже хворим, щоб показувати свою жовч. Поговорім про інше. Жозефе, інвентар уже скінчений.

— Так, хазяїне, і дивіденд з найкращих, які ви тільки мали.

— Та не вживайте цих нових слів. Скажіть, прибуток, Жозефе. Ви знаєте, мій хлопче, що цимз наслідками ми трохи й вам зобов'язані? Тому я не хочу, щоб ви одержували платню. Пані Гійом подала мені думку запропонувати вам частину прибутку. Ну, Жозефе, «Гійом і Леба», — хіба ці слова не утворять гарну торговельну фірму? Можна було б додати «і товариство», щоб заокруглити напис.

Сльози виступили на очах у Жозефа Леба, хоч він старався заховати їх.

— Ах! Пане Гійом, чим я міг заслужити стільки доброти? Я тільки виконував свій обов'язок. Ви й так уже зробили багато бідному сироті...

Він чистив правою рукою лівий манжет і не зважувався подивитись ва крамаря. Той посміхався, думаючи, що цього скромного молодика треба, мабуть, підбадьорити, як і з ним це колись було, щоб домовитися до кінця.

— А проте, — казав далі батько Віржині, — ви не варті цієї ласки, Жозефе. Ви не довіряєте мені так, як я вам (продавець раптом підвів голову). Ви знаєте секрет каси. Протягом двох років я говорив вам майже про всі свої справи. Послав вас на фабрику. Крім того, я не ховаю від вас нічого. А ви?.. Ви щось маєте на серці, а не сказали мені ні слова (Жозеф Леба почервонів). Ха, ха! — скрикнув Гійом, — ви гадали обдурити такого старого лиса, як я? Мене, що передбачив, як ви знаєте, банкрутство Лекока.

— Як, — відповів Жозеф Леба, дивлячись на хазяїна так уважно, як і той на нього, — як ви знаєте, кого я кохаю?

— Я все знаю, хитрику, — сказав йому поважний і хитрий продавець, потягнувши його за кінчик вуха. — І я прощаю, бо й сам робив те саме.

— І ви мені її віддасте?

— Так, з п'ятдесятьма тисячами екю, ще й залишу тобі стільки ж. І почнемо торгувати на нових витратах, під новою торговельною фірмою. Ми ще заварим справу, хлопче, — скрикнув старий купець, підводячись і розмахуючи руками. — Знаєш, зятю, на світі нема кращого за торгівлю. Ті, хто питає, яке вона дає задоволення, то дурні. Пильнувати справ, уміти керувати на місці, чекати з тугою, немов граючи у карти, чи збанкрутує Етьєн і товариство, бачити, як проходить полк імператорської гвардії, одягнений у наше сукно, підставити ногу сусідові — законно розуміється! — виробляти сукно дешевше, ніж інші, стежити за справою, накресленою в загальних рисах, як вона починається, росте, хитається, має успіх, знати, як міністр поліції, всі пружини торговельних фірм, щоб не помили-

тися, твердо стояти на ногах під час катастрофи, мати через листування приятелів у всіх мануфактурних містах, — хіба це не безперервна гра, Жозефе? Це ж саме життя. Я помру серед цієї метушні, як старий Шеврель, натішившись нею досхочу.

В запалі своєї гарячої імпровізації, Гійом майже не дивився на свого продавця, а той плакав гіркими слізьми.

— Та ну ж бо, Жозефе, мій бідний хлопче, що це тобі?

— Ох, я так люблю її, так, пане Гійом, що в мене серце завмирає, я гадаю...

— Ну, хлопче, — сказав зворушений купець, — ти щасливіший, ніж гадаєш, хай йому лихо, бо вона теж тебе любить. Я це добре знаю.

І підморгнув своїми зеленими очима, дивлячись на свого продавця.

— Панно Огюстіно! Панно Огюстіно! — крикнув Жозеф Леба в запалі.

Він кинувся з кабінету, але його спинила залізна рука здивованого хазяїна і міцно поставила його перед себе.

— До чого тут Огюстіна в цій справі? — спитав Гійом, і його голос зразу охолодив нещасного Жозефа Леба.

— Хіба це не вона... що... я кохаю? — пробурмотів продавець.

Збентежений браком проникливості, Гійом сів знову, охопив свою гостроверху голову обома руками, щоб подумати про дивне становище, в якому він опинився. Засоромлений і зажурений стояв Жозеф Леба.

— Жозефе, — сказав крамар з холодною гідністю, — я говорив вам про Віржині. Коханню не накажеш, я це знаю. Мені відома ваша стриманість, ми забудемо про це. Я не видам ніколи Огюстіни перед Віржині. Ви матимете 10% з прибутку.

Продавець, якому кохання надало незвичайної мужності і красномовності, склав руки, заговорив і говорив Гійомові чверть години з таким запалом і чулістю, що становище змінилося. Коли б мова йшла про торговельну справу, старий крамар, маючи тверді правила, міг би сказати щось певне, але відкинутий за тисячу лье від комерції,

в море почуттів, без компасу, він плив нерішуче. Захопленний природною добротою, він почав молоти абищо.

— Ех, хай тобі лихо, Жозефе, ти ж знаєш, що між моїми дітьми ріжниця на десять років? Панна Шеврель не була гарна, але вона не може скаржитися на мене. Зроби, як я. Та не плач же, ну, чи не дурний ти! Це якось влаштується, ми побачимо. Завжди якось то можна вийти із скрути. Ми, чоловіки, не завжди буваємо Селадонами¹ для своїх жінок. Чи чуєш мене? Пані Гійом дуже побожна і... Ну, дитино моя, ти підеш сьогодні до обідні під руку з Огюстіною.

Такі слова кинув навмання Гійом, і вони звеселили закоханого продавця: він уже гадав про Віржині для одного з своїх товаришів. Виходячи з задимленого кабінету та стискаючи руку своєму майбутньому тестеві, він сказав впевненим голосом, що все влаштується на краще.

— Що подумає пані Гійом?

Ця думка страшенно мучила чесного крамаря, коли він лишився сам.

За сніданком пані Гійом і Віржині дивилися досить пусто-тливо на Жозефа Леба, бо крамар їм покищо не сказав нічого про своє розчарування. Продавець, здавалось, був дуже збентежений. Своєю соромливістю він заслужив ласку своєї тещі. Матрона стала така весела, що подивилась на чоловіка з посмішкою і дозволила собі кілька жартів, які з незапам'ятних часів ведуться в таких простацьких родинях. Вона взяла під сумнів зріст Віржині проти Жозефа Леба, щоб примусити їх помірятися. Ці підготовчі дурнички викликали хмару на батьковому чолі, і він навіть виявив таку прихильність до пристойності, що наказав Огюстіні взяти під руку першого продавця, ідучи до Сен-Ле. Пані Гійом, здивована делікатністю свого чоловіка, похвально хигнула йому головою. Похід рушив у такому порядку, що не міг викликати ніяких глузливих тлумачень у сусідів.

— Чи не гадаєте ви, панно Огюстіно,— казав, хвилюючись, продавець,— що купецька дружина може розважа-

---

¹ Герой пастушого роману французького письменника Оноре д'Юрфе (XVIII ст.) «Астрея», солодкавий платонічний кохаець.

тися більше, ніж ваша мати, носити діаманти, їздити каретою, коли її чоловік має добрий кредит, як от пан Гійом, наприклад? О, я, якби одружився, то бажав би взяти на себе весь тягар і бачити свою дружину щасливою. Я не посадив би її в конторі. Бачите, в сукнарській справі жінки тепер не такі потрібні, як колись. Пан Гійом мав радію робити так, як він робив, а до того ж це був і смак його дружини. Але хай дружина знається трохи на рахівництві, листуванні, роздрібній торгівлі, на замовленнях та своєму господарстві, щоб не бути без діла,— оце й усе. А о сьомій годині, коли крамниця зачинена, я розважатимусь, їздитиму до театру, в гості... Але ви мене не слухаєте?

— Ні, слухаю, пане Жозеф. А що ви скажете про малярство? Це гарна робота?

— Так, я знаю одного маляра, пана Лурдуа, у нього водяться грошенята.

Отак розмовляючи, родина дійшла до церкви Сен-Ле. Тут пані Гійом обняла права і вперше посадила Огюстіну поруч себе. Віржині сіла на четвертому стільці поруч Леба. Під час проповіді все йшло гаразд між Огюстіною і Теодором. Той, стоячи за колоною, палко молився на свою мадонну, але під час піднесення дарів пані Гійом трохи запізно помітила, що її Огюстіна тримає молитовника догори ногами. Вона збиралася дуже вилаяти її, а потім, спустивши свій вуаль, перестала читати й подивилась у тому напрямі, куди звертала свої очі її дочка. За допомогою окулярів вона побачила молодого художника, що своєю елегантністю більше нагадував капітана кавалерії у відпустці, ніж купця. Важко уявити собі лють пані Гійом, яка лестила себе тим, що чудово виховала дочок. І от у Огюстіниному серці вона побачила таємне кохання, якого небезпеку прибільшила через свою добродішність і тямущість. Вона подумала, що дочка отруєна до глибини серця.

— Тримайте передусім вашу книгу, як слід,— сказала вона тихо, але тремтячи від гніву.

Вона враз вихопила винувача-молитовника й поклала його так, щоб літери стояли в ньому правильно.

— Не смійте підводити очей від молитов, — додала вона, — інакше матимете справу зо мною. Після відправи ми з батьком поговоримо з вами.

Ці слова були ударом грому для бідної Огюстїни. Вона відчула, що непритомніє, але, борючись між болем, що відчувала, і страхом наробити скандалу в церкві, вона мала мужність заховати свої хвилювання. А проте, легко було дізнатися про її турботи з того, як тремтів молитовник, а сльози падали на кожную перегорнену сторінку. Від вогненного погляду, яким кинула пані Гійом, художник зрозумів лихо, куди вскочило його кохання, і вийшов з люттю в серці, готовий на все.

— Ідіть до своєї кімнати, — сказала пані Гійом своїй дочці, вернувшись додому, — ми вас покличемо, і ні в якому разі не смійте звідти виходити.

Нарада між подружжям була така таємна, що назовні спочатку нічого не виявилось. А втім, Віржині, що підбадьорювала свою сестру тисячею ніжних доводів, дійшла в своєму співчутті до того, що підкралася до дверей матеріної спальні, де відбувалася розмова, щоб підслухати хоч кілька слів. Коли вона вперше пройшла з третього на другий поверх, то почувала, як батько скрикнув:

— Пані, так ви хочете вбити свою дочку?

— Моя біденька, — сказала Віржині своїй заплаканий сестрі, — татко боронить тебе.

— А що вони хочуть зробити Теодорові? — спитало невинне створіння.

Зацікавлена Віржині спустилася знову, але цей раз залишилась довше: вона дізналась, що Леба кохає Огюстїну. Того незабутнього дня, такий спокійний звичайно будинок став пеклом. Пан Гійом довів до розпачу Жозефа Леба, сказавши йому про кохання Огюстїни до незнайомця. Леба, який уже намовив одного приятеля сватати Віржині, побачив свої надії зруйнованими. Панна Віржині, пригнічена тим, що Жозеф начебто відмовив їй, відчула мігрень. Незгода, що виникла між подружжям під час порозуміння, яке відбулося між пані та паном Гійомом і в якому вони втретє за життя мали протилежні думки, виявилась жах-

ливим способом. Нарешті, о четвертій годині дня Огюстіна, бліда, тремтяча, з червоними очима, з'явилася перед батьками. Бідна дитина широко розповіла дуже коротку історію свого кохання. Підбадьорена словами батька, що обіцяв вислухати її мовчки, вона набралась мужності вимовити ім'я свого любого Теодора де-Соммерв'є і навмисне підкреслила аристократичну часточку його прізвища. Віддаючись незнаним чарам — говорити про своє почуття, вона знайшла досить сили, щоб заявити з наївною рішучістю, що кохає Соммерв'є, що писала йому про це й дала з сльозами на очах:

— Віддати мене за іншого, це зробити мене нещасною.

— Виходить, ви, Огюстіно, не знаєте, що таке художник! — скрикнула з жахом матір.

— Пані Гійом! — сказав старий батько, наказуючи своїй жінці мовчати. — Огюстіно, — сказав він, — митці взагалі голота. Вони великі марнотрати, тому завжди негідники. Я був постачальником у покійного Жозефа Верне, покійного Лекена й покійного Новера. Ах! Коли б ти знала, які штуки виробляв з бідним Шевреєм цей Новер, шевальє де-Сен-Жорж, особливо Філідор! Вони всі жартуни, я це знаю. У них балачки, манери... Ах! Ніколи твій пан Сумер... Соммер...

— Де-Соммерв'є, батьку.

— Гаразд, де-Соммерв'є, хай так! Ніколи він не буде такий люб'язний до тебе, як був до мене шевальє де-Сен-Жорж того дня, коли я дістав консульський вирок проти нього. То були люди вельможні.

— Але, тату, Теодор дворянин, і писав мені, що був багатий. Його батька перед Револуцією звали шевальє де-Соммерв'є.

На цьому слові Гійом глянув на свою страшну половину, — їй перечили, тому вона стукала по підлозі кінчиком ноги і похмуро мовчала. Вона навіть не кидала на Огюстіну сердитих поглядів і, здавалося, покляла на пана Гійома всю відповідальність за таку важливу справу, бо її поради він не слухав. Але все ж таки, не зважаючи на таку нібито байдужість, коли побачила, як легко ставиться її

чоловік до катастрофи, в якій не було нічого комерційного, вона скрикнула:

— Справді, пане, ви дуже легкодухі з вашими дочками, але...

Гуркіт екіпажу, що затих коло воріт, раптом спинив догану, якої старий купець уже начувався. За хвилину в кімнаті з'явилася пані Роген і, подивившись на цих трьох акторів домашньої сцени, промовила протекторським тоном:

— Я, кузино, все знаю.

Пані Роген мала одну хибу: вона гадала, що, як дружина паризького нотаря, може грати ролю чепурухи.

— Я все знаю, — сказала вона ще раз, — і прилетіла до Ноєвого ковчегу, як голубка з маслиною галузкою. Цю алегорію я вичитала в «Генії христіанства»¹, — сказала вона, звертаючись до пані Гійом, — порівнення мусить сподобатись вам, кузино. Та чи знаєте ви, що пан де-Соммерв'є чарівна людина? — додала вона, посміхаючись до Огюстїни. — Він подарував мені сьогодні вранці мого портрета, зробленого майстерною рукою. Він коштує найменше шість тисяч франків.

З цими словами вона злегка вдарила по плечі Гійома. Старий купець не міг стриматись, і на устах у нього з'явилася його звичайна широка посмішка.

— Я добре знаю пана де-Соммерв'є, — вела далі голубка. — Ось уже тижнів зо два він одвідує мої вечірки і є їх прикрасою. Він розповів мені всі свої нещастя і взяв мене за адвоката. З сьогоднішнього ранку я знаю, що він кохає Огюстїну і здобуде її. Ах, кузино, не хитайте головою на знак відмови! Знайте, що він буде бароном і що він дістав у Салоні ім'я кавалера ордену Почесного Легіону від самого імператора: Роген став у нього за нотаря і знає його справи. Так от, пан де-Соммерв'є має добре майно, що дає йому дванадцять тисяч ліврів ренти. Чи знаєте ви, що тесть такої людини може стати мером своєї округи, наприклад? Хіба ви не бачили, як пан Дюпон зробився гра-

---

¹ Твір франдузького романтика-клерикала Шатобрїана (перша половина ХІХ ст.).

фом імперії і сенатором, бо приїхав, як мер, вітати імператора при в'їзді до Відня? О, цей шлюб буде! Я дуже люблю цього красивого молодика. Його поведінка щодо Огюстїни немов з роману взята. Побачиш, моя рибонько, ти будеш щаслива, і кожний захоче бути на твоєму місці. На моїх вечірках буває герцогиня де-Карільяно, яка дух ронить за паном де-Соммерв'є. Деякі злі язика кажуть, що вона приходить лише задля нього, начебто вчорашня герцогиня не на місці в одній з Шеврель, чий рід має за собою сто років доброї буржуазії... Огюстїно, — казала далі пані Роген по маленькій паузі, — я бачила портрет. Боже, який же він гарний! Ти знаєш, імператор побажав бачити його? Він сказав, сміючись, віце-конетаблеві, що, якби було багато таких жінок при його дворі, коли туди приїздить стільки королів, він почував би силу підтримати мир у Європі. Хіба це не похвально?

Грози, що ними почався цей день, нагадували грози в природі, бо принесли спокій і годину. Пані Роген виявила стільки спокуси в своїй промові, вона зуміла зачепити разом стільки струн у сухих серцях Гійомів, що кінець-кінцем знайшла таку струну, яку можна було використати. За тої дивної доби комерція і фінанси більш як будьколи мали безумне бажання родичатися з вельможами, і генерали імперії дуже добре використали цей нахил. Пан Гійом страшенно повставав проти цієї нещасної пристрасті. Його улюблена аксіома була та, що, коли жінка хоче бути щасливою, вона мусить виходити заміж за людину свого класу, бо, рано чи пізно, буде кара за бажання піднятися надто високо. Кохання не може встояти проти домашніх сварок, тому треба знайти один в одному дуже міцні якості, щоб бути щасливим. Не треба, щоб один з подружжя знав більше, як другий, бо передусім вони мусять добре розуміти одне одного. Коли чоловік говорить по грецькому, а жінка по латинському, вони ризкують померти з голоду. Цю ніби приказку він сам вигидав. Порівнював такі шлюби до старовинних матерій з шовку та шерсті, в яких шовк завжди, кінець-кінцем, прорізував шерсть. Проте, пихи в глибині людського серця так багато, що обачний стерничий,

який так добре керував «Пустуном-котом», піддався агресивній спритності пані Роген. Суворі пані Гійом перша добачила в доччиному нахилі мотиви змінити свої принципи й погодилась прийняти де-Соммерв'є, якого вирішила взяти під пильний іспит.

Старий купець пішов до Жозефа Леба й повідомив його, як стоїть справа. О пів до сьомої в їдальні, яку вславив художник, зібралися під скляним дахом пан і пані Роген, молодий художник і його чарівна Огюстіна, Жозеф Леба, що терпляче поставився до свого нещастя, і Віржині, бо мігрень у неї вже пройшла. Пан і пані Гійом бачили в майбутньому своїх дітей улаштованими, а долю «Пустуна-кота» відданою до вмілих рук. Їхнє задоволення дійшло свого вершка, коли за десертом Теодор подарував їм чудову картину, яку вони не могли побачити і де змальована була внутрішність старої крамниці, що дала стільки щастя.

— Як же гарно! — скрикнув Гійом. — Сказати тільки, що за неї давали тридцять тисяч франків...

— Он видно й пелюстки мого чепця, — додала пані Гійом.

— А ці розгорнуті сукна, — сказав Леба, — так і хочеться взяти в руки.

— Драпування завжди буває гарне, — відповів художник, — ми, сучасні митці, дуже щасливі, що досягнули досконалість античних драпувань.

— Так ви любите драпування? ¹ — скрикнув Гійом. — От і добре, хай йому лихо, удармо по руках, мій молодий друже! Якщо ви поважаєте комерцію, ми порозуміємось. Ех! Завіщо її зневажати? З неї світ почався, адже Адам продав рай за яблуко. Правда, то не була добра спекуляція!

І старий купець голосно й широко засміявся, збуджений шампанським, яке щедро наливав. Полуда на очах у молодого художника була така міцна, що він уважав своїх майбутніх родичів за симпатичних людей. Він навіть розвеселив їх кількома тонкими жартами і всім дуже сподобався.

---

¹ Старий сукнар по своєму зрозумів слово draperie, яке означає і «драпування» і «сукнарство».

Ввечорі зал, умебльований «коштовностями», як висловлювався пан Гійом, спорожнів; пані Гійом переходила від стола до каміна, від канделябра до свічника і дбайливо гасила свічки, а бравий купець, що завжди вмів ясно бачити, коли мова йшла про справи або гроші, пригорнув до себе Огюстину, посадовив її собі на коліна й звернувся до неї з такими словами:

— Дитино моя люба, ти вийдеш заміж за твого де-Соммерв'є, бо ти так хочеш, тобі дозволено ризикувати своїм капіталом щастя. Але мене не піймаєш на ті тридцять тисяч франків, що заробляє цей молодик, псуючи гарне полотно. Коли гроші так швидко приходять, то так само й зникають. Хіба я не чув, як цей молодий гульвіса казав, що гроші круглі тому, щоб котитися? Якщо вони круглі для марнотратників, то плоскі для людей ощадливих, які їх збирають. Моя дитино, цей красун каже, що дасть тобі карети, діаманти. Він має гроші, хай витрачає їх на тебе, *bene sit*¹. То не моя справа. Але щодо того, що я даю тобі, то я не хочу, щоб так важко зібрані екую витрачалися на карети та на всяке абищо. Хто багато витрачає, той ніколи не буде багатий. На сто тисяч франків твого посагу не можна купити всього Парижа. Колись ти дістанеш кілька сот тисяч франків, але я довго примушу тебе їх чекати, якнайдовше, хай йому лихо! Так я одвів твого нареченого в куток, і людині, що довела Лекока до банкрутства, не важко було умовити художника, щоб він одружився без спільного володіння майном з дружиною. Я простежу за контрактом, щоб у ньому були обумовлені ті дарунки, що він гадає тобі зробити. Ну, добре, моя дитино, я сподіваюся бути дідом, я вже хочу піклуватися про внуків: присягнись же тут не підписувати жодного грошового паперу, не порадившись зо мною, а якщо я дуже рано піду за Шевредем, радься з молодим Леба, твоїм швагром. Обіцяй це мені.

— Так, тату, я вам у цьому присягаюся.

На цих словах, промовлених ніжним голосом, старий

---

¹ Хай буде добре.

поцілував дочку в обидві щоки. Цієї ночі всі закохані спали майже так спокійно, як і подружжя Гійом.

За кілька місяців після цієї пам'ятної неділі, в церкві Сен-Ле відбулося два дуже відмінні вінчання. Огюстіна й Теодор з'явилися в цілковитому сяйві свого щастя, з повними кохання очима, в елегантному вбранні; їх чекав блискучий екіпаж. Приїхавши з родиною доброю найманою бричкою, Віржині, спершись батькові на руку, покірно йшла слідом за молодшою сестрою, вдягнена багато простіше, і була, мов тінь, потрібна для гармонії картини. Гійом ужив неймовірних зусиль, щоб Віржині повінчано раніш за Огюстіну; але йому боляче було бачити, що вище й нижче духівництво зверталось кожного разу до елегантнішої молодой. Він чув, як дехто з сусід надзвичайно хвалив здоровий розум Віржині, що брала солідніший шлюб і залишалася вірна своєму кварталові; разом з тим вони кинули кілька уїдливих, підказаних заздрістю жартів про Огюстіну, що віддавалася за митця, за дворянина; вони додали з якимсь жахом, що коли Гійомів узяло честолюбство, сукнарство пропало. Коли один старий торговець віялами сказав, що цей марнотрат скоро залишить її на соломі, Гійом похвалив себе *in petto*¹ за свою обережність у шлюбному контракті. Ввечері після розкішного балу з однією з тих щедрих вечер, що пам'ять про них починає вже губитися в теперішньому поколінні, старі Гійоми залишилися в своєму будинку на вулиці Коломб'є, де гуляли весілля, молоді Леба вернулися тою ж таки найманою бричкою до старого будинку на вулиці Сен-Дені, щоб керувати судном «Пустуна-кота», а художник, сп'янілий від щастя, не випускав з обіймів свою любу Огюстіну, підхопив її, коли карета зупинилася на вулиці Трьох Братів, і поніс її до помешкання, прикрашеного всіма мистецтвами.

Бурхлива пристрасть, що охопила Теодора, дала змогу пробути молодому подружжю майже цілий рік, коли найменша хмарка не тьмарила небесну блакить, під якою вони жили. В існуванні для цих двох коханців не було

---

¹ Нишком, власне: в грудях (італійське).

нічого важкого. Теодор прикрашав кожний день неймовірними візерунками втіх; йому подобалося змінити пориви жаги солодкою млюстю відпочинку, коли душі так високо підносяться в екстазі, що, здається, забувають в ньому тілесний зв'язок. Нездатна міркувати, щаслива Огюстіна піддалася хвилястій течії свого щастя, — їй здавалося, що вона ще не все робить, віддаючись дозволеному їй святому шлюбному кохання; проста й наївна, вона не знала, зрештою, ні кокетства відмови, ні влади, яку забирає великосвітська дама над чоловіком за допомогою вправних капризів. Вона занадто любила, щоб розраховувати майбутнє, і не уявляла собі, що таке чарівне життя може колинебудь урватися. Щаслива бути всіма радощами свого чоловіка, вона вважала, що це негасиме кохання завжди буде для неї найкращою прикрасою. До того ж, щастя кохання надало їй такого блиску, що її краса навіяла їй гордості й свідомості, що вона завжди зможе панувати над такою запальною людиною, як пан де-Соммерв'є. Отже, становище одруженої жінки не навчило її нічого іншого, крім кохання. В лоні цього щастя вона лишилася тою несвідомою дівчинкою, що відлюдно жила на вулиці Сен-Дені, і зовсім не подбала засвоїти манери, виховання й тон того кола, в якому мусіла жити. Її слова були словами кохання; вона виявляла в них певну гнучкість розуму і деяку витонченість вислову, але говорила мовою, спільною всім жінкам, коли вони поринають у почуття, яке здається їхньою стихією. Якщо Огюстіна випадково висловлювала думку, протилежну Теодоровій, молодий художник сміявся з цього, як сміються з перших помилок чужоземця, які зрештою починають обридати, коли той не виправляється. Не зважаючи на таке кохання, на кінець року, як чарівного, так і швидкого, Соммерв'є відчув одного ранку потребу вернутися до своєї роботи й своїх звичок. Його дружина була вагітна. Він побачився з друзями. Під час довгих страждань того року, коли жінка вперше годує дитину, він працював безперечно із запалом, але іноді шукав розваги у великому світі. Найбільше він любив бувати у герцогині де-Карільяно, яка, кінець-кінцем, прихилила до себе славетного митця. Коли

Огюстіна одужала, а син її не вимагав уже того невідступного догляду, що забороняє матері розваги, Теодор побажав зазнати насолоди самолюбства, яку дає нам товариство, коли ми з'являємось у ньому з гарною жінкою, предметом задрості і захоплення. Проходити салонами, з'являючись у них у сляві, позиченому від слави свого чоловіка, бачити задрість жінок — було для Огюстіни новими жнивами втіхи, але то був уже останній відблиск, що кинуло їй шлюбне щастя. Вона почала з того, що образила його гордість, коли, не зважаючи на даремні зусилля, виявила своє нещастя, неправильність своєї мови і вузькість своїх поглядів. Подоланий майже два з половиною роки першими поривами кохання, характер Соммерв'є, коли заспокоїлась немолода вже пристрасть, знову вернувся до свого нахилу й звичок, що на хвилину вхилилися від своєї течії. Поезія, малярство й вишукані втіхи уяви мають над високими душами невідбірні права. Ці потреби сильної душі не були придушені в Теодора впродовж цих двох років, вони знайшли тільки нову поживу. Коли він обійшов поля кохання, коли художник назбирав, як діти, троянд, та волошок з такою жадобою, що й не помітив, що квіти в його руках уже не вміщаються, — сцена змінилася. Коли художник показував дружині ескізи своїх найкращих творів, вона скрикувала так, як скрикнув би Гійом «Як гарно!» Цей безбарвний захват походив не від свідомого почуття, а лише від віри кохання. Огюстіна любила його погляд над найкращу картину. Єдина велич, яку вона знала, була велич серця. Зрештою, Теодорові стала очевидною жорстока правда: його дружина не розуміла поезії, вона не жила в його сфері, вона не йшла за всіма його поривами в його імпровізаціях, в його радощах і скорботах. Вона не мала високих почуттів, жила в світі реальному, тоді як його голова була в небесах. Звичайні люди не можуть зрозуміти безупинних страждань істоти, яка, будучи зв'язана з іншою найінтимнішими з усіх почуттів, мусить приборкувати найдорожчі зльоти своєї думки й пускати в небуття образи, створені під діянням чарівної сили. Ці муки для неї тим жахливіші, що найперший закон почуття до свого компань-

Йона велить нічого не таїти одне від одного і ділитися бунням своєї думки так само, як і звірнням своєї душі. Не можна безкарно ошукати волю природи: вона неблаганна, як доконечність, яка становить, безперечно, певну соціальну природу. Соммерв'є замкнувся в тиші й мовчанні свого ательє, сподіваючись, що звичка жити серед митців зможе виховати його дружину й розвинути в неї завмерлий паросток вищого розуму, яким, на думку декого з видатних мислителів, кожна істота обдарована в потенції. Але Огюстіна була надто релігійна, тому злякалася художникового тону. На першому ж обіді, що влаштував Теодор, вона почула слова одного молодого художника, сказані з дитячою легковажністю, якої вона не зуміла спостерігти, але яка виправдує всяку протирелігійність у жарті:

— А леж, пані, ваш рай не кращий за Рафаєлевого «Спаса»? А мені набридло на нього дивитись.

Отже, Огюстіна внесла в це дотепне товариство дух недовір'я, який усі відчували; вона заважала. А митці, яким заважають, безжальні: вони або втікають, або глузують. Пані Гійом між іншими чуднотами мала звичку прибільшувати свою гідність, яка була, на її думку, обов'язком для заміжньої жінки. І хоч за це з неї часто глузували, Огюстіна не могла вберегтися від легкого наслідування матеріної чесноти. Це прибільшення чесноти, якого не завжди уникають добродішні жінки, викликало кілька епіграм олівцем, яких невинна жартівливість була занадто доброго смаку, щоб Соммерв'є міг розгніватись. Якби ці жарти були навіть зліші, то й то вони були б лише помстою митцеві від його приятелів. Але ніщо не могло минути безслідно для такої душі, як Теодорова, надзвичайно чутливої до зовнішніх вражень. Тому він непомітно почав почувати до Огюстіни холодність, яка могла тільки збільшуватись. Щоб досягти подружнього щастя, треба зійти на гору, де дуже близько від плоского верхів'я є крутий і слизький схил, яким і покотилось художникове кохання. Він уважав дружину за нездатну оцінити моральні міркування, які виправдували перед ним самим його незвичайне з нею поводження, і почував себе цілком невинним,

ховаючи від неї незрозумілі її думки та збочення, мало виправдні перед судом буржуазного сумління. Огюстіна поринула в мовчазну й похмуру тугу. Ці таємні почуття простелили між подружжям серпанок, що мусів день-у-день густішати. Хоч чоловік був ввічливий до неї, але Огюстіна мимоволі тремтіла, бачивши, як він береже для товариства скарби свого розуму й грації, які колись складав до її ніг. Незабаром вона почала фатально тлумачити дотепні розмови про непостійність чоловіків, що точаться в товаристві. Вона не скаржилася, але її поведження дорівнювало докорам. За три роки після шлюбу ця молода й гарна жінка, що така блискуча їздила в своєму блискучому екіпажі, що жила в сфері слави й багатства, на задрість багатьом безтурботним людям, нездатним правдиво оцінювати життєві становища, — впала в тяжку журбу; її обличчя зблідло, вона міркувала, порівнювала; потім нещастя розгорнуло перед нею перші сторінки досвіду. Вона вирішила мужньо залишитися серед своїх обов'язків, сподіваючись, що ця великодушна поведінка рано чи пізно поверне її чоловікове кохання. Сталося не так. Коли Соммерв'є виходив стомлений з свого ательє, Огюстіна не ховала своєї роботи так швидко, щоб художник не міг помітити, що його дружина латає з усією ретельністю доброї господині домашню та його власну білизну. Вона великодушно й неремство давала гроші, потрібні чоловікові на марнотратство, але, бажаючи зберегти достаток свого любого Теодора, стала ощадлива для себе самої і в деяких деталях домашнього господарства. Така поведінка несполучна з недбалістю митців, які в кінці своєї кар'єри вже так натішилися життям, що ніколи не питають себе про причину своєї руїни. Марна річ відзначити, як темнів поступово блиск їхнього медового місяця, як він погас і кинув їх у глибоку темряву. Одного вечора сумна Огюстіна, що давно вже чула від чоловіка захоплені вислови про герцогиню де-Карільяно, дістала від одної приятельки злостиво милосердні пояснення про природу прив'язаності Соммерв'є до цієї відомої кокетки імператорського двору. Раді тридцятишестилітньої жінки він зрадив Огюстіну, що мала двадцять один рік і була в розцвіті

своєї краси. Вона почувала себе дуже нещасною серед товариства й порожніх для неї свят; бідна дитина вже не розуміла ні захвату, ні заздрості, які вона викликала. Обличчя їй набуло нового виразу. Смуток повив її риси лагідністю покори й блідістю зневаженого кохання. Незабаром до неї почали залицятися найцікавіші чоловіки, але вона лишалася самотня й добродісна. Кілька презирливих слів, що вихопилися в її чоловіка, завдали їй неймовірного розпачу. Фатальне світло осяяло їй хиби взаємин, які, через убогість її виховання, заважали цілковитій єдності її душі з Теодоровою: вона ще дуже любила, тому його виправдала, а себе засудила. Вона плакала кривавими сльозами й занадто пізно побачила, що є нерівність розумів, як і нерівність звичок та становища. Згадуючи про весняні втіхи їхнього союзу, вона зрозуміла обсяг минулого щастя і вирішила сама собі, що такі багаті жнива кохання — це ціле життя, за яке можна заплатити тільки нещастям. А проте, вона любила занадто широко, щоб утратити всю надію. Тому й зважилася вона на двадцять першому році перевиховати себе й зробити свою уяву щонайменш гідною тієї уяви, на яку вона молилася.

— Якщо я не поет, — думала вона, — то хоч розумітиму поезію.

І, виявляючи тоді ту силу волі, ту енергію, що мають усі жінки, коли кохають, пані де-Соммерв'є спробувала змінити свою вдачу, звичаї та звички. Вона погливала цілі томи, вчилася мужньо, але їй удалося стати тільки досвідченішою. Розумова дотепність і вміння розмовляти є дари природи або наслідки виховання, початого ще з колиски. Вона могла розумітися на музиці, тішитися з неї, але не вміла сама із смаком заспівати. Вона зрозуміла літературу й красу поезії, але було вже пізно прикрашати нею свою неслух'яну пам'ять. Вона слухала з задоволенням світські розмови, але сама не вносила в них нічого блискучого. Її релігійність і дитячі забобони перешкоджали цілковитому звільненню її розуму. Нарешті, проти неї в душу Теодорові вкралося впередження, якого вона не змогла перемогти. Художник глузував з тих, хто хвалив йому його

дружину, і його глузування було досить ґрунтовне: він справляв таке вражіння на це молоде й ніжне створіння, що при ньому або віч-на-віч з ним вона тремтіла. Заклопотана своїм надто великим бажанням подобатись, вона почувала, що її розум і знання знічуються в цьому єдиному почутті. Вірність Огюстїни навіть відражала її невїрного чоловіка, який, здавалось, заохочував її провинитися, розцінюючи її доброчесність, як нечутливість. Даремно силкувалася Огюстїна відмовитись від свого розуму, підкоритись цілковито примхам і фантазіям свого чоловіка і принести себе в жертву його гонорові — вона не пожалала плоду своїх жертв. Може вони вдвох пропустили ту хвилину, коли душі можуть зрозуміти одна одну. Одного дня надто чутливе серце молодої дружини дістало один з тих ударів, які так дуже напружують зв'язок почуття, що він ніби уривається. Вона стала цуратися людей. Та незабаром їй у голову впала нещасна думка шукати порад і заспокоєння в лоні своєї родини.

Отже, одного ранку вона пішла до чудернацького фасаду скромного й мовчазного будинку, де минуло її дитинство. Вона зідхнула, побачивши те вікно, звідки колись послала перший поцілунок тому, хто окривав тепер її життя великою славою і великим лихом. Ніщо не змінилося в печері, де процвітала, проте, торгівля сукном. Огюстїнина сестра сиділа за старовинною конторкою на материному місці. Молода страдниця застала свого швагра з пером за вухом; він ледве слухав її, такий бо був заклопотаний, — навколо нього видно було страшні ознаки складання інвентаря, і він незабаром зник, перепрошуючи. Сестра зустріла її досить холодно і виявила до неї певну неприязнь. Справді, блискуча Огюстїна, що їздила гарним екіпажем, завжди навідувала сестру тільки на хвилинку. Дружина обачного Леба уявила собі, що основна причина цього ранкового візиту є гроші, і в розмові спробувала додержувати стриманого тону, який примусив Огюстїну не раз посміхнутися. Художникова дружина побачила, що, за винятком пелюсток на чепці, її мати знайшла у Віржині наступницю, яка зберегла честь «Шустуна-кота». За сніданком вона помітила в домашніх

правилах певні зміни, що робили честь здоровому розумові Жозефа Леба: крамарчуки не вставали перед десертом, їм дозволяли розмовляти, а добра їжа свідчила про достаток без розкоші. Молода чепуруха знайшла купони в ложу Французького театру й згадала, що бачила сестру здалека. На плечах пані Леба була шаль, що своєю пишнотою свідчила про щедрість до неї її чоловіка. Одно слово, подружжя не відставало від віку. Огюстіна зворушилась, коли впродовж двох третин дня побачила рівне щастя, — щоправда без запалу, але також і без бурі, — яким тішилася ця пара, до ладу добрана. Вони підійшли до життя, як до комерційної справи, де йшлося передусім про честь фірми. Не зустрівши в свого чоловіка надмірного кохання, дружина докладала сил, щоб його викликати. Непомітно він почав шанувати й цінити дружину, а час, протягом якого розцвіло щастя, був їм обом запорукою його тривалості. Отже, коли нещасна Огюстіна розповіла про своє сумне становище, вона вислухала цілу зливу загальних місць, що їх сестра почерпувала з моралі вулиці Сен-Дені.

— Лихо сталося, жінко, — сказав Жозеф Леба, — треба дати нашій сестрі добру пораду.

Потім вправний купець важкувато проаналізував засоби, що їх закони й звичаї могли дати Огюстіні, щоб вийти із цієї скрути; перенумеровав, так би мовити, всі міркування з приводу них, розбив ці міркування за їх силою на певні категорії, мов би справа йшла про крам різної якості; потім поклав їх на терези, зважив і дійшов висновку, що його своячениці конче потрібно вжити найрішучих заходів, але вони її зовсім не задовольнили, бо вона ще любила свого чоловіка, і це почуття прокинулося у всій силі, коли Жозеф Леба заговорив про юридичні шляхи. Огюстіна подякувала своїм двом друзям і вернулася додому ще стурбованіша, ніж перед тим, коли йшла просити поради. Вона наважилась тоді піти до старовинного будинку на вулиці Коломб'є, маючи намір звірити своє нещастя батькам, бо скидалася на тих безнадійно хворих, що пробують усякі рецепти і звертаються навіть до знахарів. Старі зустріли дочку з таким гарячим почуттям, що

вона зворушилася. Цей візит давав їм розвагу, яка варта була для них скарбів. Уже чотири роки вони жили життям мореплавців, що плывуть без мети й без компасу. Сидячи коло вогню, вони розповідали одне одному про всі нещастя режиму «максимум», про колишні купівлі сукна, про те, як вони уникли банкрутства, а особливо про славетне банкрутство Лекоса, цю Маренгську¹ битву дядька Гійома. Потім, коли вичерпували старі справи, згадували про суми найпродуктивніших інвентарів і розповідали старі історії кварталу Сен-Дені. О другій годині Гійом ішов подивитись на «Пустуна-кота», вертаючись, він спинявся коло всіх крамниць своїх колишніх конкурентів, що сподівалися втягнути старого купця в якесь ризиковане дисконто, від якого він своїм звичаєм ніколи рішуче не відмовлявся. В стайні при будинку здихала від розгладнення пара добрих нормандських коней — пані Гійом користувалась ними лише неділями, коли їздила до церкви своєї парафії. Тричі на тиждень це шановне подружжя влаштовувало обід. Завдяки впливу свого зятя Соммерв'є Гійома призначили на члена дорадчої комісії для вмундирування солдатів. Відколи її чоловік посів таку високу адміністративну посаду, пані Гійом вирішила подбати про репрезентацію — її покої наповнились стількома срібними й золотими прикрасами та несмаковитими, але дорогими меблями, що найпростіша кімната скидалась на каплицю. Ощадність і марнотратство, здавалось, сперечалися в кожній речі цього будинку, так ніби Гійом дбав виключно про приміщення грошей, навіть купуючи свічника. Серед цього базару, що його багатство свідчило про неробство цього подружжя, славетна картина Соммерв'є дістала почесне місце й потішала старих Гійомів, що разів двадцять на день звертали свої очі в окулярах до цього образу свого колишнього життя, для них такого діяльного і веселого. Вигляд цього будинку й кімнат, де все дихало старовиною і посередністю, видовище цих двох істот, що, здавалось, сіли на мілину на золотій скелі в далечині від

---

¹ Битва під італійським селом Маренго, де Наполеон переміг австрійців (1800).

людей і думок, які дають життя, здивував Огюстину; вона споглядала ту мить другу частину картини, якої початок уразив її в Жозефа Леба, картину турботного, хоч і нерухомого життя, подібного до механічного й інстинктивного існування бобрів; тоді відчула вона якісь горлощі від своїх скорбот, подумавши про те, що джерело їх у півторарічному щасті, яке варте було в її очах тисячі таких життів, як оце, огидне своєю порожнечею. Проте, вона сховала це мало зичливе почуття й розгорнула перед старими батьками нові чари свого розуму, кокетну ніжність, яку розвинуло в ній кохання, і прихилила їх ласкаво вислухати свої шлюбні нарікання. Старі люди мають нахил до таких розмов. Пані Гійом хотіла знати найменші дрібниці цього дивного життя, в якому для неї було щось казкове. Подорожі барона Гутана, що їх вона починала читати й ніколи не кінчала, навіть про канадських дикунів не розказали їй нічого химернішого.

— Як то, моя дитино, твій чоловік замикається з гольшими жінками, і ти через простоту свою віриш, що він їх малює?

Скрикнувши це, бабуся поклала свої окуляри на робочий столик, струсила свої спідниці й склала руки на колінах, що підносилися вгору, бо її ноги стояли на улюбленому п'єдесталі-грільні.

— Алеж, мамо, всі художники мусять мати моделі.

— Він не казав нам про це, коли сватав тебе. Якби я це знала, ніколи не віддала б свою дочку людині з таким ремеслом. Релігія забороняє ці жахи, це неморально. О якій годині вертається він додому?

— Ну, о першій, о другій...

Старі зирнулися, глибоко здивовані.

— То він грає? — сказав пан Гійом. — За мого часу тільки грачі верталися так пізно.

Огюстіна скривилася, заперечуючи це винувачення.

— Він, мабуть, примушує тебе проводити жахливі ночі, чекаючи на нього, — вела пані Гійом. — Але ні, ти лягаєш спати, правда? А коли програє, ця потвора тебе будить.

— Ні, мамо, навпаки, іноді він буває дуже веселий.

Досить часто навіть, коли погода гарна, він пропонує мені встати і йти до лісу.

— До лісу об такій порі? Виходить, у тебе таке мале помешкання, що йому не вистачає своєї кімнати, своїх віталень, і він мусить тікати, щоб... Але то для того, щоб ти застудилася, цей негідник пропонує тобі ці прогулянки. Він хоче здихатися тебе. Чи бачили коли, щоб статечна людина, маючи спокійну торгівлю, бігала отак, наче перевертень?

— Алеж, мамо, ви цього зовсім не розумієте, для розвитку таланту йому потрібний надпорив. Він дуже любить сцени, що...

— От я покажу йому сцену! — скрикнула пані Гійом, уриваючи дочку. — Як ти хочеш жаліти таку людину? Перше, мені не подобається, що він п'є лише воду. Це нездорово. Чого йому гидкі жінки, коли вони їдять? Що за дивна манера! Він же божевільний. Те, що ти нам розповіла, просто неможливе. Людина не може поїхати з дому, не сказавши ні слова, і вернутися лише через десять днів. Він тобі казав, що був у Д'єппі й малював море. Хіба море малюють? Вуха в'януть його слухати.

Огюстіна розкрила рота, щоб боронити свого чоловіка, але пані Гійом наказала їй мовчати тим знаком руки, що, за колишньою звичкою, примусив дочку послухатись, а мати скрикнула сухим тоном.

— Послухай, не кажи мені більше про цю людину. Він ходив до церкви лише за тим, щоб бачити тебе й одружитись. Люди нерелігійні здатні на все. Хіба Гійом зважився б сховати від мене щонебудь, прожити три дні, не говоривши зо мною, а потім базікати, як крива сорока?

— Мамусю, ви дуже суворо судите вищих людей. Коли б їхні думки були подібні до думок інших людей, то не було б талановитих.

— То хай талановиті люди вдома сидять і не дружаться. Що?! Талановитий зробить свою дружину нещасною, і тому, що він талановитий, то це добре? Талант, талант! Не стільки й таланту треба, щоб кидатись з одної крайності в другу, як він, щоб не дозволяти людям і слова вимовити,

влаштувати вдома бешкети, не знати, чого сам хоче, примушувати дружину розважатися лише тоді, коли сам веселий, і сумувати, коли він сумує.

— Але, мамо, характер цих фантазій...

— Що там за фантазії? — вела пані Гійом, уриваючи ще раз дочку. — А в нього вони бувають чудові, слово честі! Що це за людина, яка, не порадившись з лікарем, починає їсти самі овочі? Добре, коли б це було від релігійності, його повстримність була б корисна на щонебудь, але в нього релігійності не більше, як у гугенота. Чи бачили коли таку людину, як він, щоб любила коней більше за свого ближнього, завивала волосся, як поганин, клала статуї під серпанок, зачиняла вдень віконниці, щоб працювати при лампі? Облиш, коли б він не був такий грубо неморальний, його треба було б завдати до божевільні. Порадься з паном Лоро, вікарієм церкви Сен-Сюльпіс, спитай його думку про це все, він тобі скаже, що твій чоловік не поводитьься, як християнин...

— О, мамо, невже ви можете думати?..

— Так, я це думаю. Ти його любиш, ти не помічаєш цього всього. Але я пригадую, що ще першим часом його шлюбу бачила його в Єлісейських Полях. Він був верхи. Так він то скавав учвал, то зупинявся, щоб їхати тихою ходою. Я тоді ще сказала собі: «Ось людина, що не має певної думки».

— Ах! — скрикнув пан Гійом, потираючи руки, — як добре я зробив, що віддав тебе без спільного володіння майном з цим оригіналом.

Коли Огюстіна мала необережність розповісти про справжні образи від чоловіка, вони замовкли від обурення. Незабаром пані Гійом промовила слово — розлука. Почувши це слово, бездіяльний купець наче прокинувся. Підбурений любов'ю до дочки, а також думкою про турботи, що їх дасть процес його нудному життю, дядько Гійом узяв слово. Він ухопився за розлуку, керував нею, майже виголюшував оборонні промови, пропонував дочці, що візьме на себе всі витрати, поговорить з суддями, повіреними, адвокатами, вживе всіх заходів. Пані де-Соммерв'є, зля-

кавшись, відмовилась від батькових послуг, сказала, що не хоче розлучатися з чоловіком, хоч би була вдсятеро нещаснішою, і не згадувала вже про своє горе. Тоді батьки спробували заспокоїти її від сердечної муки дрібними, розрадними турботами, але даремно, — Огюстіна пішла, почувавши неможливість добитися того, щоб пересічні люди зрозуміли видатних людей. Вона побачила, що дружина мусить таїтися від усіх, навіть від батьків, з нещастями, в яких так важко знайти співчуття. Бурі й страждання високих сфер можуть зрозуміти лише благородні розуми, що в тих сферах живуть. У великій справі нас можуть судити лише рівні.

Бідна Огюстіна знову опинилася в холодній атмосфері свого життя, під владою своїх жахливих думок. Навчання було ніщо для неї, бо воно не вернуло їй чоловікового серця. Присвячена до таємниць цих вогненних душ, але не маючи їхніх можливостей, вона брала велику участь у їх стражданнях, не поділяючи їхніх утіх. Світ набрид їй, він здавався їй нікчемним. Якось увечері її вразила думка, що небесним променем осяяла темряву її горя. Ця думка могла спасти лише такому чистому, такому добродішному створінню, як вона. Вона вирішила піти до герцогині де-Карільяно — не для того, щоб просити в неї назад чоловікове серце, а щоб навчитися там хитрощів, якими його в неї віднято, щоб зацікавити цю світську жінку матір'ю дітей її друга і щоб ублагати її і зробити співучасницею свого майбутнього щастя так само, як була вона знярядям її теперішнього лиха. Отже, одного дня боязка Огюстіна, озброївшись надприродною мужністю, сіла о другій годині в екіпаж, щоб спробувати проникнути в будуар славетної кокетки, яку райіш, як о цій порі, ніколи не можна було побачити. Пані де-Соммерв'є не знала ще старовинних і розкішних готелів Сен-Жерменського передмістя. Коли Огюстіна проходила величаві передпокої, граціозні сходи, безмежні зали, прикрашені квітами, не зважаючи на зимовий холод, і оздоблені із смаком, властивим жінкам, що народилися в розкоші або мали виборні аристократичні звички, в неї страшенно згнітилося серце, вона

позаздрила на таємниці цієї елегантності, про яку ніколи й не здогадувалась, вона вдихнула повітря величі, яка пояснила їй привабливість цього будинку для її чоловіка. Коли вона дійшла до маленьких покоїв герцогині, відчула ревність і якийсь розпач, любуючись у них любосним розташованням меблів, драпувань і тканин на стінах. Там у безладді була грація, там у розкоші виявлялось ягесь презирство до багатства. Запахність, розлита в нижній атмосфері, тишила, не драгуючи. Всі речі в кімнаті гармоніювали з краєвидом моріжку в саді з зеленими деревами, який видно було в дзеркальні вікна. Тут усе була спокуса, розрахунку зовсім не почувалось. Геній господині цих покоїв почувався цілком у вітальні, де чекала Огюстіна. Вона старалася по розкиданих речах зрозуміти характер своєї соперниці, але тут було щось непроникливе як у безладді, так і в симетрії, і для простої Огюстіни це була просто таємниця. Все, що вона могла побачити, це, що герцогиня, як жінка, була видатна. Тоді промайнула в неї сумна думка:

— Леле, невже це правда, — подумала вона, — що просте серце, широкі кохаючи, не може задовольнити митця, і щоб урівноважити ці сильні душі, треба з'єднувати їх з такими ж жіночими? Коли б мене виховали, як цю сирену, то хоч зброя наша була б однакова під час боротьби.

— Але мене немає дома!

Ці сухі й короткі слова, хоч сказані тихим голосом в сусідньому будуарі, Огюстіна почула, і серце її затремтіло.

— Ця пані тут, — сказала покоївка.

— Ви збожеволіли, просить же зайти, — відповіла герцогиня, і її голос став ласкавий і набув ніжного відтінку ввічливості.

Очевидно, вона хотіла, щоб її почули.

Огюстіна боязко ввійшла. В глибині ясного будуару вона побачила герцогиню, що любосно лежала на зеленій оксамитовій отаманці, поставленій всередині ніби півкола, окресленого м'якими складками серпанку, натягнутого на жовтому тлі. Позолочені бронзові оздоби, розставлені

з надзвичайним смаком, робили ще вищим цей ніби балдахін, де герцогиня виглядала античною статуєю. Жодна її принада не пропадала на темному кольорі оксамиту. Півсвітло, друг краси, здавалося скорше відблиском світла. Кілька незвичайних квітів підводили свої запашні маківки в найбагатших севрських вазах. Тієї хвилини, коли ця картина з'явилася здивованим очам Огюстїни, вона йшла так тихо, що змогла помітити погляд чарівниці. Цей погляд, здавалось, казав особі, яку дружина художника спершу не помітила: «Залишіться, ви побачите гарненьку жінку й зробите менш нудним цей візит».

Побачивши Огюстїну, герцогиня встала й посадила її коло себе.

— Якому щастю я завдячую вашим візитом, — сказала вона з граціозною усмішкою.

— Навіщо стільки фальшу? — подумала Огюстїна, тільки кивнувши у відповідь головою.

Її мовчанка була змушена. Молода жінка бачила перед собою зайвого свідка цієї сцени. Це був наймолодший, найелегантніший і найкраще збудований полковник в усій армії. Його півцивільний одяг підкреслював грацію його особи. Його повне життя, молодості, але вже дуже виразисте обличчя ще поживавлювали маленькі, закручені вгору вуса, чорні, як смола, гарно підстрижена еспаньйола, дбайливо розчісані бурці й лїс чорного досить розкуйовдженого волосся. Він грався прутиком, виявляючи незмушеність і вільність, що пасували до задоволеного виразу його фізіономії, а так само до його вишуканого одягу; орденські стрічки в петлиці були недбайливо пов'язані і, здавалось, він більш пишався з своєї особи, ніж із своєї хоробрості. Огюстїна подивилася на герцогиню де-Карільяно, показуючи їй на полковника поглядом, всі благання якого були зрозумілі.

— Ну, прощайте, д'Еглемоне, ми зустрінемося в Булонському лісі.

Сирена так вимовила ці слова, ніби вони були наслідком умови ще перед приходом Огюстїни. Вона супроводила їх загрозливим поглядом, що його офіцер заробив, мабуть,

за той захват, з яким споглядав скромну квітку, що так контрастувала з гордовитою герцогинею. Молодий фат мовчки вклонився, повернувся на підборах своїх чобіт і зграбно вийшов з будуару. Ту хвилину Огюстіна, наглядаючи за своєю соперницею, що, здавалось, провела блискучого офіцера очима, спіймала в її погляді почуття, якого швидкоплинний вираз відомий усім жінкам. Вона з глибоким сумом подумала, що її візит марний — ця облудна герцогиня надто любить хвалу, щоб мати жалісливе серце.

— Пані, — сказала Огюстіна переривчастим голосом, — спроба, з якою я звернуся зараз до вас, здасться вам дуже дивною; але розпач має своє безумство, і йому треба все прощати. Я дуже добре розумію, чому Теодор любить ваш дім більше, як інший, і чому ваш розум має таку владу над ним. Леле! Мені досить тільки оглянутися на саму себе, щоб знайти більше, ніж достатні причини цьому. Але я люблю свого чоловіка. Два роки сліз не стерли його образу з мого серця, хоч його серце я втратила. В своєму безумстві я зважилася думати про боротьбу з вами. І ось прийшла до вас спитати, чим я можу перемогти вас. О, пані! — скрикнула молода жінка, з запалом схопивши руки своєї соперниці, яка проти цього не перечила. — Я ніколи не проситиму бога про своє щастя так, як благатиму про ваше, коли ви допоможете мені вернути до себе, я не кажу кохання, але приязнь Соммерв'є! Я маю надію лише на вас. Ах! Скажіть, як ви зуміли подобатись йому і примусити його забути перші дні...

На цих словах Огюстіна, задихаючись від кепсько стримуваних ридань, мусіла спинитись. Соромлячись своєї легкодухості, вона закрила обличчя хусткою, яку змочила сльозами.

— Яка ж ви дитина, люба красуне, — сказала герцогиня, спокушена новиною цієї сцени і мимоволі зворушена похвалою від найдосконалішої чесноти, яка тільки була в Парижі, взяла в молодій жінки хусточку й почала сама витирати їй очі, заспокоюючи її односкладовими словами, сказаними з граціозним співчуттям.

По хвилині мовчанки, кокетка, взявши гарні Огюстїніні руки в свої руки, що відзначались рідким характером шляхетної краси і могутності, сказала їй ласкавим і ніжним голосом:

— Перше, раджу вам так не плакати, бо сльози збриджують. Треба поборювати горе, від якого людина робиться хворою, бо кохання не довго залишається на скорботному ліжку. Смуток надає спершу певної грації, що подобається, але він здовжує риси і в'ялить найчарівніше обличчя. Потім, наші тирани люблять, щоб їх рабині були завжди веселі.

— Ох, пані, не від мене залежить не почувати. Як можна не почувати тисячу смертей, коли бачиш тьмяне, безбарвне, байдуже обличчя, що раніш сяяло любов'ю і радістю! Я не вмю керувати своїм серцем.

— Тим гірше, люба красуне, але мені здається, я вже знаю всю вашу історію. Передусім зрозумійте добре, що коли ваш чоловік вам невірний, то не я його співучасниця. Якщо я хотіла мати його в своєму салоні, то це через самолюбство, я це визнаю: він був відомий і ніде не був. Я вже надто люблю вас, щоб розказувати про всі безумства, які він робив для мене. Скажу лише про одно, бо воно, може, дасть вам змогу вернути його собі й покарати за сміливість, яку він виявляв до мене. Він, кінець-кінцем, скомпромітує мене. Я надто добре знаю людей, моя люба, щоб віддати себе до рук занадто видатній людині. Знайте, що їм можна дозволити залицятися, але одружуватися з ними — це помилка. Ми, жінки, мусимо поклонятися геняльним чоловікам, тішитися ними, але жити з ними — ніколи. Фі, це однаково, що ціти дивитися машини в Опері, замість лишитися в ложі й тішитися з блискучих ілюзій. Але у вас, моє серденько, лихо вже сталося, чи не так? Так от, треба спробувати озброїти вас проти тиранії.

— Ах, пані, перед тим, як сюди ввійти, я, побачивши вас тут, уже зрозуміла деякі хитрощі, про які раніше ніколи й думки не мала.

— От і добре, приходьте іноді до мене, і ви незабаром

опануєте науку цих дрібниць, зрештою, досить важливих. Обстановка для дурнів — то половина життя, тому й талановиті люди бувають дурнями, не вважаючи на свій розум. Але я закладаюся, що ви ніколи ні в чому не відмовили Теодорові?

— Хіба є змога відмовити в чомусь тому, кого кохаєш?

— Бідна простушко, я вас любитиму за ваші дурниці. Знаєте, чим більше ми любимо, тим менше мусимо показувати чоловікові, а надто своєму чоловікові, як далеко сягає наше почуття. Того, кого більше люблять, більше й тиранять, ще гірше, — покидають рано чи пізно. Той, хто хоче панувати...

— Як то, пані, треба критись, розраховувати, брехати, зробити свій характер штучним, і то назавжди? Як можна так жити? Хіба ви можете?..

Вона завагалася. Герцогиня посміхнулася.

— Моя любя, — сказала велика пані поважно, — шлюбне щастя завжди було спекуляцією, справою, що потребує особливої уваги. Коли ви думаєте про почуття, а я говорю про шлюб, — ми ніколи не зрозуміємо одна одну. Слухайте мене, — вела вона далі, прибираючи довірливого тону. — Я бачила кілька видатних людей нашої епохи. Ті, що оженилися, майже без винятків взяли нікчемних жінок. І ці жінки керували ними, як імператор нами керує, і тих жінок якщо не кохали, то у всякім разі поважали. Я дуже люблю таємниці, особливо ті, що нас стосуються, мене тішить розв'язувати цю загадку. Отже, мій ангеле, ці добрі жінки вміли проаналізувати вдачу своїх чоловіків; вони, не лякаючись, як ви, їхньої вищості, вміло підмітили, яких якостей їм бракує, і чи то в них самих були ці якості, чи вони тільки вдавали, що мають їх, але добрали способу так показувати їх перед своїми чоловіками, що кінець-кінцем здобули від них пошани. Потім, знайте ще, що в душах, які здаються великими, є маленькі зернятка безумства, яке ми мусимо вміти використати. Твердо вирішивши панувати над ними, не відступаючи ніколи від цієї мети, скеровуючи до неї всі наші вчинки, думки, кокетство, ми, зрештою, скоряємо собі ці, надзвичайно примхливі, розуми, що

самою рухливістю своїх думок дають нам спосіб на себе впливати.

— О небо! — скрикнула перелякана молода жінка. — Он яке життя! Це боротьба...

— Де завжди треба загрозувати, — сказала герцогиня, сміючись. — Наша влада зовсім штучна. Тим то й не треба допускатись, щоб чоловік зневажав нас — з такого падіння можна підвестися лише огидними заходами. Ходімо, — додала вона, — я зараз дам вам спосіб посадити вашого чоловіка на ланцюга.

Вона підвелася і повела, посміхаючись, молоду й наївну ученицю в шлюбних хитрощах по лабіринту свого маленького палацу. Вони прийшли до потайних сходів, що сполучалися з приймальними покоюми. Коли герцогиня відімкнула секретний замок дверей, то спинилася, подивилась на Огюстину з незрівнянним виразом лукавства і грації.

— Чи бачите, герцог де-Карільяно мене дуже любить, але він не зважається ввійти цими дверима без мого дозволу. А це людина, що звикла командувати тисячами солдатів. Він уміє нападати на батареї, але мене... він боїться.

Огюстіна зідхнула. Вони дійшли до розкішної галереї, де герцогиня підвела художникову дружину до портрета, що Теодор намалював з Огюстини Гійом ще перед одруженням. Побачивши його, Огюстіна скрикнула.

— Я не знала, що він уже не в мене, — сказала вона, — а... тут!

— Я зажадала його, любя дитино, щоб знати, як далеко може сягнути дурість генія. Рано чи пізно я вернула б його вам, бо я не сподівалася втіхи побачити тут оригінал перед копією. Поки ми скінчимо нашу розмову, я накажу покласти його до вашої карети. Якщо, озброївшись цим талісманом, ви не будете володіти вашим чоловіком сто років, ви не жінка, тоді ви варті будете своєї долі.

Огюстіна поцілувала герцогині руку, а та пригорнула її до свого серця і поцілувала з тим палкішою ніжністю, бо завтра мала її забути. Ця сцена, мабуть, знищила б назавжди щирість і чистоту в жінки, не такої добродісної,

як Огюстіна. А таємниці, що їх відкрила герцогиня, могли бути молодій жінці як корисні, так і згубні, бо лукава політика верхів громадянства не пасувала до неї так само, як і вузька розсудливість Жозефа Леба й нерозумна мораль пані Гійом. Дивний наслідок фальшивих становищ, до яких призводять нас у житті найменші порушення приписів здорового розуму. Огюстіна нагадувала тоді альпійського паслуха, захопленого лавиною: якщо він вагається або слухає крики своїх товаришів, то найчастіше він гине. В таких великих кризах серце розбивається або кам'яніє.

Пані Соммерв'є вернулаьс додому, охоплена таким хвилюванням, що й описати важко. Розмова з герцогинею де-Карільяно розбуркала силу протилежних думок у її голові. З нею було, як з баранами в байці: набравшись відваги у відсутності вовка, вона сама себе підбадьорувала й накресливала чудові плани поведінки, вигадувала тисячу способів кокетства, навіть розмовляла з своїм чоловіком, знаходячи в далечині від нього всі джерела справжнього красномовства, яке ніколи не покидає жінок, але, згадуючи пильний і ясний Теодорів погляд, уже тремтіла. Коли питала, чи він дома, то задихалася. Дізнавшись, що чоловік не прийде обідати, вона відчула невимовну радість. Для неї, як і для злочинця, що подав касаційну скаргу на смертний присуд, відстрочка, хоч яка вона була коротка, здавалася цілим життям. Вона повісила свій портрет у себе в кімнаті й чекала чоловіка, віддаючись усім стражданням надії. Передчувала дуже добре, що ця спроба мусить вирішити її майбутнє, тому тремтіла від усякого шуму; навіть цокіт годинника, здавалося, викликав її жахи, міряючи їх. Вона пробувала обманити час безліччю способів. Їй спало на думку так прибратися, щоб бути достоту подібною до портрета. Потім, знаючи неспокійний характер свого чоловіка, вона незвичайно освітлила свою кімнату, будши певна, що цікавість приведе його де неї. Прозвувнула північ, коли на покрик жокея відчинилися ворота готеля. Карета художника прогуркотіла по бруку мовчазного подвір'я.

— Що означає ця ілюмінація? — спитав веселим голосом Теодор, заходячи до дружини в кімнату.

Огюстіна влучно використала слухну хвилину, кинулась чоловікові на шию й показала на портрет.

Художник зацікавився на місці, як скеля, тільки очима викидав то на Огюстіну, то на винувача-полотно. Боязка, півсмерть дружина стежила за змінами на чолі, на страшному чолі свого чоловіка і побачила, як згромаджуються на ньому виразисті зморшки, мов хмари. Потім відчула, що кров стигне в неї в жилах, коли він почав питати вогняним поглядом і глухим голосом:

— Де ви взяли цю картину?

— Герцогиня де-Карільяно мені її дала.

— Ви в неї просили?

— Я не знала, що вона в неї.

Легкість, а ще більше чарівна мелодія голосу цього ангела могла б зворушити канібала, але не художника, охопленого катуванням раненої гордості.

— Це на неї скидається! — скрикнув художник грімким голосом. — Я помшуся, — сказав він, виходячи великими кроками, — вона вмере від сорому: я намалюю її! Так, я її покажу з рисами Мессаліни¹, що виходить уночі з палацу Клавдія.

— Теодоре!.. — промовив умираючий голос.

— Я її вб'ю!

— Мій друже!

— Вона любить того кавалерійського полковника, бо він обрече їздити верхи...

— Теодоре!

— Ах, обличчя мене, — сказав художник дружині голом, що майже скидався на рев.

Було б гидко описувати всю цю сцену, наприкінці якої художник, сп'янівши від гніву, допустився таких слів і вчинив, що їх не така молода жінка, як Огюстіна, приписала б жевілля.

Другого дня о восьмій годині ранку пані Гійом застала

¹ Розпусна дружина римського імператора Клавдія (I ст.).

свою дочку бліду, з червоними очима, з розкуйовдженою зачіскою, в руках вона тримала намоклу від сліз хусточку й дивилася на розкидані на паркеті шматки розірваного полотна та рештки позолоченої рами, поламаної на шматки. Огюстіна, майже непритомна від туги, показала на ці рештки розпачливим рухом.

— Нема що казати, велика втрата! — скрикнула стара керівниця «Пустуна-кота»! — Правда, він був похожий, але я дізналася, що на бульварі живе художник, який робить чудові портрети за п'ятдесят еку.

— Ах, мамо...

— Бідненька ти моя, маєш радію! — відповіла пані Гійом, не розуміючи виразу того погляду, яким глянула на неї її дочка. — Атож, дитино моя, ніхто не любить так, як мати. Я про все здогадуюсь, моя ясочко, але звір мені своє горе, я тебе розраджу. Чи не казала я тобі, що то божевільний? Твоя покоївка розповідала мені гарні речі... Це ж справжній недолюдок...

Огюстіна приклала пальця до блідих уст, ніби просила в матері хвилини мовчання. Протягом цієї жахливої ночі нещастя примусило її знайти терплячу покірність, що в матерей і закоханих жінок перевищує своїми наслідками людську енергію і відкриває у їхніх серцях деякі струни, яких не дано чоловікові.

Напис, вигравуваний на пам'ятнику Монмартрського кладовища, зазначає, що пані де-Соммерв'є померла двадцять семи років. В простих рядках цієї епітафії друг цього боязкого створіння бачить останню сцену цієї драми. Щороку врочистого дня другого листопада він ніколи не проходить повз цей молодий мармур, не спитавши сам себе чи не сильніші за Огюстіну жінки потрібні для могутніх обіймів генія.

— Мабуть, непомітні й скромні квіти, що розпустилися у долинах, помирають, — думав він, — коли їх перенесен надто близько до неба, в ті сфери, де народжуються буґі і палить сонце.

ЗМІСТ

Оноре Бальзак — стаття С. Родзевича	5
Тридцятилітня жінка	33
Подвійна родина	209
Покінута	281
Оноріна	325
Крамниця «Пустуна-кота»	407

Видання № 548. Папір. форм. 72 x 105—48 кг
7¹/₄ паперов. арк. 1 арк. 129.000 літер.
З. № 1037. Уповноважений Головліту № 2070
(697). Здано в роботу 7.VII — 33 р. Підписа-
но до друку 29.I — 34 р. Тираж 4.000. Книжк.
ф-ка Партздаву ЦК КП(б)У Сінний май-
дан 14, м. Київ.

